Borgare, bröder och bönder

ARKEOLOGISKA PERSPEKTIV PÅ SKÄNNINGES ÄLDRE HISTORIA

BORGARE, BRÖDER OCH BÖNDER
– ARKEOLOGISKA PERSPEKTIV PÅ SKÄNNINGES ÄLDRE HISTORIA

RIKARD HEDVALL, KARIN LINDEBLAD OCH HANNA MENANDER

Riksantikvarieämbetet
Box 5405, 114 84 Stockholm
Tel 08-5191 8000
www.raa.se

Riksantikvarieämbetet
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV)
Nätbokhandel kundservice
Tel 035-19 75 00
kundservice@arkeologibocker.se
www.arkeologibocker.se
www.arkeologiuv.se

GRAFISK FORM • Britt Lundberg, RAÄ, UV RoT.

ILLUSTRATIONER • Johan Levin, Sven Kjellberg, Erik Brate, Mats Roslund/Annika Jeppsson, Mats Roslund/Christina Borstam, Mats Roslund/Viveca Rönn, Staffan Hyll, Erik Dahlberg.

GRAFIK • Henrik Pihl, RAÄ, UV RoT. Lars Östlin, RAÄ, UV RoT.

FOTO • Kungliga biblioteket, Gunnar Menander, Hanna Menander, Magnus Stibéus, Rikard Hedvall, Cecilia Ljung, Berit Wallenberg, Kenneth Svensson, Ann-Charlotte Feldt, Lasse Norr, Arne Gustafsson, Pål-Nils Nilsson, Kenneth Jonsson, Gabriel Hildebrand, Karin Lindeblad, Annika Konsmar, RAÄ, UV Öst och Riksarkivet.

OMSLAGSBILD • Rikard Hedvall, RAÄ, UV Öst.

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriet Gävle 2012. Medgivande I 2012/0744.
Kartor även från Linköpings stadsbibliotek och Mjölby kommun.

TRYCK • Kaigan AB, 2013.

© 2013 Riksantikvarieämbetet
1:1

ISBN 978-91-7209-674-5

Innehåll

Förord 5

Arkeologi i Skänninge – en kort historik 9
Karin Lindeblad

STORGÅRDARNA 17
– ETABLERING OCH EXPANSION

Skänninge i landskapet 19
Johan Berg

Runstenar och tidigkristna gravmonument 43
Cecilia Ljung

Ett kyrkligt centrum 63
Rikard Hedvall

Storgårdar under vikingatid och tidig medeltid 87
Johanna Bergqvist och Karin Lindeblad

Hantverkare och varuutbyte 105
Ann-Charlott Feldt och Ann-Lili Nielsen

Trälars tysta kunskap 119
– keramikproduktionens sociala kontext
Mats Roslund

Storgårdarna – etablering och expansion 135
– en sammanfattande diskussion
Karin Lindeblad

STADSLANDSKAPET 145
– FÖRUTSÄTTNINGAR, FÖRÄNDRINGAR OCH VARIATIONER

Borgarnas stad 147
Rikard Hedvall och Claes Westling

Stadens hantverkare, gillen och marknader 173
Pär Karlsson och Claes Westling

Dominikankonventet S:t Olof 191
Hanna Menander och Caroline Arcini
Med bidrag av Mathias Bäck, Annica Cardell,
Jens Heimdahl och Maria Vretemark

Biskopens gårdar i Skänninge 229
Magnus Stibéus

Tidiga tegelbyggare i Östergötland 259
Annika Konsmar

Stadsbornas odlingar 271
Sofia Lindberg och Karin Lindeblad
Med bidrag av Claes Westling

Stadslandskapet – förutsättningar, 297
förändringar och variationer
– en sammanfattande diskussion
Göran Tagesson

Urbanisering och stad
– några slutkommentarer om Skänninge 311
Hans Andersson

Referenser 317

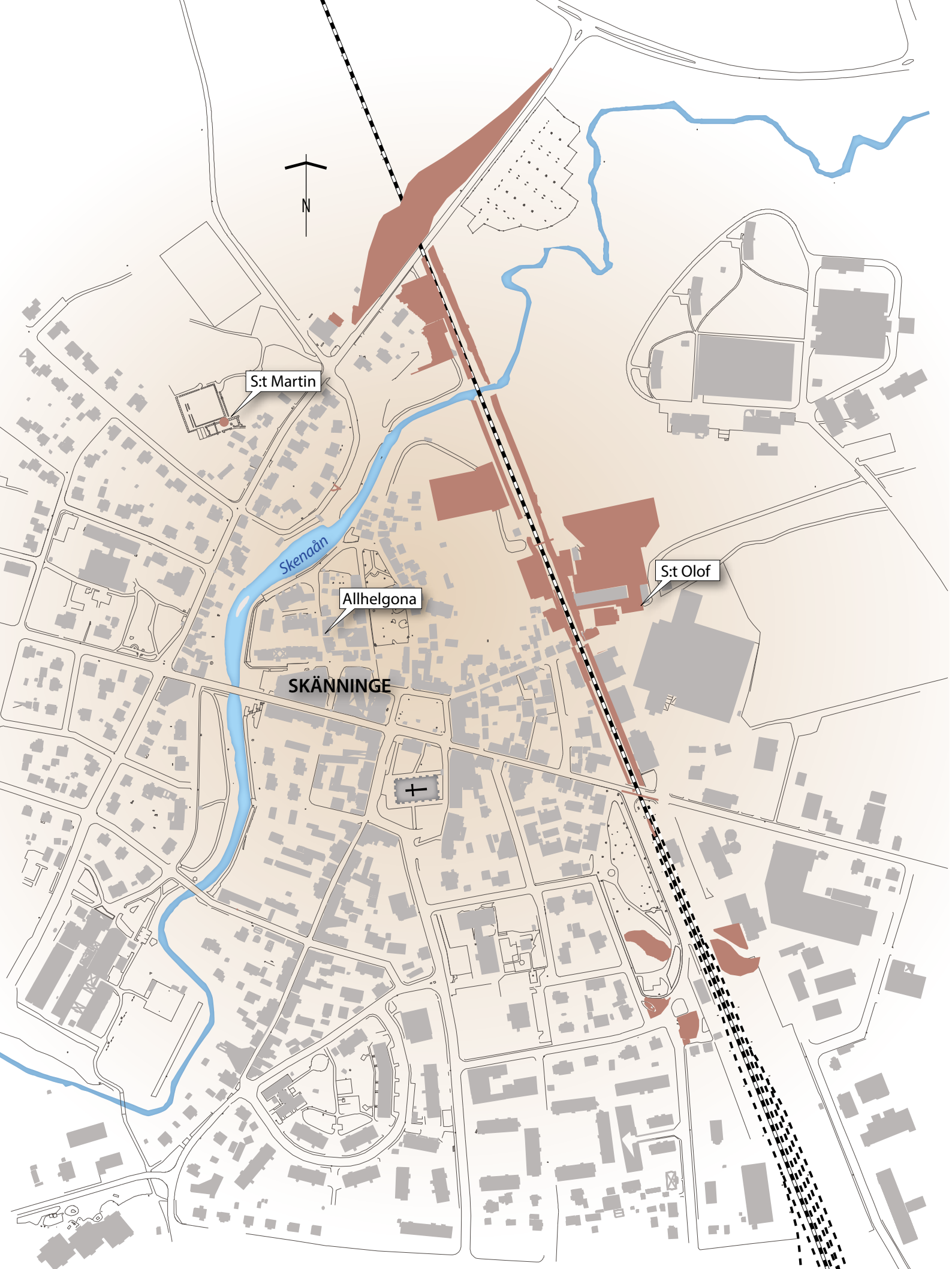
N
S:t Martin
Skenaån
Allhelgona
S:t Olof
SKÄNNINGE

Fig 1. Planritning över Skänninge och de 16 undersökningar som genomfördes åren 2002–2011, i samband med utbyggnaden av järnvägen. På planen finns även de undersökningar som UV Öst genomförde i anslutning till Skänningeprojektet men där uppdragsgivaren inte var Banverket (numera Trafikverket). Även de forskningundersökningar, som har utförts av personal från UV Öst, finns med på planen. Slutligen så har även de områden som undersökts med georadar markerats.
GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Förord

Denna bok är ett resultat av de sammanlagt 16 arkeologiska undersökningar som genomförts inom ramen för Skänningeprojektet, vilket pågått under drygt tio år. De första fältarbetena påbörjades år 2002 och de sista avslutades säsongen 2011. De arkeologiska undersökningarna berörde en cirka en kilometer lång sträcka i östra utkanten av staden, och utfördes inför utbyggnaden av det nya dubbelspåret mellan Mjölby och Hallsberg. Undersökningarna har berört vitt skilda och mycket speciella miljöer från flera olika tidsperioder. Bland dessa kan nämnas en vikingatida – tidigmedeltida storgård, biskopens befästa gårdsanläggning och S:t Olofs dominikankonvent. Undersökningarna har även berört en tidigare okänd tidigmedeltida begravningsplats, hög- och senmedeltida stadsgårdar, en medeltida marknadsplats samt stadsbornas odlingar i och utanför stadsbebyggelsen. I de följande texterna behandlar artikelförfattarna de nya resultaten och sätter dem i relation till tidigare undersökningar i staden samt det omgivande landskapet.

Det övergripande syftet med boken är att belysa och diskutera frågor kring Skänninges urbanisering, urbanitet och centralitet. Vi har försökt att göra detta i ett långt tidsperspektiv, med betoning på kontinuitet och diskontinuitet. En viktig målsättning har också varit att diskutera vilka personer, aktörer, eller grupper av människor, nätverk, som verkat i de miljöer som behandlas i texterna.

Texterna i boken har i huvudsak ett kronologiskt upplägg, där den första delen ”Storgårdarna – etablering och expansion” behandlar Skänninge och det närliggande landskapet under vikingatid och tidig medeltid. Den andra delen, ”Stadslandskapet – förutsättningar, förändringar och variationer”, fokuserar på perioden från 1200-talet och fram till medeltidens slut. Varje del avslutas med en artikel som utgör en sammanfattande diskussion av de övergripande resultaten. Sist i boken, under rubriken ”Urbanisering och stad – några slutkommentarer om Skänninge” diskuterar Hans Andersson resultaten i ett något större och jämförande perspektiv.

I de följande texterna återkommer flera av författarna till tre mycket centrala platser i Skänninge. Förutom området vid Allhelgonakyrkan rör det sig om platserna där de två dominikankonventen etablerades under 1200-talet. På båda dessa platser fanns redan före konventen privata kyrkogårdar, och sannolikt även kyrkor, som tillhört storgårdsbebyggelser. För att underlätta för läsaren har vi konsekvent valt att benämna de äldre bebyggelserna med samma namn som konventen senare fick, oavsett tidsperiod. Vi har också valt att benämna konventet norr om ån för S:t Martin, trots att det under senmedeltid kom att

Fig 2. På bilden undersöks ett par ugnar, som använts för kalkbränning, i ett område mellan Vistenagatan och Linköpingsgatan. Till höger i bild syns det då befintliga järnvägsspåret. FOTO RAÄ, UV ÖST.

benämnas S:ta Ingrid, efter grundaren Ingrid Elofsdotter. Ett annat viktigt klargörande är att ^{14}C dateringar i de följande texterna genomgående redovisas med 2 sigma, vilket motsvarar cirka 95% sannolikhet.

Det har på många sätt varit en stor förmån att få arbeta med Skänningeprojektet. En viktig och betydelsefull förutsättning har varit att Banverket (numera Trafikverket) möjliggjorde att undersökningarna kunde genomföras under en period av flera år. Det har inneburit att vi kunnat arbeta i en mindre projektgrupp, som till stora delar har varit densamma, såväl i fältarbetena som vid rapportarbetet och vidare fram till denna publikation. Vi har därmed byggt upp en långsiktig kunskap och erfarenhet om platsen, vilket har haft stor betydelse för projektets resultat. En viktig utgångspunkt har även varit att arbeta tvärvetenskapligt. Förutom arkeologer har också arkeobotaniker, kulturgeografer, osteologer och historiker deltagit i projektarbetet, såväl i fältarbetsfasen som i publiceringsarbetena.

Grundmaterialet och resultaten från undersökningarna, liksom alla analysresultat, finns publicerade i rapportserien för Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV). I en inledande rapport ges en introduktion till hela projektarbetet, där samtliga rapporter finns sammanställda. I samma rapport redovisas även de övriga arbeten, som presenterats i en rad olika former och sammanhang, som genomförts inom Skänningeprojektet; i avhandlingar, i artiklar och rapporter, i tidskriften *Arkeologi i Östergötland* samt på UV:s hemsida (Hedvall 2009c).

I det uppdrag vi fick av Länsstyrelsen i Östergötland ingick också förmedling av våra resultat till allmänheten. En stor del av detta genomfördes i samarbetet med Östergötlands museums pedagogiska verksamhet, med bland annat en skolverksamhet i traktens skolor som kom cirka 2000 grundskoleelever till del. Dessutom har ett flertal utställningar producerats, bland annat på Rådhuset och på biblioteket i Skänninge. Vid sju olika tillfällen har vi också, tillsammans med Stadshotellet i Skänninge, Trafikverket och Mjölby kommun, arrangerat en mycket välbesökt föreläsningsserie på Stadshotellet. Resultaten har också presenterats på ett stort antal föreläsningar, seminarier och konferenser, i såväl nationella som internationella sammanhang.

Slutligen vill vi rikta ett stort tack till alla er som på olika sätt har bidragit till bokens innehåll, till Hans Andersson, Ragnhild Fernholm, Martin Hansson och Ingrid Axelsson för fakta- och språkgranskning. Vi vill också tacka personalen på Trafikverket, Turistbyrån i Skänninge och Stadshotellet för ett gott samarbete, liksom det stora antalet föredragshållare som ibland rest långväga för att hålla föredrag på Stadshotellet. Ni har alla, på olika sätt, skapat förutsättningar för att sprida kunskapen om Skänninges och Östergötlands intresseväckande historia. Sist men inte minst – ett stort tack till alla er som deltagit i projektet, arkeologer och andra specialister, som undersökt, dokumenterat och tolkat de lämningar som ligger till grund för denna bok.

Boken tillägnar vi minnet av vår kollega och projektmedarbetare Ann-Lili Nielsen.

Linköping i december 2012

Rikard Hedvall, Karin Lindeblad och Hanna Menander

Geometrisk Afritning öfwer Skenninge
Stadh med alla dess Tompter och Ägor innom Staqwetet
26. Maji 1712
Anno 1713
Stad
A
Uth
Sta
D
C
B
Ägor
om
que
tet
scala ulnarum
D.98. Skänninge stad

Fig 3. Den äldsta kända kartan över Skänninge stad,
som redovisar stadens tomter, upprättades år 1713 av Matias Sundvall
Lantmäteristyrelsens arkiv akt D98-1:5, copyright Lantmäteriet.

Arkeologi i Skänninge – en kort historik

Karin Lindeblad

Skänninges medeltida historia väckte tidigt forskningens intresse. Redan 1928 utfördes de första arkeologiska undersökningarna i staden, i samband med att arbetet med stadsmonografin pågick (Schück 1929). Utgrävningarna leddes av konsthistorikern och arkitekten Erik Lundberg och genom dessa lokaliserades flera av stadens kyrkliga institutioner: Allhelgonakyrkan, hospitalet och S:t Martins dominikankonvent. Liksom på andra platser i Sverige, under denna period, präglades undersökningarna av ett intresse för de monumentala byggnaderna, som också togs fram och restaurerades. Syftet med undersökningarna kan närmast sägas ha varit att de lokaliserade byggnaderna skulle fungera som bakgrund för det som utspelade sig i de medeltida texterna (jfr Andrén 1997:126ff).

Det var också de medeltida texterna som i huvudsak användes när stadsmonografin skrevs på 1920-talet. Förutom de många kyrkliga institutionerna diskuteras bland annat även stadens befolkning med det stora inslaget av tyskar, stadens styrelseskick, den medeltida stadsplanen samt Skänningebygdens fornlämningar och ortnamn (Schück 1929). En mycket intressant aspekt för att förstå hur staden fungerade, som Schück lyfte fram i stadsmonografin, är stadens roll som mötesplats för medeltida kyrko- och stormannamöten. Det kanske mest bekanta är kyrkomötet och riksförsamlingen år 1248, det som brukar kallas Skänninge möte. Vid detta tillfälle diskuterade påvens sändebud Vilhelm av Sabina bland annat frågan om prästernas celibat med bland andra ärkebiskopen i Uppsala och Birger jarl. Även Birgers son, kung Magnus Ladulås, valde att sammankalla till flera riksmöten i staden på 1280-talet. Detta gjorde även den siste kungen ur Folkungaätten, Magnus Eriksson, på 1330-talet (Schück 1929:102ff). Det är uppenbart att Skänninge var en viktig mötesplats för folkungarna, vilket i och för sig inte är så förvånande med tanke på den geografiska närheten till ättens äldsta kända huvudgård i Bjälbo, ungefär en halvmil från staden.

Ortnamnet

Ortnamnet Skänninge har en så kallat inbyggarbeteckning (-inge), som syftar på de människor som bodde vid Skenaån. Ortnamn som avslutas med -inge anses höra till de äldsta typerna bland de svenska bebyggelsenamnen och har i huvudsak tillkommit under tidig romersk järnålder. Enligt ortnamnsforskningen kan dock -ingenamnen också ha tillkommit ännu under vikingatiden (Wahlberg 2003:150).

I stadsmonografin presenterade Elias Wessén teorin om att ortnamnet har sitt ursprung i en tidigt försvunnen by och att större delen av det som senare blev staden anlagts på mark

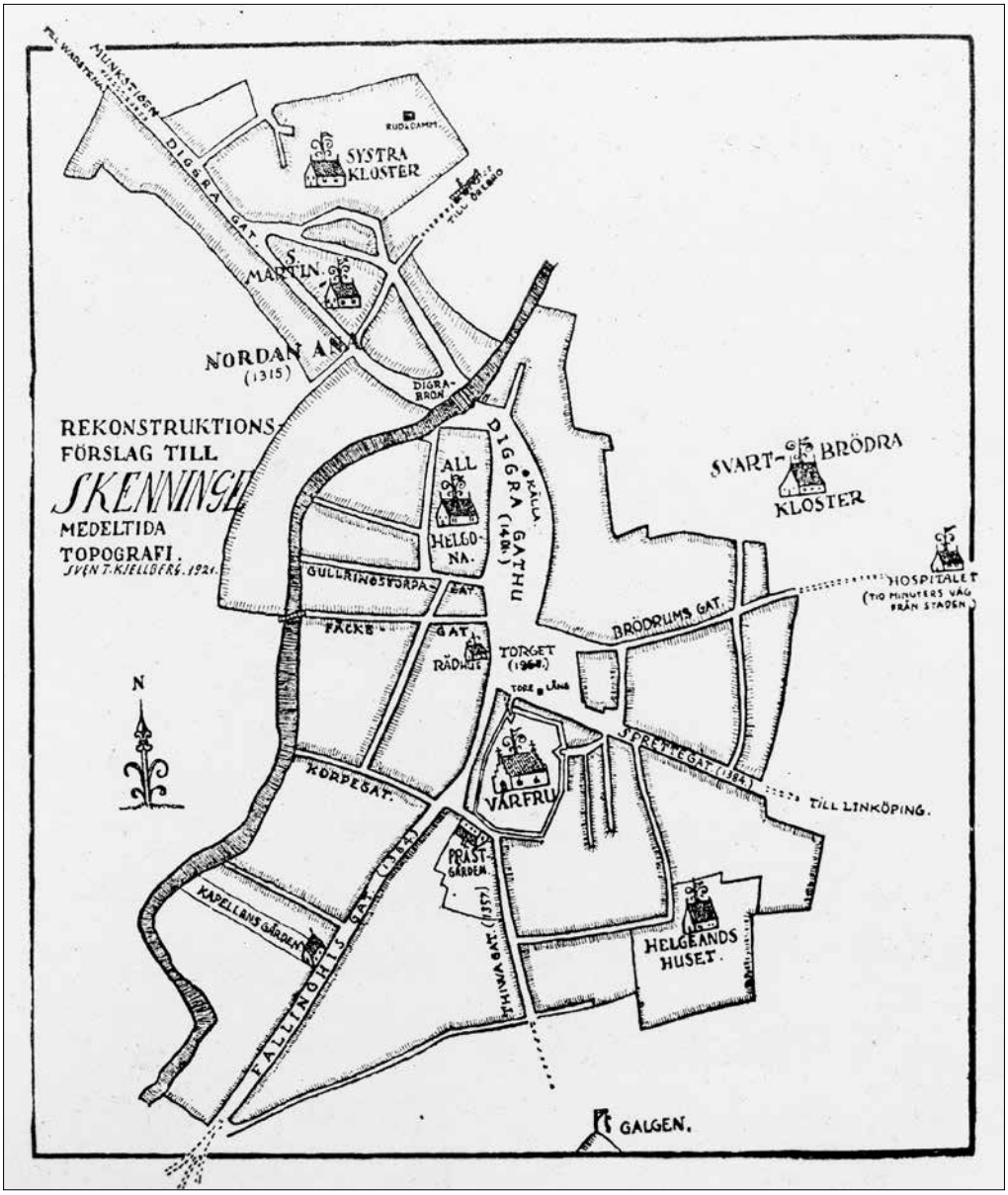

Fig 4. Historikern Sven T Kjellbergs rekonstruktionsförslag till Skänninges medeltida topografi från år 1921. Som underlag för rekonstruktionen använde sig Kjellberg i huvudsak av det äldre kartmaterialet som kompletterades med historiskt källmaterial (ATA B:24:28).

som tillhört denna. Enligt Wessén uppkom bebyggelsen just här på grund av att platsen tidigt var en knutpunkt för flera viktiga landsvägar, vilket accentueras av de närbelägna kultplatserna Ullevi, Mjärdevi och Götala. Wessén lyfte också fram det faktum att flera häradsgränser möts vid Skänninge. Läget i landskapet tillsammans med de teofora ortnamnen, menade han, visar att orten tidigt fungerat som ett bygdecentrum (Wessén 1970:47f).

Senare har Jan Paul Strid framfört ytterligare en teori om ortnamnet. Han menar att Skänninge, liksom grannbyarna Snyttringe och Fållinge, namngivits från ett äldre bebyggelsecentrum som ursprungligen benämndes Berga. Ur detta Berga kan sedan Biskopsberga och Lagmansberga brutits ut (Strid 2009:74f).

Det är ovanligt med städer som har namn som kan härledas till järnåldern. Flera av de äldsta städerna har visserligen ett namnskick som förknippas med landsbygden och det rurala, men järnålderns ortnamnskick har inte fått något större genomslag när det gäller namngivningen av dem. Enligt Mats Anglert kan urbaniseringen i städer med ortnamn från järnåldern ses i en landskapskontext, där de lokala jordägarna har spelat en avgörande roll (Anglert 2006a:251f).

Den medeltida stadsplanen

I den tidiga forskningen fick diskussionen kring stadsplanen en framträdande plats. Historikern Sven T Kjellberg framförde år 1921 en teori om hur denna vuxit fram och förändrats. Som källmaterial använde han sig i huvudsak av den äldsta kartan över stadsområdet från år 1713, som han kompletterade med skriftligt källmaterial. Den tidigmedeltida stadsplanen utgick, enligt Kjellberg, från ett långsmalt torg som han kallade en marknadsgata. Genom detta uttryck antyds en åsikt om att förutsättningen för ortens etablering var handel. Marknadsgatan ansågs ha tillkommit genom att den äldre landsvägen genom orten utvidgats till ett torg, söder om brofästet över Skenaån. Till denna period i Skänninge historia, som Kjellberg betecknade som ett ”extensivt skede i stadens historia”, ville han också föra Allhelgonakyrkan. Denna teori prövades med en mindre undersökning vid Järntorget. På torgets östra sida påträffades en stenläggning, vilken ansågs vara belägg för teorin om att detta var platsen för marknadsgatan. Samtidigt undersöktes även vissa andra partier av det äldre gatunätet i syfte att fastställa dess ålder (Kjellberg 1921).

Enligt Kjellberg kännetecknades stadens högmedeltida stadsplan av det väl tilltagna torget, som han menade var utlagt med inspiration från kontinenten. Samtidigt som torget lades ut uppfördes den stora tegelkyrkan Vårfru, omkring sekelskiftet 1300 och detta sattes samman med att Skänninge blivit ”stad i egentlig mening” (Kjellberg 1921; Kjellberg & Lundberg 1929:37ff). Rekonstruktionen av Skänninges äldsta topografi utgick i huvudsak från de olika institutionerna och gatorna, därmed blev stadens medeltida topografi i stort sett liktydig med den institutionella topografin (fig 4).

Även under de följande decennierna präglades den arkeologiska verksamheten i staden av intresset för stadens kyrkliga institutioner och dess stenbyggnader. I slutet av 1930-talet utfördes omfattande undersökningar av S:t Martins systrakonvent samt mindre undersökningar av S:t Olof, stadens brödrakonvent i samma orden (Hasselmo 1983:42).

Fig 5. Kronprins Gustav VI Adolf besöker de arkeologiska undersökningarna vid S:t Martin i Skänninge år 1929. FOTO FRÅN ÖSTERGÖTLANDS MUSEUMS ARKIV.

Nyorientering

På 1950- och 1960-talen märks en nyorientering inom den arkeologiska verksamheten i staden. Arkeologen Anders Lindahl från Östergötlands museum (ÖM) utförde även undersökningar i det profana stadsområdet. Det var inte längre enbart stenbyggnader som undersöktes utan även kulturlager och träbebyggelse (Hasselmo 1983:43). Lindahls undersökningar utfördes oftast samtidigt med olika arbetsföretag, vilket givetvis har påverkat resultaten.

Anders Lindahl var också redaktör för den reviderade utgåvan av Skänninge stads historia (Lindahl 1970a). I denna fick texterna en modernare prägel och vissa tillägg gjordes, framför allt gäller det arkeologiska undersökningar som genomförts efter den förra utgåvan. De nyare undersökningarna hade dock inte, enligt Lindahl, i någon större omfattning bidragit till att förändra den bild av Skänninges medeltida topografi som tecknades 1929. Däremot kompletterades den äldre bilden med ny information, bland annat omtolkade Lindahl de äldre undersökningarnas resultat vad gäller den äldre marknadsgatan vid Skenaån. Han menade att den tidigare tolkningen av en stenlagd marknadsgata i stället var grundmurar till en medeltida byggnad (Lindahl 1970b:64ff).

Projekt Medeltidsstaden

År 1983 sammanställde Margareta Hasselmo rapporten över Skänninge i Projekt Medeltidsstaden (Hasselmo 1983). Med de kriterier som användes inom projektet var det ytterligare fem orter i Östergötland som sågs som medeltida städer: Söderköping, Norrköping, Linköping, Vadstena och Hästholmen (Andersson 1990). Genom projektets enhetliga sätt att presentera städerna gavs, säkerligen helt oavsiktligt, ett intryck av städerna som en tämligen enhetlig samling orter. Denna bild av de östgötska medeltidsstäderna har senare nyanserats och istället betonas varje orts specifika urbanisering alltmer (Hedvall 2002a; Tagesson 2002; Lindeblad 2008).

I Medeltidsstadens rapporter redovisas ett urval av tidiga skriftliga källor som visar på urbanisering (fig 6). Även stadens institutioner och byggnader för allmänna ändamål presenterades i rapporterna. För Skänninges del ger de skriftliga beläggen en särskilt tydlig bild av ortens kyrkliga centralitet, med tre medeltida kyrkor, två konvent, helgeandshus, hospital och skola. Bland stadens andra offentliga byggnader presenteras bland annat stadens gillen, mynthus, rådhus och tegelbruk (Hasselmo 1983:15f).

I samband med rapporten upprättades även ett stadsarkeologiskt register för varje enskild stad, där den tidigare arkeologiska verksamheten sammanställdes (SR). I Skänningerapporten finns 78 nummer i registret, som innehåller alltifrån enstaka fynd till större arkeologiska undersökningar. Sammanställningen visar att, fram till denna tidpunkt, var undersökningarna överlag av mindre omfattning även om det hade genomförts en handfull större undersökningar i staden. Dessa var framför allt koncentrerade till området kring Linköpingsgatan vid torget (Hasselmo 1983).

1270-talet	planerades S:t Martins dominikankonvent
1282	omtalas systrakonvetet av dominikanorden
1285	omtalas mynthus/växlingskontor (moneta)
1301	nämns stadens sigill för första gången
1321	omtalas en borgare i Skänninge (civis Skäninensis)
1331	omtalas rådmän (consules) och ett helgeandshus

Fig 6. Tidiga urbaniseringskriterier som valdes ut i Projekt Medeltidsstadens rapport över Skänninge (efter Hasselmo 1983).

I rapporten framförs en ny teori om det äldsta Skänninges topografi och utbredning (fig 7) och även det omgivande, samtida kulturlandskapet diskuteras i förhållande till staden. Hasselmo understryker att orten har ett ovanligt läge i landskapet, i jämförelse med andra mellansvenska centralorter och städer. Flertalet av dessa ligger vid goda vattenkommunikationer medan Skänninge i stället ligger centralt placerat i ett jordbrukslandskap, långt från kusten och andra större vattendrag. Ortens placering i landskapet förklaras med att Skänninge var centrum för ett agrart överskott inom den västra slättbygden, samt att det var landvägarna som var viktiga för ortens lokalisering och utveckling (Hasselmo 1983:43ff).

Hasselmo uppmärksammar även ortens två tidiga kyrkor, båda med begravningplatser från 1000-talet. Två tidiga kyrkor, placerade i nära anslutning till varandra, är inte på något sätt unikt för Skänninge utan förekommer i flera tidigmedeltida centralorter i Mellansverige (Hasselmo 1992:35). Hasselmo anser att det är mycket svårt att förklara varför det har funnits två tidiga kyrkor så nära varandra, samt att det är svårt att precisera vem eller vilka grupper av människor som stod bakom uppförandet av de tidiga kyrkobyggnaderna. Hon poängterar dock att det i det senare skriftliga källmaterialet finns en koppling mellan den närbelägna byn Biskopsberga och Allhelgonakyrkan. Biskopsberga ägdes i slutet av 1100-talet av biskopen i Linköping och sannolikt kan godset ha varit en kunglig donation. I rapporten framförs teorin att den äldsta Allhelgonakyrkan, som var mycket stor i förhållande till andra landsortskyrkor, har varit en tidig kunglig kyrka. Kyrkan på andra sidan ån, S:t Martin, nämns första gången i det skriftliga källmaterialet på 1270-talet och tillhörde då en lokal stormannasläkt. Detta förhållande kan möjligen vara giltigt även för äldre perioder (Hasselmo 1983:47 ff).

I anslutning till arbetet med Medeltidsstadens rapport utfördes ett par mindre forskningsundersökningar i syfte att fördjupa kunskapen om den tidigmedeltida orten. Resultaten från dessa undersökningar sammanställdes därefter med material från tidigare undersökningar. Med utgångspunkt i detta, i huvudsak förekomst av tidigmedeltida östersjökeramik, utfördes en rekonstruktion av ortens utbredning, med bebyggelse på ömse sidor om ån samt en marknadsplats söder om Järntorget (Hasselmo 1987b:50 f). Skillnaden i förhållande till Kjellbergs och Lundbergs tidigare rekonstruktionsförslag ligger framför allt i att Hasselmo stödjer sig på arkeologiskt material samt konstaterandet att det även funnits bebyggelse nordväst om Skenaån (fig 7).

I Medeltidsstadens rapport betonas också Skänninges förändring under 1200-talet, när en rad olika institutioner etablerades, vilket gav orten en ännu tydligare kyrklig prägel. Även stadens hög- och senmedeltida utbredning diskuteras i förhållande till den äldsta stadskartan. Hasselmo menar, trots det begränsade arkeologiska materialet, att 1713 års karta till stora delar motsvarade den medeltida stadens utbredning samt att den med några få undantag även återger det medeltida gatunätet. Staden har dock sannolikt varit mindre under medeltiden än under 1700-talet. Hasselmo menar att staden expanderat söderut först efter medeltiden. Liksom Adolf Schück menar hon att stadens befolkning minskade under 1400-talet när den närbelägna staden Vadstena anlades. Två förödande stadsbränder vid 1400-talets mitt anges också som orsaker till nedgången, en nedgång som dock syns i det skriftliga källmaterialet först vid 1500-talets början (Hasselmo 1983:8, 55ff).

Projekt Medeltidsstaden fick till följd att arkeologiska undersökningar utfördes mer regelmässigt i staden, vilket i sin tur även har lett till att fler arkeologer har gett sig in i diskussioner kring stadens äldsta historia.

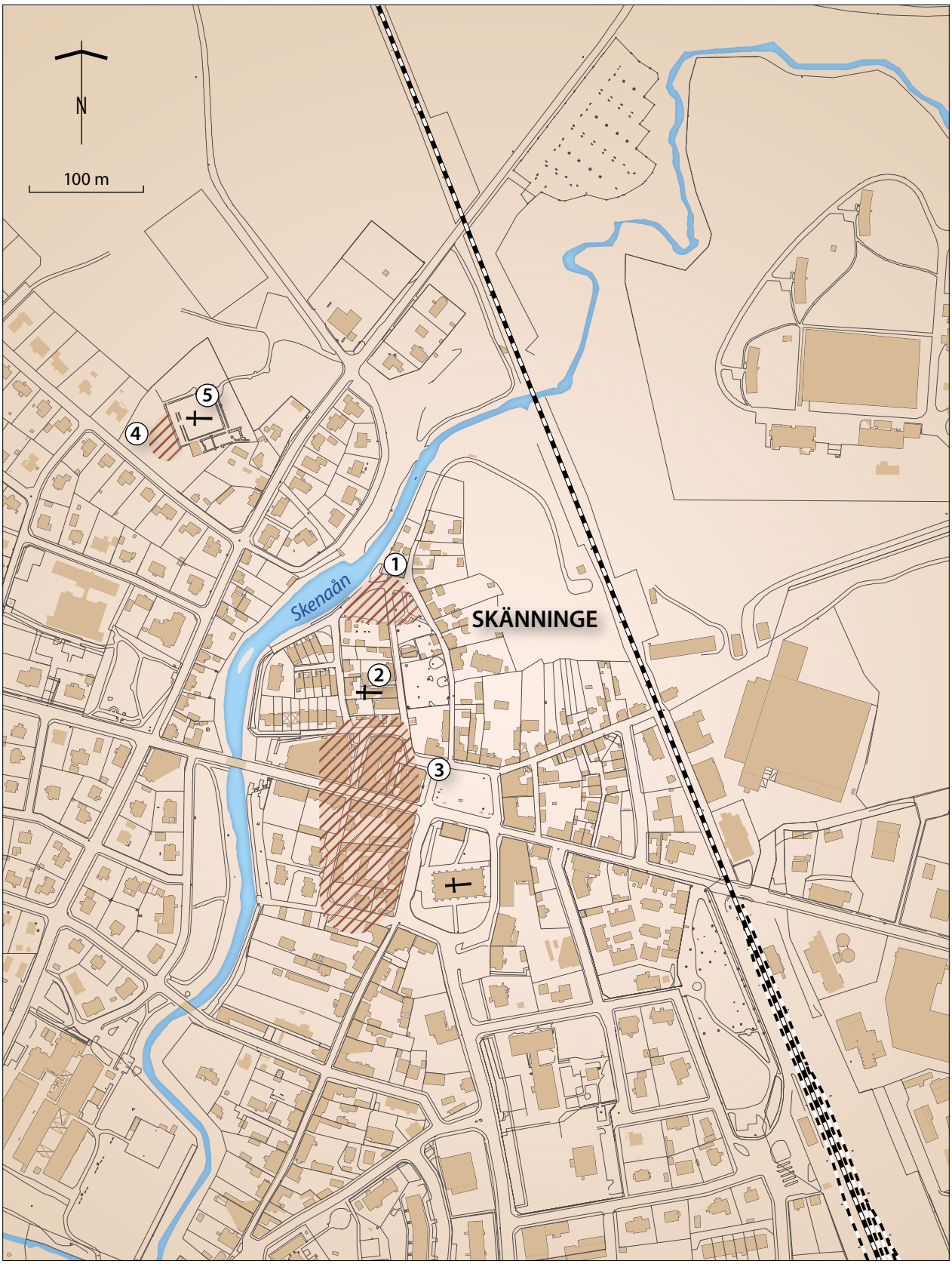

Fig 7. På bilden syns det förslag för den tidigmedeltida ortens utbredning som Margareta Hasselmo framförde i slutet av 1980-talet. Senare har Ann-Charlott Feldt föreslagit en betydligt större omfattning på det bebyggda området (Feldt 2004a). 1, 3, 4 = bebyggelseområde, 2, 5 = kyrkplatser. Efter Hasselmo 1987. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Fokus på ortens äldre historia

Under 2000-talet har två arbeten som behandlar Skänninges äldsta perioder publicerats. Ann-Lili Nielsen diskuterar i en artikel den tidigmedeltida ortens utbredning med utgångspunkt i det material som då framkommit efter Hasselmos artiklar. Nielsen konstaterar att den tidigmedeltida orten har haft en väsentligt större utbredning än vad som tidigare varit känt. Med utgångspunkt i förekomst av tidigmedeltida hantverksavfall samt i östersjökeramikens spridning visar hon på ortens utbredning nordost om den äldsta kända stadsgränsen (Nielsen 2002:46ff).

Därefter har Ann-Charlotte Feldt studerat Skänninge under perioden äldre järnålder och fram till och med tidig medeltid. Inom det nuvarande stadsområdet har en hel del förhistoriska lämningar undersökts, från neolitikum och framåt. Feldt menar att det finns en koncentration av lämningar från äldre järnålder på åsryggen söder om Vårfrukyrkan, och i stadens utkanter finns ett par mindre gravfält från samma period (Feldt 2004a).

När Feldt publicerade sitt arbete hade inga lämningar från folkvandringstid eller vendeltid undersökts i staden. Däremot fanns vikingatida och tidigmedeltida lämningar inom mycket stora områden. Liksom i de tidigare sammanställningarna har Feldt använt sig av förekomst av östersjökeramik och hantverksavfall, men till skillnad från de föregående arbetena finns även nyare resultat med enstaka bebyggelselämningar från perioden med i diskussionen. Feldt urskiljer tre separata områden i Skänninge under denna period. Detta tolkar hon som att två gårdar har anlagts på ömse sidor om ån under vikingatiden. Vid en av gårdarna har det funnits en stor marknadsplats med bebyggelse och verkstäder av mer tillfällig karaktär (Feldt 2004a).

År 2002 påbörjades de första fältarbetena i Skänningeprojektet och de sista genomfördes 2011. För första gången utfördes undersökningar utanför stadsområdet på 1713 års karta, som tidigare i stort sett ansetts synonym med den medeltida ortens utbredning. Projektets undersökningar, tillsammans med de undersökningar som Östergötlands museum utfört i närbelägna områden, är utan jämförelse de mest omfattande som genomförts i staden.

Resultaten från undersökningarna innebär, bland mycket annat, att helt nya aspekter av stadslivet kan diskuteras, som till exempel stadsbornas omfattande odlingar samt de återkommande marknaderna. Även platser som har diskuterats tidigare kan återigen aktualiseras och tas upp till förnyad och fördjupad diskussion. Detta gäller bland annat S:t Olofs konvent där också en tidigare okänd tidigmedeltida kyrkogård undersökts, den befästa anläggningen Biskopsholmen, de medeltida stadsgårdarna samt storgården från sen vikingatid och tidig medeltid i närheten av S:t Martins kyrka.

STORGÅRDARNA

– etablering och expansion

Fig 8. Ett utsnitt av Östergötlands bördiga slättlandskap med Skänninge mitt i bilden. Längre ned syns gårdarna i Vistena by. Från byn och in mot staden löper den gamla riksvägen/eriksgatan, som passerar till höger om den gula silobyggnaden mitt i bild. Vägen, som därefter fortsätter fram till stadens torg, heter Vistenagatan, tidigare Brödragatan. Från vänster bildkant och vidare in i staden syns Linköpingsgatan som ersatte Vistenagatan på 1600-talet. Uppe i vänster bildkant kan sjön Tåkern och Omberg anas. FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.

Skänninge i landskapet

Johan Berg

I denna artikel är avsikten att teckna bilden av den miljö i vilken Skänninge, som centralort och stad, växer fram från den sena vikingatiden och äldre delen av medeltiden, fram till 1300-talet. I tidigare forskning om de medeltida städerna har det hävdats att den östsvenska urbaniseringen präglas av ett relativt snabbt förlopp under 1200-talet (Andersson 1990:54f). Det har dock visat sig att flera av de östsvenska medeltidsstäderna arkeologiskt kan föras betydligt längre tillbaka i tiden än 1200-talet (Hasselmo 1987a). Bland annat gäller detta Skänninge. En annan vanlig uppfattning är att kungamakten ligger bakom anläggandet av städer och framväxten av urbaniserade orter under medeltiden. Denna uppfattning går tillbaka till undersökningar av Lund och Sigtuna (Andrén 1985; Tesch 1990). Även i äldre historiska undersökningar lyfts kungamakten fram som den drivande kraften (Schück 1926). I det senare fallet grundar sig uppfattningen dels på att det var 1200-talets kungar som utfärdade stadsprivilegierna och ombesörjde städernas rättigheter och tillgång till jord, dels på en rumslig samvariation mellan städer, kronojord och kungsgårdar under medeltiden. Mot bakgrund av att flera av de östsvenska medeltidsstäderna har haft en betydligt äldre historia som urbaniserade orter, finns det anledning att ifrågasätta den rådande uppfattningen som generellt giltig. Till exempel finns det anledning ställa frågan, om stadsprivilegiernas utfärdande under 1200-talet och kungamaktens intresse i städerna i stället ingick som ett led i centralmaktens konsolidering och formalisering under 1200-talet, där de urbaniserade orterna naturligtvis var viktiga att kontrollera. Att knyta existerande urbaniserade orter till sig genom ömsesidiga åtaganden, där kungamakten garanterade städernas privilegier, ingick därmed i bygget av den feodala statsmakten. Detta vänder på resonemanget i tidigare forskning, och i stället för att se kungamakten som den drivande faktorn så framstår den som en sekundär aktör när den utfärdar privilegierna. Nyare forskning har vidare visat att flera östsvenska medeltidsstäder uppenbarligen i ett tidigt skede låg på frälse grund (Berg 2006; Berg 2008). Mot bakgrund av det ovan sagda finns det ånyo anledning att ställa frågan om städernas uppkomst och i vilka sammanhang de urbaniserade orterna uppstår och växer fram under perioden 900–1300.

Två övergripande frågor bildar utgångspunkt för detta avsnitt:

- I vilket historiskt, geografiskt och socialt sammanhang växer Skänninge fram i det äldsta skedet? Vad tyder på att det är kungamakten som ligger bakom stadens uppkomst? Vad tyder på att det är biskopens stora och viktiga huvudgård ”invid” Skänninge? Vad tyder på en världslig aristokratis stora huvudgårdar och deras funktion som ekonomiska centra?
- Vilka var ägoförhållandena kring Skänninge under medeltiden och senare, och vad kan dessa ägoförhållanden säga om den äldsta historien?

Topografi, fornlämningar och äldre kartor

Skänninge ligger centralt beläget i en av Östergötlands centralbygder. Själva staden ligger på den plats där en ås korsar Skenaån. Åsen löper från norr till söder och fortsätter ner mot Mjölby. Markerna utgörs idag till största delen av odlad åkermark men åsen framträder tydligt i landskapet genom att den huvudsakligen är beklädd med skog. Den öppna åkermarken är svagt undulerad, där höjderna i det öppna åkerlandskapet framträder tydligt. Från höjderna har man ofta en vidsträckt utsikt. Historiskt sett har åkermarken varit belägen på de högre liggande markerna medan de lägre liggande markerna har varit mer eller mindre sanka ängs- och betesmarker. Dessa sankmarker dikades ut och odlades upp under 1800-talet. Markerna mellan Skänninge stad och Bjälbo odlades upp först i slutet av 1800-talet.

Skänninge ligger längs den gamla vägen mellan Linköping och västra delarna av Östergötland. I Skänninge delar sig denna väg där en del viker av åt sydväst mot Bjälbo, Hov och Tåkernområdet, och den andra delen viker av åt norr mot Vadstena och Motala. Staden är belägen där denna väg korsar Skenaån. Vid sidan av landsvägarna torde även åsen i nord-sydlig riktning ha varit ett viktigt kommunikationsstråk i äldre tid. Åsen fortsätter ner mot Högby där ett antal runstenar finns resta längs den gamla vägsträckningen. Även Skenaån var en kommunikationsled i äldre tider. Sannolikt var den farbar med mindre båtar fram till Skänninge, där ett fall finns mellan Allhelgonakyrkan och S:t Martins kyrka. Skenaån löper sedan åt öster, där den går ihop med Svartån några kilometer bort vid Klackeborg. Därifrån är det sedan farbart med båt till Roxen strax norr om Linköping. Läget för staden är alltså det strategiska område där samtliga dessa äldre kommunikationsstråk sammanfaller och korsar varandra.

Fornlämningarna från yngre delen av järnåldern i Skänningeområdet utgörs av runstenar, tidigkristna gravmonument, gravar och gravfält. När det gäller gravfältens rumsliga utbredning så är det tydligt att det är glest just kring Skänninge med några kilometers omkrets (Feldt 2004a:34 fig 13). Om denna rumsliga spridningsbild är en lakun i materialet, som ett resultat av bortodling, eller om den återspeglar en verklig bild är inte klarlagt. Den traditionella förklaringen är att gravar och gravfält har odlats bort i områden med hög uppodlingsgrad, till vilka Skänningeområdet hör. En alternativ förklaring kan vara att det aldrig har funnits gravar och gravfält från yngre järnåldern i detta område. Den rumsliga spridningsbilden skulle i så fall vara ett resultat av yngre järnålderns sociala landskap, där en eller flera stora huvudgårdar huvudsakligen har haft ofri arbetskraft på enheter där det aldrig kom att anläggas gravar och gravfält. En liknande rumslig struktur återfinns i anslutning till aristokratiska och kungliga huvudgårdar i västra Norge (Iversen 2003). I Skänningeområdet finns också flera kyrkplatser med tidigkristna gravmonument. Vid både Allhelgonakyrkan och S:t Martin i Skänninge har sådana monument påträffats, men även vid flera av den omgivande landsbygdens kyrkor har fynd gjorts. Detta visar att de medeltida kyrkplatserna senast under 1000-talet kontrollerades eller disponerades av den tidens sociala elit (Hedvall & Menander 2009; Ljung 2009; Ljung i denna volym).

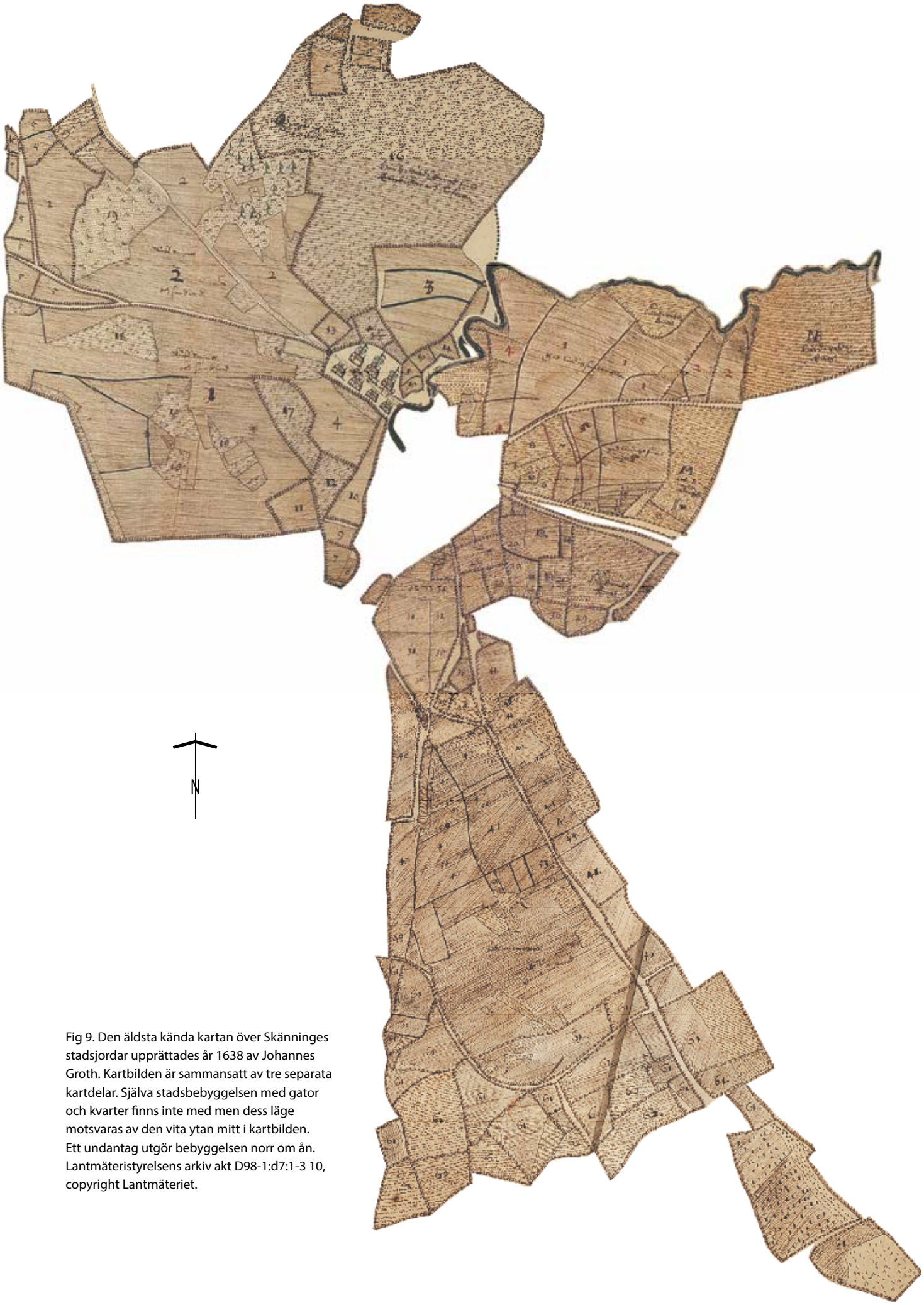

Fig 9. Den äldsta kända kartan över Skänninges stadsjordar upprättades år 1638 av Johannes Groth. Kartbilden är sammansatt av tre separata kartdelar. Själva stadsbebyggelsen med gator och kvarter finns inte med men dess läge motsvaras av den vita ytan mitt i kartbilden. Ett undantag utgör bebyggelsen norr om ån. Lantmäteristyrelsens arkiv akt D98-1:d7:1-3 10, copyright Lantmäteriet.

De äldsta kartorna över Skänninge är från 1600-talet och tidigt 1700-tal. Dessa kartor visar att staden då, utöver själva stadsområdet, också hade omfattande stadsjordar med åkrar, ängar och betesmarker. Stadsjordarna bestod av tre olika delar. En del kallades för Nordan ån, och låg i anslutning till det tidigare S:t Martins konvent. Den andra delen kallades Munkgärdet och låg i anslutning till det tidigare S:t Olofs konvent. Den tredje delen låg söder om den medeltida staden. Åkerarealen var vid mitten av 1600-talet omfattande. Nordanån och Munkgärdet ansågs på 1600-talet tillsammans motsvara 16 helgårdar enligt jordeböckerna.

Jordägande och beyggelsestruktur i Skänningeområdet under medeltiden – en översikt

Den tidpunkt då det första gången finns en möjlighet att få en heltäckande bild av jordägoförhållandena i Sverige är vid 1500-talets mitt. Vid denna tid upprättades jordeböcker, i vilka samtliga då existerande gårdar och utjordar förtecknades. I jordeböckerna förtecknades utöver gårdarnas eller utjordarnas skatt även jordnaturen, dvs om det var fråga om skattejord, vilken ägdes av självägande bönder, eller om det var kronojord eller frälsejord. Kronojorden ägdes av kronan, dvs staten, och frälsejorden ägdes antingen av aristokratin eller olika andliga institutioner.

Den översiktliga undersökningen omfattar tio socknar kring Skänninge. Undersökningen gäller de medeltida socknarna. Dagens Västra Stenby socken var tidigare uppdelad i två socknar, Sten och Kälvesten. Socknarna förenades år 1813 (Lagerstedt 1973:35). Även dagens Högby socken var under medeltiden och fram till år1888 två socknar, Högby och Västra Skrukeby socknar (Lagerstedt 1973: 37).

Sammanlagt fanns vid medeltidens slut ca 352 gårdar i området. Utöver detta fanns ett stort antal utjordar. Socknarna var vid medeltidens slut olika stora. Som diagrammet över antalet gårdar vid mitten av 1500-talet i de olika socknarna visar, varierade storleken mellan Styra sockens 18 gårdar och Allhelgona sockens 50 gårdar (fig 10). Diagrammet visar också att det fanns två olika kategorier vad gäller socknarnas storlek. Den första kategorin omfattar de små socknarna med omkring 20 gårdar per socken. Den andra kategorin omfattar de socknar som hade omkring 40 gårdar eller mer. Vilken orsak som ligger bakom detta är oklart. Vad gäller en av de mindre socknarna, Järstad, var den vid slutet av medeltiden i stort sett ägd av en person (se vidare nedan). I nyare forskning om sockenbildningen i västra Östergötland under äldre medeltiden har det lyfts fram att små socknar, med ett litet antal gårdar, kan vara tillkomna inom en tidigmedeltida godsdomän (Tollin 2010). I Järstads socken finns starka indikationer på att så har varit fallet. I slutet av medeltiden ägdes nästan samtliga gårdar i socknen av en person, Arvid Trolle. Tegelkyrkan från 1200-talet har vapenbilder från Folkungaätten och Aspenäsätten (Hedvall 2009a:264; Konsmar i denna volym, fig 125).

Byn var den vanligaste bebyggelseformen vid medeltidens slut. Två tredjedelar av gårdarna i 1500-talets jordeböcker låg i byar medan en tredjedel utgjordes av ensamgårdar.

Ensamgårdarna förekommer i samtliga socknar i området (fig 11). Sammanlagt fanns det vid medeltidens slut 36 ensamgårdar i de tolv socknarna och flest ensamgårdar, åtta stycken, fanns i Fivelstad socken. Hela 29 av de 36 ensamgårdarna har ortnamn som slutar på *-torp*. Dessa gårdar var sannolikt uppkomna i samband med kolonisation under äldsta delen av medeltiden, eller möjligen redan under senare delen av vikingatiden. Då stora delar av området är att betrakta som centralbygder hade denna kolonisation huvudsakligen karaktären av förtätning inom existerande bygder eller kolonisation av marker angränsande

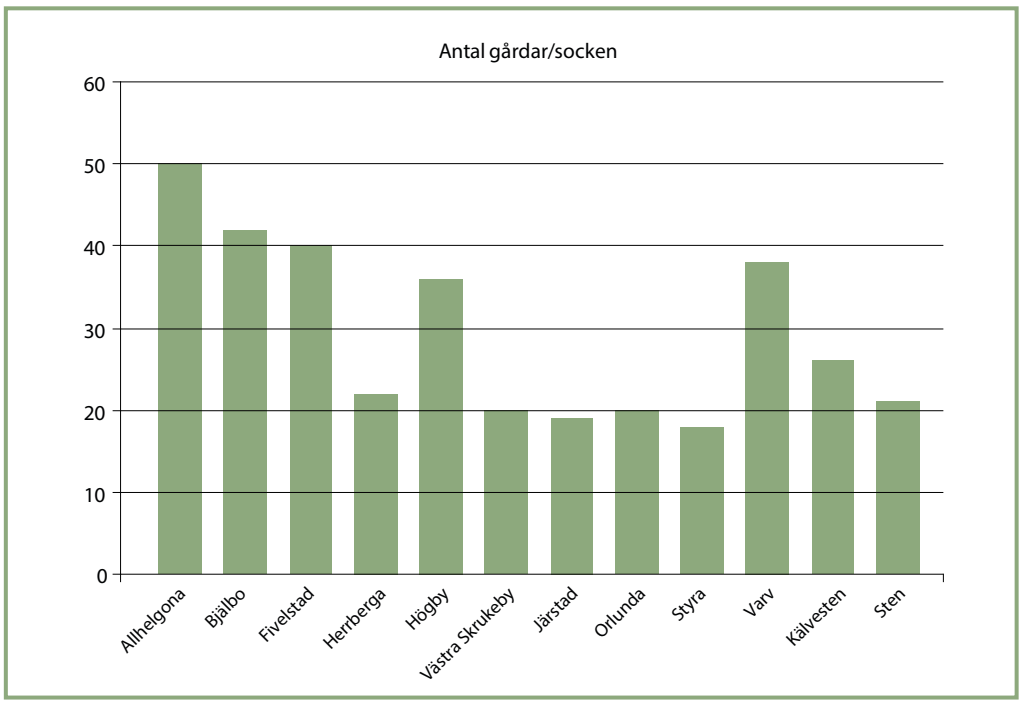

Fig 10 (ovan). Antalet gårdar per socken för de tio utvalda socknarna runt Skänninge. Tidigare utgjorde dessa tolv socknar, eftersom Sten och Kälvesten (Västra Stenby) liksom Högby och Skrukeby (Högby) senare har slagits samman. Källa: Östergötlands handlingar, RA. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

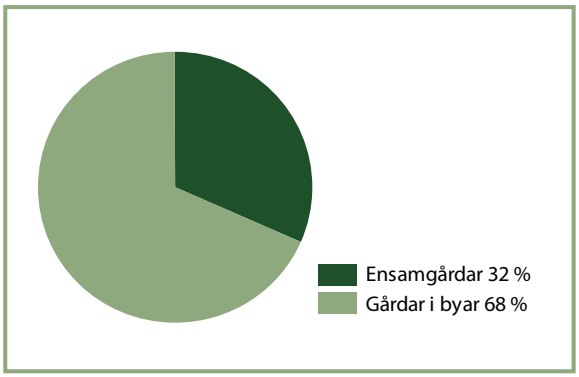

Fig 11 (t h). Diagrammet visar förhållandet mellan antalet ensamgårdar och antalet gårdar i byarna i undersökningsområdet. Källa: Östergötlands handlingar, RA. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

till centralbygderna (Berg 2009). Andra ensamgårdar har namn av typen marknamn, t ex gården Mantesgärdet i Varvs socken. Detta är sannolikt också ett resultat av en inre kolonisation under medeltiden. Av de 36 ensamgårdarna var hela 31 stycken av frälsenatur medan två var av skatte- och tre av krononatur. En hypotes, som dock knappast kan prövas i denna begränsade undersökning, är att dessa ensamgårdar i området var tillkomna genom en inre kolonisation på aristokratiskt ägd mark eller mark ägd av andliga institutioner under äldre delen av medeltiden eller senare delen av vikingatiden. Kanske är de många ensamgårdarna i Fivelstads socken ett resultat av kolonisation från en eller flera storgårdar. Det är känt genom tidigare forskning att Fivelstad under äldre delen av medeltiden var en huvudgård med åtminstone tre underlydande torp (Rahmqvist 1996:28f). Vad gäller övriga ensamgårdar i området skulle det behövas mer omfattande undersökningar av det medeltida materialet för att klarlägga bakgrund och uppkomst.

De flesta byarna i området bestod vid medeltidens slut av mellan två och fem gårdar, där två gårdar var den vanligaste storleken (fig 12). Sexton byar bestod av sex eller flera gårdar. Den största byn var Bjälbo by i Bjälbo socken med 13 gårdar. Att Bjälbo var en storgård under äldre delen av medeltiden är känt sedan tidigare, då det fram till mitten av

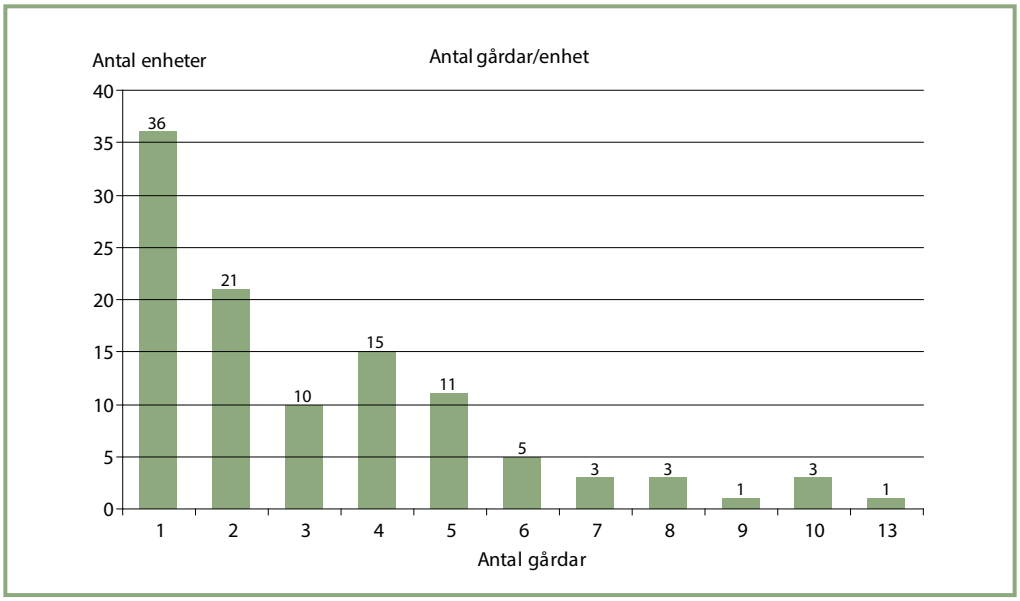

Fig 12. Diagrammet redovisar antalet gårdar per enhet. Källa: Östergötlands handlingar, RA.
GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

1300-talet var en av Folkungaättens viktigaste huvudgårdar och som åtminstone under 1200-talet fungerade som sätesgård för några av denna släkts medlemmar (Schück 1952). Kung Magnus Eriksson skänkte vid mitten av 1300-talet Bjälbo till S:t Martins konvent, som sedan kom att vara ägare fram till mitten av 1500-talet (DS 4944; Berg 2009).

De byar som hade vardera tio gårdar var Biskopsberga i Allhelgona socken, Marstad i Bjälbo socken och Norrby i Högby socken. Vad gäller Biskopsberga har Herman Schück framfört tolkningen att den enheten motsvarar den huvudgård vid Skänninge som biskopen i Linköping hade enligt ett dokument från 1178 (Schück 1959:282). Vad gäller Marstad och Norrby är situationen under medeltiden inte närmare känd på grund av att det medeltida skriftliga källmaterialet är mycket sparsamt.

Socken	Skatte	Krono	Frälse (varav andligt)
Herrberga	4%	18%	78% (41%)
Högby	11%	0	89% (58%)
V Skrukeby	0	0	100% (55%)
Bjälbo	7%	2%	91% (62%)
Järstad	0	0	100% (42%)
Allhelgona	6%	27%	67% (45%)
Fivelstad	15%	7%	78% (52%)
Kälvesten	8%	12%	81% (50%)
Sten	14%	5%	81% (57%)
Orlunda	20%	10%	70% (35%)
Varv	3%	3%	94% (44%)
Styra	11%	5%	84% (34%)
Östergötland	15%	12%	73% (35%)
Sverige	45%	6%	49% (25%)

Fig 13. Enligt jordeböckerna såg fördelningen mellan de olika jordnaturerna i Skänningeområdet ut som redovisas i tabellen. Källa: Östergötlands handlingar, RA.

Fig 14. Diagram som redovisar det andliga frälset i Skänningebygden. Källa: Östergötlands handlingar, RA.
GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

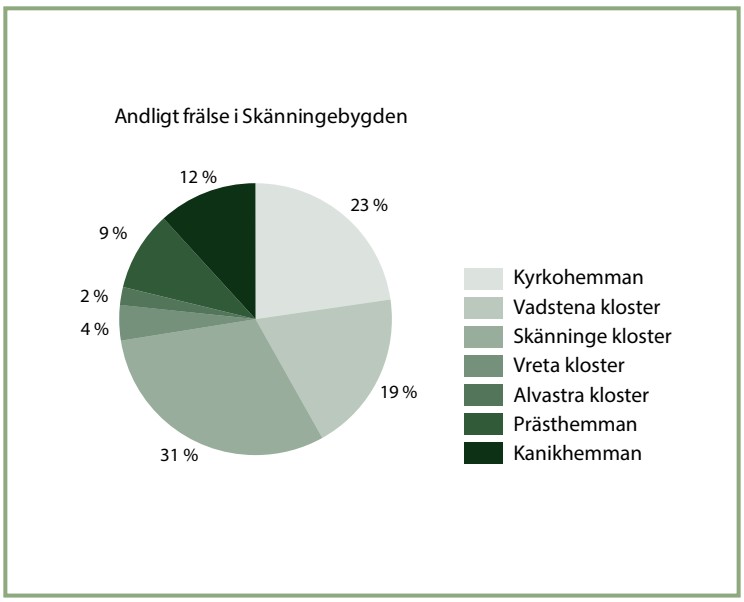

Frälsejorden var den dominerande jordnaturen i området (fig 13). I Bjälbo, Varv, Styra och Västra Stenby socknar ägdes över 80% av gårdarna av frälset. I Järstad och Västra Skrukeby socknar var samtliga gårdar av frälsenatur, varav 42% respektive 55% tillhörde det andliga frälset. Som framgår dominerade i många fall det andliga frälset det frälse jordägandet.

Det andliga frälset utgjordes vid medeltidens slut i området huvudsakligen av gårdar som tillhörde de olika sockenkyrkorna samt S:t Martins konvent och Vadstena kloster (fig 14). Även Linköpings domkyrkas olika institutioner innehade gårdar i området. Det andliga frälsets andel av jordinnehavet var särskilt stort i Bjälbo, Högby, Fivelstad och Sten, där de olika andliga institutionerna ägde över 50% av det totala antalet gårdar. De flesta gårdar som vid medeltidens slut tillhörde det andliga frälset hade förvärvats från det världsliga frälset genom donationer, köp eller byten.

De gårdar som vid mitten av 1500-talet ägdes av det världsliga frälset tillhörde i de flesta fall högaristokratin. Ingen av dessa jordägare bodde i området vid denna tid. Några gårdar tillhörde också det så kallade lågfrälset. En av dessa jordägande personer, Hans Söffringsson, bodde i Roxtorp i Högby socken vid mitten av 1500-talet (Almquist 1960:160). Denna gård var alltså sätesgård vid mitten av 1500-talet. Av högaristokratin ägde Karin Eriksdotter (Gyllenstierna) flera gårdar i området. Bland annat ägde hon hela tio gårdar i Järstad socken samt en gård vardera i Kälvestens och Högby socknar. Karin Eriksdotter bodde på Lagnö i Södermanland (Almquist 1947:93f). Av de övriga frälsegårdarna i Järstad socken ägde Nils Ryning fem gårdar och Gabriel Christiernsson (Oxenstierna) två. Gårdarna i Järstads socken hade tidigare samtliga ägts av Arvid Trolle. Karin Eriksdotter var år 1562 änka efter Erik Arvidsson (Trolle) och Nils Ryning och Gabriel Christiernsson var gifta med de två döttrarna i detta äktenskap, vilket förklarar varför de stod upptagna som ägare till gårdarna i frälse- och rusttjänstlängden från 1562 (Elgenstierna band VIII: 371f). En annan stor jordägare i området var Svante Stensson Sture, som ägde sju gårdar i Allhelgona socken. Sex av dessa låg i byn Lagmansberga strax norr om Skänninge och den sjunde gården låg i Follinge strax väster om Skänninge (Almquist 1947:105). Ytterligare en

stor jordägare var Jacob Turesson (Rosengren) som ägde sammanlagt fem gårdar i olika socknar i området (Almquist 1947:89). I Marstad i Bjälbo socken ägde Gustav Olsson (Stenbock) fyra gårdar vid mitten av 1500-talet (Almquist 1947:87). Utöver detta geografiskt samlade jordinnehav hade frälsejorden karaktären av strögods, där de jordägande personerna endast innehade en eller ett fåtal gårdar inom det undersökta området.

Av tabellen över jordnaturerna framgår också att andelen gårdar av skattenatur var relativt liten (fig 13). Endast i Fivelstad, Sten och Orlunda socknar utgjorde andelen skattegårdar över 10% av det totala antalet gårdar, medan det i de andra socknarna var lägre. Järstad och Västra Skrukeby socknar saknade skattejord. Skattejorden låg i allmänhet i byalag med gårdar av andra jordnaturer. De två undantagen var ensamgården Lärketorp i Högby socken, som var en skattegård, samt de två gårdarna i byn Stav i Allhelgona socken, vilka båda var av skattenatur. Skattejorden ägdes av självägande bönder.

Även kronojorden utgjorde en relativt liten andel av antalet gårdar i området. I Allhelgona socken fanns dock vid medeltidens slut en relativt stor andel kronojord. Denna kronojord utgjordes uteslutande av en del av stadsjordarna. I jordeböckerna vid mitten av 1500-talet taxerades stadsjordarna till motsvarande 16 hemman. Dessa kallades i senare källor för kronoåttingarna (se vidare Lindberg & Lindeblad i denna volym). Övriga kronogårdar i området låg vanligen i byalag med gårdar av annan jordnatur.

Vad gäller den medeltida situationen är det ett tydligt mönster att socknarnas centrala delar, det vill säga kyrkbyarna och de närmast liggande byarna, i många fall ägdes av högaristokratiska och kungliga släkter. Till exempel den tidigare omnämnda huvudgården med underlydande torp som låg i Fivelstad. Denna gård ägdes 1311 av hertig Erik (Magnusson, Folkungaätten) då den pantsattes till Peter Porse. År 1324 såldes sedan godset av Knut Porse till biskopen i Linköping, där det sedan kom att ingå i en prebenda (Rahmqvist 1996:28f not 89). Vid mitten av 1500-talet bestod Fivelstads by av sex prebendehemman och ett kyrkohemman. Ett annat exempel på detta är Bjälbo i Bjälbo socken som redan har omnämnts ovan.

Fig 15. Bjälbo by sedd från sydväst med det mäktiga kyrktornet från 1220-talet. Den ursprungliga stenkyrkan, som var från 1100-talet, revs på 1780-talet. Byn var en av de största i landskapet och bestod av 13 gårdar.
FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.

Ett tredje exempel är Stenkilsvarv i Varvs socken. Där ägde Vadstena kloster jord motsvarande 1,5 attung år 1410 (Vkjb:26f). Klostret avträdde då denna jord till Lars Ulfsson (Aspenäsätten). Enligt en stadfästelse från år 1476 hade jord motsvarande 4 attungar sedan skänkts av Lars Ulfssons dotter Helena Larsdotter (Aspenäsätten) i själagift för sin man. Mycket talar för att Lars Ulfsson år 1410 redan ägde motsvarande 2,5 attungar i Stenkilsvarv och att dottern Helena sedan skänkte hela egendomen omfattande 4 attungar till klostret. Vid mitten av 1500-talet bestod byn Stenkilsvarv av tre gårdar som hade tillhört Vadstena kloster (Jordeboksutdrag, OAU).

Det fjärde och sista exemplet är huvudgården i Kälvestens (nuvarande Västra Stenby) sockens centrala delar. I ett brev från andra halvan av 1200-talet omtalas huvudgården Nyckelby med tillhörande gods i den angränsande Stens sockens centrala delar. Godset ingick i en jordtransaktion mellan tre syskon inom den släkt som kallas för Elofssönernas ätt. I jordtransaktionen överlät Johan och Anders Elofssöner Nyckelby med tillhörande gods, samt huvudgården Medhamra i Hagebyhöga socken till sin syster Ingrid i samband med att hon grundade konventet i Skänninge (DS 885). Släkten ägde även gods i Sörby och Varv i Varvs socken (DS 1295). Huvudgården i Nyckelby kom sedan uppenbarligen att splittras upp till en by. När Nyckelby omnämns nästa gång år 1344 byter Birgitta Birgersdotter (mer känd som den heliga Birgitta) bort en gård i Nyckelby till biskopen i Linköping, ett byte som sedan måste ha gått tillbaka. När egendomen sedan nästa gång förekommer i källmaterialet framgår att Birgitta hade skänkt motsvarande tre gårdar till Vadstena kloster, något som i början av 1400-talet ogiltigförklarades av Birgittas arvingar. Vadstena kloster frändömdes då gårdarna (Brev 22/10 1409 Motala ting, RA pappersbrev). Birgitta kan mycket väl ha erhållit gårdarna som ett arv efter Elofssönerna. Birgittas fader Birger Persson var nämligen gift med Johan Elofssons dotter Kristina i sitt första äktenskap. Äktenskapet var sannolikt barnlöst, men likväl skedde år 1308 en uppgörelse gällande gods mellan Ragnhild Andersdotter, arvtagare till Kristina, och Birger Persson gällande gods efter Kristina (DS 1574; DS 1575; DS 1576). Det framgår inte i breven hur godsen skiftades mellan parterna. Vad gäller Medhamra kom denna gård att vara sätesgård inom Elofssönernas ätt i början av 1300-talet (ÄSF:29).

I det material som har gåtts igenom avseende de medeltida jordägoförhållandena finns inget som tyder på att den bild som erhölls vid genomgång av 1500-talsmaterialet skulle vara något nytt och specifikt för denna tid. De förändringar som kan iakttas är en omfördelning mellan det världsliga och andliga frälset. Den jord som vid medeltidens slut tillhörde Vadstena kloster och S:t Martins konvent samt de olika institutionerna vid Linköpings domkyrka kom nästan uteslutande från det världsliga frälset genom framför allt donationer och byten. En del av Linköpingskyrkans gods hade erhållits redan innan de första beläggen. Till exempel gäller detta de huvudgårdar som tillhörde biskopen i Linköping redan 1178 (se Schück 1959:280ff). Denna jords proveniens är alltså okänd.

Det kan alltså konstateras att jordägandet i Skänningeområdet redan vid tiden för de äldsta beläggen, från 1200-talets andra hälft, och framåt till medeltidens slut, dominerades av personer och släkter som tillhörde högaristokratin. I synnerhet gällde detta i de olika socknarnas centrala delar. Det kunde också konstateras att de bebyggelseenheter som tillkom under den tidigmedeltida kolonisationen i området nästan uteslutande ägdes av samma samhällsgrupp när de första gången förekommer i det skriftliga källmaterialet (se vidare Berg 2009). Parallellt med detta aristokratiska jordägande fanns också självägande bönder. Andelen gårdar som ägdes av självägande bönder varierade mellan de olika socknarna. I de socknar med störst andel skattejord vid medeltidens slut, ägdes 20% av gårdarna

av självägande bönder medan två av de tolv socknarna helt saknade skattejord vid denna tid. Hur långt tillbaka i tiden denna jordägostruktur kan föras är oklart. Undersökningar av kyrkorna i kombination med förekomst av tidigkristna gravmonument och fornlämningar, visar att den sannolikt kan föras tillbaka åtminstone till sen vikingatid, och sannolikt ytterligare några århundraden i yngre järnåldern (Hedvall 2009a; Berg 2009; även Hedvall samt Ljung i denna volym). Däremot vet vi mycket litet om de personer och släkter som kontrollerade jorden vid denna tid, vi kan endast få en bild av vilka samhällsgrupper som då kontrollerade stora delar av jordinnehavet.

Jordägandet i byar som angränsar till Skänninge

I Vreta, som gränsar till Skänninge i norr, ägde S:t Martins konvent fyra gårdar vid medeltidens slut. Det äldsta skriftliga belägget för Vreta är från år 1260, då fru Susanna intygas ha bytt bort bland annat 3 attungar i Vreta till biskop Henrik i Linköping (DS 469). Denna Susanna omtalas vidare som Kettilhögs hustru. Frutiteln visar att Kettilhög, eller möjligtvis en tidigare make till Susanna, sannolikt var riddare. I övrigt är inte dessa personer kända i källmaterialet. I ett senare brev från år 1299 framgår att Johan Knutsson (två nedvända vingar) ägde jord i byn, vilken senare skänktes till S:t Martins konvent. Vid detta tillfälle framgår det också att det fanns andra ägare av jord i byn. Johan Knutssons dotter var gift med Peter Andersson (Elofssönernas ätt), en broder till Ragnhild Andersdotter som var gift med Lars i Snyttringe (ÄSF:29). Fem år senare, år 1304, kungör Arnulf Eskilsson att han skänker sin huvudgård i Vreta med landbor och andra tillhörigheter till S:t Martins konvent (DS 1414). Gården hade han bytt till sig av sin hustru Helena enligt ett senare brev från år 1305 (DS 1462). Rimligen motsvarar denna egendom de 3 attungar som biskopen bytte till sig år 1260. Varken Arnulf eller Helena har kunnat identifieras och deras släktförhållanden är okända. Det är inte heller känt hur Arnulfs hustru Helena hade kommit över huvudgården. Arnulf omtalas som ägare i Vreta redan i ovan nämnda brev från år 1299 och omtalas då som ”herr Arnulf”. Herrtiteln i kombination med att han var gift tyder på att Arnulf var riddare. Arnulfs sigill visar en tvådelad sköld med ett uppstigande lejon i den övre och tre rosor i den nedre delen (Raneke 2001:868). Förnamnet och vapenbilden antyder tysk härkomst. Arnulf och hans hustru Helena går sannolikt alltså att knyta till högfrälset, och de innehade alltså en huvudgård med tillhörande landbor i Vreta strax norr om Skänninge.

Även Snyttringe var under medeltiden nära knutet till S:t Martins konvent och Ingrid Elofdotters släkt. Snyttringe behandlas i avsnittet om Elofssöneras ätt nedan.

I Hageby, som ligger sydost om staden, ägdes en del av byn av högfrälset under 1400-talet och tas upp i Karl Knutssons (Bonde) och hans hustrus förteckningar över gods (C4 f 10 v, RA). Andra delar av byn ägdes av borgare i Skänninge (DS 5719), medan någon gård sannolikt ägdes av lågfrälset (DS 6927).

I Follinge har uppenbarligen en del omstruktureringar skett under senare delen av medeltiden. I jordeböckerna från mitten av 1500-talet finns endast två gårdar i byn förtecknade. Dessutom fanns inte mindre än sju utjordar i byn. I den äldsta kartan från år 1638 finns fem hemman och sex utjordar noterade, men endast tre av hemmanen var bebyggda (D7:7-7, LSA). Utjordarna hade tomt i byn. Detta påminner om förhållandena kring Söderköping, där flera av de kringliggande gårdarna och byarna kom att ägas av borgare i staden och där gårdarna i byarna var obebyggda och togs upp som utjordar i jordeböckerna (Berg 2008). I det medeltida materialet som berör Follinge framgår att en del av byn hörde till frälset, där delar av frälse- jorden hamnade under olika institutioner i staden

(SMR 1507). En annan del av frälsejorden hamnade under Vadstena kloster år 1404 (SD 417). En tredje del av byn innehades av borgare i Skänninge redan under medeltiden (DS 3354). Denna jord hade i sin tur köpts in från frälset (DS 2384). I början av 1300-talet uppträder också två personer som bodde i Follinge som sigillvittnen, vilket innebär att de måste ha haft egna sigill (DS 1374; DS 2987).

I Vistena skänktes jord till S:t Olofs konvent 1480 respektive 1518 (Brev 10/7 1480 Sigtuna, Linköpings stiftsbibliotek samt Brev 24/2 1518 Skänninge, Linköpings stiftsbibliotek). År 1480 var det den tidigare prästen i Vassunda i Uppland Petrus Magni kallad Röök som skänkte sitt gods i Vistena till klostret. År 1518 var det sannolikt borgare i Skänninge som skänkte jord till klostret. Även frälset ägde jord i Vistena. I jordeböckerna från mitten av 1500-talet finns en frälsegård noterad, och sannolikt var det denna gård som omtalas i en jordtransaktion inom lågfrälset år 1440 (SMR 1264 och 1265).

Jordägande under medeltiden – detaljstudie av Skänninges stadsjordar

För att utreda jordägoförhållandena under medeltiden måste flera olika källmaterial användas. Utgångspunkten tas här i de äldre lantmäteriakterna över stadens jordar, vars rumsliga struktur sedan kommer att jämföras med de upplysningar som kan hämtas från det skriftliga källmaterialet, framför allt medeltida diplom. Avsikten med denna analys är att ställa upp en hypotes om Skänninge under äldre medeltiden. Källmaterialets beskaffenhet tillsammans med det förhållandet att de äldsta kartorna är från mitten av 1600-talet respektive 1700-talets början medför naturligtvis svårigheter att få fram några säkra slutsatser.

Under medeltiden och tiden efter hade de flesta svenska städer stadsjordar. Dessa användes som åker, äng och betesmarker av stadens invånare. Sammanställningar från mitten av 1800-talet visar att stadsjordarna varierade i storlek (Björklund 2010). Stadsjordarnas ursprung är till stora delar okända. Det man vet är att många stadsjordar utökades under 1500- och 1600-talen genom så kallade donationsjordar, jordar som donerades till de olika städerna från kronan (för en kortare översikt, se Berg 2008). Några sådana tilläggsdonationer är inte kända från Skänninge, men som framgår nedan var säkerligen en del av stadsjordarna norr om Skenaån gammal konventsjord som hade hamnat under staden efter reformationen vid mitten av 1500-talet (se vidare Lindberg & Lindeblad i denna volym).

Skänninges stadsjordar är karterad flera gånger under 1600- och 1700-talen. Den äldsta kartan är en geometrisk jordebokskarta från 1638 (fig 9). Nästa karta som visar stadsjordarna är från 1712 med en tillhörande textbeskrivning från 1713 (fig 17). Här kommer endast den övergripande rumsliga strukturen att analyseras. Metoden är en så kallad morfogenetisk analys av kartorna, där målet är att diskutera de rumsliga formerna i kartan och deras ursprung. Många av de rumsliga former som finns återgivet i kartorna har tillkommit långt innan själva kartan gjordes. I gynnsamma fall kan också flera tidslager ses i kartan, vilkas tillkomst sedan kan analyseras med hjälp av annat skriftligt och arkeologiskt källmaterial. Metoden är sedan länge utvecklad inom den historiska kulturgeografin (Helmfrid 1962; Göranson 1977; Sporrong 1985).

Den äldsta kartan från 1638 visar endast stadens åkermark (D7:1-3, LSA). Stadsjorden var delad i två delar som heter Nordan ån och Sunnan ån. Marken Nordan ån var sedan indelad i två större och två mindre gärden samt några mindre jordlotter som ägdes enskilt av borgare i staden. Sunnan ån bestod av två olika delar. I nordost låg Munkgärdet samt ett mindre antal enskilt ägda jordlotter, och i södra delen av Sunnan ån låg ett stort åkerområde som var indelat i ett stort antal lyckor och ett större gärde. I hela Nordan ån samt i Munkgärdet utgjordes den största delen av åkermarken av större sammanhängande

gärden som av allt att döma brukades i tegskifte av borgare i staden. Formmässigt skilde sig detta inte från de kringliggande byarnas organisation, där gemensamma gärden i tegskifte förekom. I Nordan ån och Sunnan ån fanns också ett antal enskilt ägda lotter, där marken alltså inte låg i ägoblandning och tegskifte. I Nordan ån utgjorde dessa lotter endast en liten del av åkermarken medan de i den södra delen av Sunnan ån utgjorde den största delen av åkermarken. Dessa enskilt ägda lotter var mellan 2 och 7 tunnland stora, med undantag av Rydjegärdet i Sunnan ån som var 45 tunnland stort (fig 16).

Gärde	Areal i tunnland
Nordan ån	
Nordåsgärdet	96
Trojenborgsgärdet	45
Klostergärdet	20
Stockholmsgärdet	9
Sunnan ån	
Munkgärdet	50
Rydjegärdet	45

Fig 16. Åkergärdena Nordan respektive Sunnan ån år 1638.

Jordarna hade också enligt kartan olika jordnaturer. De sammanhängande åkergärdena var kronojord medan huvuddelen av de enskilt ägda lotterna kallades ”arv och egen jord”. Det sistnämnda innebar av allt döma att dessa lotter var just enskilt ägda, där innehavarna hade arvsrätt till jorden. Ett mindre antal lotter, framför allt i anslutning till Munkgärdet i Sunnan ån, var kronojord. I dessa fall hade kronan uppenbarligen upplåtit kronojord till enskilda personer. Några enstaka lotter anges också som frälsejord.

Under medeltiden fanns två konvent i Skänninge. S:t Martins konvent låg i det område som år 1638 hette Nordan ån, centralt i förhållande till åkergärdena. Konventet, vars jordegendomar i Östergötlands handlingar går under beteckningen Skänninge klosterhemman, var ett jordägande konvent med omfattande jordinnehav i västra Östergötland. En genomgång av jordeböckerna från mitten av 1500-talet visar att konventet vid slutet av medeltiden ägde drygt 130 gårdar samt flera kvarnar och mindre egendomar i häraderna kring Skänninge (Jordeboksutdrag, OAU). De största egendomarna var Bjälbo by, där konventet innehade samtliga 13 gårdar, och Hulje i Västra Skrukeby socken (idag Högby socken), där konventet innehade samtliga sex gårdar. Det andra konventet var S:t Olofs konvent, vilket låg i det område som kallades Munkgärdet i Sunnan ån. S:t Olof var även det ett dominikankonvent och innehade sannolikt endast lite jord. I detta område i Sunnan ån ligger också den så kallade Biskopsholmen (se vidare Stibéus i denna volym). Huruvida Munkgärdet vid medeltidens slut tillhörde S:t Olofs konvent eller biskopen i Linköping har inte kunnat klargöras. Det mesta talar dock för att Munkgärdet vid medeltidens slut var andligt frälse.

Av den geometriska jordebokskartan framgår alltså att det var en skillnad i form mellan de stora sammanhängande gärdena i Nordan ån och Munkgärdet i Sunnan ån å ena sidan och å andra sidan den åkermark som var uppdelad i mindre lotter brukade av borgare i staden i den södra delen av Sunnan ån. De stora sammanhängande åkergärdena var krono-

Fig 17 (motstående sida). Kartan från år 1712, med textbeskrivning från 1713, visar samma rumsliga struktur som den äldre kartan (D98-1:4, textbeskrivning A24:91, båda LSA). Gärdena har där delvis andra namn. Till exempel omfattade Klostergärdet vid denna tid även det tidigare Trojenborgsgärdet. Geometrisk karta över Skänninge upprättad år 1712 av Matias Sundvall. Lantmäteristyrelsens arkiv akt D98-1:4, copyright Lantmäteriet.

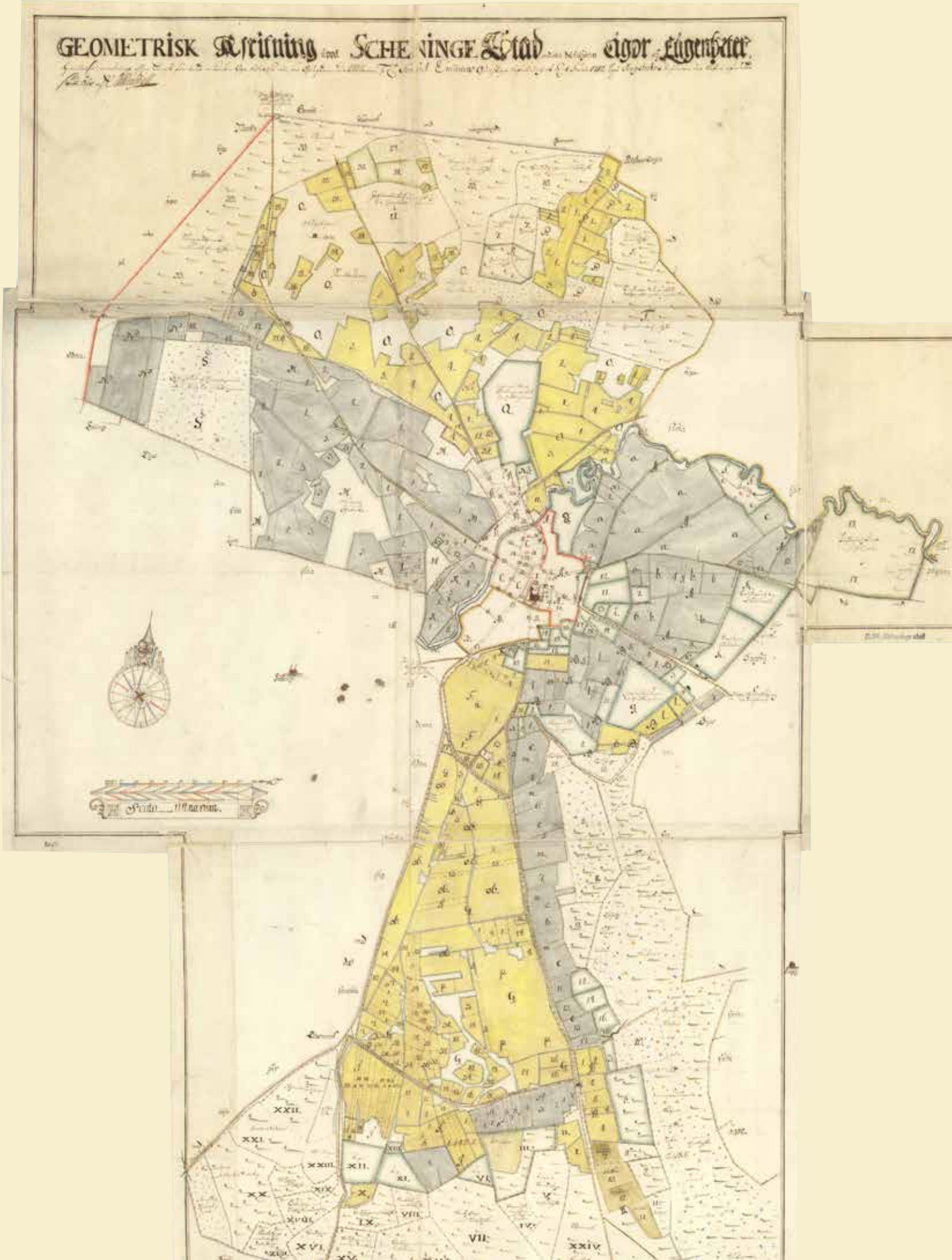
GEOMETRISK Afrisning
SCHENINGE Stad
Eigor Eigenheter

jord och brukades i ägoblandning och tegskifte av borgare i staden. De mindre lotterna var enskild egendom. Sammantaget tyder fördelningen av de olika jordnaturerna, kronojord respektive arv och egen jord, på att kronojorden i Nordan ån är konfiskerat konventgods från S:t Martins konvent medan kronojorden i Sunnan ån är konfiskerat från S:t Olofs konvent eller från biskopen i Linköping. Stadsjorden i den södra delen av Sunnan ån, som var uppdelad i ett stort antal mindre lotter, och som betecknades som arv och egen jord, hade sannolikt en annan historia. Möjligen kan denna del av stadsjorden vara betydligt äldre i sin funktion som stadsjord, där borgarna i staden av hävd kunde hävda arvsrätt till jordlotterna.

Sammantaget visar kartanalysen att tre olika delar av stadsjorden kan identifieras i det äldre kartmaterialet. En del utgjordes av området Nordan ån, som sannolikt var åkermark som under medeltiden hörde till S:t Martins konvent eller en huvudgård under konventet. Den andra delen var den del av Sunnan ån som kallades Munkgärdet, och som hörde till S:t Olofs konvent eller en huvudgård till biskopsstolen i Linköping under medeltiden. Den tredje delen var den södra delen av Sunnan ån, som var indelad i mindre jordlotter, och som möjligen fungerade som stadsjord och var brukad av stadens borgare redan under medeltiden.

Elofssönernas ätt, S:t Martins kyrka och S:t Martins konvent

I den del av stadsjorden, som i det äldre kartmaterialet kallades Nordan ån, låg S:t Martins konvent under medeltiden. Till konventet hörde även S:t Martins kyrka. Konventet låg centralt i förhållande till åkermarken i Nordan ån, vilket i kombination med ägoförhållandena, tyder på att klostret hade ett större jordbruk eller en tillhörande huvudgård med ett större jordbruk i detta område. I avsnittet om kyrkorna i Skänninge nedan, framgår att det fanns en kyrkogård och sannolikt även en kyrka på platsen redan vid början av 1000-talet, och att denna låg i anslutning till en samtida storgård. Att så var fallet kan också påvisas arkeologiskt (se vidare Bergqvist & Lindeblad i denna volym). När det gäller konventets tillkomst vet vi genom bevarat källmaterial att det grundlades åren kring 1280. I augusti 1281 gick Ingrid själv in i konventet (SBL Band 20:25). Konventet fick tidigt omfattande jorddonationer.

I ett odaterat brev från någon gång mellan 1270 och 1281, alltså innan konventet hade grundats, meddelar Johan och Anders Elofssöner att de skänker gods norr om Skänninge, bland annat ovan nämnda huvudgård Nyckelby och huvudgården Medhamra samt gods i Norrsten och Ås, till det konvent som deras syster Ingrid i Skänninge ämnade inrätta vid S:t Martins kyrka. Av brevet framgår att Ingrid tidigare hade ”skötat” gårdarna till sina bröder, det vill säga att hon hade överlåtit gårdarna till dem. Vidare framgår att Ingrid vid tiden för brevets utfärdande vistades i Skänninge vid S:t Martins kyrka (fig 18). I ett senare brev, utfärdat år 1282, vidimerar kung Magnus denna donation (DS 886). Av ytterligare ett brev från den 22 augusti 1281, där Johan Elofsson till Kristina från Stommeln redogör för konventsgrundandet, framgår att det ”med tillstånd av Sveriges kung, med stöd av platsens biskop och samtycke av Daciens provinsföreståndare, som skickade systrar, förordnades om en vacker och lämplig plats för predikarordens systrar för att ha ett konvent. Platsen blev även bebyggd på ett ändamålsenligt sätt”. Vidare framgår av detta brev att konventet hade försetts med tillräcklig egendom av Johans, hans bror Anders och deras systrars (Ingrid och Kristina) fädernearv ”genom avkastningen av timlig egendom” (Paulson 1896:237; jfr Asztalos 1991:95). Konventet, och dess jordegendomar, erhöll sedan privilegier och beskydd av kung Magnus i ett brev utfärdat 21 augusti 1282 (DS 754). Av breven framgår dock inte om Elofssönerna eller deras systrar Ingrid och Kristina ägde kyrkan och

”Johan, son till framlidne Elof, och hans bror Anders sänder hälsning med önskan om ett hälsosamt liv i Herren. Ni skall alla veta att vi bröder återlämnar en gård i Nyckelby, Västra Stenby socken, till vilken hör 2 attungar minus en fjärdedel, med rörlig och fast egendom samt husgeråd, en gård i Medhamra, Hagebyhöga socken, till vilken hör ytterligare 1/2 attung, med rörlig och fast egendom samt husgeråd, gods i Norrsten, Västra Stenby socken och gods i Ås (troligen Västerlösa eller Svanshals socken), till vår syster fru Ingrid som bor i Skänninge. Dessa gods har vår ovannämnda syster genom skötning överlåtit i evig ägo till oss i närvaro av herr konung Valdemar. Vi återlämnar godsen på villkor att om ett nunnekonvent under vår systers livstid med den Helige Andes bekräftande nåd skulle komma till stånd vid S:t Martins kyrka i Skänninge, där vår syster nu vistas, så överlåter vi i evig ägo alla nämnda gods och jordegendomar till konventet för dess omkostnader. Om nunnekonventet inte skulle kunna komma till stånd före vår systers död vill vi att alla nämnda gods och jordegendomar åter skall tillhöra oss och våra arvingar”

Fig 18. Den översatta texten från det brev som innehåller det äldsta omnämnandet av S:t Martin i Skänninge. Brevet är sannolikt skrivet under perioden 1270–1281. Översättningen av brevet, SDHK 633, är gjord av Peter Ståhl, Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet.

den enhet på vars mark kyrkan måste ha legat. Det går alltså inte utifrån breven att klarlägga om konventet anlades på deras mark eller på någon annans mark. Klart är att Ingrid vistades vid S:t Martins kyrka innan klostret inrättades och att S:t Martins kyrka, eller den plats där Ingrid vistades i anslutning till kyrkan, då ansågs ligga ”i Skänninge” (DS 885). Klart är också att kungen ger tillstånd till att konventet instiftas, men det går inte att utläsa om det är kunglig mark eller Ingrids privata egendom som avsätts för själva konventsbyggnaden (jfr SBL 13:410f).

Vid tiden kring grundandet av konventet var Snyttringe nära knutet till konventet. Snyttringe angränsar till den del av stadsjordarna som ovan antogs vara den medeltida konventsegendomen. Snyttringe var sätesgård för ”Lars i Snyttringe” under 1290-talet (DS 1069). Han förekommer i flera brev vid denna tid. Bland annat uppträder han i ett par fall som ombud för S:t Martins konvent i samband med jordtransaktioner som klostret var inblandat i (DS 1254; DS 1260). Lars i Snyttringe var gift med Ragnhild Andersdotter (Elofssönernas ätt), en dotter till ovan nämnde Anders Elofsson och således brorsdotter till Ingrid som grundade konventet. Vid mitten av 1300-talet förvärvade Magnus Nilsson jord i Snyttringe från borgare i Skänninge (DS 5039), som hans son Nils Magnusson senare gav till S:t Martins konvent (SD 1271). Magnus Nilsson och Nils Magnusson tillhörde den högfrälsesläkt som kallas Röde (Rosman 1896). Ägarförhållandena i Snyttringe mellan slutet av 1200-talet och mitten av 1300-talet är inte kända. Vid slutet av medeltiden bestod Snyttringe av fyra gårdar, av vilka två tillhörde S:t Martins konvent, en tillhörde frälset och en tillhörde kronan. Frälsegården tillhörde under 1400-talet Karl Knutsson (Bonde) eller hans hustru och ingick sedan i det stora arvskiftet efter Karl Knutssons döttrar Kristina och Magdalena år 1500 (brev 25/1 1500 Skara, Krapperupsarkivet).

Fig 19. Bronsmodell som visar hur S:t Martins konvent kan ha sett ut under senmedeltid. Modellen finns vid ruinerna efter konventet. FOTO HANNA MENANDER.

De flesta av de gårdar som tillhörde S:t Martins konvent vid medeltidens slut kan spåras till proveniens. När det gäller den mark med tillhörande kyrka som klostret låg på är klostrets åtkomst till detta inte känd. En förklaring till denna lakun kan vara att handlingarna kring fundationsdonationen har förkommit och inte bevarats. Detta är mindre troligt, då klostrets åtkomst av annan jord under 1200-talets andra hälft är känd genom bevarat material. Klostrets privilegier är också bevarade. Ett annat alternativ är att det var Ingrid själv som ägde mark och kyrka, och att den storgård som kan konstateras på platsen innan klostrets tillkomst var Ingrids egendom. Det senare alternativet är, mot bakgrund av att Ingrids släkt var besutten i det angränsande Snyttringe, mer troligt.

Biskopsgodset och biskopsgården invid Skänninge

I den del av stadsjorden som i det äldre kartmaterialet kallas Munkgärdet låg under medeltiden S:t Olofs konvent och den s k Biskopsholmen. S:t Olofs konvent grundades år 1237, men det föregicks av en storgård med tillhörande kyrkogård, och sannolikt även en kyrka (Menander & Arcini i denna volym).

Biskopsholmen utreds på annan plats i denna publikation (Stibéus i denna volym) och här skall endast det som framkommer i medeltidsmaterialet i kombination med det äldre kartmaterialet beröras. I ett skyddsbrev utfärdat från Påvestolen år 1178 över biskopens i Linköping egendomar räknas ett antal huvudgårdar upp (fig 20). Bland annat omnämns en huvudgård ”invid” Skänninge. Denna huvudgård lokaliserades, som nämnts ovan, av Herman Schück till Biskopsberga, som angränsar i nordost till stadens marker. Olle Lorin och senare Christian Lovén kopplade samman den från år 1178 nämnda huvudgården med den så kallade Biskopsholmen inne i Skänninge (Lovén 1996:246). Senare har undersökningar visat att platsen varit befäst först under andra halvan av 1200-talet.

Alexander, biskop, Guds tjänares tjänare, sänder evärdlig hälsning och apostolisk välsignelse till den vördade brodern Kol, biskop i Linköping, och hans efterträdare som kanoniskt skall ersättas. Genom den apostoliska värdighetens ämbete som pålagts oss bör vi med tillgiven kärlek älska våra bröder och medbiskopar, såväl de som är belägna på nära håll som de som är avlägsna. Dessa bör näras än mer överflödande genom de kyrkor för vilka de kämpar för Guds skull genom hans beskydd och de måtte bönhöras beträffande sina förståndiga önskningar. Därför, vördade broder och biskop i Kristus, bifaller vi dina rättrådiga önskningar och tar Linköpingskyrkan under den helige Petrus' och vårt beskydd, vilken kyrka du leder genom Gud, och vi beskyddar den genom denna skrivelses privilegium och fastställer att alla de egendomar och gods som samma kyrka för närvarande äger lagligt och kanoniskt eller som den i framtiden tack vare Herrens omsorg kan komma att erhålla genom biskoparnas medgivande, genom kungarnas eller furstarnas frikostighet, genom gåvor från de troende eller på andra lagliga sätt, skall bestå orubbliga och oantastade för dig och dina efterträdare. Bland dessa egendomar och gods har vi ansett att följande bör nämnas med sina riktiga benämningar: En gård i Linköping med sina tillägor; Munkeboda med sina tillägor; Normlösa med sina tillägor; gården vid Skänninge med sina tillägor; Forsa med sina tillägor; gården i Hässleby med sina tillägor; gårdarna på Öland med sina tillägor; gårdarna i Möre med sina tillägor; i Njudung Köpstad med sina tillägor och *Videsryd med sina tillägor; i Finnveden Lökaryd med sina tillägor, Skåperyd med sina tillägor, Tjust*[1] *med sina tillägor, Västerås*[2] *med sina tillägor och Guddarp*[3] *med sina tillägor; i Tveta "Thyrkilsthorp"*[4] *med sina tillägor. Vi beslutar alltså att det inte skall vara tillåtet för någon människa att störa nämnda kyrka, att bortföra dess egendom eller kvarhålla det som bortförts, inte heller att tynga kyrkan med pålagor, utan allt skall bevaras fullständigt och oantastat till gagn och nytta för dem som anförtrotts gårdarnas ledning och underhåll, med påvestolens myndighet okränkt. Om någon kyrklig eller världslig person med vilja i framtiden skulle försöka gå emot detta brev som innehåller vår bestämmelse och han blivit anmanad två eller tre gånger men inte korrigerat sin förseelse genom en lämplig gottgörelse, skall han mista sin makt och värdighet och vara dömd av den gudomliga domstolen för den begångna oförrätten, och han skall vara skild från Guds och vår Herre frälsarens Jesu Kristi kropp och blod samt undergå en sträng vedergällning vid yttersta domen. Men alla de som åt nämnda kyrka bevarar dess rättigheter måtte komma i åtnjutande av vår Herres Jesu Kristi frid och här erhålla frukten av sitt goda handlande samt finna den eviga fridens belöning hos den stränge domaren. Amen. Givet i Lateranen genom Albertus, präst, kardinal och kansler i den heliga romerska kyrkan, den 17 mars, indiktion XI, år 1177*[5] *efter Herrens inkarnation, under nittonde året av påven Alexander III:s pontifikat.*

[1] *På Bolmsö i Västbo hd, se C. Härenstam, Finnveden under medeltiden (1946), s. 201; H. Schück, Ecclesia Lincopensis (1959), s. 283.*

[2] *På Bolmsö, jfr ovan not 1.*

[3] *I Berga socken, Sunnerbo hd, se litteratur ovan.*

[4] *Nuvarande Torestorp i Järsnäs socken; se H. Schück, ibid.*

[5] *Skall troligen vara 1178, vilket framgår av indiktionen och påvens regeringsår.*

Fig 20. Påven Alexander III:s skyddsbrev för Linköpings biskopsstols gods. Brevet är utfärdat den 17 mars år 1178 i Lateranen. Översättningen av brevet, SDHK 229, är gjord av Peter Ståhl, Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet.

Vad gäller Biskopsberga kan konstateras att biskopen i Linköping bevisligen ägde jord där år 1400, när han pantsatte bland annat jord i Biskopsberga (SRP 3145). Vid medeltidens slut fanns också sex gårdar som tillhörde biskopen i byn. I byn fanns dock även andra gårdar. Bland annat ägde S:t Martins konvent tre gårdar vid slutet av medeltiden. Jorden kom delvis från Tyrgils Sunesson, sannolikt borgare i Skänninge, och hans hustru Cecilia vilka år 1461 testamenterade sina ägor i Biskopsberga till klostret (brev utan datum 1461 Skänninge, Linköpings stiftsbibliotek). I övrigt omtalas endast mindre jordlotter i byn under medeltiden (DS X260; brev 5/8 1460 utan ort, Linköpings stiftsbibliotek).

Biskopsholmen omtalas år 1414 i en räfstetingsdom. I domen fastslås att biskopen i Linköping har rätt att uppbära kronans böter i det område som heter Biskopsholmen och tillhörande markområde (”vadha”). I brevet påtalas att rätten till böterna från detta område sedan gammalt hade tillhört biskopen (SD 1908). I Söderwalls ordbok över det svenska medeltidsspråket översätts ”vadha” eller ”vadhi” med ”genom rågång avgränsat område” i största allmänhet, ofta i anslutning till en gård (Söderwall Band 2: 896). I till exempel DS 8775, ett brev utfärdat 1375, omtalas gården Vi i Södra Vi socken och ”Wi vadhi”. Vidare tas ”vadha” upp i samband med ”stads vadhi”. Detta översätts då med stadsområde eller stadsrågång (Söderwall Supplement: 795). Sannolikt innebär då ordalydelsen i brevet om sakören från Biskopsholmen vid Skänninge att biskopen förlänats rätten att uppbära böter på sina egendomar på Biskopsholmen och tillhörande mark inom Biskopsholmens rågång. Denna rågång kan då ha omfattat en del av stadsområdet, vilket de äldre kartorna antyder (se även Lovén 1996:246). Enligt kartan från år 1638 låg nämligen Biskopsholmen inom stadens rågång. Om så var fallet även under medeltiden, drygt 200 år innan kartan upprättades, kan inte klargöras. Brevet från 1414 öppnar under alla omständigheter för möjligheten att en del av stadsområdet, i anslutning till Biskopsholmen, har legat inom Biskopsholmens ägor, och därmed också att en del av den medeltida staden låg på mark som tillhörde biskopsstolen i Linköping. Brevet visar också att Biskopsholmen var den centrala delen av biskopens gods vid 1400-talets början.

I avsnittet om stadsjordarna ovan nämndes att Munkgärdet var kronojord i den äldsta kartan och att marken sannolikt under medeltiden hade tillhört konventet S:t Olof eller biskopsstolen i Linköping. Det förhållandet att Biskopsholmen ligger i detta område i kombination med brevet från år 1414, som omtalar denna holme med tillhörande markområde som tillhörigt biskopen, talar för att det åtminstone i slutet av medeltiden tillhörde biskopen. Detta öppnar i sin tur för möjligheten att den bebyggelse med tillhörande kyrka och kyrkogård, som har påträffats under lämningarna från konventet, är den huvudgård som omnämns i brevet från 1178 (se vidare Menander & Arcini respektive Stibéus i denna volym).

Storgården vid Allhelgonakyrkan

Den tredje delen av stadsjordarna som kunde urskiljas i det äldre kartmaterialet var det stora markområdet som ligger i den södra delen av Sunnan ån. Här utgjordes marken av mindre jordlotter, vilka karaktäriserades som arv och egen jord. Ovan gjordes gällande att detta indikerar att detta område sedan lång tid tillhört stadsjorden och borgarna i staden, och att de under 1600-talet kunde hävda arvsanspråk på jordlotterna. Den tredje storgården, som det finns indikationer på i det arkeologiska materialet, låg i anslutning till Allhelgonakyrkan som kan dateras till mitten av 1000-talet. Det är i området mellan Allhelgonakyrkan och S:t Olofs konvent, och i området ner mot Skenaån, som Skänninge byggs ut med stadsgårdar under 1200-talets andra hälft (Hedvall & Westling i denna volym). Det ligger

då nära till hands att koppla denna tredje del av stadsjordarna till denna storgård, och att marken tidigt har fått funktionen av stadsjord.

Bevarat skriftligt källmaterial som kan belysa denna del av stadsjorden under medeltiden, och dess bakgrund, har inte påträffats. En viktig indikation, som utvecklas vidare i avsnittet om kyrkorna nedan, är att Allhelgonakyrkan fungerade som regalt patronat och prosterikyrka för hela västra Östergötland under äldre medeltid. Detta visar att kyrkan tillhörde kungamakten under 1100-talet, och därmed också att den storgård som har legat intill kyrkan då var en kungsgård. Om så var fallet redan under 1000-talet kan inte klargöras. När den högmedeltida staden Skänninge växer fram under 1200-talet så skedde det i anslutning till denna kungsgård.

I ägofigurerna i de äldre kartorna kallas såväl Munkgärdet som övrig mark söder om Skenaån för Sunnan ån. Detta är en indikation på att det område som var stadsjordar under 1600-talet ursprungligen bestod av två, och inte tre delar. Så vitt vi vet idag är storgården med tillhörande kyrka, som föregick S:t Olofs konvent, av yngre datum än storgårdarna vid Allhelgona och S:t Martins kyrkor. Den rumsliga analysen av det äldre kartmaterialet i kombination med det som idag är känt i det arkeologiska materialet tyder på att biskopens mark, det som i kartmaterialet kallas för Munkgärdet, är en sekundär avstyckning från det större område som kallas Sunnan ån. Denna avstyckning skulle då ha skett senast kring år 1170, att döma av de dateringar som finns från den bebyggelse som föregick S:t Olofs konvent. Förhållandet skall då sannolikt tolkas som att biskopsstolen i Linköping erhållit en betydande del av den mark som tillhörde kungsgården vid Allhelgonakyrkan senast kring år 1170.

Stadsjordens utmarker och kringliggande byar

Den äldsta kartan från 1638 visar som sagt endast inägomarken. Stadsjorden utgjordes även av utmark. I karttexten från år 1638 nämns inget om stadsjordens gränser mot kringliggande byar i utmarken.

I 1712 års karta finns även utmarken med. Av kartan framgår att staden hade utmarker i så väl Nordan ån som Sunnan ån. Vad gäller gränserna i utmarken mot kringliggande byar nämns i karttexten att utmarken i norr delas mellan Skänninge och angränsande byar, det vill säga Snyttringe, Lagmansberga, Vreta och Biskopsberga. Vidare framgår att utmarken i söder är delad i två delar. Den del som gränsar mot Follinge ägdes enskilt av staden medan den del som gränsar mot Hageby delades mellan Skänninge och Hageby.

I kartan över Biskopsberga från år 1703 nämns i karttexten att det inte finns några klara gränser i utmarken mot angränsande byar och Skänninge stad. Biskopsbergas utmarker säges vara mycket förminskad av kringliggande byar. Det hänvisas sedan till gamla dokument där det framgår att markerna ”fordom ha varit vidsträckta på den västra sidan, men där Skänningeborna sedan urminnes tid inkräktat”. Den tidigare nordvästra gränsen mellan Biskopsbergas och Skänninges och angränsande byars gemensamma utmark utgörs, enligt textbeskrivningen, av ett ”gammalt dike”. På kartan står sedan att detta dike säges ha varit gränsen mellan Snyttringe, Biskopsberga och Vreta. Om utmarken på västra sidan om diket står att den år 1703 tillhörde Skänninge stad och angränsande hemman, men att denna mark ”fordom räknats som Snyttringes utmark”.

Stora delar av den samfällda utmarken norr om Skänninge stad har alltså, enligt kartan över Biskopsberga, tidigare tillhört Biskopsberga. Staden hade alltså före 1700-talets början lagt under sig en stor del av Biskopsbergas utmark samt en del av Snyttringes utmark. Vreta förefaller, utifrån formuleringen när det gäller gränsdiket, ha hängt samman med

Snyttringe alternativt att Vreta också har lagt under sig en del av Snyttringes utmark. Stadens innehav av mark i detta område är alltså av allt att döma sekundärt. Det är oklart hur uppgifterna från år 1702 om dessa äldre gränser skall tolkas. Det kan tänkas att gränserna tillkom i samband med att staden tillfälligt var nedlagd under 1500-talet. Det kan också tänkas att de återger en medeltida situation. Om detta stämmer skulle en stor del av S:t Martin konvents marker vara omgivet av Biskopsbergas och Snyttringes utmarker i norr. Som en följd av detta skulle den tidigare huvudgården under klostret ha haft en begränsad tillgång till utmark.

Även söder om staden var gränserna kring stadens jordar oklara. I kartan över Follinge från år 1700 anges till exempel att gränsen kring utmarken till byn inte är klar, utan att flera angränsande byars samt Skänninge stads utmarker stöter emot och att det inte finns någon gräns dem emellan. Samtidigt hävdas att staden har rätt att utnyttja marken men att den inte äger marken. I utmarken berättas vidare finnas ”åtskilliga stenar och gamla råmärken, men ingen kan förvisst tala om hur gränserna en gång har gått” (D1-5:1). På storskifteskartan över Follinge från år 1764 står om utmarken att ”Follinge med flera byar deltager” (D1-5:2). Detta visar att stadens jordägande i utmarkerna söder om staden sannolikt var sekundärt, och hade inkräktat på de kringliggande byarnas ägor.

Hur förhållandet med gemensamma utmarker skall tolkas i detta sammanhang är oklart. Förhållanden när flera enheter i de äldre kartorna har gemensamma utmarker har tidigare tolkats som att de en gång har varit en enda stor enhet som senare har delats upp. Till exempel i Borg utanför Norrköping tolkades det förhållandet att flera av socknens byar hade gemensamma utmarker som att de möjligen under vikingatid och äldsta medeltid har utgjort en stor domän tillhörande en storgård, i det fallet det som senare skulle bli kungsgården Borg och som redan under vikingatiden var en storgård med centralplatsfunktioner (Lindeblad 1996:59). På samma sätt har de så kallade skogelagen i delar av Småland, där flera byar hade gemensamma utmarker, tolkats (Tollin 1999). Om en sådan tolkning kan appliceras på Skänninge är tveksamt. Uppgifterna om gränsförändringar i de äldre lantmäteriakterna talar otvetydigt för att stadens andel i utmarkerna, åtminstone till stora delar, var sekundärt.

De slutsatser som kan dras efter analysen av kartorna över Skänninge och de angränsande byarna kring sekelskiftet 1700 är alltså att stadens andel i utmarkerna var sekundär och att utmarkerna tidigare har ägts av de kringliggande byarna. Skänninge stad skall alltså först relativt sent, men åtminstone före sekelskiftet 1700, ha ”inkräktat” på dessa byars utmarker. Norr om staden hade vidare marken av allt att döma ägts av Biskopsberga och Snyttringe innan 1700-talets början. Det kunde inte klargöras hur långt tillbaka i tiden detta kunde föras. Om detta förhållande gällde även under medeltiden, medför det att jordbruket vid S:t Martins konvent hade en mycket begränsad tillgång till utmark.

Sammanfattning

I det undersökta området kring Skänninge, dominerade byn som bebyggelseform under åtminstone senare delen av medeltiden och 1500-talet. De flesta byar bestod av mellan två och fem gårdar. Bebyggelseenheter med fler än fem gårdar var mindre vanligt. Den största byn i området var Bjälbo med 13 gårdar. Vid sidan av byarna fanns också ett antal ensamgårdar, vilka sannolikt var tillkomna genom en kolonisationsprocess under äldre delen av medeltiden eller möjligen sen vikingatid.

Undersökningen av 1500-talsmaterialet har vidare visat att frälseägandet dominerade stort vid medeltidens slut i hela området kring Skänninge. Det andliga och det världsliga

frälset ägde ungefär lika många gårdar, även om det skilde sig mellan olika socknar. Några socknar ägdes helt och hållet av frälset. Självägande bönder förekom i de flesta socknar, men de var relativt få och dessa gårdar låg i byar blandad med frälsejord och ibland även kronojord. Den världsliga frälsejorden utgjordes huvudsakligen av så kallat strögods vid medeltidens slut. I några socknar kunde dock större sammanhängande frälsegods spåras, liksom att även några byar var helägda av världsligt eller andligt frälse. Det faktum att de flesta av områdets ensamgårdar var frälsejord vid medeltidens slut öppnar för möjligheten att den tidigmedeltida kolonisationen skedde inom ramen för en godsdrift, där godsägarna initierade upptagande av nybyggen i anslutning till eller utanför den existerande bebyggelsen.

Undersökningen av jordägoförhållandena under medeltiden visade att även under 1300- och 1400-talen dominerade det högfrälse jordägandet i Skänningeområdet. På några platser kunde dessa förhållanden beläggas även under 1200-talets andra hälft. Det finns inget i källmaterialet som tyder på att dessa förhållanden skulle vara något nytt vid denna tid. Det finns till exempel inget i det bevarade brevmaterialet som tyder på att högfrälset kom över jorden genom förvärv från självägande bönder. Den förändring som kan iakttagas är att jord övergick från det världsliga till det andliga frälset. I de angränsande byarna till Skänninge förekom det att borgare ägde jord. De äldsta beläggen för detta var från 1300-talets början. I vissa byar ledde detta till att de vid slutet av medeltiden till största delen bestod av obebyggda utjordar.

Den äldsta kartan över Skänninge stad och tillhörande stadsjordar visade att stadsjordarna bestod av tre delar. Nordan ån utgjordes av två större sammanhängande åkergärden. Sunnan ån utgjordes dels av ett sammanhängande åkergärde som kallades Munkgärdet, dels till största delen av åker- och ängsmark som var uppsplittrad i mindre ägolotter, som innehades av olika borgare i staden. De tre delarna kunde knytas till tre viktiga institutioner under medeltiden. Nordan ån utgjordes av den mark som under medeltiden tillhörde S:t Martins konvent eller en huvudgård under konventet. Förekomst av tidigkristna gravmonument vid S:t Martins kyrka i kombination med resultat från de nu genomförda arkeologiska undersökningarna visar att det har funnits en storgård på denna plats senast under 900-talet. Området Nordan ån utgjorde sannolikt jordbruksmark till denna storgård. Munkgärdet utgjordes av mark som hade tillhört biskopen i Linköping, eller möjligen S:t Olofs konvent, under medeltiden. Det arkeologiska materialet visar att det senast ca 1170 fanns en storgård inom detta område, innan S:t Olofs konvent tillkom år 1237. Mycket talar för att denna storgård motsvarar biskopens huvudgård invid Skänninge, som omnämns år 1178. År 1237 tillkom konventet på denna mark. Från andra halvan av 1200-talet utgjorde Biskopsholmen centrum i biskopsgodset. Denna holme ligger även den inom Munkgärdet. Brevmaterialet från 1400-talets början visar att fortfarande vid denna tid utgjorde Biskopsholmen centrum i biskopens gods, och att en del av stadsjordarna, och möjligen även en del av staden, vid denna tid låg på mark som var belägen inom Biskopsholmens gränser. Den övriga marken Sunnan ån utgjordes av mark som sannolikt redan under medeltiden fungerade som stadsjord till Skänninge. Vid Allhelgonakyrkan låg under 1000-talet en storgård. Denna storgård, på vars mark stenkyrkan kom att byggas under tidigt 1100-tal, var sannolikt en kungsgård. Det var också på denna mark som den högmedeltida staden byggdes ut med stadsgårdar. Det ligger då nära till hands att tolka denna del av stadsjordarna som att den tidigare hade tillhört denna storgård/kungsgård. Sannolikt ingick även Munkgärdet i denna storgårdsdomän, och biskopsgodset som omtalas 1178 var en avstyckning från storgården vid Allhelgonakyrkan.

Analyser av de yngre kartorna samt kartor över kringliggande byar visade att utmarken norr om Skänninge, till stora delar i äldre tid hade ägts av Biskopsberga, medan utmarken väster om Skänninge hade ägts av Snyttringe. Detta visade i sin tur att stadens anspråk i utmarkerna norr om staden i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet var sekundära. Det gick inte att fastslå hur långt tillbaka i tiden dessa äldre gränsförhållanden kan föras. Samma förhållanden gällde för övrigt även söder om staden. Det förhållandet att Biskopsberga enligt de äldre gränserna i det närmaste omslöt staden, i kombination med att runstensmaterialet tyder på ett samband mellan Biskopsberga och S:t Martins kyrka, öppnar för möjligheten att storgården vid S:t Martins kyrka och Biskopsberga har ingått i ett sammanhängande gods under sen vikingatid (1000-talet). I det skriftliga källmaterialet från medeltiden framkom vidare möjliga samband mellan Snyttringe och S:t Martins kyrka samt S:t Martins konvent. Sambandet utgjordes av att det förelåg nära släktskap mellan konventgrundaren S:ta Ingrid och de personer som innehade och bodde på Snyttringe i slutet av 1200-talet.

Konventets tillkomst vid S:t Martins kyrka skedde kring år 1280. Den släkt som var inblandad i grundandet av konventet ägde stora jordegendomar i området norr om Skänninge, vilka kom att ingå i konventets ägor. Samma släkt ägde också i jord i ett par av de angränsande byarna Snyttringe och Vreta. Däremot gick det inte att få fram vem som ägde den mark och den huvudgård där S:t Martins kyrka var belägen, och vem som avstod denna mark och huvudgård till konventet. Möjligen var det Ingrid Elofsdotters jord, där syskonen i så fall skulle ha bidragit med olika delar i konventsgrundningen, men det saknas belägg för detta i det bevarade källmaterialet.

Undersökningen av den medeltida jordägosituationen pekar alltså mot att de viktigaste aktörerna under senare delen av 1100-talet och 1200-talet i och invid Skänninge var högaristokratin, kungamakten och biskopen i Linköping, vilka samtliga tillhörde samhällets elit under denna tid. Redan under 900-talet och 1000-talet var Skänninge en viktig centralort med en samhällselit närvarande. Under 1000-talet fanns två storgårdar med tillhörande gårdskyrkor inom ett litet område. Detta visar på en trolig kontinuitet vad gäller det sociala landskap som staden växte fram i.

Fig 21. Vid en arkeologisk undersökning i Örberga år 2005 påträffades flera delar av tidigkristna gravmonument. Utifrån detta fynd tillverkades ett monument som nu finns utställt i Örbergas tiondebod. Färgsättningen bygger på färgspår från andra gravmonument. FOTO RIKARD HEDVALL.

Runstenar och tidigkristna gravmonument

Cecilia Ljung

Slättbygden kring Skänninge tillhör ett av de runstensrikaste områdena i Östergötland. Vid kyrkorna S:t Martin och Allhelgona inne i staden har ett stort antal delar och fragment av tidigkristna gravmonument påträffats. Runstenarna och de tidigkristna gravmonumenten uppfördes under en begränsad tidsperiod, i huvudsak under 1000-talet, och tillsammans utgör de viktiga pusselbitar till kunskapen om Skänningebygdens historia under övergången mellan vikingatid och tidig medeltid. Syftet med denna artikel är att studera vad de runristade monumenten berättar om den framväxande orten och dess betydelse i såväl en lokal som regional kontext. Frågor som kommer att beröras är vid vilken tidpunkt de kristna gravplatserna anlades och hur de tidigkristna gravmonumenten förhåller sig till runstenstraditionen i området. Vidare diskuteras vilka människor det var som manifesterade sin och sina avlidna fränders närvaro i landskapet genom att resa olika former av runristade monument, samt om det föreligger en social kontinuitet alternativt diskontinuitet mellan runstensresandet och uppförandet av gravmonument. För att kunna närma sig dessa frågor är det nödvändigt att sätta in undersökningsmaterialet i ett kronologiskt ramverk och i ett regionalt sammanhang. En detaljerad studie av ornamentikens utformning på landskapets samtliga runstenar och tidigkristna gravmonument ligger till grund för en kronologisk skiktning av materialet. Utifrån detta diskuteras Skänningeområdets betydelse samt hur olika platser i landskapet förhåller sig till varandra. Det är knappast möjligt att dra några bestämda gränser för Skänningebygden. Undersökningsområdet har därför begränsats till de socknar, som har större delen av sin areal inom en mils radie från Skänninge stad. Det omfattas således av följande socknar: Allhelgona, Appuna, Bjälbo, Fivelstad, Hov, Högby, Herrberga, Järstad, Mjölby, Normlösa, Orlunda, Vallerstad och Veta (fig 22). Även Hogstad samt Varv och Styra socknar ligger inom detta område men saknar såväl runstenar som tidigkristna gravmonument och behandlas därför inte i föreliggande studie. Området rymmer trettio runstenar och utöver Skänninge finns sex fyndlokaler för tidigkristna gravmonument.

Bakgrund

Gränsdragningen mellan tidigkristna gravmonument och andra former av medeltida gravvårdar är inte entydig. Med tidigkristna gravmonument avses i detta sammanhang lockhällar, gavelhällar och sidohällar med runinskrifter och/eller runstensornamentik i Ringerike- eller Urnesstil. Dessa har ingått i ovan jord stående kistor eller i enklare konstruktioner, såsom liggande hällar med eller utan gavelhällar (jfr Neill & Lundberg 1994:148 fig 2).

Fig 22. Runstenar och fyndplatser för tidigkristna gravmonument i Skänningeområdet. Platser med runstenar är markerade med röda trianglar. Fyndplats för tidigkristna gravmonument symboliseras av mörkgröna kvadrater. Vita trianglar och ljusgröna kvadrater markerar runstenar respektive fyndplatser för tidigkristna gravmonument utanför undersökningsområdet. Efter Cecilia Ljung. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Benämningen tidigkristna gravmonument, som används i detta sammanhang, kräver en kortare förklaring då denna form av gravvårdar gett upphov till en omfattande begreppsapparat. De tidigkristna gravmonumentens särart uppmärksammades först under början av 1900-talet då arkeologen Sune Lindqvist sammanfogade kistdelar, funna i Eskilstuna, till ett gravmonument (Lindqvist 1915). Sedan dess har den vanligaste benämningen varit Eskilstunakista även om en mängd andra förslag, vilka antingen utgått från fyndort eller stilkomplex, givits (se Curman 1932:151; Gardell 1945:86; Svärdström 1958-1970:34; Neill & Lundberg 1994:46 f; Lundberg, S. 1997:9 f). Begreppet tidigkristna gravmonument har hämtats från Rikard Hedvalls och Hanna Menanders inventering av dessa monument i Östergötland (Hedvall & Menander 2009). Termen användes dock redan tidigare i engelsk översättning av Klas-Göran Selinge (Selinge 1987). Beteckningen tidigkristna gravmonument utgår från funktion istället för proveniens och stilistiskt utförande. Detta är fördelaktigt eftersom gravmonumenten förekommer i olika områden, samt att det föreligger variationer i deras utföranden.

Redan Lindqvist noterade att de tidigkristna gravmonumenten knyter an till den senvikingatida runstenstraditionen genom ornamentikens utformning (Lindqvist 1915). Likheterna mellan runstenar och tidigkristna gravmonument har sedan dess betonats i

Fig 23. Runstenar och tidigkristna gravmonument i Östergötland. Runstenar är markerade med röda trianglar och fyndplats för tidigkristna gravmonument visas genom gröna kvadrater. Efter Cecilia Ljung, Stockholms universitet. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

flera sammanhang, bland annat kan de två typerna av monument inte skiljas åt genom runografiska kriterier (Palm 1992:64, 134ff; se även Johansen 1997:159ff; Zachrisson, T. 1998:160; Gräslund 2001:41; Kitzler Åhfeldt 2002:55, för en motsatt åsikt se Staecker 2010). Samma resarformel, där de efterlevande sätts i centrum och omnämns före de döda, används vanligen i runinskrifterna på både runstenar och gravmonument. Men det föreligger också generella skillnader, framförallt i placering och funktion, men även i materialval och ristningsteknik. Runstenarna var först och främst minnesstenar över döda fränder och restes på väl synliga platser i landskapet, vid vägar, gränser och gravfält. De tidigkristna gravmonumenten däremot uppfördes som gravvårdar på kristna begravningsplatser och fungerade både som gravmarkörer och minnesmonument. De östgötska runstenarna är nästan uteslutande i gnejs eller granit medan gravmonumenten tillverkades i kalksten. Ornamentik på gravmonumenten är ofta utförda i grund relief medan runstensornamentiken byggs upp av ristade konturlinjer. Trots skillnaderna som föreligger menar jag, att de faktorer som förenar runstenar och tidigkristna gravmonument är så stora, att de bör betraktas som delar av samma tradition vilken, som vi kommer att se, förändras under loppet av 1000-talet.

Östergötland är med sina 220 runstenar Sveriges tredje runstensrikaste landskap efter Uppland och Södermanland (se Palm 1992:72f). Därtill finns här det i särklass största materialet av tidigkristna gravmonument, drygt 350 stenar och fragment. Runstenarna återfinns inom Östergötlands bördiga slättbygd, från Vättern i väster till Vikbolandet i öster. De tidigkristna gravmonumentens utbredning skiljer sig markant från runstenarnas och har en stark förankring i den västra slättbygden. Inom landskapet finns 40 fyndplatser för tidigkristna gravmonument fördelade på 37 orter, några av dem är emellertid osäkra (fig 23).

Tidigkristna gravmonument förekommer även i Västergötland, Södermanland, Närke, Småland och på Öland (Neill & Lundberg 1994). Ett material som nära knyter an till gravmonumenten är de uppländska sandstensrunstenarna. En stor majoritet av dessa har påträffats i anslutning till kyrkplatser. Formuleringen *hér liggr* på två sandstensrunstenar (U 541, U 599) visar att de fungerat som gravmarkörer. Sandstensrunstenarna kan därigenom betraktas som en motsvarighet till de tidigkristna gravmonumenten i götalandskapen (Hagenfeldt & Palm 1996). Sandstensrunstenarna är dock utförda i sena ornamentikstilar och tillhör i huvudsak ett senare tidsskede än de östgötska gravmonumenten (jfr Ersgård 2006:92f).

Forskningshistorik i korthet

Medan det vikingatida runstensresandet belysts från skilda vetenskapliga discipliner och utifrån talrika aspekter (se Andrén 2000a), har de tidigkristna gravmonumenten inte utforskats i lika hög utsträckning. I huvudsak har gravmonumenten studerats för att belysa historiska skeenden. Sune Lindqvist satte dem i samband med missionen och den kyrkliga organisationens framväxt (Lindqvist 1915). Under många år diskuterades de tidigkristna gravmonumenten framförallt i ett maktpolitiskt sammanhang i samband kungamakt och jordägande stormannaätter samt dessa gruppers involvering i riksbildningsprocessen (Lundberg, E. 1927:20; 1940; Curman 1932; Neill & Lundberg 1994; Lundberg, S. 1997; Wienberg 1997a). Mot bakgrund av den kritik som på senare tid har framförts mot synen på riksbildningen inom äldre forskning, samt studier kring makt och politik under tidig medeltid, ter sig bilden som tecknats av de tidigkristna gravmonumentens sociala bakgrund som alltför stereotyp (se Hermanson 2000; 2003; 2004; Lihammer 2007). Lars Hermansons studier av den politiska kulturen i 1100-talets Danmark visar att makten under den aktuella tidsperioden inte byggde på fasta institutioner utan utövades genom sociala nätverk base-

rade på släktskap och vänskapsrelationer (Hermanson 2000; 2003; 2004). Han anser att det inte är möjligt att särskilja två separata maktelement i form av kungamakt och aristokrati eftersom elitens medlemmar var så nära knutna till varandra genom personliga band (Hermanson 2004:65ff). Även om Hermansons arbeten behandlar Danmark under 1100-talet, kan hans iakttagelser fungera som en alternativ utgångspunkt för förståelsen av 1000-talets Östergötland, liksom för runstenarnas och de tidigkristna gravmonumentens sociala bakgrund. Sannolikt har de former av maktutövning inom elitkollektivet, som Hermanson beskriver, även varit gällande under ett äldre skede (Ersgård 2006:57). Därför kommer jag inte diskutera de tidigkristna gravmonumentens sociala bakgrund i termer av kungamakt och stormän utan nöjer mig med att konstatera att de uppförts av olika medlemmar ur samhällets övre skikt vilka stått i varierande förbindelser med varandra.

Några arbeten som publicerats under senare år avviker från den maktpolitiska tolkningsmodellen. Lars Ersgård och Sune Zachrisson diskuterar på olika sätt de tidigkristna gravmonumenten i ett symboliskt och religiöst sammanhang där relationen mellan levande och döda släktmedlemmar spelar en avgörande roll. I fokus står återbruket av gravmonumenten i kyrkobyggnaderna under medeltid. Ersgård ser de tidigkristna gravmonumenten som del av en förfaderskult i en ny kristen kontext (Ersgård 2006). Sune Zachrisson argumenterar däremot för att återbruket av gravmonument i de medeltida stenkyrkorna grundar sig i kristen teologi (Zachrisson 2007:38f). Förfädernas gravmonument införlivades enligt honom som byggstenar, *spolia*, i Guds hus och kom på så sätt att omfattas av kyrkans bönegemenskap. Jörn Stacker anser i sin tur att makteliten i götalandskapen markerade en egen identitet genom de tidigkristna gravmonumenten. I detta identitetsskapande strävade man enligt Staecker efter att knyta an till folkvandringstidens goter. Gravmonumenten skulle i så fall uttrycka en historiemedvetenhet som sträckte sig 500 åt tillbaka i tiden (Staecker 2010).

Ornamentik och kronologi

Östergötlands runstenar och tidigkristna gravmonument har endast i liten utsträckning berörts av övergripande studier men har sammanställts av Brate 1911–18 och Hedvall & Menander 2009. För att upprätta en relativ kronologi över undersökningsmaterialet från Skänningeområdet, samt kunna diskutera det i förhållande till Östergötland i stort, ligger en genomgång av ornamentiken på landskapets samtliga runstenar och tidigkristna gravmonument till grund för denna studie. I detta arbete har Anne-Sofie Gräslunds indelning av runstensornamentik fungerat som en viktig utgångspunkt (Gräslund 1991; 1992; 1994; 1998). Gräslunds studie baseras på djurornamentiken (zoomorf ornamentik) på de uppländska runstenarna. Förutom gruppen Rak, som består av ristningar utan ornamentik, delar hon in materialet i följande stilgrupper: Fp (ristningar där djurets huvud ses uppifrån) och Pr 1-5 (olika utformningar där rundjurets huvud ses i profil) (fig 24). Klassificeringen baseras på helhetsintrycket och mönsteruppläggningen samt på detaljer i ornamentiken (Gräslund 1992:178; 1998:75). Oornerade runstenar (Rak) dateras vanligen till sent 900-tal och tidigt 1000-tal och betraktas i allmänhet vara äldre än sådana med zoomorf ornamentik (von Friesen 1913; Gräslund 1992:195). Det har dock påpekats att det inom stilgruppen Rak finns runstenar som tillkommit relativt sent (Palm 1992:32; Källstöm 1998:11; 1999:13; 2007:65; Larsson 2002:25). Den absoluta dateringen av Gräslunds kronologi utgår från inskrifter som omnämner historiskt kända händelser, genealogiskt kopplade runstenar, samt stiljämförelser med ornamentik på daterbara arkeologiska fynd (Gräslund 1992:195ff). Det bör dock betonas att man måste räkna med kraftiga överlappningar mellan stilgrupperna (Gräslund 1992:198; 1998:86; Källström 2007:64ff).

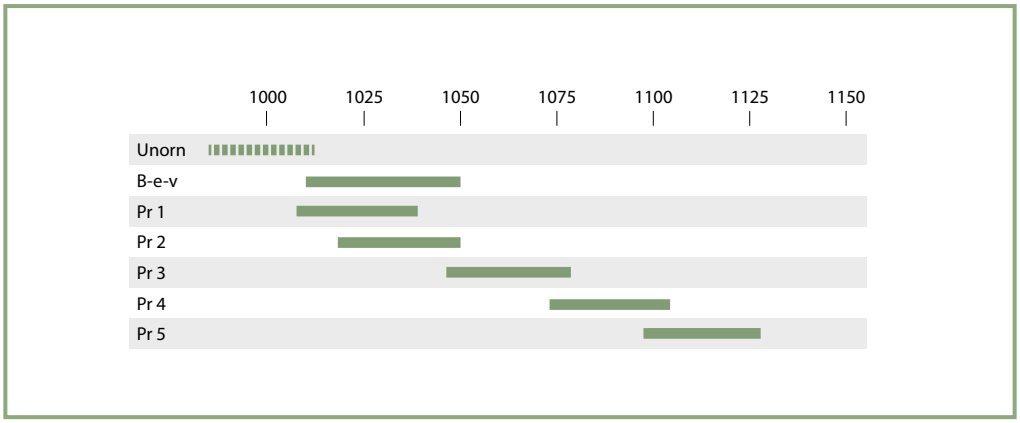

Fig 24. Datering av Gräslunds stilgrupper. B-e-v (bird´s-eye view) står för fågelperspektiv och Unorn avser oornerade stenar, det vill säga Rak (Gräslund 1994:126, fig 23). GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Giltigheten för Gräslunds indelning utanför Mälarområdet har ifrågasatts, eftersom den utgår från djurornamentik vilket är mindre vanligt i runstensområdena i götalandskapen (se Larsson 2002:25 samt Gräslunds replik 2002:146f). För Östergötlands del utgör de zoomorfa runstenarna en dryg fjärdedel av materialet. Djurornamentik är däremot mycket vanlig på de tidigkristna gravmonumenten, även om andra utföranden förekommer. Jag menar att Gräslunds klassificering går att applicera på Östergötlands runstenar och tidigkristna gravmonument. Däremot är det nödvändigt att titta närmare på det stora antalet runstenar som saknar zoomorfa utföranden. Gruppen Rak är långt ifrån homogen och det är därför av intresse att undersöka hur ornamentiken på dessa runstenar och gravmonument kan grupperas och dateras.

Runstenar i Skänningebygden

Elias Wessén skriver i sin studie av Skänningeområdets runstenar att ungefär en fjärdedel av Östergötlands runstenar finns inom en mils omkrets från staden (Wessén 1966:1). Detta påstående upprepas ofta, men det är en sanning med modifikation. Allt beror på hur man räknar. Wessén kommer sannolikt fram till sina siffror genom att lägga ihop runstenar och tidigkristna gravmonument. Området kring Skänninge är rikt på runstenar men koncentrationen är inte lika stor som han hävdar. Av Östergötlands omkring 220 runstenar kommer 30 från de socknar som ingår i undersökningsområdet för denna artikel (fig 27). Tio av dessa är endast antikvariskt kända genom äldre avbildningar. Endast en runsten, Ög 63 i Vistena, står kvar på sin ursprungliga plats invid den gamla infartsvägen till Skänninge. Ytterligare några fyndplatser är kända även om runstenarna har flyttats i senare tid. En sten uppges ha legat i Svartån i Stagelstorp i Järstads socken (Ög MÖLM1875;118). Huruvida det verkligen rört sig om en runsten är oklart (se Wiede 1875:118). Det stora flertalet av områdets runstenar har påträffats inmurade i eller i anslutning till kyrkor eller kyrkliga institutioner. Var dessa ursprungligen har rests är inte känt, utom möjligen i ett fall. Utanför S:t Martins konvent i Skänninge står en halv runsten vilken påträffades i konventets västligaste del. Den andra halvan av samma runsten, Ög 62, fanns tidigare i Örbacken, i Biskopsberga, men är numera förkommen (Gustavson rapport Dnr: RAÄ 322-2590-2003; se även Wessén 1966:6) (fig 25). C. F. Nordenskiöld skriver att runstenen stått invid vägen mellan Skänninge och Motala. Av hans uppgifter om gravhögar och bautastenar att döma har den varit rest vid ett gravfält (Nordenskiöld 1875:63).

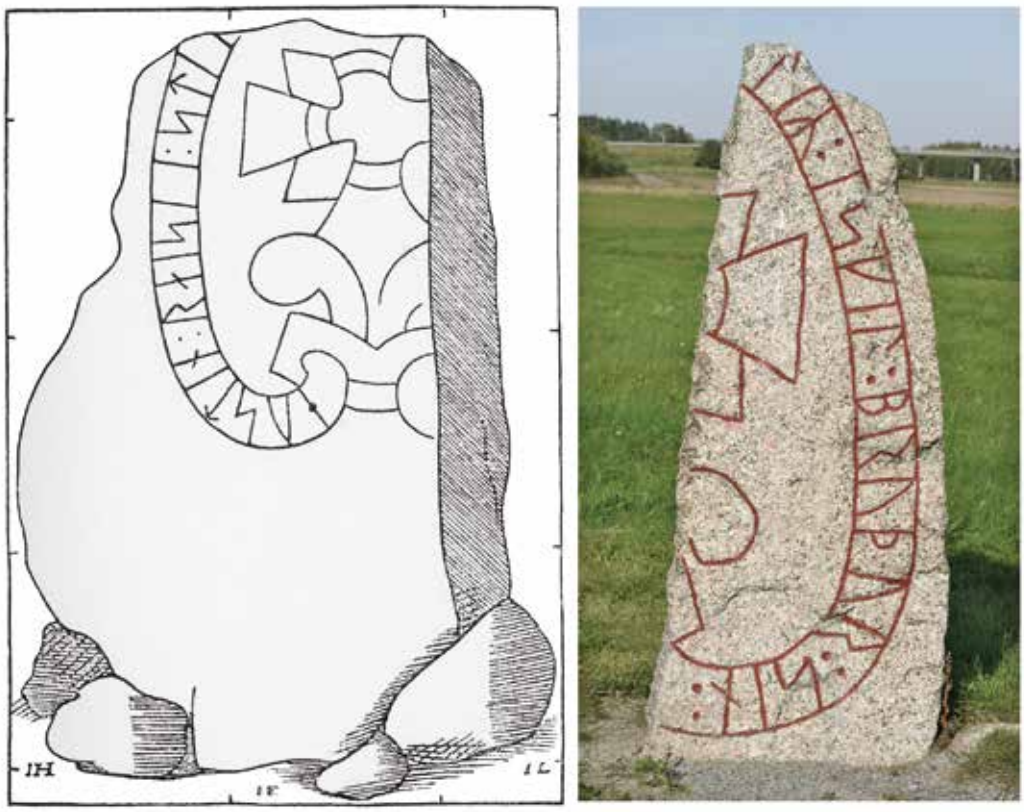

Fig 25 (ovan). Till vänster i bild syns den nu förkomna delen av runstenen från Biskopsberga (Ög 62). Den bevarade delen vid S:t Martins konvent visas till höger (Ög N283) (efter Brate 1911, ÖgR, Pl. XX).
FOTO CECILIA LJUNG, STOCKHOLMS UNIVERSITET.

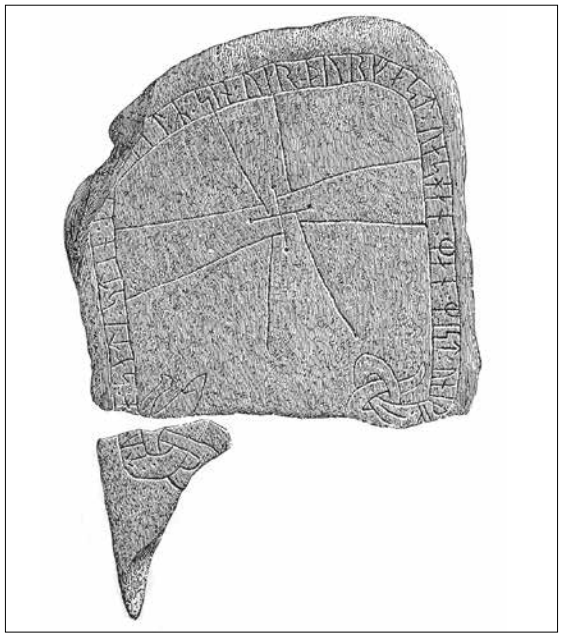

Fig 26 (t v). Vid Hovgården i Hovs socken står runstenen Ög 77. Den är dekorerad med ornamentala detaljer (Rak II) där inskriftsbandet avslutas i öglor (efter Brate 1911, ÖgR, Pl. XXV).

Elias Wessén är den som utförligast har skildrat Skänningebygdens runstenar (Wessén 1966). Wessén utgår i första hand från inskrifterna och deras innehåll. I det följande kommer fokus istället att ligga på runstenarnas ornamentala utförande. Inom Skänningeområdet, liksom i Östergötland som helhet, dominerar icke-zoomorfa runstenar. Inom denna grupp (Rak) finns emellertid stora variationer. Förutom de helt oornerade runstenarna, vilka endast har inskrifter arrangerade i skriftband, finns utföranden där ornamentala detaljer lagts till skriftbandet (fig 69). De senare har delats in i en egen undergrupp vilken i fortsättningen

benämns Rak II (se även Ljung 2009:195ff). Kors förekommer inom båda dessa grupper. De ornamentala detaljerna består i huvudsak av spiraler, skriftbandet avslutas i snäckformade upprullningar (till exempel Ög 89), olika former av öglor och knutar (till exempel Ög 77, fig 26), koppel samt palmett- eller kronliknade ornament med ett päronformat mittparti omgivet av två blad (till exempel Ög 90 och Ög 202–203). Denna typ av ornamentik återfinns inom Ringerikestilen (se fig 30).

Enligt Signe Horn Fuglesang, som ingående behandlat Ringerikestilen, är spiraler utmärkande för detta stilkomplex även om de också förekommer tidigare. Koppel och stiliserade bladpalmetter tycks först ha introducerats i och med Ringerikestilen (Fuglesang 1980:14, 98ff; se även Christiansson 1959:54ff, 66f; Gräslund 2002:149f). Ringerikestilen har sin kronologiska tyngdpunkt i 1000-talets första hälft, dateringen varierar dock något mellan olika forskare och hamnar i tidsspannet 990 till 1075 (Fuglesang 1980:26f; 1981:89, 96; 2001:172; Wilson 1995:183). Detta ger en tidsmässig hållpunkt för gruppen Rak II. I Östergötland förekommer också runstenar med ”zoomorfa drag”. Dessa har också förts till gruppen Rak II. Det bästa exemplet från Skänningeområdet är den ovan omtalade runstenen från Biskopsberga/S:t Martins konvent (fig 25). Det kantföljande inskriftsbandet har böjda, bulliga avslut vilka binds samman av ett koppel. Samma övergripande utformning är vanlig på de tidigaste zoomorfa runstenarna, skillnaden ligger i att runslingan på stenen från Biskopsberga/S:t Martin inte har omvandlats till ett rundjur (jfr Gräslund 2002:148).

Endast fem av Skänningeområdets runstenar har djurornamentik. På två av runstenarna är rundjuren avbildade i fågelperspektiv (Ög 66 och Ög 193) och två är profilsedda och kan tillföras Pr 1 (Ög 81 och 83) (fig 21). Även den förkomna Ög 194 från Herrberga kyrka tycks tillhöra Pr 1. Yngre zoomorfa runstensstilar i Pr 2 och Pr 3 förekommer sparsamt i Östergötland men saknas helt i Skänningeområdet.

Utifrån denna genomgång av runstensornamentikens utformning kan man nå en tidsmässig skiktning av Skänningebygdens runstenar. Drygt hälften av områdets runstenar tillhör den äldsta gruppen oornerade runstenar (Rak) och bör ha rests under slutet av 900-talet eller 1000-talets början. Runstenarna med ornamentala detaljer i Ringerikestil (Rak II), vilka tillhör 1000-talets första hälft, utgör knappt 30% av bygdens runstenar medan de med djurornamentik (Fp och Pr 1) uppgår till knappt 18% av materialet. Dateringsunderlaget för Pr 1 och Pr 2 är tunt och de tidiga profilstilarna förekommer samtidigt med fågelperspektivstenarna. Stilistiskt sett hör dessa utföranden hemma inom Ringerikestilen (Gräslund 1992:195ff). Det faktum att ornamentala detaljer såsom knutar och spiraler kombineras med djurhuvuden sedda i fågelperspektiv på runstenar i Östergötland visar att samtidighet mellan Fp-runstenar och Rak II föreligger (se t ex Ög 111, Ög 221, Ög 224). Således bör Skänningeområdets zoomorfa runstenar, i likhet med runstenarna med ornamentala detaljer, tillföras 1000-talets första del.

Runstensresandet i Skänningebygden, liksom i landskapet i stort, tycks ha ebbat ut vid 1000-talets mitt. Utföranden med djurornamentik i Pr 2 och Pr 3 är mycket ovanligt. Pr 4 och Pr 5, vilka tillförs Urnesstil, saknas helt, med undantag av en rest sten i granit med reliefhuggen ornamentik från Östra Eneby kyrka (Ög Fv1959;243). Urnesstilen dateras vanligen från 1000-talets mitt till en bit in i 1100-talet (Fuglesang 1980:24 f; Gräslund 1992:195; Wilson 1995:217f). Runstensornamentikens fördelning, med en stor andel oornerade och en liten andel zoomorfa runstenar, visar att en minskning i runstensresandet sker redan tidigare och tyngdpunkten ligger i 1000-talets första decennier.

Regionala skillnader i ornamentiken förekommer inom Östergötland. Störst är dessa mellan den västra slättbygden, till vilken Skänningeområdet hör, och landskapets östra

delar, i synnerhet Vikbolandet. Olikheterna markeras tydligast genom fördelningen av zoomorf ornamentik som finns på ca 40 % av runstenarna öster om skogsbältet Aspveden (sydväst om Norrköping) men endast på ca 19 % av runstenarna från den västra slättbygden (i detta fall området väster om sjön Roxen). Att andelen oornerade runstenar (Rak) är högre i Östergötlands västra del visar sannolikt på en viss tidsmässig skillnad inom landskapet. Tyngdpunkten inom runstensresandet tycks ligga tidigare i landskapets västra delar än i de östra (Ljung 2009:166ff).

Signum	Ort	Socken	Status	Ornamentik
Ög 62	Biskopsberga/S:ta Ingrid	Allhelgona	Delvis förkommen	Rak II
Ög 63	Vistena	Allhelgona	–	Rak
Ög 165	Skänninge kyrka	Allhelgona	–	Rak
Ög 166	Skänninge, hospitalet	Allhelgona	Delvis förkommen	Rak
Ög 168	Skänninge, hospitalet	Allhelgona	Förkommen	Rak
Ög ATA6488/60	Skänninge, hospitalet	Allhelgona	Delvis förkommen	Rak?
Ög N272	Skänninge, hospitalet	Allhelgona	Delvis förkommen	?
Ög Fv1983;240	Prästgården	Appuna	–	Rak
Ög 64	Bjälbo kyrka	Bjälbo	–	Rak
Ög 66	Bjälbo kyrka	Bjälbo	–	Fp
Ög 77	Hovgården	Hov	–	Rak II
Ög 193	Herrberga kyrka	Herrberga	–	Fp
Ög 194	Herrberga kyrka	Herrberga	Förkommen	Pr 1
Ög 81	Högby kyrka	Högby	–	Pr 1
Ög 82	Högby kyrka	Högby	–	Rak
Ög 83	Högby kyrka	Högby	–	Pr 1
Ög 84	Högby kyrkogårdsport	Högby	Förkommen	Rak
Ög 85	Högby kyrkogårdsport	Högby	Förkommen	Rak
Ög 88	Axstad	Högby	–	Rak
Ög 89	Skrukeby Holagård	Högby	–	Rak II
Ög 90	Skrukeby	Högby	–	Rak II
Ög 91	Järstad kyrka	Järstad	–	Rak
Ög MÖLM1875;118	Stagelstorp	Järstad	Förkommen	?
Ög 195	Hadelö	Mjölby	Förkommen	Rak
Ög 196	Hulterstad	Mjölby	Förkommen	Rak?
Ög 197	Sörby kyrka	Mjölby	–	Rak
Ög 40	Vallerstads kyrka	Vallerstad	Förkommen	Rak II
Ög 201	Veta kyrkogård	Veta	–	Rak II
Ög 202	Gottlösa	Veta	–	Rak II
Ög 203	Gottlösa	Veta	–	Rak II

Fig 27. Runstenar i undersökningsområdet som ingår i studien.

Förhållandet mellan runstenar och tidigkristna gravmonument

Som redan framhållits finns likheter i ornamentikens utformning mellan runstenar och tidigkristna gravmonument. Ibland möter man dock, som hos Wessén, uppfattningen att det finns ett tidsglapp mellan runstenarna och de tidigkristna gravmonumenten (Wessén 1966:5). Alternativt så tänker man sig att runstensresandet gått ur bruk när de tidigkristna gravmonumenten började uppföras på kyrkogårdarna (Gräslund 2002:154). Flera forskare

har emellertid öppnat för möjligheten att samtidighet kan finnas mellan de båda monumentformerna (Palm 1992:243ff; Sawyer 2000:10f; se även Lundberg, S. 1997:31; Kitzler Åhfeldt 2002:55). Genom analyser av ornamentiken kan man belägga en period av samexistens mellan runstenar och tidigkristna gravmonument i Östergötland. Inom landskapet finns en mindre grupp tidigkristna gravmonument, som har vad man skulle kunna kalla runstensliknande drag. Vidare förekommer gravhällslika runstenar där den övergripande kompositionen har sina närmaste paralleller bland lockhällarna (jfr Palm 1992:84 som noterar att enkelt utformade gravhällar påminner om resta stenar). Dessutom förekommer ornamentik i Ringerikestil på såväl runstenar som på tidigkristna gravmonument i Östergötland.

Tre av lockhällarna från Skänninge har vad man kan kalla runstensliknande drag. Det rör sig om två hällar från S:t Martins kyrka (Ög Fv1943;317A, Ög Fv1943;317B, fig 37) samt en lockhäll (Ög 239) vilken hittats inmurad i en bakugn vid rivningen av ett gammalt hus i staden. Det är således oklart vilken gravplats den tillhört. Lockhällarna från S:t Martin påträffades intill varandra. Den ena låg *in situ,* medan man hade återanvänt graven under den andra hällen i ett senare skede (Wallenberg 1984). Hällarna från S:t Martin saknar zoomorf ornamentik. Den ena pryds av ett stort ristat kors, medan den andra har ett inskriftband med tumliknande flikar vilka avslutas i upprullade utskott samt en palmett (dvs Rak respektive Rak II). Utskottens upprullning och de tumliknande flikarna är jämförbara med stilgruppen Pr 1 (Gräslund, muntligt meddelande). Palmetten bär stora likheter med ornamentiken på en runsten i Vårdsbergs kyrka (Ög 11). På den tredje lockhällen, Ög 239, finns en romb med två punkter, vilket tolkas vara ett ormhuvud avbildat i fågelperspektiv. Inskriftsbandets avslut är utformat som en spiralupprullad svans. Båda dessa drag är främst utmärkande för landskapets runstenar. Wessén menar att den ”enkla” ornamentiken vittnar om fattigdom och konstnärlig oförmåga (Wessén 1966:5). Om man inte betraktar hällarna från en estetisk synvinkel utan ser dem i relation till runstenarna blir förklaringen en annan. Det är fråga om ett tidsmässigt sammanhang, där ornamentiken hör hemma i det tidiga 1000-talet, och inte i första hand om konstnärlig oförmåga. Även Berit Wallenberg uppfattade ornamentiken på hällarna från S:t Martin som ålderdomlig. Hon pekade på likheter med Ringerikestil och föreslår en datering till cirka 1030 (Wallenberg 1984). De beskrivna hällarna från S:t Martin tillhör sannolikt de äldsta tidigkristna gravmonumenten vi känner från Östergötland.

Inom Östergötland finns även några runstenar där ornamentiken tydligt påverkats av lockhällarnas utformning. Det kanske påtagligaste exemplet är Ög 113, från Nykvarn i Linköping. Att ornamentiken bär likheter med ”kalkstenshällarna” uppmärksammades redan tidigt av C. F. Nordenskiöld och Erik Brate (Jansson 1975:61 och där anförd litteratur). Ornamentiken på runstenen från Nykvarn i Linköping har stildrag som hör hemma inom både Pr 2 och 3 och tillhör således den yngsta fasen av det östgötska runstensresandet. Längs stenens kant löper två rundjur vilka binds samman av dubbla koppel, ett i vardera änden av stenen. Mittytan upptas av ett tredje djur med framben och bogspiral. Den övergripande kompositionen, vilken snarast tycks avsedd att beskådas uppifrån, har sina närmsta paralleller bland lockhällarna. Stora likheter finns till exempel med en lockhäll från Örberga kyrka (Ög ATA322-165-2006B) (fig 21, 28), men även med lockhällar från Hov och Orlunda (se t ex Ög Hov15:22, Ög 75, Ög 2, Ög 5).

Med de här exemplen vill jag framhålla att det inte finns ett brott mellan runstenstraditionen och uppförandet av de tidigkristna gravmonumenten. Istället påvisar likheter i ornamentiken en tidsmässig överlappning under tidigt 1000-tal. Runstenar och tidigkristna gravmonument bör betraktas som olika delar av samma tradition, vilken förändras under

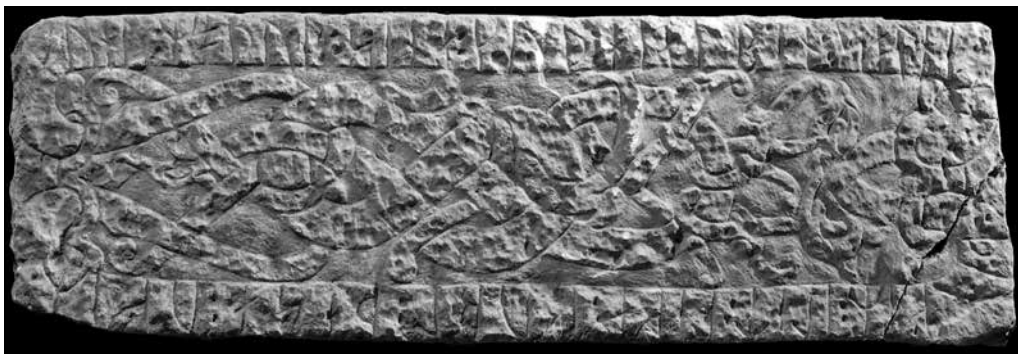

Fig 28. Ovan: Lockhäll från Örberga kyrka. (Ög ATA322-165-2006B). FOTO RIKARD HEDVALL OCH HANNA MENANDER.

Till vänster: Ög 113 vid Nykvarn i Linköping. Fotot är något beskuret. Fotograf okänd. Antikvarisk topografiska arkivet. Copyright Riksantikvarieämbetet.

loppet av 1000-talet. Den tidiga kyrkliga etableringen kan ses som en strategi att definiera nya betydelsefulla platser och är således en medveten omdaning av landskapet (Anglert 2006b:169). Etableringen av kristna gravplatser medförde att runstenstraditionen omformades genom att grav- och minnesmonument nu kom att förenas på en och samma plats.

Även ett par runinskrifter omtalar att runstenar restes samtidigt som att gravmonument uppfördes på kyrkogården. En runsten från Nävelsjö i Småland (Sm 101) berättar om Gunnar, Rodes son, som blivit lagd i stenkista (*stæinþro)* i Bath i England. Gunnar har således både fått en runsten till sitt minne och blivit begravd i stenkista, dock inte nödvändigtvis med samma utformning som de tidigkristna gravmonumenten i hemlandet. Liknande exempel finns även från Uppland och Öland. En nu förkommen runsten från Bogesund (U 170) berättar om Önd (?) som blivit begravd under ett gravmonument (*hvalf)* på kyrkogården (se Ljung 2010). Runstenen från Bjärby, Öl 35, är rest efter Fastulf som gravlagts i kyrkan. Dessa exempel visar hur nära sammanlänkade bruket av runstenar och kyrkogårdsmonument var.

Tidigkristna gravmonument i staden och dess omnejd

De tidigkristna gravmonumenten tidfästs enligt gängse datering till 1000-talet, vanligen anses tyngdpunkten ligga i århundradets mitt eller andra hälft (se t ex Lindqvist, S. 1915:100; Curman 1932:151; Wideen 1955:179; Neill & Lundberg 1994; Wilson 1995:202; Bonnier 1996:204; Lundberg, S. 1997:31; Wienberg 1997a:198f; Gräslund 2002:153; Bergengren 2007). Elisabeth Svärdström ger dock ett något senare dateringsförslag och placerar dem i slutet av 1000-talet och i 1100-talets början (Svärdström 1958-70:LV).

För de tidigkristna gravmonumenten i Skänningeområdet, liksom för Östergötland i stort, är utföranden med drag av både Ringerikestil och Urnesstil samt ornamentik i ren Urnesstil vanligast. Man kan skönja en tyngdpunkt i stilgruppen Pr 3 och Pr 4 vilket ger en datering till århundrades mitt och andra hälft. Men materialet är långt ifrån homogent och äldre ornamentala utföranden förekommer. Bedömningarna av ornamentiken på de tidigkristna gravmonumenten försvåras av det bitvis mycket fragmentariska materialet.

Många fragment kan inte med säkerhet tillskrivas en viss stilgrupp, däremot kan man genom detaljer i ornamentiken ofta utesluta vissa utföranden och på så sätt ändå se en tendens i materialet. Ornamentiken på de olika delarna av gravmonumenten varierar i Östergötland. På lockhällarna återfinns oftast runinskrifterna och zoomorfa framställningar dominerar. Sidohällarna är både utförda i djurornamentik och stiliserad växtornamentik, ofta i form av en symmetriskt utformad ranka med upprullade utskott. Gavelhällarna har i de flesta fall olika former av korsframställningar. Ett återkommande drag i Östergötland är så kallade propellerkors där gavelhällarnas diagonala korsarmar förlängts ut till stenens sida, som sedan har konturhuggits så att hällen fått fasonerade kanter (se t ex fig 21, Ög 280, S:t Martin och Ög 87, Högby) (Neill & Lundberg 1994:165).

Från Skänninge är 52 delar eller fragment av tidigkristna gravmonument kända. Materialet från staden har, med undantag av fyra fragment i Vårfrukyrkan, den ovan nämnda lockhällen Ög 239 samt ett fragment som framkom vid arkeologisk undersökning (Arfalk i manus) påträffats vid de två kyrkplatserna S:t Martin och Allhelgona. Fragmenten från Vårfrukyrkan skulle kunna härröra från någon av gravplatserna vid S:t Martin eller Allhelgona, men man kan inte helt utesluta att det funnits en begravningsplats vid Vårfrukyrkan redan under tusentalet. Om man ser till de tidigkristna gravmonumenten från Skänninge kan man notera att det finns stora variationer i ornamentik och utförande. Det bäst bevarade materialet kommer från S:t Martin. Förutom de ovan behandlade runstenslika gravmonumenten förekommer ornamentik i såväl Ringerikestil som djurornamentik i Pr 3 och Pr 4 samt utföranden med växtornamentala drag. Exempel på det senare är en sidohäll med ett rankmotiv som växer ut från hällens övre kant (Ög N282, fig 29). En rundad gavelhäll, Ög N278, där korset är uppbyggt av bladflikar, utskott och päronformade knoppar, kan tillskrivas Ringerikestil (se Fuglesang 1980:98ff, jfr pl 54; Bergengren 2005:17ff) (fig 30). Materialet från Allhelgonakyrkan är mer fragmentariskt och svårbestämt. Pr 4 ornamentik finns på en del av en trapetsoid lockhäll (Ög ATA6550/59A). Enskilda detaljer på flera av de mindre fragmenten pekar mot att det även förekommer äldre utföranden. Ornamentik i Pr 3 torde finnas representerad men det är svårt att dra en bakre tidsgräns.

Tidigkristna gravmonument har också påträffats inmurade i, eller i anslutning till flera kyrkor i Skänninges närhet; i Högby, Normlösa, Bjälbo, Orlunda, Fivelstad samt i Hov. Det i särklass största materialet kommer från Hov där runt hundra stenar förvaras i kyrkan. Lika många uppskattas fortfarande ligga kvar i kyrkmurarna (Jansson 1962). Den variationsrikedom som möter oss i Skänninge, i synnerhet i S:t Martin, saknas på de andra fyndplatserna i området, med undantag av Hov. Tillsammans med Skänninge intar Hov en särställning. Från Hov finns de flesta utförandena representerade, från runstenslik ornamentik och utformningar i Ringrikestil, till djurornamentik i Pr 3 och Pr 4 och olika former av växtornamentik (se utförligare Ljung 2009:187ff). Antalet gravmonument från Högby, Normlösa, Bjälbo, Orlunda och Fivelstad är betydligt mindre än i Skänninge och Hov och uppvisar inte samma spridning av ornamentala utföranden. (Det bör nämnas att mer omfattande arkeologiska och byggnadsantikvariska undersökningar har företagits i Skänninge och Hov vilket delvis kan förklara de omfattande fyndmaterialen). Ett varierat material, där olika stilar och utföranden finns representerade, visar enligt min mening på en lång kontinuitet för uppförandet av tidigkristna gravmonument på platsen. I linje med detta resonemang bör enhetliga grupper av gravmonument i sin tur visa att de tillkommit under en mer begränsad tidsperiod. De varierade utförandena i Hov och Skänninge tyder således på lång kontinuitet. Gravmonumenten har sannolikt uppförts under två eller kanske tre generationer.

Fig 29. Sidohäll från S:t Martin (Ög N282). FOTO RIKARD HEDVALL OCH HANNA MENANDER.

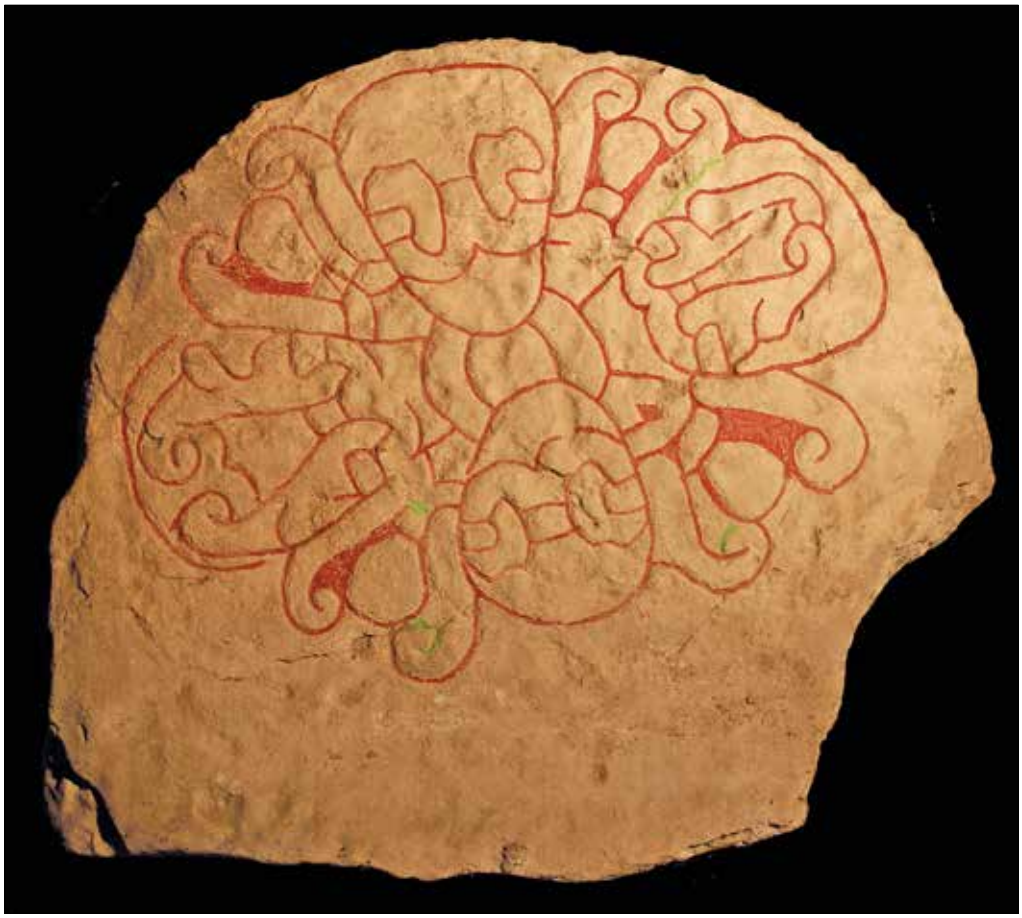

Fig 30. Gavelhäll från S:t Martin med ornamentik i ringerikestil (Ög N278). FOTO RIKARD HEDVALL OCH HANNA MENANDER.

De tidigkristna gravmonumenten från Högby, Bjälbo och Orlunda är främst utförda i djurornamentik i Pr 3 och Pr 4. Från Högby finns endast en korsprydd gavelhäll bevarad (Ög 87). Teckningar av de förkomna gravmonumenten (Ög 78–80 och Ög 86) avbildar djurornamentik vilket tyder på att de varit utförda i någon av de senare profilsedda stilarna. De bevarade lockhällarna från Orlunda tillhör Pr 3 eller övergången mellan Pr 3 och 4 (Ög 2–6). Lockhällen i Bjälbo kyrka (Ög ATA5060/54), och sannolikt även ett mindre fragment från platsen (Ög ATA3020/48), kan tillföras Pr 4. De få fragmenten från Normlösa och Fivelstad är på grund av bevarandegraden svåra att bestämma (Ög 198 och Ög ATA4666/43 respektive Ög 1, Ög NOR1997;28 och Ög Fv1969;306). Zoomorf ornamentik finns representerad men även andra utföranden.

Som redan framhållits kan en stor del av de tidigkristna gravmonumenten i Skänningeområdet, liksom i Östergötland som helhet, dateras till 1000-talets mitt och andra hälft. Men på några platser i landskapet finns äldre utföranden representerade, vilket pekar mot dateringar som går ner i 1000-talets första hälft. Detta visar på en större tidsmässig spridning än vad som normalt brukar framhållas. Majoriteten av gravplatserna har av ornamentiken att döma varit i bruk under 1000-talets mitt (Ljung 2009:171ff). Slutfasen för gravmonumenten kan ringas in genom att den yngsta stilgruppen i Gräslunds indelning, Pr 5, vilken stäcker sig in i 1100-talet, saknas i Östergötland. Detta antyder att man kring sekelskiftet 1100 slutat uppföra tidigkristna gravmonument, en datering som väl sammanfaller med det östgötska stenkyrkobygget. De äldsta dendrodateringarna ligger i 1110-talet och visar att de tidigaste stenkyrkorna i landskapet kan ha stått färdiga redan under 1120-talet (Bonnier 1996; Eriksson 2006).

De tidigkristna gravmonumenten har ofta behandlats som ett relativt enhetligt material och förekomsten av gravmonument på en plats har givits samma tolkning oavsett materialets storlek och sammansättning. Med genomgången av ornamentiken på gravmonumenten i Skänningebygden som bakgrund kan man ställa sig tveksam till detta. Om man ser till den inre kronologin finns det skillnader mellan de olika fyndplatserna. Med detta som utgångspunkt är det möjligt att problematisera bilden av de tidigkristna gravmonumenten och närma sig platser i landskapet med olika betydelser och historia.

Skänninge under 1000-talet – speglat i runstenar och tidigkristna gravmonument

Ornamentiken på gravmonumenten från S:t Martin visar att de tillverkats under en längre period. Hur det förhåller sig med Allhelgonakyrkan är mer osäkert. Sett utifrån det fragmentariskt bevarade materialet saknas de äldsta utförandena som finns representerade i S:t Martin. Vid den arkeologiska undersökningen av Allhelgonakyrkan påträffades dock ett mynt, som dateras till tidigt 1000-tal, vilket kan indikera att gravplatsen var i bruk redan under början av århundradet (Lindqvist 1970:134; se även Hedvall i denna volym). Gravmonumenten från S:t Martin visar att gravplatsen etablerades redan under tidigt 1000-tal, samtidigt som runstensresandet blomstrade i det omkringliggande landskapet. Tidigkristna gravmonument kom sedan, av ornamentiken att döma, fortlöpande att uppföras vid S:t Martin under den återstående delen av århundradet. Under den inledande fasen i 1000-talets början tycks Skänninge, förutom Hov, vara den enda platsen där tidigkristna gravmonument tillverkats i närområdet. Först under ett senare skede tillkommer gravmonumenten i Orlunda och Bjälbo och på andra platser i den framväxande centralortens närhet. Det tycks också vara vid denna tid som runstensresandet går ur bruk.

Margareta Hasselmo menar att det stora antalet runstenar i Skänninges närhet tyder på att området intagit en särställning i ett ekonomiskt och politiskt system under 1000-talet

(Hasselmo 1983:45ff). Dock kan stora delar av den västra slättbygden, i likhet med Vikbolandet i öster, betecknas som runstensrik (jfr Palm 1992:116f som anser att Göstringsområdet och Vikbolandet är landskapets runstenscentra). Kanske är det inte just det runstensrika närområdet, eller ens förekomsten av tidigkristna gravmonument som gör Skänninge speciellt, staden är en bland många fyndplatser. Det som utmärker Skänninge är snarare den långa kontinuiteten, de tidiga dateringarna samt att där funnits två, möjligen tre, begravningsplatser med tidigkristna gravmonument. Inom Östergötland finns dock några paralleller till Skänninge, platser med gravmonument med varierade utföranden som både visar på tidiga dateringar och en lång kontinuitet för denna typ av gravvårdar. Hov har redan nämnts, men hit hör även Linköping som förutom Skänninge är den enda orten där det troligen funnits två begravningsplatser med tidigkristna gravmonument, en tidig dubbelkyrkomiljö. De tidigkristna gravmonumenten kommer främst från S:t Lars kyrka men två fragment har även påträffats i anslutning till Domkyrkan. Göran Tagesson anser dock att Domkyrkan saknar äldre föregångare och ställer sig därför tveksam till om de två fragmenten verkligen härstammar från platsen (Tagesson 2002:148; Arcini & Tagesson 2005:293ff). Intressant att notera är att Skänninge liksom Hov och Linköping var orter med flera centrala funktioner under medeltiden. Skänninge blev prostsäte för västra Östergötland och är en av landskapets äldsta centralorter (Hasselmo 1983:8; 1992;35f). Linköping blev biskopssäte och landskapets kyrkliga centrum medan Hov omkring år 1400 var kronans förvaltningsgods för västra Östergötland. Vid medeltidens slut var Hov och Hovgården landskapets största kamerala enhet som till sin helhet utgjordes av kronojord (Tollin 2002:224f; 2010:113). Jag menar att det är i denna kontext man ska se Skänninge, som en av de centrala orterna i landskapet som utkristalliserar sig i ett tidigt skede av 1000-talet. Gravmonumenten från ett fåtal andra platser inom den västra slättbygden, till exempel Väversunda och Klosterstad, antyder att även dessa kan ha tillkommit under denna tidrymd (se vidare Ljung 2009:170ff).

I detta sammanhang bör även den stora begravningsplatsen vid Sverkersgården i Alvastra nämnas. Gravarna har daterats genom myntfynd och ^{14}C-analyser till i huvudskak 1000- och 1100-tal (Ersgård 2006:47f). Lars Ersgård menar att den höga gravtätheten visar att begravningsplatsen haft ett stort upptagningsområde och varit av betydelse för ett större område än en enskild gård eller by (Ersgård 2006:49ff). Flera delar av tidigkristna gravmonument har hittats vid Sverkersgården och Ersgård har lagt fram hypotesen att den stora gravplatsen utgör den primära fyndkontexten för de östgötska gravmonumenten, möjligen tillsammans med S:t Lars i Linköping. I ett senare skede skulle de ha forslats från Alvastra för att återbrukas i landskapets sockenkyrkor (Ersgård 2006:86ff). Detta skulle i så fall innebära att spridningsbilden visar en sekundär distribution och inte speglar förekomsten av kristna gravplatser under 1000-talet. Ersgårds hypotes går emellertid inte att belägga på empiriska grunder. Om Sverkersgården sätts i relation till hela materialet med tidigkristna gravmonument förefaller hans resonemang mindre sannolikt. Fyndomständigheterna för de tidigkristna gravmonumenten ger ingalunda stöd för tolkningen eftersom *in situ* fynd av gravhällar påträffats i Klosterstad, S:t Martin i Skänninge och i Heda (Hedvall 2007; Wallenberg 1984; Hedvall 2013). Vidare är det även svårt att förklara varför fyndmaterialet från Sverkersgården inte är mer omfattande samt att de äldsta ornamentala utförandena som hör hemma i det tidiga 1000-talet saknas på platsen (Ljung 2009:156ff).

Den kronologiska skiktningen av de tidigkristna gravmonumenten visar att ett stort antal kristna gravplatser anlades vid olika tidpunkter under loppet av 1000-talet (Ljung 2009). Materialsammansättningen på de enskilda fyndplatserna tyder vidare på att det finns variationer i gravplatsernas bakgrund och betydelse. Vissa gravplatser har sannolikt haft

mer privat karaktär medan ett fåtal, likt Sverkersgården i Alvastra, kan ha haft betydelse för människor från ett större område. En möjlig förklaring till detta skulle kunna vara att en elitär familj kontrollerade en större jordegendom bestående av flera gårdar och att folket inom ägodomänen begravdes vid samma kyrkogård (Tollin 2010:41;139). Med tanke på att de funnits minst två, så närliggande kristna gravplatser i Skänninge under 1000-talet är det intressant att fundera kring deras inbördes förhållande samt vilka människor som hade tillträde till dem (se Hedvall i denna volym). Den äldre kyrkogården vid S:t Martin har endast till viss del kunnat begränsas, men att döma av utbredningen av tidigmedeltida gravar tycks den ha varit relativt liten till ytan (Hasselmo 1996a). Allhelgonakyrkans kyrkogård var däremot ovanlig stor. Troligen tyder gravplatsernas olika storlekar på att de haft olika funktioner (Hedvall i denna volym). Att begravningsplatsen vid S:t Martin förmodligen var relativt liten skulle kunna tas som indikation på att endast en begränsad grupp eller släkt hade tillträde hit. Möjligen förlade en vidare grupp människor sina begravningar till Allhelgonakyrkan.

Gravplatserna vid S:t Martin och Allhelgonakyrkan kan sannolikt knytas till de två storgårdar som etableras i Skänninge under övergången mellan vikingatid och tidig medeltid (Bergqvist & Lindeblad i denna volym). Den halva runsten som påträffades i konventets murar (Ög 62) kan tyda på ett samband mellan S:t Martin och områdena norr om Skänninge. Runstenens andra del kommer, som redan nämnts, från Örbacken på Biskopsbergas utmarker, vilket torde vara stenens ursprungliga placering (Nordenskiöld 1875:63) (fig 25). Att den halva runstenen har fraktats in till platsen för S:t Martin skulle kunna tyda på ett samband. Kanske på ett symboliskt plan, för att återknyta till det förflutna, eller så skulle förhållandet kunna tolkas som att hela området låg under samma ägostruktur. Även analyser av yngre kartor talar för ett samband. Dessa visar att utmarkerna norr om Skänninge till stora delar ägts av Biskopsberga vilket öppnar möjligheten för att S:t Martins kyrka i äldre tider kan ha legat på Biskopsbergas mark (se Berg i denna volym).

Detta leder vidare in på frågan om social kontinuitet och hur man ska se på det runstensresande samhällsskiktet i förhållande till de personer som uppförde de tidigkristna gravmonumenten och i ett senare skede stenkyrkorna (jfr Wienberg 1997b). Frågan om social kontinuitet och eventuella samband mellan en vikingatida aristokrati och det medeltida frälset har diskuterats under en längre tid. Endast undantagsvis kan personlig kontinuitet anas. Ett exempel på detta är Vadagodset i Uppland. Enligt de skriftliga källorna innehades godset av Fånö- och Rumbyätten samt av Folkungaättens oäkta gren. Det är anmärkningsvärt att runstenen U 200 vid Stora Benhamra i Vada socken nämner namnen Tjelve och Finvid som båda återkommer i de två nämnda släkternas namntraditioner (Ambrosiani 1964:140). Ett annat sätt att närma sig dessa frågor är att undersöka rumsliga samband. Utifrån studier av Ystadområdet har Mats Anglert påvisat en rumslig överensstämmelse mellan runstenar, skattfynd, medeltida huvudgårdar och kyrkor med olika former av västmarkeringar. Dessa förhållanden tyder enligt honom på att en senvikingatida stormannaklass ligger bakom det tidiga stenkyrkobygget (Anglert 1989:220ff; 1995:105f). Då personlig kontinuitet oftast inte går att belägga fokuserar Martin Hansson i sin underökning av huvudgårdar i Småland istället på strukturell kontinuitet, platser i landskapet dit makten under en längre tid varit koncentrerad. I de fall huvudgårdar återfinns i anknytning till vapengravar, runstenar och tidigmedeltida kyrkor kan man enligt Hansson tala om strukturell kontinuitet mellan ett ”runstensfrälse” och den medeltida aristokratin (Hansson 2001:34, 143ff). Om man ser till Skänninge och Allhelgona socken sammanfaller förekomsten av runstenar, tidigkristna gravmonument och kyrkor med speciella funktioner inom samma område, vilket i analogi med dessa resonemang tyder på en strukturell kontinuitet.

Ett intressant exempel i detta sammanhang är Högby, söder om Skänninge, en av Östergötlands runstensrikaste socknar. Från Högby stammar den största släktkrets som kan rekonstrueras utifrån de östgötska runinskrifterna. Till denna grupp kan fem, möjligen sex, runstenar knytas (Ög 81–84, Ög 85?, Ög 165, se även Williams 1990:185). Förutom Ög 165, vilken var infogad som tröskelsten i Vårfrukyrkan i Skänninge, påträffades alla dessa inmurade i Högby gamla kyrka (fig 69). Exakt hur släktskapsbanden mellan de omnämnda personerna skall knytas ihop är osäkert och flera tolkningsalternativ finns (se Brate 1911:80ff; Wessén 1966; Selinge 1987). Sannolikt rör det sig om två familjer som varit förenade genom släktskap och/eller äktenskap (Selinge 1987). En central person inom denna grupp är runristaren Torkel som både ristat och bekostat runstenar. En av inskrifterna anger att han reste stenen efter Övind, Tostes son, som ägde Högby (Ög 82). Flera omständigheter som möter oss i Högbysläktens runstensresande ses vanligen som tecken på hög social status (jfr Sawyer 2000:92ff). Här kan nämnas referenser till utlandsfärder och jordägande, titeln dräng och epitetet god liksom kvinnlig medverkan i runstensresandet. I det tidiga runstensresandet, vilket Högbygruppen tillhör, är det kvinnliga deltagandet generellt sett lågt (Gräslund 1995:459ff; Zachrisson 1998:159). Men i Högbysläkten möter oss inte mindre än tre runstensresande kvinnor, Torgärd, Torun och Tora. De senare två kvinnorna skulle emellertid kunna vara samma person, om namnet Tora är en kortform för Torun (Brate 1911:87f). Runinskrifterna och den rekonstruerade genealogin visar således att det under ingången till 1000-talet funnits två jordägande familjer i Högby som på det ena eller andra viset stått i förbindelse med varandra (Wessén 1966; Selinge 1987).

Endast en gavelhäll från ett tidigkristet gravmonument finns bevarat från Högby kyrka (Ög 87). Att materialet ursprungligen har varit större visar avbildningar av nu förkomna fragment (Ög 78–80 och Ög 86). Fornlämningsbilden i området, med järnåldersgravfält, boplatsindikationer från vikingatid, liksom ortnamnet, runstenarna, de tidigkristna gravmonumenten och den romanska kyrkan tyder på kontinuitet från järnålder till äldre medeltid i Högby (Selinge 1987). Platskontinuitet kan således påvisas. Att det i Högbys fall även skulle kunna vara fråga om social kontinuitet är kanske inte ett alltför vågat förslag med tanke på hur väl runstensresandet, uppförandet av gravmonument och kyrka tycks följa på varandra (se även Ljung 2009:191ff).

Rekonstruktioner av jordägoförhållandena under äldre medeltid visar att den aristokratiskt ägda jorden redan tidigt var koncentrerad till ett fåtal personer och släkter som hade sin bakgrund i de centrala delarna av Östergötland. Detta öppnar upp för att det rumsliga mönstret i jordägostrukturen kan föras tillbaka i tiden och att det koncentrerade jordägandet har sitt ursprung i sen vikingatid och tidig medeltid (Berg 2000:164; 2003:208, 232; 2009; Tollin 2010). Inom den västra slättbygden återfinns dock runstenar och tidigkristna gravmonument inom delvis olika socknar. För undersökningsområdet saknas runstenar i Orlunda, Fivelstad och Normlösa socknar vilka alla har tidigkristna gravmonument, medan förhållandena är de omvända i Appuna, Järstad, Vallerstad, Herrberga, Mjölby och Veta. Måhända speglar detta andra sammanhang än i till exempel Högby och Skänninge.

Likheterna mellan runstenar och tidigkristna gravmonument i fråga om inskrifternas och ornamentikens utformning, liksom den tidsmässiga överlappningen mellan de två typerna av monument inom Skänningeområdet, är ett alternativt sätt att närma sig frågan om social kontinuitet. Dessa förhållanden tyder enligt min mening på att det är samma sociala skikt som står bakom såväl runstenarna som de tidigkristna gravmonumenten.

Slutord

De tidigkristna gravmonumenten har som nämndes i inledningen betraktats som tecken på kungligt inflytande eller som maktindikatorer i största allmänhet. Att vi rör oss inom samhällets elit är det inte någon tvekan om. Samtidigt torde skillnaderna mellan de olika fyndplatserna i fråga om kronologi och materialsammansättning tyda på en större komplexitet. Troligen är det en fråga om olika skalnivåer och gravplatser med skild dignitet och historia (jfr Berg 2000:152f). Vissa platser var betydelsefulla redan i ett tidigt skede och eventuellt även för ett större område medan andra fungerade som begravningsplatser för enskilda släktgrupper. Föreliggande arbete visar på förekomsten av ett fåtal fyndplatser med tidigkristna gravmonument under tidigt 1000-tal. Skänninge är en av dessa. Ornamentiken på gravmonumenten från århundradets första del visar på en samtidighet med runstensresandet. Det stora flertalet tidigkristna gravmonument uppförs först under ett senare skede, under 1000-talets mitt och andra hälft. Högby hamnar inom denna grupp och möjligen kan platsen ses som en aristokratisk miljö på lokal nivå där gravläggning under tidigkristna gravmonument skedde först under mitten och senare delen av århundradet.

De resultat som studien av Skänningebygdens runstenar och tidigkristna gravmonument gett vid handen visar att den aristokratiska närvaron i landskapet kan beläggas redan under 1000-talet. Jordägosituationen pekar på att de viktigaste aktörerna i och invid Skänninge under senare delen av 1100- och 1200-talet var högaristokratin och biskopen, således samhällets elit. I området kring Skänninge dominerades jordägandet under medeltid av högfrälset. Inget i källmaterialet tyder på att dessa förhållanden var något nytt vid denna tid (Berg i denna volym). Vidare kan man konstatera att fyndplatser med tidigkristna gravmonument i området kring Skänninge ofta sammanfaller med medeltida huvudgårdar (Berg 2009:138). Medlemmar ur samhällets övre skikt var under medeltiden nära sammanbundna med varandra genom personliga förbindelser (jfr Hermanson 2000). Sannolikt rådde liknande förhållanden mellan kungasläkter och aristokrati under övergången mellan vikingatid och medeltid. Detta gör det problematiskt, om ens möjligt, att tillskriva de tidigkristna gravmonumenten den ena eller den andra gruppen. En alternativ infallsvinkel är att istället betrakta fyndlokalerna som ett nätverk av platser som växer fram under 1000-talet, platser med betydelse på varierande nivå och för medlemmar i olika delar av eliten. Sannolikt möter oss här ett socialt nätverk av personer och släkter av vilka några senare framträder i det skriftliga källmaterialet, bland dem medlemmar i kungaätterna men även andra personer ur aristokratin.

Manus till denna artikel skrevs 2008, efter detta har endast smärre ändringar gjorts.

Fig 31. Bjälbo kyrktorn uppfördes av Folkungaätten. När det uppfördes på 1220-talet var det indelat i sex våningsplan. Tornet har bland annat använts som magasin, klockvåning och i ett av våningsplanen finns det en eldstad, som visar att man också har kunnat bo här. De tre nedersta våningarna har dubbla rum och flera av dem är dessutom välvda. Fotot är taget från den plats där Folkungaättens sätesgård antas ha legat. FOTO RIKARD HEDVALL.

Ett kyrkligt centrum

Rikard Hedvall

Skänninge var redan från början av 1000-talet en plats med en tydlig kristen prägel, med två tidiga kyrkor. Gravmonument från S:t Martin kan dateras till 1000-talets förra hälft medan de från Allhelgona är något yngre. En tredje kyrkogård var i bruk senast under 1100-talet, vid platsen för det senare S:t Olofs konvent. Kyrkorna S:t Martin och Allhelgona låg på samma ås på var sin sida om Skenaån, som brutit genom åsen. S:t Olof låg i ett något flackare höjdläge längre österut. Vid slutet av 1200-talet uppfördes den nya stadskyrkan Vår Fru, en byggnad som än idag dominerar Skänninges stadsbild.

I staden grundades även två dominikankonvent, S:t Olof år 1237 för män och på 1270-talet S:t Martin, för kvinnor och som från sen medeltid kom att benämnas S:ta Ingrid efter grundaren. Till det sistnämnda konventet ingick bland annat den äldre S:t Martinkyrkan i donationen för instiftandet av konventet, liksom den gård som kyrkan bör ha tillhört. Med stor sannolikhet donerades även en gård med tillhörande kyrka och kyrkogård för instiftandet av S:t Olofs konvent (Menander & Arcini i denna volym).

Från åtminstone 1230-talet hade Skänninge en viktig roll i den kyrkliga organisationen. Av landskapets tre ursprungliga prosterier utgjorde Skänninge basen för det västra prosteriet, medan Linköping och Söderköping var de två andra orterna (Schück 1959:214). Omkring år 1270, efter domkapitlets inrättande, kom skänningeprosten att bli ärkedjäkne, domkapitlets näst högsta ämbete efter domprost (Schück 1970a:69). Med stor sannolikhet var det Allhelgona som var prostkyrka.

Utanför staden anlades ett spetälskehospital med ett tillhörande kapell, S:ta Katarina. Det ska ha grundats under Magnus Minneskölds levnad, och han anses ha dödats i slaget vid Lena år 1208 (Schück 1970a:69). Det andra östgötska hospitalet uppfördes i Söderköping. Östgötar bosatta väster om Stångån, som drabbats av spetälska, hänvisades till Skänningehospitalet medan de övriga i Östergötland fick söka sig till Söderköpings hospital. På 1380-talet anges att hospitalet även var till för barn (SDHK 12043). Kapellet, som är arkeologiskt undersökt, hade en nästan kvadratisk planform på 10x12 meter. Det var uppfört i gråsten och innehöll dessutom flera runstensfragment (Kjellberg & Lundberg 1970:60ff). Även vid Helgeandshuset kan det ha funnits ett kapell. Institutionen, som låg i utkanten av den medeltida staden, i närheten av dagens Järnvägsparken, anges som nybyggt år 1331 (SDHK 3838).

I följande text har jag valt att behandla de fyra kyrkorna/kyrkplatserna Vår Fru, Allhelgona, S:t Martin och S:t Olof. Konventskyrkan S:t Olof från 1200-talet behandlas vidare

Fig 32. Foto över Skänninge stad från väster med de medeltida kyrkorna och hospitalskapellet markerade. Det ungefärliga läget för Helgeandsgården har markerats med 1. Det är inte känt om institutionen rymde ett separat kapell. Av kyrkorna återstår endast Vårfru, 2, efter det att Gusav Vasa gett order om att riva konventskyrkorna S:t Martin och S:t Olof år 1547, 3 och 4, och Allhelgona år 1552, 5. Ruinerna efter S:t Martins konvent och hospitalskapellet, 6, är konserverade. Frånsett kyrkogårdarna så har det också påträffats områden med gravar utanför dessa. På fotot har två sådana områden med flera gravar markerats, 7 och 8. Ensamliggande gravar har också påträffats i staden, dels en på Stora Torget, en vid Järntorget och en vid S:t Olofs konvent 9, 10 och 4. Vid de arkeologiska undersökningarna vid Motalagatan har också enstaka människoben och ett fragment från ett tidigkristet gravmonument påträffats, 11.
FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

av Menander & Arcini i denna volym. De tidiga kyrkorna och kyrkogårdarna är viktiga bland annat för förståelsen av det tidigmedeltida Skänninge, medan Vårfrukyrkan är en viktig del i diskussionen om den högmedeltida staden. Jag kommer även att belysa områden med gravar och ensamliggande gravar som saknar tillhörighet till någon känd kyrka och kyrkogård. Kyrkorna är i flera fall beskrivna i Skänninge stadsmonografi, men sedan den publicerades år 1929 (omarbetad 1970) har flera arkeologiska undersökningar genomförts framför allt på samtliga kyrkogårdar. Detta material har aldrig sammanställts och tolkats.

I texterna i denna publikation har vi valt att benämna de tre tidiga kristna begravningsplatserna vid S:t Martin, Allhelgona och S:t Olof som kyrkogårdar. Även om det i dagsläget inte finns några klara belägg för att det fanns kyrkor här initialt, vet vi att det uppfördes kyrkor där senare. Det är dock min uppfattning att det redan tidigt uppfördes träkyrkor på dessa platser.

Det material som jag använt i arbetet utgörs av rapporter, ritnings- och kartmaterial. Dessutom görs en kort utblick i det omgivande kyrkolandskapet. Förhoppningsvis bidrar studien till en bättre förståelse av Skänninge som ett kyrkligt centrum, dels under tidig medeltid och dels under högmedeltid då en stor förändring skedde.

Tidigkristna gravmonument och tidiga kyrkor

I Östergötland finns det klart största antalet tidigkristna gravmonument i landet (se vidare Ljung i denna volym). En inventering av landskapets gravmonument genomfördes för några år sedan, varvid 35 kyrkplatser registrerades som fyndplatser (Hedvall och Menander 2009). Två av dessa platser finns i Skänninge, på ömse sidor om ån, S:t Martin och Allhelgona. Även vid Vårfrukyrkan finns några fragment men dessa tolkas härröra från någon av de förra kyrkorna. Inventeringen visade också att monumenten förekommer vid flera av kyrkorna i ett område från Skänninge och västerut till Vadstena, därifrån ner till Västra Tollstad och Heda i söder. En kyrkplats söder om Skänninge och en i norr finns också representerade, Högby respektive Västra Stenby (tidigare Kälvesten), i övrigt saknas tidigkristna gravmonument i de närmaste omgivande socknarna åt söder, öster och norr (Hedvall 2009a). Ytterligare ett stycke österut återfinns dock kyrkplatser med gravmonument. Det finns alltså ett område i landskapet, i nordsydlig riktning direkt öster om Skänninge, där dessa monument i stort sett saknas. Skänninge hamnar därmed i östra utkanten av inte bara landskapets utan landets i särklass rikaste område med tidigkristna gravmonument. Det är endast i detta område som tidigkristna gravmonument har påträffats på sin ursprungliga plats, nämligen i Heda, Klåstad och två monument i Skänninge (Hedvall 2001:223; Wallenberg 1984; Hedvall 2013). En av de två gravhällarna i Skänninge har man i ett senare skede lyft på för att begrava ytterligare två personer under den. Detsamma gäller för gravmonumentet i Heda.

Lars Ersgård har hävdat att gravmonumenten ursprungligen restes på några få stora tidigkristna kyrkogårdar som i Alvastra och S:t Lars i Linköping. Därifrån skulle man senare ha distribuerat delar av monumenten till andra kyrkplatser i landskapet för att där sekundärt användas för annat ändamål (Ersgård 2006:92ff). Men liksom Ljung påpekade i den föregående artikeln saknas det empiri för detta. Jag menar istället att fyndplatserna för gravmonumenten med största sannolikhet visar var gravmonumenten ursprungligen varit resta, med undantag för Vår Fru, och att det vid dessa kyrkogårdar troligen också funnits kyrkor vid denna tid. Ett exempel på detta finns från en undersökning i Klåstad, mellan Skänninge och Vadstena, där en kyrka samtida med gravmonumenten har undersökts. I några andra fall finns indikationer på samtida träkyrkor, som till exempel i Herrestad och Rogslösa, sydväst om Vadstena (Hedvall 2009a:280f).

I området väster om Skänninge har det uppförts mycket tidiga stenkyrkor. Några av dessa byggdes redan i början av elvahundratalet och flera strax efter århundradets mitt (Bonnier 1996, Eriksson 2006). Även här visar korridoren öster om Skänninge en annorlunda bild. Kyrkorna är här byggda något senare, i slutet av 1100-talet och fram till 1200-talets mitt (Hedvall 2009a).

I det här sammanhanget framträder Skänninge med sina två, och senast från 1100-talet tre, tidiga kristna kyrkogårdar som något alldeles unikt i landskapet. Sett utifrån förekomsten av tidigkristna gravmonument, men också tidiga stenkyrkor, är dock Skänninge placerad perifert i detta tidigkristna landskap.

Allhelgonakyrkan

Den 29:e mars 1552 beslutade Gustav Vasa att byggmästaren vid Vadstena slott, Joachim Bullgrijnn, skulle riva Allhelgonakyrkan. Den hade då en gotisk planform. Förutom vapenhus och sakristia ingick också ett torn, eventuellt med samma bredd som långhuset. Hela byggnaden var cirka fyrtio meter lång. Det här var den bild av byggnaden som framkom efter friläggandet av stora delar av dess murverk vid undersökningarna år 1957, 1959 och

1961 (Ljungstedt 1959a; Lindqvist 1961a; 1970). Undersökningsresultaten visade att i stort sett endast långhusmurarna fanns kvar från den ursprungliga stenkyrkan. Koret var rivet och ett nytt, längre och med samma bredd som långhuset, hade byggts till i början av 1300-talet. Endast vissa partier i kyrkan undersöktes i sin helhet ner till orörd mark.

Vid undersökningarna påträffades också drygt 20 fragment av tidigkristna gravmonument och ett senvikingatida mynt (Henrik II 1014–24), vilket visar att det fanns en kristen kyrkogård här under 1000-talets första hälft och sannolikt också en samtida kyrka. En stenrad som påträffades i kyrkoruinen parallellt med den norra långhusmuren, har föreslagits kunna vara en syll till en äldre kyrka. I den östra delen av långhuset påträffades en större sten och en stenpackning som tolkades kunna ha utgjort en förhistorisk grav. Det fanns dock inga brända ben eller brandlager i den del av stenpackningen som undersöktes (Lindqvist 1970:134ff).

Herman Schück menade att Östergötland ursprungligen var indelat i tre prosterier. Sätena för dessa prostar fanns i Söderköping, Linköping och Skänninge. År 1232 omtalas prosten i Skänninge (Schück 1959:216). Prosterierna verkar redan under 1300-talet ha delats upp i flera mindre prosterier. För landskapets västra del bildades i slutet av 1300-talet även Vadstenas och Lysings prosterier (Schück 1959:216, 218). Det har allmänt antagits att det var just Allhelgona som var prosterikyrka, bland annat utifrån dess väl tilltagna dimensioner (se vidare Schück 1959:217). Kyrkan kom också att bli Skänninges sockenkyrka på 1100- eller 1200-talet då sockenorganisationen etablerades. I ett diplom från 1270- eller 1280-talet omnämns ”parochia skæningiensi” och tillhörande sockenbor som var bönder, respektive svenska och tyska köpmän (DSI 901). I samband med Vårfrukyrkans tillkomst, omnämnd tidigast år 1300, kom dock socknen att delas i två delar. Vårfrukyrkan blev stadens kyrka medan den gamla kyrkan blev den nya Allhelgonasocknens kyrka (Schück 1929:68).

Allhelgonakyrkans prästgård angavs år 1414 ligga på biskopens tomt. I andra källor omtalas biskopens tomtmark i staden, men var prästgården låg anges inte. Herman Schück menade att detta kan tolkas som att kungen tidigt donerat en gård och mark till biskopsbordet (Schück 1959:377f).

Långhus och torn

Kyrkans långhus har varit uppmurat med tunna kalkstensskift, ett byggnadsskick som har sina paralleller i flera av de tidigt byggda kyrkorna i Östergötland, till exempel Herrestad och Örberga. Murverken i dessa båda kyrkor, liksom i Allhelgona, saknar sockel. Murarna vilar snarare på en sula, utdragen i två skift i form av trappsteg. Vid undersökningen av Allhelgonakyrkan påträffades svårtolkade murar i långhusets västra del, som kan ha ingått i ett västverk (Lindqvist 1970:133).

Utifrån en tidigare utförd undersökning, då tornets nordvästra hörn frilades, har tornets invändiga längd uppmätts till 9,2 meter. Tornmuren var 1,40 meter bred vilket innebär att tornets längd uppgått till cirka 10,6 meter och bredden cirka 11 meter. Tornmurens kalkstenar var dubbelt så tjocka som de i långhusmurarna (Lindqvist 1970:128, 130). Detta kan indikera att tornet är uppfört något senare än långhuset. I samband med ytterligare en undersökning har murverk påträffats väster om kyrkan (Feldt 1990a). Detta har satts i samband med en källare under ett befintligt bostadshus, men en troligare tolkning är att det rör sig om den södra och västra muren till Allhelgonakyrkans torn. Mellan tornet och kyrkogårdsbegränsningen har det då endast varit ett mellanrum på cirka 4–5 meter. I samband med en undersökning hösten 2011 har tornets bredd tolkats ha varit indraget en

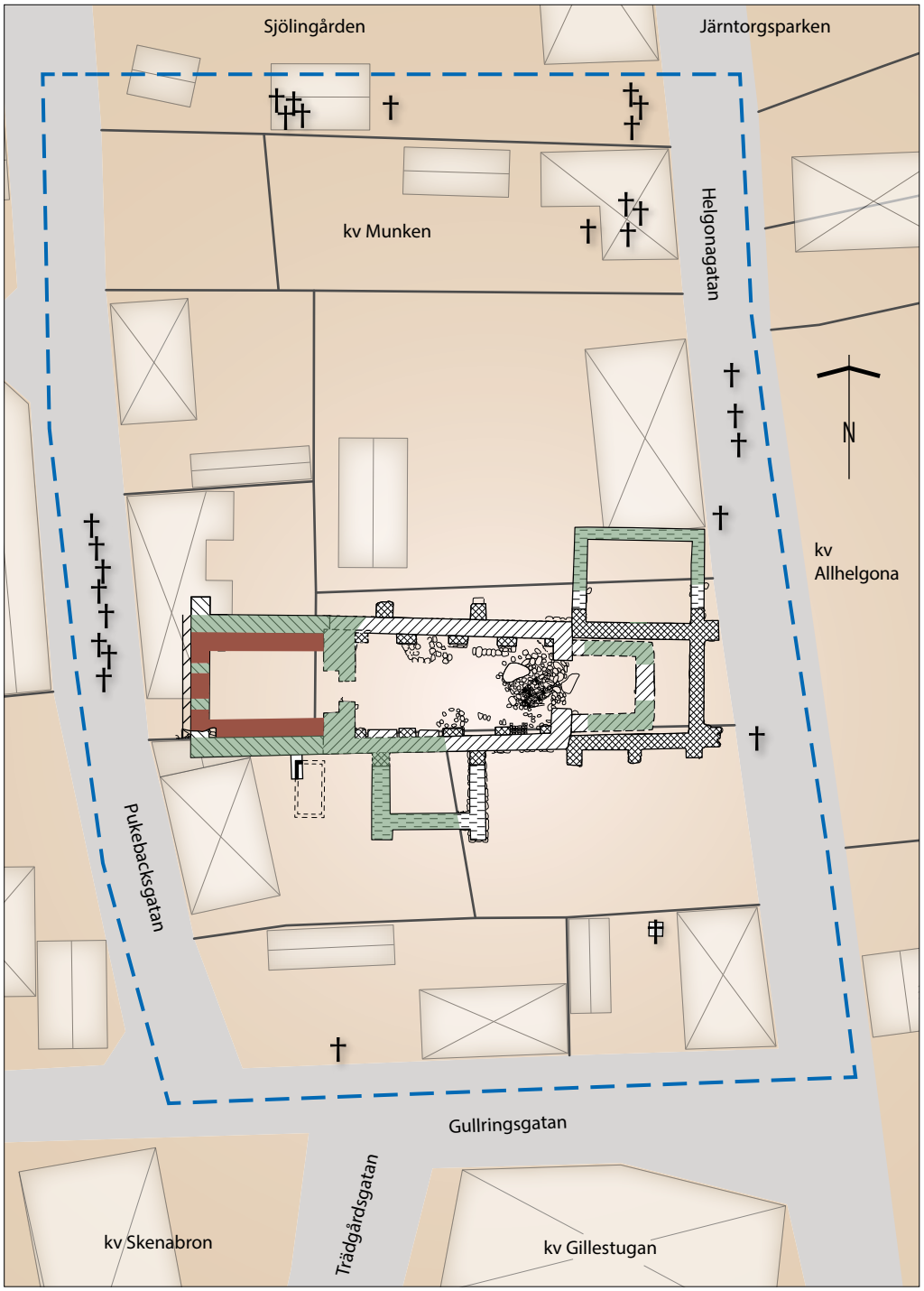

Fig 33. Planritning över kvarteret Munken och Allhelgonakyrkan. De ofyllda murpartierna motsvaras av de i slutet av 1950- och början av 1960-talet framgrävda partierna (Lindqvist 1970a:128). Grön markering visar de hypotetiska murstråckningar, som i samband med undersökningarna, tolkades vara fortsättningen på de framgrävda murarna. De bruna markeringarna är tolkningar av senare undersökningsresultat, där tornet föreslås ha varit något smalare (Magnusson 2012). Längst i väster (skrafferad yta) visas en tolkning av äldre undersökningsresultat där tornet föreslås ha haft en något större utbredning västerut. I koret som utvidgades på 1300-talet, syns de fragmentariska romanska kormurarna. På planen har också det ungefärliga läget av påträffade skelett på kyrkogården markerats med ett kors och den ungefärliga begränsningen av kyrkogården har utifrån dessa samt kyrkogårdsmarkeringen på biskop Benzelius karta ritats in (år 1733, fig 34). Delvis omarbetad planritning efter Magnusson 2012. Planritningen över Allhelgonakyrkan är ursprungligen upprättad av Sune Ljungstedt 1959 och kompletterad av Gunnar Lindqvist 1961. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

murbredd på varje sida i förhållande till långhuset. Därmed föreslås det bara ha varit cirka 7,5 meter i bredd (Magnusson 2012:8). Planmässigt skulle det i så fall, med dess långsmala form och storlek, likna S:t Lars torn i Linköping. Svårigheter med rektifieringen av de äldre undersökningarna resulterar i att detta inte går att klargöra i dagsläget.

Äldre kor

I den södra delen av det yngre koret fanns ett mindre parti av den äldre kormuren kvar. Ett antal större stenar, som troligen är resterna efter det äldre korets grund i öster, visar att den invändiga längden kan ha varit drygt fem meter. Om koret hade avslutats med en absid i öster gick inte att avgöra eftersom en senare källarnedgrävning hade förstört detta parti. Den invändiga korbredden har varit cirka 4,6 meter (Ljungstedt 1959a, Lindqvist 1970:127ff). De äldsta mynten som påträffades och som kan knytas till den äldre stenkyrkan var präglade i slutet av 1100-talet (Lagerqvist 1970:137).

Yngre kor och förändringar av långhuset

Det yngre koret hade strävpelare murade i förband, vilket betyder att detta valvslagits direkt då det byggdes. Det har haft två travéer och långhuset, som sannolikt valvslogs samtidigt, försågs med fyra smala travéer (Lindqvist 1970:129, 133). Långhusets västligaste travée verkar ha avvikit i utseende. I rivningsmassorna hittades i denna del en annan typ av ribbtegel och golvteglet var av ett annat format än i den östra delen av långhuset och koret. Utifrån myntfynd på tegelgolvet tolkades detta ha tillkommit i mitten av 1300-talet.

Även det tillbyggda koret, som Lindqvist daterar till 1310-talet, har haft ansenliga dimensioner. Den invändiga längden var 9,25 meter och bredden 7,5 meter. De äldsta mynten i det nya koret härrör från 1320-30-talet, varför en något senare datering kan föreslås. Varken vapenhus eller sakristia har kunnat dateras, men det står klart att sakristian har byggts till efter det att det nya koret färdigställts (Ljungstedt 1959a).

Kyrkogård och gravar

År 1733 upprättade biskop Benzelius en karta över Skänninge, där han markerade flera olika grunder och murar i sten. Vid kvarteret Munken ritade han in murar som han ansåg vara resterna efter Allhelgonakyrkans bogårdsmur. Det här är den enda kända avbildningen av kyrkogårdsbegränsningen. Den har också visat sig överensstämma utbredningsmässigt med påträffade gravar i området. I ett tidigare utfört rekonstruktionsförslag, över kyrkogårdens utbredning, har även grannkvarteret Allhelgona föreslagits ha ingått i kyrkogården utifrån ett dike som tolkades kunna ha utgjort kyrkogårdsbegränsningen (Feldt 2001a). Feldt har inte använt sig av Benzelius kartmaterial vid sitt rekonstruktionsarbete. Det faktum att det aldrig har påträffats några gravar i detta kvarter visar, tillsammans med Benzelius karta, att detta förslag kan förkastas. Benzelius dokumenterade mur kringgärdar kvarteret Munken, förutom dess nordligaste del.

Den östra kyrkogårdsbegränsningen har gått i Helgonagatan, som alltså inte har något medeltida ursprung. År 1575 omnämns gatan för första gången i samband med Sven Knivsmeds gård (SA 20,131). Ett mindre antal skelett har påträffats i gatan i samband med flera arkeologiska undersökningar. Dessutom har även en av korets strävpelare dokumenterats i den senare gatumarken (Bergold & Ramström u å; Lindqvist 1960b). Resultaten visar därmed hur pass nära det yngre koret kom att ligga kyrkogårdsgränsen.

Benzelius mur följer Pukebacksgatan i väster. Begränsningen har också konstaterats vid ett flertal undersökningar genom att skelett har påträffats i gatans östra del men inte i dess

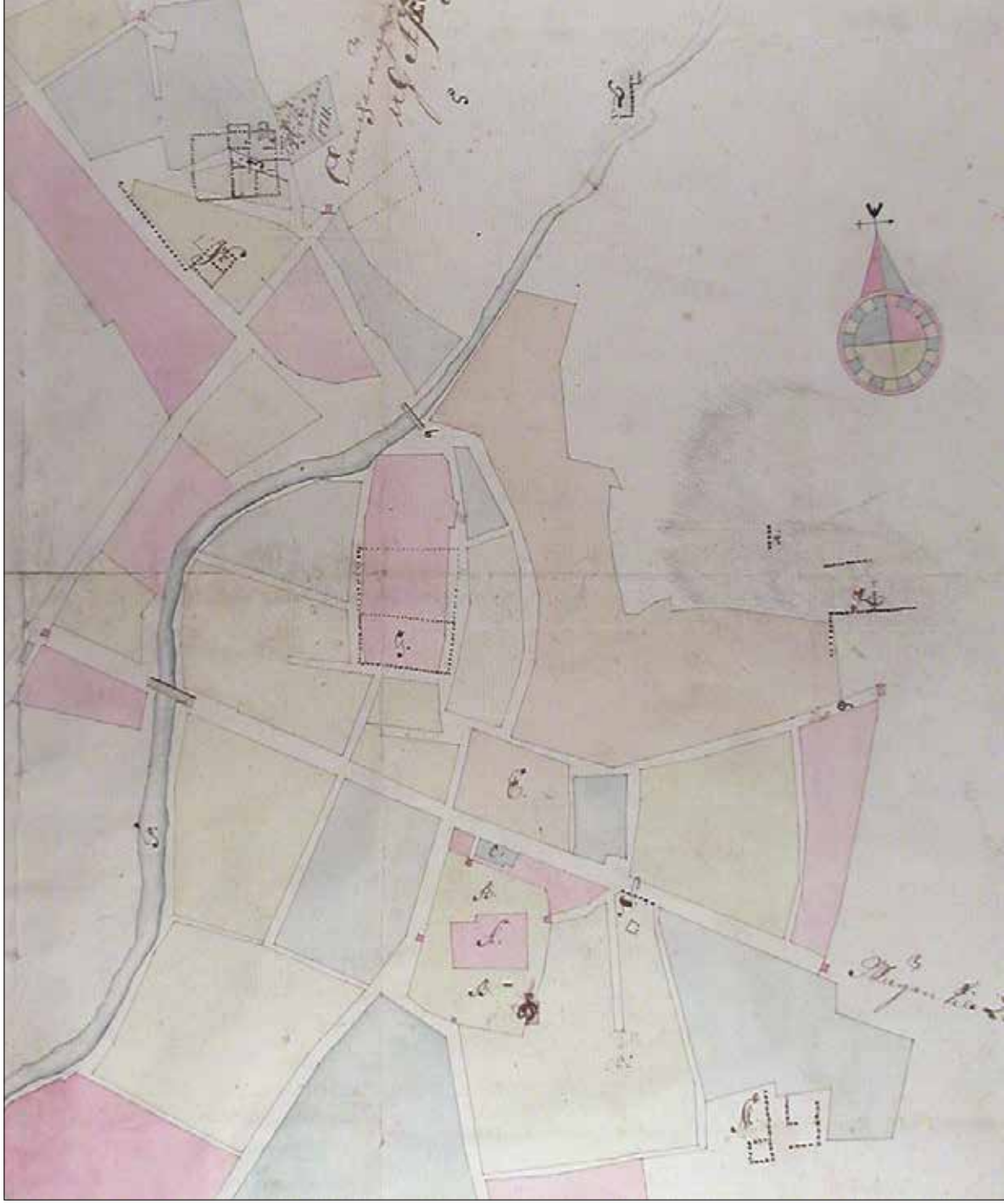

Fig 34. Utsnitt av biskop Benzelius karta över Skänninge från år 1733. Söder om ån syns den inprickade kyrkogårdsmuren vid Allhelgonakyrkan. Streckningen tvärs över kyrkogården är troligen resterna av kyrkans ena långsida. Benzelius nämner i sin beskrivning till kartan att en gammal man berättade att det rörde sig om Allhelgonakyrkans kyrkogårdsmur. Längre norrut syns bland annat murar tillhörande S:t Martins konvent och i öster olika murar vid S:t Olofs konvent. Linköpings stadsbibliotek, arkiv G28:2.

västra, vilket betyder att kyrkogården slutat mitt i dagens Pukebacksgatan. Äldre gatubeläggningar har inte påträffats, vilket betyder att gatan anlagts i ett senare skede (Lindgren-Hertz 1989a; Feldt 1991; Ljungstedt 1959b). Det är dock högst troligt att gatan funnits tidigare men legat något förskjuten åt väster med tanke på den bebyggelse som påträffats där (Hedvall & Westling i denna volym). Vid Ljungstedts undersökning påträffades på en tolv meter lång sträcka i Pukebacksgatan tätt liggande skelett. Skeletten låg i höjd med tornets västfasad, som bara legat några meter öster därom. Den förhöjda gravtätheten kan därmed förklaras med närheten till kyrkobyggnaden.

På Sundvalls stadskarta från år 1713 anges en 'Hällgona kyrkemuhr' söder om Gullringsgatan (Kjellberg & Lundberg 1970:55). Eftersom ett flertal äldre bebyggelselämningar påträffats i gatan men däremot inga gravar eller skelett (Bergold & Ramström u å) bör denna mur inte ha utgjort Allhelgonakyrkans kyrkogårdsmur, utan tillhört någon profan bebyggelse på en stadsgård, eller vilket verkar troligare, den tidigmedeltida förmodade storgården. En stenmur längre ner mot ån, som tolkas kunna ha ingått i storgården, kan ha utgjort en förlängning av denna mur (Cnattingius 1959). I andra riktningen finns också ett parti av en stenmur som kan ha ingått. Den påträffades vid Helgonagatan (Bergold & Ramström u å). Bebyggelselämningarna i Gullringsgatan indikerar dessutom att gatan inte är tidigmedeltida.

I norr löper Benzelius inritade kyrkogårdsmur utmed en tänkt förlängning av den numera försvunna Kjällegatan i kvarteret Allhelgona, som markerats söder om tomt 86 på Bergers stadskarta från år 1795 (fig 76). Vid en tänkt förlängning av denna gata genom kvarteret Munken har kalkbruksklumpar påträffats som kan vara rester efter en murad bogårdsmur. Vid undersökningen syntes ett tydligt lagerskilje. Söder om skiljet, mot kyrkan, påträffades flera gravar medan det saknades gravar norr därom (Felt 2001a).

Resultaten från denna genomgång visar att kyrkogården i stort har rymts inom nuvarande kvarteret Munken förutom den nordligaste, lägst liggande delen av kvarteret. Kyrkogården har varit cirka 75 meter i nord-sydlig riktning och cirka 50 meter i öst-västlig riktning. Ytan har därmed varit cirka 3750 m^2. Om detta rör sig om den ursprungliga kyrkogården eller om den utvidgats vid något tillfälle går inte säkert att avgöra. Placeringen av armarna på de döda, som typologiskt skulle kunna indikera när de döda blev begravda, har endast i undantagsfall angetts i den arkeologiska dokumentationen. Det troliga är ändå att det rör sig om den ursprungliga utbredningen.

Kyrkan var placerad mitt på kyrkogården i öst-västlig riktning med endast några meter till kyrkogårdsmuren i öster och i väster. Från kyrkan till den norra kyrkogårdsmuren var det knappt 40 meter och åt söder mot Gullringsgatan cirka 25 meter. Detta kan tolkas som att det finns tillräckligt med utrymme norr om stenkyrkan, och att en äldre träkyrka kan ha legat på denna plats. Kyrkans inklämda läge mellan kyrkogårdsbegränsningarna i öst och väst kan indikera att det i dessa riktningar redan fanns en äldre profan bebyggelse, som man tog hänsyn till vid etableringen av kyrkan och kyrkogården. Vid undersökningar i kvarteren i anslutning till Allhelgonakyrkan har tidigmedeltida kulturlager, konstruktioner och föremål påträffats som kan vara spår av denna bebyggelse (se vidare Bergqvist & Lindeblad i denna volym).

Sammanfattningsvis kan det konstateras att tidigkristna gravmonument från 1000-talet visar att det funnits en kristen kyrkogård vid denna tid och därmed sannolikt även en kyrka i trä. Kyrkan bör ha uppförts i anslutning till en större gård. Adolf Schück har tolkat olika företeelser i Skänninge, som regalt patronat, mynthus och biskopligt ägande, som belägg för kunglig närvaro. Man skulle bland annat utifrån detta kunna tolka Allhelgonakyrkan som en gårdskyrka vid en av kungens gårdar på 1100-talet. Dessförinnan bör gården ha tillhört någon ur de lokala aristokratiska ätterna i landskapet.

Allhelgonas kyrkogård var sannolikt redan från 1000-talet mycket stor. Skänninges expansion under 1200-talet kan i och för sig paradoxalt nog ha framkallat ett behov av en större kyrkogård men samtidigt skedde, både i staden och i det omgivande landskapet, en kyrklig expansion, som bör ha medfört att många människor kunde bli begravda på andra kyrkogårdar än Allhelgona.

Storleken på de äldsta kyrkogårdarna i Östergötland är med några få undantag inte kända. Med den kunskap vi har idag framtår Vreta och S:t Lars i Linköping som de kyrkor som har haft de ojämförligt största kyrkogårdarna. Vid S:t Lars har det påträffats gravar i

ett 12 000 m^2 stort område och i Vreta inom ett 8500 m^2 stort område (Curman & Lundberg 1935; Karlsson muntlig uppgift). Ett par andra exempel finns. Kryptkyrkan i Alvastra har haft en cirka 3000 m^2 stor kyrkogård (Ersgård 1996:13), Örbergas kyrkogård kan uppskattas till 7500 m^2, Klåstads kyrkogård var under 1000- och 1100-talet cirka 2500 m^2. Inom Örbergas kyrkogård har det också har funnits bebyggelse av profan karaktär. Trots att de kända storlekarna på kyrkogårdarna är få, framstår Allhelgonakyrkans kyrkogård som jämförelsevis stor i ett östgötskt perspektiv, men långt ifrån den största.

Den förmodade träkyrkan vid Allhelgona ersattes av en kyrka i kalksten, sannolikt redan under 1100-talets förra hälft. Samtidigt eller strax därefter försågs kyrkan med ett av landskapets största torn. Även stenkyrkans långhus var anmärkningsvärt stort. Med de inre måtten 16,7x8 meter fanns få paralleller i Östergötland vid denna tid (fig 35). Endast klosterkyrkorna i Vreta och Askeby samt domkyrkan i Linköping var egentligen större (Lindqvist 1970:133). Intressant att notera är att även de två nämnda klosterkyrkorna ursprungligen bör ha varit kungsgårdskyrkor.

Långhus		
Kyrka	**Långhusets storlek**	**Referens**
Allhelgona i Skänninge	16,7x8	Lindqvist 1970
S:t Lars i Linköping	13x9	Zachrisson 2007:120f
Askeby	18x8	Nisbeth 1993
Örberga	8x6	Bonnier & Ullén 1998:2
Herrestad	11x8	Boström & Eriksson 1992:2
Hagebyhöga	13x8	Eriksson 1990:2
Bjälbo	22x7,7 OBS inklusive kor	Broccman 1760:728
Kaga	11x7	Cnattingius 1997:2
Vreta	16x12 OBS treskeppig	Curman & Lundberg 1935:27
Domkyrkan i Linköping	20x17 OBS treskeppig	Cinthio 1986 plansch 76–78

Fig 35. I tabellen presenteras storleken på ett antal östgötakyrkors långhus från 1100-talet, som jämförelser till storleken på Allhelgonakyrkans långhus. Samtliga anger invändiga mått och flera är uppmätta utifrån småskaliga byggnadsritningar och därmed inte så exakta. Gunnar Lindqvist har också gjort storleksjämförelser med några av dessa kyrkor (Lindqvist 1970a:133).

Med tanke på kyrkans centrering på kyrkogården i öst-västlig riktning, är det rimligt att tänka sig att tornet varit planerat redan från början. Olikheter i materialval mellan långhus och torn kan dock ses som en indikation på att tornet är yngre. En parallell till detta kan ses i Herrestads kyrka, där kyrkan byggdes med tunna kalkstensskift i början av 1100-talet medan tornet uppfördes med betydligt kraftigare kalkstenar i århundradets slutskede (Eriksson 2006:43). Tornet var också väl tilltaget. Utvändigt mätte det nästan elva meter i längd och eventuellt även i bredd, väl jämförbart med Östergötlands mäktigaste kyrktorn. S:t Lars kyrktorn i Linköping från 1180-talet är cirka 12x8 meter (Eriksson 2006:68; Zachrisson 2007:128) och Bjälbos torn från 1220-talet är cirka 10x10 meter (Eriksson 2006:25).

Efter att ha fungerat som gårdskyrka kom Allhelgona sannolikt också tidigt att bli prostämbetets kyrka i Skänninge. Möjligen har den också tidigt haft någon form av överordnad ställning som huvudkyrka, i förhållande till andra kyrkor inom ett större område. År 1326 lades Allhelgonakyrkan som annexkyrka under S:t Martins konvent, och det kan tolkas som att den därmed upphörde att vara prostkyrka (Schück 1959:217). De stora ombyggnadsarbetena i och av kyrkan verkar ha påbörjats i samband med detta övertagande. Skillnaderna i långhusets västra del och det övriga långhusrummet skulle kunna tolkas som

att detta västliga parti utgjort en privat del för kyrkans patronus. Den sena dateringen av byggnadsarbetena talar däremot inte för att det skulle röra sig om en privat investering så sent. Det gör inte heller det faktum att kyrkan vid denna tid var lagd som annexkyrka under S:t Martin. Vid den här tiden fungerade sannolikt kyrkan enbart som sockenkyrka för de sockenbor som levde på landsbygden, eller i vilket fall för betydligt färre kyrkobesökare än tidigare eftersom även Vårfrukyrkan nu var i bruk. På 1270-talet omnämns staden och den omkringliggande landsbygden som Skänninge socken, men efter 1200-talets slut har socknen delats upp i två delar Allhelgona socken och Skänninge stad (Schück 1970b:74). Om det nu var konventet som investerade i ett nytt kor och nya valv i kyrkan, kan man fråga sig varför. Någon större inkomstkälla för konventet kan kyrkan knappast ha varit. Möjligen rörde det sig om en allmän trend. Vårfrukyrkan och S:t Martin var nybyggda vid den här tiden och efter en brand i slutet av 1200-talet vid S:t Olof kan även den kyrkan ha kommit att moderniseras. De här kyrkorna var byggda enligt den nya tidens ideal där ljus och öppnare rum eftersträvades. Det nyuppförda koret i Allhelgonakyrkan efterlevde detta ideal genom att det dels byggdes längre dels också fick samma bredd som långhuset.

S:t Martin

I ett brev, som anses ha utfärdats på 1270-talet, omnämns S:t Martin i Skänninge för första gången (fig 18). Det är troligt att S:t Martins kyrka då ägdes av någon i Elofssönernas ätt, möjligen till och med av Ingrid själv. Kyrkan kom med stor sannolikhet att ingå i det dominikankonvent som grundades här på 1270-talet och som kungen utfärdade ett skyddsbrev för år 1282 (SDHK 1219). Men kyrkplatsen hade då redan varit i bruk i mer än 200 år. Liksom Allhelgonakyrkan bör S:t Martins kyrka ha uppförts som privatkyrka i anslutning till en storgård. Gravmonument från kyrkogården kan genom ^{14}C-datering av skelettmaterial och på stilistiska grunder dateras till tiohundratalets förra hälft och en kyrka bör ha funnits samtidigt (Hedvall & Karlsson under arbete). Adolf Schück föreslog att den kan ha varit kungsgårdskyrka, gilleskapell eller församlingskyrka innan den tillföll konventet (Schück 1926:188 not 1).

Vid en undersökning år 1929 frilades murarna till en gotisk salkyrka som varit cirka 26 meter lång och tio meter bred när den revs vid reformationen (Cnattingius 1929). Kyrkans planform är gotisk med långhus och kor med samma bredd. Invändigt verkar det dock ha funnits en triumfbåge som då delvis delat av det annars öppna kyrkorummet. Utifrån planformen bör inte kyrkan vara äldre än från 1200-talets senare hälft. Myntfynden från de arkeologiska undersökningarna indikerar att denna kyrka var i bruk från början av 1300-talet och framåt (Lagerqvist 1970:137). De undersökta murarna kan därmed sannolikt sägas härröra från en av systrarna uppförd kyrka (Cnattingius 1929). I det ritningsmaterial från undersökningen som finns tillgängligt, finns inga indikationer på skarvar eller ombyggnader av murverket. De befintliga murresterna av kyrkan har olika karaktär. Den östra, västra och södra muren är uppbyggda av huggen kalksten medan den norra, som samtidigt bildar korsgångens ena vägg, är av gråsten. Detta är inget ovanligt fenomen utan förekommer också vid andra dominikankyrkor som S:t Olof i Skänninge och Mariakyrkan i Sigtuna (se vidare Menander & Arcini i denna volym). Även detta talar för att murarna är uppförda för konventets räkning.

Väster om den undersökta konventskyrkan fanns flera andra murar. Cnattingius ansåg att de ingått i en eller flera äldre byggnader men de kom inte vidare att ingå i undersökningen (Cnattingius 1929). Det är därmed inte möjligt att veta om de är äldre än konventet eller bara äldre än vissa byggnader i konventet och om de kan ha ingått i en äldre kyrka.

Fig 36. På samma åsrygg som Allhelgonakyrkan, men på den andra sidan Skenaån, låg S:t Martins konventskyrka. Avståndet mellan kyrkorna var bara 250 meter. Stora delar av konventets framgrävda murar har konserverats, däribland kyrkan som syns som en grå yta vid korsgångens sydöstra hörn, mitt i bild, A. Ett stort antal tidigkristna gravmonument från 1000-talets första hälft har påträffats i området. Ett av dem låg i ursprungligt läge över en mansgrav, B. Även andra gravar, som kan tolkas vara från tidig medeltid, har undersökts i området, C. I område D finns ett kulturlager med bland annat keramik av typen äldre svartgods (Hasselmo 1996a).
FLYGFOTO FRÅN SÖDER RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Kunskapen om en äldre kyrka på platsen är mycket liten. Inga säkra lämningar av vare sig äldre trä- eller stenkyrkor har konstaterats. Det finns däremot flera tänkbara scenarier för att det funnits en kyrka äldre än konventskyrkan. Den förmodade träkyrkan, som bör ha funnits vid tiden för uppförandet av gravmonumenten, kan ha varit i bruk fram till det att konventet lät uppföra den stenkyrka som vi idag ser spåren efter. Ett exempel på att träkyrkor kan ha varit i bruk under en längre tid finns från Klåstad utanför Vadstena (Hedvall 2007). Träkyrkan här uppfördes under 1000-talet och har varit i bruk fram tills den efterföljande stenkyrkan var färdigbygd omkring år 1200. Det är med andra ord inte omöjligt att dessa träkyrkor kunde vara i bruk i 200 år.

En första träkyrka vid S:t Martin kan också ha ersatts av ytterligare en träkyrka eller möjligen en i sten innan konventskyrkan uppfördes. Några grunder till en äldre stenkyrka omnämns inte från de äldre undersökningarna, men det ska också påpekas att det inte genomfördes någon total undersökning av området utan att man endast ställvis grävde sig ner till orörd mark, där spåren av äldre kyrkor skulle kunna finnas.

Fig 37. Två tidigkristna gravmonument från S:t Martin i Skänninge. Vid fadern Kufes gravmonument syns de två avslagna gavelstenarna (Ög Fv1943;217B). Monumentet närmast har Kufe rest över sin son Vile före år 1050 (Fv1943;317A). Antikvarisk topografiska arkivet. Copyright Riksantikvarieämbetet.
FOTO FRÅN NORR AV BERIT WALLENBERG

Kyrkogård och gravar

År 1937 påträffades två tidigkristna gravmonument tio meter rakt väster om konventkyrkan och två år senare undersökte Berit Wallenberg dessa gravar (Wallenberg 1984). De utgjordes av liggande, i stort sett rektangulära, kalkstenshällar (se även Ljung i denna volym). Till det södra gravmonumentet fanns rester av gavelstenar vid såväl huvud- som fotändan. På den norra hällen, som är den äldsta, finns en runslinga med inskriptionen ”Kufe lade sten efter Vile son sin. Gud hjälpe hans själ”. Den är dekorerad med ett stort ringkors där foten på korset liknar en spjutspets (fig 37). Under hällen, vars ena kant vilade på en rad med stenar, låg skelettet av en man. Han hade blivit begravd i en spikad träkista och nedgrävd knappt 60 centimeter under markytan och gravmonumentet. Ett skifferbryne, en kniv och en mindre järnbit låg i graven.

Det södra gravmonumentet är dekorerat med ett iriskt koppel, en dekor som också återfinns på östgötska runstenar. Runtexten lyder ”Harane lagde över Kufe fader sin. Gud hjälpe själen”. Även denna häll vilade delvis på samma stenrad som den förra och var dessutom försedd med gavelstenar. Alldeles under hällen fanns omrörda skelettdelar av en man. Arkeologen Berit Wallenberg tolkade det som att det rörde sig om Kufe, fadern, vilket verkar högst troligt. Bland skelettdelarna låg också ett skifferbryne. Under benen av den förmodade Kufe påträffades ytterligare två personer, en man och en kvinna. Den först begravda personen i graven, Kufe, hade sannolikt grävts upp när den eller de senare begravningarna ägde rum. Därefter kan då, troligen Kufe, ha återbegravts överst i graven (Wallenberg 1984). Dekoren på de båda gravmonumenten har en egen och äldre prägel än övriga gravmonument i landskapet och har istället sina paralleller bland runstenarna. De skulle utifrån dekoren och ^{14}C-analyser av skeletten mycket väl kunna vara de äldsta kristna gravmonumenten i Sverige.

Ytterligare en grav med ett skelett från en man undersöktes intill. Detta skelett var, liksom de förra, lagda i en träkista och i denna hittades ytterligare ett bryne. Om det inte var Harane som blev begravd med sin fru i den förra graven så är det förmodligen han som begravts här. Det är i vilket fall rimligt att anta att samtliga fem personer på ett eller annat sätt har varit besläktade (Wallenberg 1984).

Vid den undersökning som genomfördes av konventet år 1929 påträffades också ett flertal fragment av tidigkristna gravmonument. Flera av dem var återanvända som sidor i gravkistor. Ett flertal påträffades i området för den södra korsgången där också skelett undersöktes (Cnattingius 1929). Med stor sannolikhet rör det sig om gravar och skelett från tiden före konventet.

Ett antal mindre schakt grävdes vid platsen för S:t Martin år 1985. Målsättningen var att försöka lokalisera en gårdsbebyggelse och kyrka samtida med de tidigkristna gravmonumenten (Hasselmo 1996a). Ett område med äldre kulturlager som innehöll äldre svartgodskeramik påträffades direkt väster om konventet (fig 36 littera D). I toppen av detta lager fanns enstaka byggnadslämningar som stolphål och en syllstensrad. I den södra delen fanns några barngravar men i övrigt var området gravtomt. Ett annat område innehöll äldre gravar, sannolikt från tiden före konventets grundande (fig 36 littera B). Gravarna fanns väster och nordväst om konventskyrkan i ett område som var minst 30 meter brett i öst-västlig riktning. I de få schakt som har grävts ytterligare väster och norr om konventet har vare sig äldre eller yngre gravar påträffats (Hasselmo 1996a). Det är inte troligt att det finns så många gravar öster om konventet med tanke på den branta slänten fem – tio meter öster om detta.

Sammanfattningsvis kan konstateras att kunskapen om S:t Martins kyrkplats är knapphändig trots stora arkeologiska insatser under 1920- och 1930-talen. Två gravmonument från tiohundratalets förra del och gravarna under dem har undersökts (Wallenberg 1984). Det rör sig om två av de förmodligen äldsta kristna gravmonumenten i landskapet. Detta är en av tre platser där tidigkristna gravmonument har påträffats på de ursprungliga gravarna (Hedvall 2007:148; 2013; Hedvall & Karlsson under arbete). Hur stor kyrkogården har varit är inte känt. Ett område uppskattningsvis 20x30 meter stort med förmodade tidigmedeltida gravar har konstaterats, men ingen klar begränsning för detta område är känd. En träkyrka från 1000-talet bör även ha funnits här. Spår av en träkyrka kan utifrån grävningsmetodiken vid de tidiga undersökningarna ha förbisetts och endast begränsade områden har dessutom undersökts. Nordväst om området med gravarna finns tidigmedeltida kulturlager och enstaka byggnadslämningar, där man kan tänka sig att en del av storgårdens bebyggelse har legat.

Konventkyrkan, som ligger öster om de undersökta gravmonumenten, följer samma orientering som dessa. Det bör betyda att en äldre kyrka var orienterad i samma riktning och att den därmed kan tänkas ha legat nära de nu exponerade kyrkmurarna. Den enda plats i landet där vi vet vilken placering ett gravmonument haft i förhållande till den samtida kyrkan är i det ovan nämnda Klåstad utanför Vadstena. Här var monumentet placerat cirka tio meter söder om långhusets östra del (Hedvall 2007). Om detta var en gängse placering ska spåren efter S:t Martins kyrka sökas i klostergården.

Den undersökta konventkyrkans planform och sockel talar för att den har uppförts för konventets räkning. I såväl dominikanernas kyrkor i Sigtuna, S:ta Maria och S:t Olof i Skänninge är socklarna uppmurade med olika stenmaterial. På samma sätt har S:t Martins kyrka kalkstenssocklar i öster, söder och väster medan den i norr består av gråsten. Kyrkan kan utifrån myntfynden tolkas ha varit färdigbyggd tidigast i början av 1300-talet. Avsaknaden av äldre mynt kan också indikera att kyrkan inte byggdes på samma plats som föregångaren.

S:t Olof

S:t Olovs konvent, men också äldre gravar och andra lämningar från denna plats, behandlas mer ingående längre fram i denna volym av Menander & Arcini. Här redogörs endast kortfattat för de sakrala lämningar på platsen för S:t Olofs konvent, som tolkas vara tillkomna före år 1237, när konventet grundades.

Tidigkristna gravar

På en höjd drygt 200 meter öster om Allhelgonakyrkan anlades en kristen kyrkogård senast under 1100-talet. Det undersökta området av denna begravningsplats utgörs av ett smalt stråk i nord-sydlig riktning med uppskattningsvis tio glest liggande gravar (fig 97).

Av dessa är fem daterade genom ^{14}C-analys till perioden 1000–1200-tal. Två av dateringarna ligger före konventets grundläggning, medan de övriga dateringarna sträcker sig från 1100-talet vidare in i 1200-talet. I en av de tidigt daterade gravarna hade den begravde mannen fått med sig två penningpungar med 226 mynt präglade i perioden 1140–1200 (fig 96). Enligt numismatikern Kenneth Jonsson, har mynten inte varit i cirkulation efter det att konventet var instiftat.

Utifrån avsaknad av kalkbruk och tegelflis i gravfyllningarna, samt placeringen av den dödes armar, har ytterligare fem gravar en äldre datering än konventet. I en av dessa gravar påträffades en pincett. Lösfynd av knivar, ett bryne och söljor kan också indikera tidiga kristna gravar, då det främst är under tidig medeltid som personer begravdes med de föremål man brukade ha hängande i bältet (Hedvall 2007:154).

Det är intressant att notera att samtliga kvinnliga skelett låg i norr och de manliga i söder. Däremellan finns ett upp till tio meter brett stråk där gravar saknas. Troligen har det funnits en träkyrka på denna plats, vilket både de könsuppdelade skeletten och den gravtomma ytan talar för (se vidare Menander & Arcini i denna volym). Avsaknaden av byggnadsspår i detta område kan förklaras med att det kan ha rört sig om en stavkyrka. Stavkyrkobyggnader var uppförda på syllar direkt på markytan och behöver därmed inte ha lämnat några spår efter sig. Denna byggnadstyp skulle också kunna indikera att den förmodade kyrkan kan dateras till 1100-talet snarare än 1000-talet (Hedvall 2009b:62f).

Vårfrukyrkan

Som redan nämnts fanns senast på 1270- eller 1280-talet, ett inslag av tyska köpmän i Skänninge. Det har ansetts vara för de invandrade tyskarna som det byggdes en ny kyrka i staden, också benämnd efter dem som Garpekyrkan (Nisbeth 1970:140). Den första kända kyrkoherden där omnämndes år 1300, i samband med att han valdes till biskop i Västerås. Detta är också det första omnämnandet av Vårfrukyrkan, vilket bör betyda att den var färdig senast i slutet av 1200-talet. Den räknades under medeltiden som ett regalt pastorat, vilket enligt Adolf Schück skulle kunna betyda att det tidigt funnits ett kungligt markinnehav i eller vid Skänninge (Schück 1929:59).

I Skänninge stads sigill, som är känt sedan år 1301, ingår Maria och Jesusbarnet. Kopplingen till att Vårfrukyrkan vid den tiden var stadskyrka är därmed inte svår att göra (Fant 1929:152f).

Kyrkan är uppförd i tegel med en gotisk planform, en treskeppig hallkyrka med förhöjt mittskepp och med kor och långhus med samma bredd. Kyrkan anses inte ha någon tydlig parallell, varken i Sverige eller på kontinenten (Nisbeth 1970:144f). Detta skulle kunna bero på att många kyrkor är rivna eller kraftigt ombyggda. Planformen och storleken har den i alla fall haft gemensam med sin närmaste grannkyrka, konventskyrkan S:t Olof.

Fig 38. Vårfrukyrkan är Skänninges enda bevarade byggnad från medeltiden. År 1776 fick tornhuven det utseende som den har på bilden. FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.

Åke Nisbeth, som skrivit om kyrkans byggnadshistoria, har framhållit att den sannolikt uppförts i ett sammanhang. Han påpekar dock att det finns indikationer på olika byggnadsperioder. Bortbilat murverk och oanvända murverksförtagningar kan visa förändringar i byggnadsplanerna eller att det döljer sig rester av en äldre byggnad i murverket. Förutom ombyggnadsarbeten under 1700- och 1800-talen döljer ett tjockt putslager murarna invändigt, vilket försvårat dokumentationen (Nisbeth 1970:140ff).

Ett par fragment från tidigkristna gravmonument, som ligger inmurade i golvet under tornet och i långhusets mittgång, kan också tolkas som spår från en äldre kyrka. Var dessa ursprungligen kommer ifrån går inte att svara på. De kan härröra från S:t Martin, Allhelgona eller Högby men skulle också kunna komma från en äldre kyrkogård vid Vårfru, vilket dock får anses som mindre troligt (Hedvall & Menander 2009).

Kyrkans storlek är ungefär 40x20 meter (Fant 1929:154). Den har sex valvtravéer varav två ingår i kordelen. Sidoskeppens valv bärs upp av konsoler i muren, vilket tyder på att de är ursprungliga. Vid en brand år 1718 ödelades flera valv i mittskeppet och de övriga fick rivas för rasrisken. I ett av korvalven fanns Bo Jonssons (Grip) vapensköld målad. Det kan tolkas som att han på ett eller annat sätt varit en välgörare för kyrkan (se Konsmar i denna volym). Troligen var det han som lät bekosta målningsarbetena i kyrkan. Det bör då ha skett någon gång under hans storhetstid, mellan 1360 och hans död år 1386.

Kyrkan har spetsbågiga fönster och smygarna har dekorerats med vartannat skift svartglaserat tegel i kontrast till det annars röda teglet. Samma effekt har använts vid portalerna. I murverket finns även dekor i form av blinderingar, där en tiobladig ros på östgaveln är det mest framträdande. Rosen är en symbol för Maria, kyrkans skyddshelgon. Kyrkans översta murparti är dessutom dekorerat med friser av treklöverbågar och trappsteg (fig 38, 69, 84, 123 & 146, Nisbeth 1970:140ff).

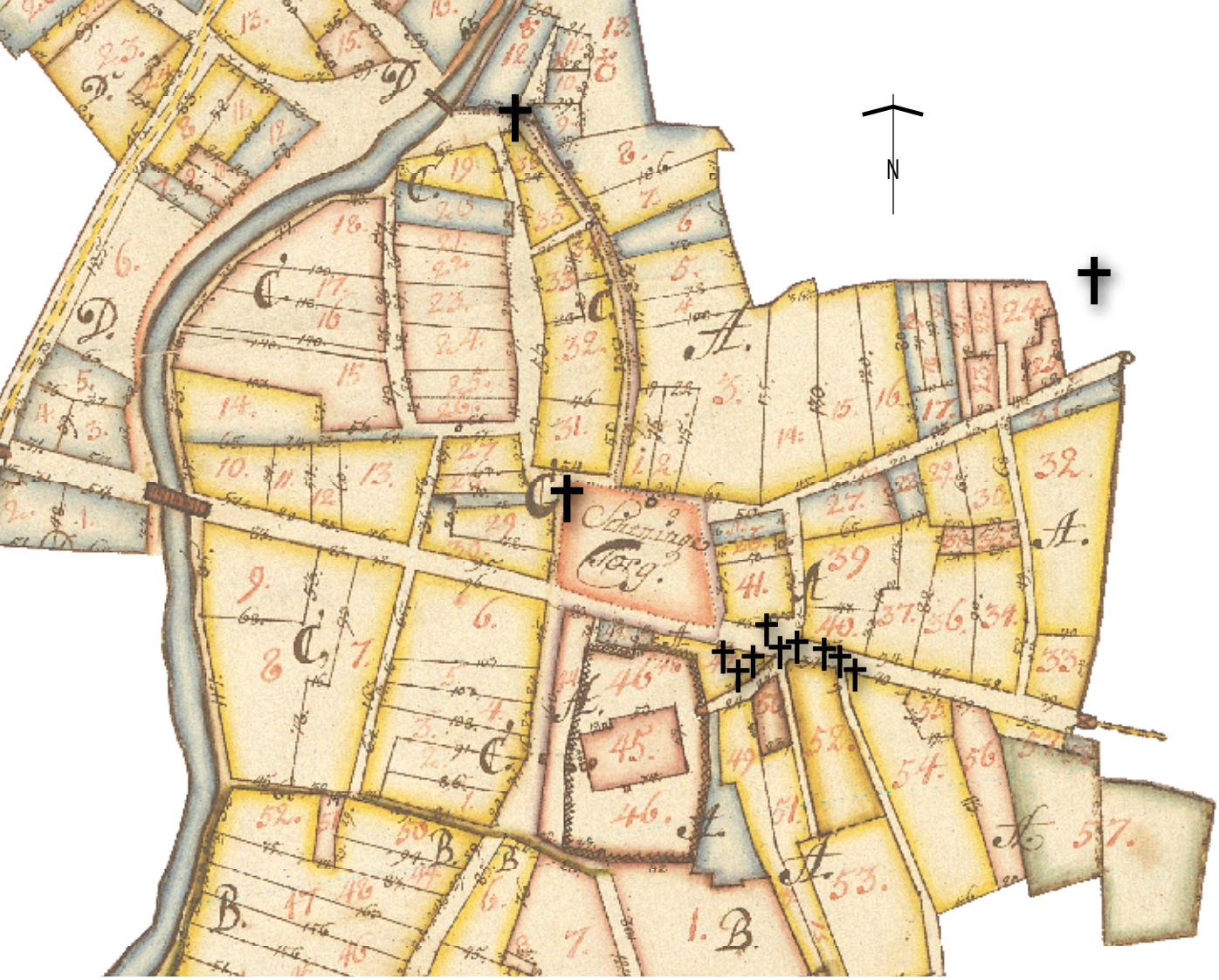

Fig 39. Detalj av Matias Sundvalls karta från år 1713 med Vårfrukyrkan (nr 45), och kyrkogårdsmuren med stigluckor. Öster om kyrkogården syns tomt 51, som sannolikt var en del av Bosgården. I tomt 52:s norra del påträffades den kraftiga stenbyggnad, som sannolikt ingått i Bosgården. På kartan har också fyndplatser för skelett utanför de kända kyrkogårdarna markerats med ett kors. På kartan finns inte de vikingatida-tidigmedeltida gravarna öster om staden med, se istället fig 32. Lantmäteristyrelsens arkiv akt D98-1:5, copyright Lantmäteriet. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Kyrkogård och gravar

Efter nedläggningen av Allhelgona kom Vårfrukyrkan och dess kyrkogård att brukas av såväl lands- som stadsförsamlingen. Kyrkogården mäter på 1713 års karta ungefär 90x60 meter. Det fanns stigluckor i öster, väster och i söder mot prästgården. Det verkar som att det åtminstone periodvis även funnits en stiglucka mot norr (Benzelius karta fig 34). Flera undersökningar har berört gravar och skelett söder om kyrkan. Någon analys av skeletten och vidare tolkningar har inte gjorts men inget har kunnat konstateras vara äldre än kyrkan. Vid en av dessa undersökningar har också den södra bogårdsmuren, en skalmur, påträffats (Bergold & Ramström u å).

Östra Kyrkogatan anlades först på 1700-talet. Tidigare fortsatte stadsgårdarna fram till kyrkogårdsmuren. En mindre gata genom bebyggelsen, som ledde fram till den östra stigluckan, togs samtidigt bort. Vid en undersökning i Östra Kyrkogatan påträffades skelett utanför kyrkogårdsmuren i sydost, varav åtminstone en grav tolkades vara grävd i ett ”tidigt” skede (Lindahl 1955). En uppgift om en grav, som delvis låg in under sakristians murar kan också indikera att det funnits en äldre kyrkogård och kyrka på platsen (Hasselmo 1983:38).

Någon dokumentation av denna uppgift finns dock inte. Det förutsätter att sakristian är samtida med Vårfrukyrkan, vilket också Nisbeth menat att den är (Nisbeth 1970:144).

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Vårfrukyrkan troligen uppfördes i slutet av 1200-talet och att den då var den första kyrkan på denna plats. Även om ett par fragment av tidigkristna gravmonument finns i kyrkans golv och att en eventuell grav låg stratigrafisk under sakristian tillsammans med eventuella skevheter i murarna, är det ändå inte troligt att den befintliga tegelkyrkan haft en föregångare. Dess placering i staden och avsaknaden av tidiga byggnadslämningar i dess närhet talar mot att kyrkplatsen skulle vara äldre än från 1200-talets slut.

Frågan är vilka slutsatser man kan dra av att Vårfrukyrkan räknades som regalt pastorat. Kungen tillsatte kyrkoherden, men varifrån kom detta privilegium? Var det, som Adolf Schück har föreslagit, kungen som ägde marken i området (Schück 1929:59). Förutom att kungen var involverad kan även andra aristokrater senare knytas till Vårfrukyrkan. Att Bo Jonsons (Grip) vapensköld var målad i ett av valven måste betyda att han fungerat som donator vid ett något senare tillfälle (Nisbeth 1970:147). Från och med dess uppförande i slutet av 1200-talet kom kyrkan att bli stadsbornas egen kyrka medan Allhelgona blev sockenbornas.

Gravar utanför kyrkogårdarna

I Skänninge har även ett antal kristna gravar, utan koppling till någon känd kyrkogård, undersökts. Dessa har påträffats vid Stora Torget, Järntorget, Linköpingsgatan och på ett gravfält från äldre järnålder nordost om staden (fig 32 och 39).

Begravningsplats för avrättade

Nordost om Vårfrukyrkans kyrkogård har ett tiotal skelett påträffats vid olika tillfällen i ett uppskattningsvis 50x15 meter stort område (fig 39, 40 och 74). Flera av skeletten visade spår efter avrättningar genom halshuggning och några hade bestraffats genom att bli begravda på mage och i fel orientering enligt kristen sed. Begravningsplatsen ligger nära där vägarna in till Skänninge sammanströmmade.

Några av skeletten har påträffats i Linköpingsgatan, vilket visar att de är äldre än 1680-talet då gatan färdigställdes (Lindqvist 1957; 1961c; Björkhager muntlig uppgift). Ett ben från ett skelett, från omrörda jordmassor, i denna gata har daterats till 1020–1160 (Konsmar i manus).

Direkt söder om Linköpingsgatan, i kvarteret Prelaten, har skeletten efter tre män undersökts. Två av dem har avrättats genom halshuggning. Skelettet efter den tredje mannen, som begravts i en träkista, uppvisade inga sådan spår. De tre skeletten har tidigare, med utgångspunkt i stratigrafin, daterats till 1300- eller 1400-talet (Svensson & Syse 1980:65f).

Senare utförda ^{14}C-dateringar av skeletten visar att de är betydligt äldre än så. Skelettet i kistan har daterats till 1020–1180 och en av de halshuggna till 970–1060, 1080–1160 (Hedvall 2009c). Resultaten, som korresponderar med dateringen av benet från Linköpingsgatan, visar att begravningsplatsen har använts i perioden 970–1180. Detta dateringsintervall överensstämmer också med den armställningstypologi som brukar användas för medeltida gravar (Redin 1976).

Begravningsplatsen har använts före år 1160 , vilket bör betyda att man utövat rättskipning här innan Skänninge var en stad i mer formell mening. Var det någon av storgårdarnas egna angelägenheter som avhandlades här eller berördes även häradets eller de närliggande häradernas handlingar här?

Skänninge ligger på gränsen mellan Aska och Göstrings härader men också mycket nära Bobergs härad. I det medeltida materialet omnämns Skänninge endast en gång som Göstrings härads tingsplats år 1361, dessförinnan och senare hålls tinget i Hogstad (Wildte 1934:174), vilket sannolikt betyder att avrättningsplatsen inte var kopplad till häradets tingsplats. Det saknas dock skriftligt material som beskriver förhållandet för tidig medeltid. Den äldsta kända avrättningplatsen har markerats på en karta från år 1638 (fig 130). Denna låg ungefär 700 meter söder om den plats där de avrättade skeletten påträffats.

Eftersom det inte har påträffats några senare medeltida bebyggelselämningar i området för begravningsplatsen, kan den hypotetiskt även ha använts under senare delen av medeltiden. Det finns dock inget i dagsläget som tyder på det, möjligen kan förklaring till att området lämnades obebyggt under medeltiden att man inte velat bebygga denna värdeladdade plats.

Det är svårt att finna paralleller till så tidiga begravningsplatser för avrättade i Sverige. Flertalet av de avrättningsplatser som undersökts är från yngre perioder, bland annat den närbelägna avrättningsplatsen utanför Vadstena som undersöktes år 2005. Ett gemensamt drag för dessa begravningsplatser för avrättade är att de, liksom de i Skänninge, har legat invid vägar (Karlsson 2008:49ff).

Detta gäller även för begravningsplatser för avrättade och socialt avvikande personer i England. Även dessa platser har oftast varit placerade på fastighetsgränser eller vid häradsgränser och anses då ha brukats av ett eller flera härader. De är också vanligtvis lokaliserade i anslutning till kommunikationsleder och väl synliga i höjdlägen. De äldsta begravningsplatserna härrör från slutet av 600-talet och de har använts upp i 1100-talet. Engelska lagar från 900-talet och senare omtalar för vilka brott man kunde bestraffas med att begravas på ovigda begravningsplatser. I några enstaka gravar på denna typ av begravningsplatser i England hade den döde placerats i en träkista till skillnad från de flesta kistlösa gravarna. Detta förklaras med att den döde tidigare kan ha dömts för brott som straffades med att den dömde senare inte fick bli begravd i vigd jord. Släktingar kan i dessa fall ändå ha fått möjlighet att ombesörja själva begravningen. Det kan också ha rört sig om personer som begått självmord även om detta är svårt att belägga (Reynolds 2009).

Fler skelett i staden

Ett skelett har påträffats i Stora Torgets nordvästra del (Hasselmo 1987b:36). Lite längre bort, vid Järntorget, undersöktes en mindre del av ett skelett. Det senare skelettet tolkades vara från 1500-talet (Hörfors 1991). Troligen rör det sig om personer som av en eller annan anledning inte har fått bli begravda på kyrkogårdarna. Även vid S:t Olofs konvent undersöktes en grav som hade grävts efter det att konventet och den tillhörande kyrkogården lagts öde. Graven var grävd i området där en av konventsbyggnaderna tidigare hade legat (Konsmar & Menander 2009a). Även här kan det röra sig om en person som inte fick bli begravd på stadens kyrkogård (se till exempel Carelli 2000:87).

Enstaka skelettdelar har också påträffats vid våra undersökningar i anslutning till Motalagatan. I olika diken fanns förutom några skelettdelar daterade till bronsåldern, även ett ben från perioden 900–1150. Ett mellanhandsben och ett fragment från ett tidigkristet gravmonument låg i den äldre vägkanten lite längre bort (Bergqvist 2009a; Arfalk i manus). Det rör sig sannolikt om söndergrävda gravar vid S:t Martin i samband med grundgrävningar för konventets byggnader som av någon anledning hamnat här.

Fig 40. En av gravarna som undersökts i kvarteret Prelaten, på platsen för nuvarande Östenssons affär. Den begravde mannen har blivit avrättad genom halshuggning. Huvudet har lagts vid den högra axeln. E92:127, Antikvarisk topografiska arkivet. Copyright Riksantikvarieämbetet. FOTO KENNETH SVENSSON, RAÄ, UV MITT.

Gravar utanför staden

Ett annat område med fyra gravar med skelett påträffades mellan staden och hospitalet (fig 32). Gravarna låg inte samlade utan avståndet dem emellan var 10–80 meter. De var placerade på ett äldre järnåldersgravfält. Gravarna var orienterade i öst-västlig riktning med huvudet i väster. Med tanke på skelettens orientering och avsaknaden av föremål i gravarna tolkades de som kristna personer. En ^{14}C-analys av ett av skeletten gav senare dateringen 40 f Kr–130 e Kr (Hallgren muntlig uppgift), vilket visar att graven är samtida med gravfältet och att det därmed knappast rör sig om en kristen person. Ett av skeletten som uppvisade huggskador resulterade i tolkningen att han dött i strid. Skelettet ^{14}C-daterades till perioden 900–1160. Mannen tolkades vara begravd i en träkista (Björkhager 2009). Ett av de andra skeletten på gravfältet, som inte gick att datera, härrörde från ett barn. Det fjärde skelettet ^{14}C-daterades till 1205–1270 (Hallgren muntlig uppgift).

Orsaken till att två eller tre personer begravdes här under vikingatid och medeltid är inte lätt att besvara. Troligen är det ingen slump att de begravdes på gravfältet. Det är inte ovanligt att äldre järnåldersgravfält åter tas i bruk under vikingatid eller tidig medeltid. Förutom de ovan presenterade skeletten på det förromerska gravfältet så är bilden densamma vid S:t Olof. En förromersk grav, från ett förmodat gravfält, fanns på platsen innan den tidigkristna kyrkogården togs i bruk. Utanför Östergötland anses fenomenet som vanligt förekommande och att man på detta sätt etablerade en viktig historisk koppling bakåt i tid (Hållans 2007:156f). Från engelskt håll har man istället tolkat det som att de som begravdes i äldre gravhögar utsattes för en extra plåga från de demoner och andar som levde där (Reynolds 2009:248f).

Kyrkor, kyrkogårdar och gravar i staden – en sammanfattning

Tidigkristna gravmonumenten förekommer vid 35 kyrkplatser i Östergötland. Vid sex av dessa platser har gravmonument kunnat dateras till 1000-talets förra hälft, medan de vid övriga lokaler dateras till perioden efter 1000-talets mitt (Ljung denna volym). De äldsta gravmonumenten indikerar att S:t Martin i Skänninge var en av de äldsta kyrkogårdarna i landskapet. Monumenten visar dessutom tydligt på en stor kyrklig expansion efter mitten av 1000-talet i Östergötlands öst-västliga centralbygd med en koncentration i dess västra del.

Inom det område som senare kom att utgöra stadsområdet, fanns under tidig medeltid tre kyrkogårdar endast några hundra meter från varandra, S:t Martin norr om Skenaån, Allhelgona på den södra sidan om ån och S:t Olof drygt 200 meter öster om Allhelgona. Även om inga spår har påträffats kan man med stor sannolikhet anta att det under 1000-talet har funnits träkyrkor på två av dessa kyrkogårdar utifrån fynd av tidigkristna gravmonument. Senast på 1100-talet bör det också ha funnits en kyrka vid S:t Olof. Kyrkorna har sannolikt uppförts på varsin större gårdsanläggning.

Under 1100-talet uppfördes vid Allhelgona en av landskapets största kyrkor. Strax därefter, restes ett mycket mäktigt kyrktorn. Ytmässigt var det möjligen lika stort som Bjälbokyrkans imposanta torn. Allhelgonakyrkan var endast något större än kyrkan i Bjälbo. Likheten mellan de två kyrkorna är mycket intressant och man kan fråga sig om det inte fanns en nära koppling mellan de personer som var initiativtagare till uppförandet av dessa byggnader. När det mäktiga Bjälbotornet byggdes på 1220-talet var det Folkungaätten som ägde Bjälbo. Storleksmässigt var det bara domkyrkan i Linköping och kyrkorna i Askeby och Vreta som var större i Östergötland. Det kan tolkas som att Allhelgona redan vid denna tidpunkt även hade andra funktioner än en vanlig gårdskyrka. Det

är inte osannolikt att den uppfördes på en kungsgård, möjligen hade den också funktion som huvudkyrka i landskapet för att något senare också utgöra säte för västra Östergötlands prost.

I slutet av medeltiden anges Vårfru som regalt patronat i Östergötland tillsammans med S:t Olof i Norrköping, S:t Egidii i Söderköping och Skällvik vid Stegeborg, där kungen i de tre första fallen anses ha upplåtit mark för dessa kyrkors etablering (Schück 1959:166ff, 197). Enligt Adolf Schück betyder det otvivelaktigt att kungen har byggt kyrkorna eller att de uppförts vid en kungsgård. Även om det inte är historiskt belagt med ett kungligt ägande i Skänninge anser han att omnämnandet av ett mynthus år 1285 i Skänninge, ytterligare stärker antagandet om ett kungligt markägande. Vid en undersökning av motsvarande regala kyrkor i Finland, kunde en mycket stor andel kungsgårdar bekräftas i dessa socknar redan under 1300-talet (Schück 1929:204ff).

Om kungen ägde marken där Vårfrukyrkan byggdes, endast 100 meter från Allhelgonakyrkan, är det frestande att tolka det som att kungen även ägde marken vid Allhelgonakyrkan och att den ursprungligen var gårdskyrka på en kungsgård. Det här är också tolkningar som Adolf Schück redan år 1929 spekulerade i (Schück 1929:59). Möjligen blev kungen, i samband med överlåtandet av Allhelgona i systrakonventets händer, istället Vårfrukyrkans patronus.

Något som inte har diskuterats tidigare i detta sammanhang är den Bosgård som finns belagd öster om Vårfrukyrkan år 1575 (SA 20:98, 207; Hedvall & Westling i denna volym). I köpebrevet från år 1575 beskrivs läget så, att man kan anta att en del av Bosgården var identisk med tomt 51 i Sprättebrunnskvarteret på 1713 års karta (fig 39). Denna tomt skulle då kunna utgöra en mindre del av den ursprungliga gården. Vid en undersökning öster om kyrkogården påträffades ett stenhus från 1200-talet, med en och en halv meter tjocka murar, som kan sättas i samband med Bosgården. Kopplingen regalt patronat, mynthus och Bosgård fanns för övrigt även i Söderköping. År 1250 testamenterade drottning Katarina Sunesdotter Söderköping till sin syster. Adolf Schück menade att den kungliga kopplingen i kombination med Bosgården i Söderköping var en indikation på tidigare kronojord (Schück 1926:201; Berg 2006:289). En tolkning av detta kan då vara att kungen lämnade sin kungsgård (något senare även kyrkan) och att stadsbebyggelsen uppfördes på denna mark. En ny gård etableras i anslutning till den planerade nya stadskyrkan. Sigurd Rahmqvist menar att bosgårdar var huvudgårdar i ett godskomplex som brukades med stordrift. Övriga enheter kunde brukas av landbor. Bosgård är ett typiskt namn för stora egendomar, ägda av aristokratin, och där jordägaren äger hela byn. Rahmqvist menar att gårdarna alltså inte var knutna till något ämbete, utan var privata och kunde ägas av till exempel kungen, linköpingsbiskopen eller östgötalagmannen (Rahmqvist 1994:109f).

Det äldsta omnämnandet av orten Skänninge härrör från ett påvligt brev från år 1178 (fig 20). I detta brev omnämns biskopens gård invid Skänninge. Flera av biskopens gods tillföll biskopsbordet genom donationer. Särskilt frikostiga verkar flera av de tidiga kungarna ha varit. Det är därmed möjligt att kungen donerat en del av Skänninge till biskopsbordet under 1100-talet. Uppgifter om biskopligt inflytande i stadens nordöstra del förekommer från medeltiden (se vidare Stibéus samt Menander & Arcini i denna volym). Detta för tankarna mot de kristna gravar som föregick S:t Olofs konvent, som också låg i denna nordöstra del av staden. Det är fullt möjligt att biskopen anlade en gård med tillhörande kyrka och kyrkogård på 1100-talet, som han på 1230-talet i sin tur donerade för instiftandet av S:t Olofs konvent. Den tillhörande kyrkogården går inte att avgränsa men de påträffade gravarna låg glest, vilket kan indikera att det rör sig om en kyrkogård som använts under en kort period där endast ett fåtal personer från den egna gården har begravts.

I ett senare skede av Allhelgonakyrkans historia revs det gamla koret och ett nytt kor, omkring tio meter långt och lika brett som långhuset, uppfördes. Myntfynd indikerar att det kan ha varit färdigbyggt under 1320- eller 1330-talet. Utbyggnaden liksom stora förändringsarbeten i kyrkan genomfördes strax efter att den nya kyrkan Vår Fru hade byggts i staden. Stadsborna hade brutit sig ur Allhelgona vars församling då bör ha haft betydligt färre medlemmar. Allhelgona blev landsortskyrka för de som bodde i Allhelgona socken, utanför staden. Vid samma tid, år 1326, lades Allhelgonakyrkan som annex under S:t Martin. Oavsett om det var systrarna eller prosteriet som stod för dessa förändringsarbeten av Allhelgona, kan man undra varför kyrkan byggdes ut och förändrades. Någon större inkomstkälla torde inte kyrkan ha varit för konventet, med det minskade antalet församlingsmedlemmar och det ökade intresset för borgarna att bli begravd vid S:t Olof från och med mitten av 1300-talet (se vidare Menander & Arcini i denna volym). Kanske var förändringen framkallad av flera andra institutioners stora byggprojekt vid denna tid liksom nya arkitektoniska ideal.

Norr om Skenaån låg den hittills äldsta daterade kyrkogården i landskapet. På 1200-talet var det troligen någon ur Elofssönernas ätt som ägde storgården vid S:t Martin, kanske till och med Ingrid själv, som hon sedan donerade för instiftandet av S:t Martins konvent i slutet av seklet. S:t Martins kyrkogård togs i bruk senast under 1000-talets första hälft. Den har bara till viss del kunnat begränsas, men den verkar ha varit relativt liten. Inom den 20x30 meter stora ytan där tidiga gravar har påträffats verkar de varken ha legat speciellt tätt eller i flera lager. Det skulle kunna förklaras med att den bara kom att användas av den egna gårdens eller släktens medlemmar.

Allhelgonas kyrkogård, som mättes upp av biskop Benzelius på 1700-talet, var 75x50 meter stor. Det är troligt att den var så stor redan på 1000-talet. Troligen var den avsedd att användas som begravningsplats för människor från ett större område än den egna gården, eller släkten och som var knutna till kungen på olika sätt. Skänninges expansion under 1200-talet kan i och för sig paradoxalt nog ha framkallat ett behov av en större kyrkogård men samtidigt skedde också i staden och i omlandet en enorm kyrklig expansion som bör ha medfört att många människor blev begravda på andra kyrkogårdar än Allhelgona. Följden av stadskyrkan Vår Frus tillkomst, omkring år 1300, bör också ha resulterat i färre begravningar vid sockenkyrkan Allhelgona. Som stadskyrka kom Vår Fru att knyta stadsborna till sig, medan Allhelgona blev landsförsamlingens kyrka. Allhelgona fick därmed betydligt färre medlemmar.

För östgötskt vidkommande framstår Skänninge i dagsläget, med sina tre tidiga kyrkogårdar, som en solitär. I Linköping fanns två närliggande kyrkogårdar sannolikt så tidigt som på tiohundratalet. Vid både S:t Larskyrkan och Domkyrkan har nämligen tidigkristna gravmonument påträffats (Arcini & Tagesson 2005; Zachrisson 2007:27, 45). Även i Söderköping förekom två tidiga kyrkogårdar S:t Drotten och S:t Ilian. Medan dateringen av den sistnämnda är oklar bör S:t Drotten ha funnits redan på 1000-talet vilket ett gravmonument indikerar. Gemensamt för de tre orterna var att det senare anlades städer här. Det är också intressant att man genom de senaste årens arkeologiska undersökningar även har kunnat lokalisera kyrkogårdar från 1000-talet genom fynd av tidigkristna gravmonument i de båda andra medeltidsstäderna Vadstena och Norrköping (Carlsson 2012; Lundberg i manus).

Vid fem av de cirka 35 kyrkogårdarna med gravmonument från 1000-talet anlades landskapets städer. Man kan fundera över varför valet föll på just dessa platser. Var det läget, kommunikationerna eller har det någon koppling till dem som ägde dessa platser? Utmärkande för många tidigmedeltida städer har varit flerkyrklighet. Anders Andrén

tolkar detta som en markering för en splittrad makt över städerna, eftersom byggherrarna har varit kungar, biskopar och tillhört en lokal aristokrati (Andrén 1998:159). Även i Skänninge tolkas aktörerna tidigt vara kungar, biskopar och lokal aristokrati, vilket även här kan tolkas som en splittrad makt. Men det kan också ha fungerat som en enande kraft för en stark maktfaktor där de inblandade på olika sätt varit allierade och beroende av varandra.

Skänninge utgjorde under äldsta kristen tid ett kyrkligt centrum med flera kyrkogårdar och sannolikt också flera kyrkor. Under 1200-talet institutionaliseras denna kyrklighet när de privata gårdarna och gårdskyrkorna donerades och omvandlades till två konvent och en prost/sockenkyrka. Andra kyrkliga institutioner som hospital, helgeandshus och stadskyrka kompletterar under högmedeltid bilden av den kyrkligt präglade staden.

Alla personer i det tidiga Skänninge begravdes inte i vigd jord på den egna kyrkogården, vilket kunde bero på att de hade begått speciella brott. Inom ett mindre område i Skänninges nuvarande centrum har flera avrättade personer begravts. Det rör sig om halshuggna individer men även andra personer utan synliga spår av bestraffning har begravts här. Begravningsplatsen, som var i bruk före stadens etablering, var placerad nära de i Skänninge sammanstrålande vägarna. Möjligen rör det sig om personer från en av storgårdarna som bestraffats av gårdsägaren. En alternativ tolkning utgår från begravningsplatsen läge, vid gränsen mellan två härader. Det skulle därmed kunna vara Göstrings eller Göstring och Askas häraders avrättnings- och begravningsplats.

Fig 41. En stor del av kulturlagren vattensållades vid undersökningarna. Här är det Ann-Lili Nielsen och Karin Lindeblad som plockar östersjökeramik i sållet vid Motalagatan. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Storgårdar under vikingatid och tidig medeltid

Johanna Bergqvist och Karin Lindeblad

Att Skänninge var en viktig plats redan före 1200-talet uppmärksammandes redan på 1920-talet av Sven T Kjellberg och Erik Lundberg, som menade att staden hade föregåtts av en äldre marknadsplats (Kjellberg & Lundberg 1929). Det var dock först på 1980-talet som denna tidiga period identifierades arkeologiskt i Skänninge, liksom i flera andra mellansvenska städer. Lämningarna tolkades och benämndes som ett preurbant skede i stadsutvecklingen. Det arkeologiska materialet var tämligen begränsat, såväl i Skänninge som i de andra orterna, vilket gjorde det svårt att diskutera gestaltning, funktioner och karaktär på ett mer fördjupat sätt. Vissa gemensamma drag för orterna kunde dock urskiljas, bland annat förekomsten av två eller flera kyrkor, en kommunikativt fördelaktig placering i landskapet vid land- och vattenvägar samt att det bebyggda området varit betydligt mindre än den senare staden (Hasselmo 1987a; Hasselmo 1987b; Hasselmo 1992).

För Skänninges del uppmärksammades de två tidigmedeltida kyrkorna, S:t Martin och Allhelgona, uppförda på var sin sida om Skenaån. I anslutning till de båda kyrkorna hade även tidigmedeltida kulturlager identifierats som tolkades som lämningar efter en stormannagård respektive marknadsplats (fig 4), (Hasselmo 1987b). I takt med att nya arkeologiska resultat har framkommit, har nya tolkningar av ortens tidigmedeltida utbredning och funktion diskuterats (Nielsen 2002; Feldt 2004a; Lindeblad i denna volym).

Genom det senaste decenniets mycket omfattande undersökningar har vi fått nya möjligheter att diskutera både ortens etablering under vikingatid och bebyggelsens karaktär och expansion under tidigmedeltid. Undersökningarna har också inneburit att ytterligare en tidigmedeltida kyrkogård har identifierats och undersökts (fig 97), (Menander & Arcini 2012; Hedvall respektive Menander & Arcini i denna volym). Det nya källäget har även inneburit nya tolkningsmöjligheter av äldre undersökningsresultat. Både äldre och nyare resultat ligger till grund för den följande diskussionen om den tidiga ortens rumslighet och karaktär.

I denna text har vi valt att använda begreppet storgård för att karakterisera den äldsta undersökta bebyggelsen norr om ån, eftersom vi menar att det begreppet är mest relevant i detta sammanhang. Storgård, eller stormansgård, är också den term som har använts oftast i den arkeologiska litteraturen. Det avser en större gård med avseende på antal byggnader, byggnadernas storlek och omfånget på det bebyggda området. För att identifiera storgårdar kan även kriterier som särskild arkitektur och materiell kultur, specialiserad ekonomi samt placering i landskapet användas. En annan tänkbar term, som kunde användas

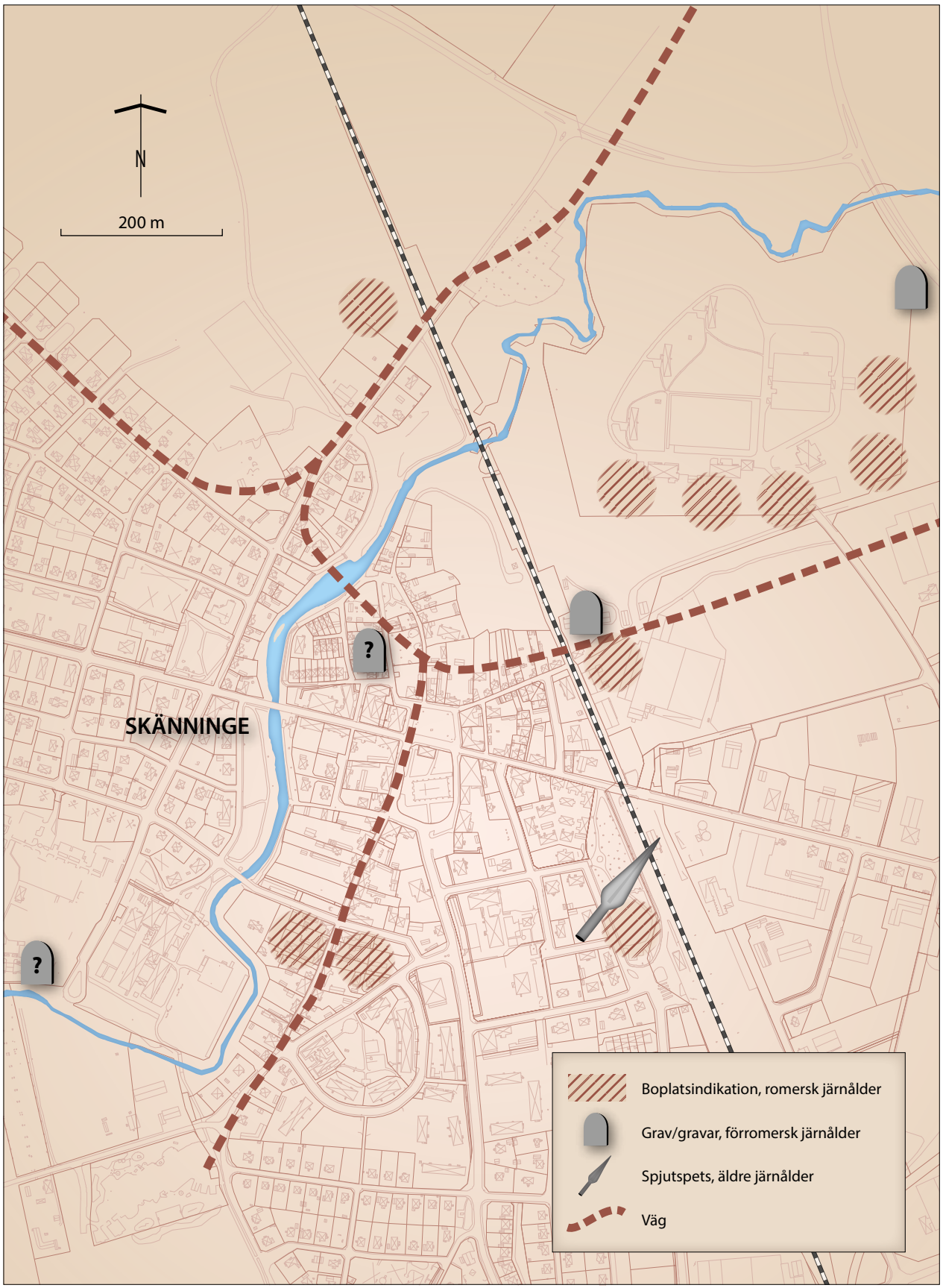

Fig 42. På kartan har gravar och boplatsindikationer i och i direkt anslutning till Skänninge markerats. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

i detta sammanhang, skulle kunna vara huvudgård, som används både i arkeologisk och i kulturgeografisk litteratur, men denna term leder även tanken till en driftsform som kan vara svår att belägga i vårt källmaterial. Värt att notera är att begreppet storgård i kulturgeografisk och historisk litteratur även används för att karakterisera en driftsform, vilket vi inte avser här även om vi kommer att beröra frågan nedan (för vidare diskussion se Hansson 2001:51f; Söderberg 2005:54ff; Schmidt Sabo 2005:72ff; Heimer 2009:332ff; Tollin 2010:20; Schmidt Sabo 2011a).

Diskontinuitet i bebyggelsen

Genom de nya resultaten kan vi se att det har funnits en kontinuerlig bebyggelse i Skänninge från slutet av vikingatiden fram till idag. Sedan tidigare är det också känt att det har funnits gravar och boplatslämningar från äldre järnålder inom och i anslutning till stadsområdet (Feldt 2004a och där anförd litteratur).

Inom stadsområdet finns även enstaka lösfynd från perioden, bland annat en spjutspets som har daterats till förromersk järnålder (Niklasson 1997:36). Även vid de senaste årens undersökningar har det undersökts boplatslämningar och gravar från förromersk och romersk järnålder (Nielsen & Stålbom 1997; Wennström 2006; Karlsson & Stibéus 2009; Wennström 2009; Bergqvist 2009a; Konsmar & Menander 2009c; Feldt & Svarvar i manus).

Sammantaget visar resultaten att det har funnits gravar och bebyggelse i Skänninge under äldre järnålder, även om boplatslämningarna från perioden än så länge är tämligen sparsamma (fig 42).

Bland de hundratals ^{14}C-dateringar som har utförts på senare år finns det endast ett par dateringar från folkvandringstid och vendeltid, perioderna mellan romersk järnålder och vikingatid (fig 44). Med det kunskapsläge vi har idag är det tydligt att de äldre boplatserna övergavs under romersk järnålder och att området kring Skenaån var obebyggt fram till slutet av vikingatiden.

Storgården vid S:t Martin

Den utan jämförelse största och mest varierade, koncentrationen av bebyggelse från vikingatid och tidig medeltid som undersökts i Skänninge har legat i anslutning till S:t Martins kyrka. Bebyggelsen har legat på och nedanför den åsrygg, som sträcker sig i nordväst-sydostlig riktning mot Skenaån. Längs med ån, och genom bebyggelsen, gick den äldre vägen till Motala, i riktning mot den närbelägna byn Biskopsberga (fig 43 och 45).

Det är något oklart när den första kyrkan uppfördes på platsen, men fynd av mycket tidiga kristna gravmonument visar att kyrkogården har varit i bruk under 1000-talets första hälft (se vidare Hedvall respektive Ljung i denna volym). Vid slutet av 1200-talet donerades kyrkan till Ingrid Elofsdotter, som grundade ett dominikankonvent på platsen. Ingrid tillhörde Elofsönernas ätt, som ägde flera gårdar i trakten. Av brevet framgår inte om kyrkan och marken tillhörde släkten. Däremot donerade de flera av sina huvudgårdar norr om Skänninge till sin syster Ingrid. Konventet var nära knutet till den närbelägna sätesgården Snyttringe, som också verkar ha tillhört Elofssönerna (se vidare Berg i denna volym).

Vid den äldsta kyrkplatsen har mindre undersökningar utförts, som visar att det har funnits bebyggelse här under tidig medeltid. Gårdens huvudbyggnader har med all sannolikhet legat vid kyrkan och kyrkogården, en placering som är belagd på ett par andra platser i landskapet (Hasselmo 1996a; Lindeblad & Nielsen 1997; Hedvall 2007).

Fig 43. Flygfoto från öster över platsen för storgården vid S:t Martin. Till höger i bild syns området för de arkeologiska undersökningarna norr om den äldre Motalagatan, 1. Ett smalt område hitom järnvägsspåret, 2, undersöktes 2003. På motstående sida om järnvägen gjordes undersökningar år 2009, 3. En mindre undersökning genomfördes i det asfalterade området bredvid bensinstationen år 2005, 4. En förundersökning för en alternativ vägsträckning parallell med den senare anlagda vägen genomfördes år 2000, 5.
FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.

Inom Skänningeprojektet har ungefär 7000 m^2 av bebyggelseområdet undersökts (fig 43 och 45). Den undersökta bebyggelsen har legat i ett flackt läge ner mot Skenaån, drygt hundra meter nordost om höjdpartiet vid S:t Martins kyrka. Tillsammans med resultat från tidigare utförda undersökningar har vi en förhållandevis god uppfattning om bebyggelsens utbredning åt alla håll (Lindeblad 1993; Hedvall 2002b; Feldt 2006; Bergqvist 2007; Bergqvist 2009a; Bergqvist 2009b; Björkhager 2010; Arfalk m fl i tryck). Detta gör att det tidigmedeltida bebyggelseområdets utbredning kan uppskattas till cirka 50 000 m^2, hur stort området har varit under vikingatid är däremot svårare att ha en uppfattning om. I ett östgötskt sammanhang kan vi konstatera att den tidigmedeltida gårdsbebyggelsen har varit mycket omfattande. Som en jämförelse kan de delvis samtida gårdarna i Valla utanför Linköping och i Borg utanför Norrköping nämnas, där de bebyggda områdena kan beräknas till cirka 10 000 m^2 (Lindeblad & Nielsen 1997; Sköld 2012).

I den följande texten görs en kronologisk uppdelning mellan de vikingatida och de tidigmedeltida lämningarna. Presentationssättet har valts för att tydliggöra den skillnad i både bebyggelsens karaktär och omfattning som kan utläsas i perioderna. Detta är emellertid inte oproblematiskt. Risken finns att det signalerar en alltför distinkt åtskillnad. Dateringarna är vida och strukturer har fortlevt från vikingatid till tidig medeltid. Vi bedömer att det ändå är motiverat, eftersom flera viktiga förändringar faktiskt tycks ha ägt rum ungefär vid övergången mellan vikingatid och medeltid.

Vikingatida etablering

De ^{14}C-resultat som finns från undersökningarna visar med stor tydlighet att området norr om ån togs i bruk under vikingatid. Det finns ett par dateringar som går tillbaka i vendeltid, bland annat från två ensamliggande härdar. De efterföljande dateringarna är dock framför allt koncentrerade till senare delen av vikingatiden. Dessa är, till skillnad från de äldre daterade härdarna, från kontexter som kan relateras till bebyggelse eller metallhantverk (Hedvall 2009c).

Det är intressant att notera att det var ett nytt läge i landskapet som valdes för bebyggelsen. Detta är en företeelse som vi tidigare har uppmärksammat i andra delar av Östergötland, bland annat kring Norrköping. Under loppet av yngre järnålder etablerades nya platser med speciella funktioner i liknande lägen i landskapet, platser som kan betecknas som strategiska ur kommunikationssynpunkt, där land och vattenvägar möttes. Det var inte bara platser med mer centrala funktioner som etablerades i de nya lägena. Även de gårdar som framstår som i huvudsak agrart baserade, strukturerades om eller flyttades till nya lägen. Denna genomgripande förändring skedde sannolikt i stora delar av Östergötland, men förloppet och orsakssammanhangen är ännu långtifrån utredda (Lindeblad 2008:111ff).

Den äldsta bebyggelsen har legat vid den samtida vägen mot Biskopsberga, som sedan gick vidare till Motala (fig 47, 70 och 71). Vägen har gått genom bebyggelsen och sannolikt vidare upp på åsryggen, till den tidiga kyrkogården. Genom våra undersökningar kan vägen dateras till vikingatid och den har sedan varit i bruk till någon gång i mitten av 1600-talet, då den fick en ny sträckning (Bergqvist 2009b; Arfalk m fl i tryck).

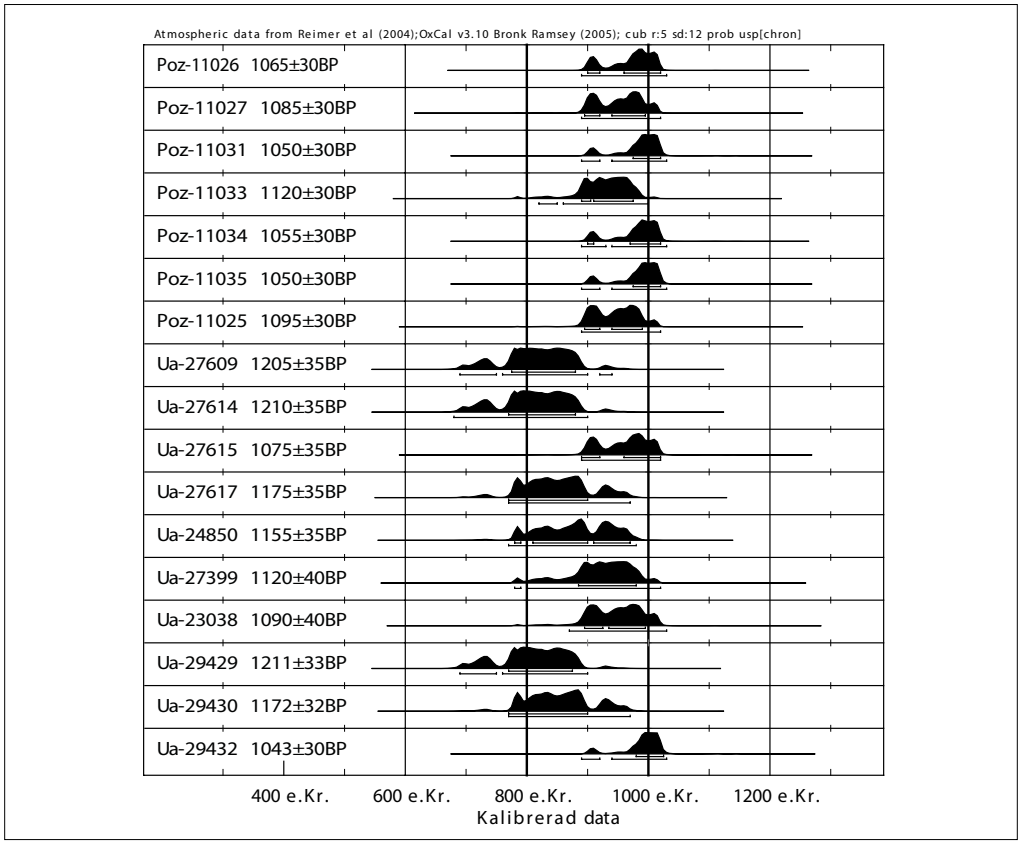

Fig 44. I diagrammet visas resultaten från ^{14}C-dateringar av bebyggelse- och hantverkslämningar från yngre järnålder i Skänninge. Merparten av dateringarna är från området norr om Skenaån men här finns också dateringar från hantverksområdet i anslutning till S:t Olof. GRAFIK LARS ÖSTLIN, UV ROT.

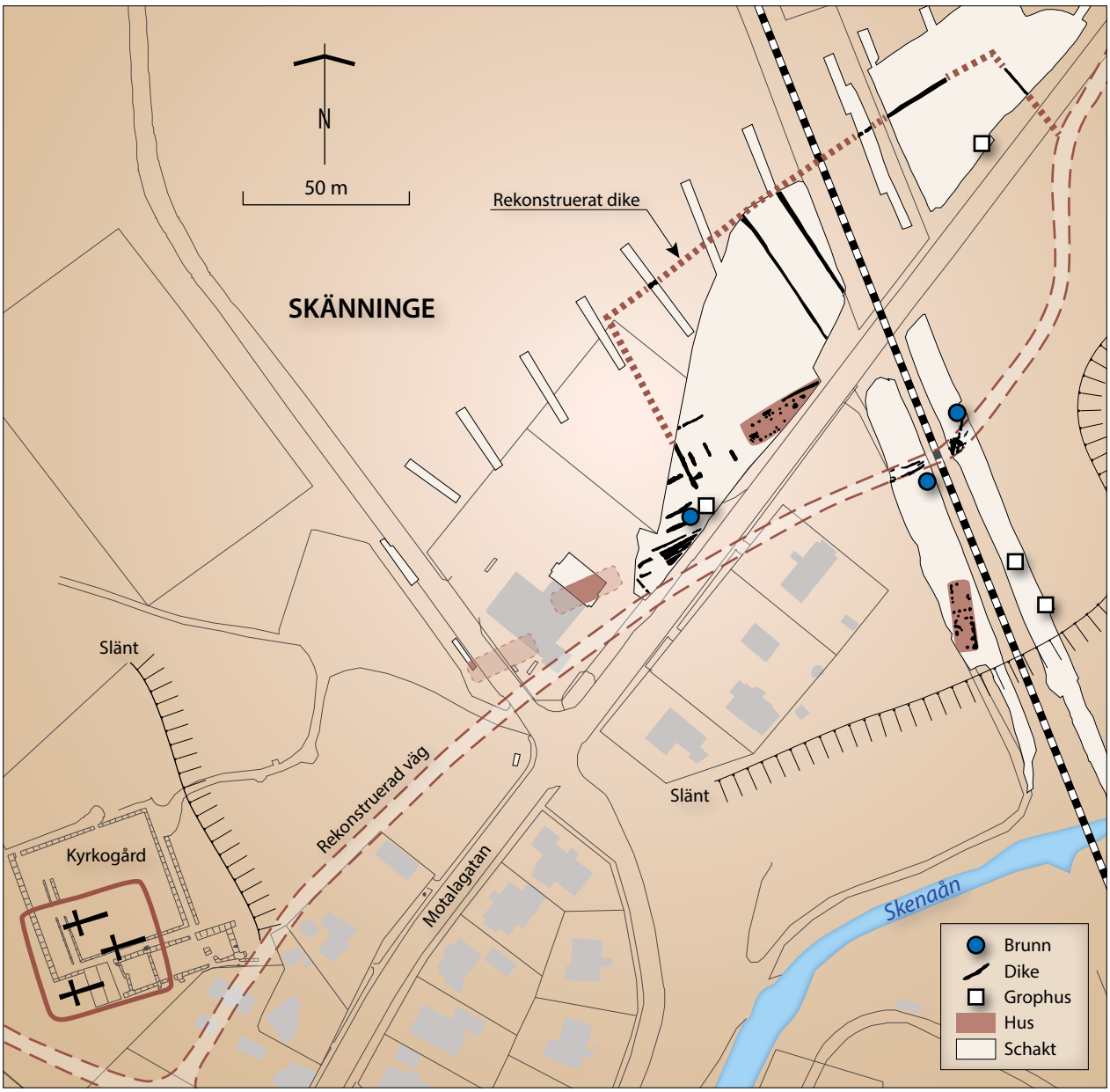

Fig 45. Planrtining med den äldre Motalagatan, byggnader, diken, brunnar från Skänningeprojektets samtliga undersökningar norr om ån inlagda. Bilden visar lämningar från både sen vikingatid och tidig medeltid, merparten är dock från den senare perioden. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Söder om vägen undersöktes två rektangulära grophus och kring dessa fanns ett par mindre diken och långhärdar (fig 46). De båda byggnaderna hade en rektangulär planform och var försedda med gavelstolpar. Grophuset närmast vägen hade mullbänkar längs två av väggarna och en härd i hörnet. Fyndmaterialet i golvlagret var mycket sparsamt och gav ingen närmare vägledning om byggnadens funktion. Huset hade föregåtts av en mindre byggnad med en ugn. Fyndmaterialet från detta visade att det använts för matberedning samt eventuellt vävning (Bergqvist 2009b). I det andra grophusets golvlager fanns bleck och klipp av kopparlegering, brynen, järnföremål samt en vikt, vilket kan tolkas som att grophuset har använts för metallhantering (se vidare Feldt & Nielsen i denna volym). Flera sandade golvnivåer och ombyggnader tyder på ett diskontinuerligt men återkommande användande av byggnaden.

Fig 46. På det övre fotografiet undersöker Elisabeth Näsström det södra grophuset med två takbärande stolpar i gavlarna. Huset saknade eldstad. En blyvikt och flera bleck eller klipp i kopparlegering låg i de äldre golvlagren, medan en sfärisk vikt med flata poler påträffades i ett något yngre golvlager. Norr om vägen undersöktes ett rektangulärt grophus med två takbärande stolpar. Det har använts under minst två perioder och verkar då ha haft olika funktioner. Ursprungligen har det funnits en stenugn i ena hörnet och huset har då troligen använts för rökning av exempelvis kött. I ett senare skede har ugnen ersatts av en enkel härd. En bit av ett bäckenben från ko låg vid södra väggen invid ugnen, vilket kan tolkas som ett byggnadsoffer (jfr Söderberg 2005:225). FOTO RAÄ, UV ÖST.

Det är intressant att notera att keramikmaterialet i området kring grophusen består av en förhållandevis hög andel äldre inre inhemskt svartgods, i förhållande till östersjökeramik. I Östergötland brukar östersjökeramiken dateras till perioden 1000-1250, medan det inhemska äldre svartgodset har en tradition tillbaka till vendeltid (Roslund 2001:201; Roslund 2006; Roslund 2009).

Med den kunskap vi har idag verkar inte grophus ha varit en vanligt förekommande byggnadstyp i Östergötland under perioden. Endast ett har tidigare undersökts, i Högby utanför Norrköping (Lindeblad 1995). De undersökta grophusen i Skänninge är av den typ som brukar kallas slaviska, på grund av sina paralleller söder om Östersjön. I Skandinavien har de i allmänhet en datering till sen vikingatid-tidig medeltid (Eriksson 2005:313f). Med utgångspunkt i det omfattande material som finns från Skåne, förefaller hustypen ha haft en koppling till platser av centralortskaraktär, exempelvis handelsplatser, köpingeorter och kungalev (Söderberg 1995:23). De slaviska grophusen hade ofta eldstäder och har därför tolkats som bostäder. Det har föreslagits att de har varit bostäder för trälar eller annan arbetskraft som var knuten till större gårdar (Iversen 2003:27; Eriksson 2005: 319; Jönsson 2011:157ff).

Norr om vägen fanns inga spår efter bebyggelse från denna period. Däremot fanns lämningar efter metallhantverk. Ett hundratal meter nordväst om grophusen undersöktes bland annat en dubbel gjutgrop som använts för bronsgjuteri samt avfall från bronsgjuteri och järnsmide. Avfall från olika typer av metallhantverk, främst i järn och brons, i närbelägna kontexter och i matjordslagret, visade en tendens till förtätning åt nordväst. Mycket tyder därför på att de undersökta lämningarna har legat i en perifer del av ett större metallhantverksområde (se vidare Feldt & Nielsen i denna volym). Området kring gjuterigropen karaktäriserades i övrigt av ett myller av käpphål och mindre stolphål. Möjligen har det funnits enklare byggnader eller skjul, där hantverket har bedrivits. Här fanns även ett stort antal parallella diken med spår efter hägnader, vilka dock i huvudsak verkar ligga något senare i tid (Bergqvist 2009a).

De undersökta lämningarna från denna period verkar överlag ha varit av mer tillfällig karaktär. Möjligen har grophusen och metallhanteringen legat i utkanten av en större gård. Vad som talar för detta är bland annat den samtida dateringen av vägen. Det är också tänkbart att den äldsta etableringen på platsen inte var av permanent karaktär.

Ny bebyggelse och ny rumslig struktur

Från och med tidigmedeltid skedde omfattande förändringar inom det undersökta området. Ny bebyggelse uppfördes på ömse sidor om vägen och området delades in i skilda områden, vilka avgränsades med ett stort antal diken. Vissa diken har tolkats som tomtdiken som har avgränsat bebyggelse- eller hantverksområden, medan andra främst förefaller ha delat in åkermarken. I det undersökta materialet finns två tydliga gårdar, en norr om vägen och en söder därom. Resultaten från undersökningarna visar också att det har funnits flera liknande bebyggelser längs med vägen (fig 45).

Den bebyggelse som vi har mest kunskap om uppfördes norr om vägen under andra halvan av 1000-talet eller möjligen i början av 1100-talet (fig 68). Bebyggelsen bestod av ett enskeppigt långhus som har varit cirka 5,5 meter brett och minst 19 meter långt. Den hushållskeramik som påträffades i kontexter som kan knytas till byggnaden utgjordes uteslutande av österjökeramik, vilket visar att den har använts som bostad under tidig medeltid (Bergqvist 2009a). Dateringar av makrofossil i lager i anslutning till huset antyder att byggnaden har använts även senare; då möjligen med förändrad funktion. Den förändrade

Fig 47. Ett parti av den medeltida Motalagatan grävs fram väster om järnvägen av Maria Sjöquist och Peter Jönsson. På bilden syns hur djupa hjulspår fyllts med stenar. Vägen löpte i detta parti mer än 50 meter söder om dagens Motalagatan. FOTO RAÄ, UV ÖST.

funktionen kan sannolikt sättas i samband med grundläggandet av S:t Martins konvent. Troligen ingick även denna byggnad i donationen, men användes inte som bostadshus utan för förvaring av spannmål.

I anslutning till byggnaden fanns ett antal diken, som var utlagda i ett rätvinkligt system i förhållande till vägen (Bergqvist 2009a). I norr och väster fanns två diken som sannolikt avgränsade gårdstomten. I söder har den rimligen begränsats av vägen, medan begränsningen i öster är mera oklar. Enligt denna tolkning har gårdstomten varit ungefär 3000 m^2 stor.

Denna yta har inte undersökts i sin helhet, men flera skilda verksamheter kan identifieras inom gårdstomten. Direkt väster om byggnaden fanns en kålgård som avgränsades av ett mindre dike. Lager i det spadgrävda området innehöll brända fragment av olika växter som sannolikt kommit dit i samband med gödsling. I det makrofossila materialet finns kål, ärtor, linser och andra köksväxter samt spannmål. Här fanns även insamlade nyttoväxter som enbär och pors och möjliga läkeväxter som läkevänderot, stallört, bolmört och klätt (Heimdahl 2009a).

Det är problematiskt att datera fröerna, men det stratigrafiska sammanhanget pekar mot en datering till tidig- och/eller högmedeltid. Om humle förekommit redan under tidigmedeltid, måste det betraktas som ett exklusivt inslag, eftersom humleodling inte blev vanligt på dessa breddgrader förrän senare (Heimdahl 2009a). Inom gårdstomten fanns också ett område med lämningar efter metallhantverk samt brunnar.

Vid gårdstomtens västra gräns fanns ett grophus, som var delvis samtida med den enskeppiga byggnaden (fig 45). Det låg mitt i förlängningen av den västra tomtgränsen, men tyvärr fanns det inga stratigrafiska förhållanden som kunde belysa tidsskillnaden. Huset var rundat i formen och hade ett golv av organiskt material. Det fanns inga spår av någon eldstad i huset och det är osäkert hur taket varit konstruerat. Byggnaden kan sägas tillhöra den kategori som i litteraturen kallas ”grophus av arbetsgroptyp” (Ericsson 2005: 317). De få fynd som kunde tillvaratas i golvlagren gav ingen närmare indikation på husets funktion, men visade att både metallhantverk och benhantverk förekommit i omgivningen.

Närmast vägen fanns lämningar efter metallhantverk och en samtida brunn, som sannolikt har hört till bebyggelsen. Nordost om byggnaden fanns långa diken med anslutande årderspår, som har avgränsat och delat in åkermarken (fig 45). Denna indelning av åker-

Fig 48. Söder om den äldre vägen undersöktes ett enskeppigt långhus från tidig medeltid. Stolphålen som ingick i byggnaden har här markerats med röda och blåa käppar. Huset, som var orienterat i nord-sydlig riktning, var cirka 20x5,5 meter stort. Under järnvägsbron rinner Skenaån och vid den röda ladan till vänster i bild ligger lämningarna av S:t Olofs konvent. Längt upp till höger skymtar Vårfrukyrkan. FOTO RAÄ, UV ÖST.

marken har en något annorlunda riktning än de övriga dikena vilket, tillsammans med olika stratigrafiska relationer, tyder på att de har lagts ut senare än bebyggelsen och de övriga dikena, dock senast vid början av 1200-talet. Möjligen kan de två dikena i mitten ha utgjort två generationer av samma gräns, som har delat åkergärdet i två separata delar. Dessa kan ha tillhört två olika brukningsenheter, där den västra delen hört till det ovan diskuterade långhuset och det andra till ytterligare en enhet längre österut. Här fanns inget långhus inom undersökningsområdet, men däremot ett grophus (fig 46) som kan indikera att här har funnits ytterligare en enhet norr om vägen.

Direkt väster om gårdstomten med det enskeppiga huset fanns ett stort antal diken (fig 45). Det är oklart om dikena har varit i bruk samtidigt eller om de har avlöst varandra. Vissa stratigrafiska omständigheter, i kombination med daterande fynd och ^{14}C-dateringar, pekar mot en spridning i tid, men flera av dikena kan även ha varit i funktion samtidigt (Bergqvist 2009a). Samtliga diken togs ur bruk under loppet av tidig medeltid. Det fanns inga odlingsspår eller tydliga spår av byggnader i anslutning till dikena, däremot fanns det avfall från metallhantverk i flera av dem, liksom i en brunn som låg i samma område. En rimlig tolkning av detta område är att det har använts periodvis för metallhantverk (se vidare Feldt & Nielsen i denna volym).

Längs med vägen, upp mot S:t Martin, har vi undersökt ytterligare två mindre områden med lämningar efter byggnader (fig 45). Båda byggnaderna har varit stolpburna och placerade längs med vägen men det går inte att uttala sig närmare om byggnadsskicket. Däremot talar förekomsten av dem för att det sannolikt har funnits flera gårdsenheter norr om den äldre vägen (Hedvall 2002b; Bergqvist 2007).

Även söder om vägen undersöktes en enskeppig byggnad, placerad närmast i rät vinkel i förhållande till denna (fig 48). Byggnaden har flera arkitektoniska likheter med den på andra sidan om vägen, både vad gäller storlek och planlösning. Det förekom inga tydliga spår efter eldstad i byggnaden, men i södra delen fanns en långsmal grop med skärvsten som kan vara rester efter en sådan. Denna hade, liksom kol från flera av stolphålen, en datering till intervallet mellan andra halvan av 1000-talet och 1100-talet. Rummets östra yttervägg hade en väggränna med kraftiga stolpar och makrofossilmaterial från dessa har daterats till 1200 och 1300-talen. Detta tyder på att även denna byggnad har haft en lång brukningstid, med förändrad funktion. Norr om byggnaden fanns även en brunn och ett par samtida långhärdar, vilket kan tolkas som att gårdsplanen har legat upp mot vägen (Bergqvist 2009b; Arfalk m fl i tryck).

I området söder om vägen fanns ett tämligen stort antal föremål, som kan knytas till varuutbyte och vägning av ädla metaller. I fyndmaterialet märks bland annat en del av en balansvåg, vikter och klippsilver. En av vikterna, som har daterats till 1000–1100-tal, fanns i ett golvlager i ett av de vikingatida grophusen (Feldt & Nielsen i denna volym). Dateringen, samt det rumsliga sambandet mellan det enskeppiga huset och grophusen indikerar att de åtminstone delvis kan ha varit i bruk samtidigt.

Sammantaget kan vi konstatera att det har funnits flera bebyggelseenheter på ömse sidor om vägen under tidig medeltid. Varje enhet har bestått av ett enskeppigt långhus och möjligen även ett eller ett par grophus, samt brunnar, placerade närmast vägen. I materialet finns minst två separata gårdar, men det finns indikationer på att det har funnits flera gårdar längs med vägen.

Enskeppiga byggnader är kända sedan tidigare från en handfull undersökningar i Östergötland. Det verkar som att de introducerades under vikingatid för att sedan uppföras åtminstone fram till 1200-talet (t ex Lindeblad & Nielsen 1997; Borna Ahlkvist m fl 1998;

Lindeblad & Tagesson 2005). Liknande byggnader med dateringar från vikingatid till och med tidig medeltid finns även från undersökningar i andra landskap, till exempel i Uppland. I södra Sverige och i Danmark verkar byggnadsskicket uppträda först under tidig medeltid. Flera forskare har diskuterat möjligheten att den nya byggnadsskicket var ett uttryck för en ny social struktur. Den agrara driften, med nya sociala grupper, anses även ha tagit sig uttryck i byggnadsskicket. De enskeppiga byggnaderna har tolkats som bostäder för dem som levde på storgårdens underlydande gårdar; torpare eller landbor (Håkansson 2004; Qviström 2007).

Området har delats in med grävda diken, en företeelse som vi inte känner till från någon annan plats i Östergötland från denna period. Det är först senare, och då i städerna, som vi kan se att stadsområdet delas in med diken av skilda slag. Arkeologiska jämförelsematerial i samtida landsbygdsmiljöer finns däremot från undersökningar i Sydskandinavien. Funktionen på dessa diken har länge diskuterats och tolkningen har dels varit att de har dränerat den omgivande marken, dels att de visar på ägoförhållanden (Lindman & Stibéus 2000:39f; Carelli 2001:43ff; Jönsson & Kockum 2005:14; Schmidt Sabo 2005:47). Dikena kan givetvis ha haft båda funktionerna samtidigt, men mycket talar för att de också, liksom byggnadsskicket med de för Östergötland ovanliga grophusen, var ett materiellt uttryck för en ny social ordning.

Under de senaste åren har forskningen kring olika driftsformer och sociala grupper ökat, inte minst inom arkeologin (Schmidt Sabo 2005; Söderberg 2005; Heimer 2009; Beronius & Seiler 2012; Schmidt Sabo 2011). För Östergötlands del är det framför allt kulturgeograferna Johan Berg och Clas Tollin som har diskuterat detta för den aktuella perioden.

Johan Berg menar att samhället under vikingatid och fram till 1100-talets början var socialt stratifierat, med ett stort antal storgårdar av varierande storlek, där driften sköttes av trälar. I anslutning till storgårdarna, menar han, fanns underlydande enheter med både landbogårdar och torp. Under 1100-talet och fram till 1300 koncentrerades jordägandet till ett fåtal jordägare med en nära koppling till kungamakten. Gårdarna drevs som huvudgårdar och runt dessa etablerades nya landbogårdar och torp (Berg 2003:239ff). Även Clas Tollin menar att bebyggelsen fram till 1200-talet bestod av storgårdar, med eller utan egen kyrka, som drevs av jordägaren själv eller en bryte. Till dessa gårdar hörde även mindre enheter med mer eller mindre ofria specialister som exempelvis smeder och fiskare, som även bedrev jordbruk i mindre omfattning. Tollin menar att storgårdarna under 1200-talet och framåt successivt ersattes av byar med landbor och skattebönder (Tollin 2010:144ff).

I litteraturen finns varierande uppgifter om när landboväsendet infördes, alltifrån 1100-talet till 1300-talet (Myrdal 2000:97f; Schmidt Sabo 2005:134, Ericsson 2007; 53; Tollin 2010:131f). Det är givetvis svårt att tidfästa denna genomgripande förändring, som säkerligen också har skett vid olika tidpunkter i olika regioner och sociala skikt. I det skriftliga källmaterialet omnämns landbor från 1200-talet och framåt. För Skänninges del omnämns landbor första gången 1282.

Som redan nämnts ovan har flera arkeologer sett det förändrade byggnadsskicket under vikingatid och tidig medeltid som ett fysiskt uttryck för landbor. Vi tycker emellertid att det, med tanke på det förhållandevis sparsamma material som finns från Skänninge och övriga Östergötland, är svårt att uttala oss om vilka grupper av människor som levde och verkade i respektive byggnadstyp. Vi tolkar den undersökta bebyggelsen som en del av storgården, och att människorna där stod i olika former av beroendeförhållande till gårdens ägare. En försiktig tolkning av indelningen av åkermarken, som skedde senast under början av 1200-talet, kan vara att denna förändring har med införandet av landbodriften att göra.

Storgårdens ekonomi

Som redan nämnts visar resultaten från undersökningarna att det har bedrivits både specialiserat hantverk och varuutbyte inom storgården, vilket rimligen innebär att gården har haft ett ekonomiskt överskott som har legat till grund för denna specialisering. Frågan blir då vilka näringar som har genererat överskottet.

Rent allmänt sett var odling och spannmålsproduktion en expanderande näring under vikingatid och tidig medeltid. Som redan nämnts undersöktes också omfattande lämningar efter åkerbruk norr om vägen. Spannmålsodlingen har säkerligen varit en viktig del i gårdens ekonomi, även om omfattningen är svårbedömd. I detta sammanhang blir Hans Göranssons pollenanalyser från västra Östergötland intressanta. Resultaten visar att områdets vegetation förändrades markant under 1000-talet. Han har tolkat förändringen som att framför allt arealen med betesmarker ökade kraftigt under denna tid, men även att det skedde en ökning av sädesodlingen under tidig medeltid. I tolkningen poängteras boskapsskötselns betydelse i regionen redan under vikingatid (Göransson 1989:402ff).

Ett tydligt resultat av de osteologiska analyserna av vårt material är att boskapsskötseln har varit omfattande, med en tydlig inriktning mot nötboskap under tidig medeltid. Artfördelning och slaktålder har i jämförelse med andra material både urban och agrar karaktär (Vretemark 2006; Vretemark 2010). Den höga andelen nöt, i relation till övriga tamdjur, har noterats i material från andra platser i Östergötland, där det liksom i vårt material finns en koppling till gårdar med hög social status (Petersson 2006:42ff).

Boskapsskötselns betydelse under perioden har även uppmärksammats i andra regioner. Kulturgeografen Mats Riddersporre menar att många av de större gårdarnas lägen i Skåne indikerar att denna näring har spelat en stor roll i ekonomin. De som ägde gårdarna kan ha varit särskilt engagerade i boskapsuppfödning och strävat efter att kontrollera distributionen av produkter från nötkreatur. Riddersporre menar också att mycket tyder på att detta utvecklades särskilt under senare delen av vikingatiden (Riddersporre 2003:152f). Mer storskalig kreaturshållning var en kapitalkrävande verksamhet som dessutom förutsatte omfattande betesmarksarealer. De som hade ekonomiska förutsättningar för detta var främst kungen, kyrkan och enskilda stormän med större egendomar (Vretemark 2001:49).

Om man ser till agrarlandskapet i västra Östergötland, med utgångspunkt i kartmaterialet från 1600-talet, kan man konstatera att det då fanns omfattande ängs- och utmarker i anslutning till Skänninge (se karta längst bak i denna volym). Det är svårt att veta om dessa förhållanden rådde även under tidig medeltid, men det indikerar att det fanns mycket goda förutsättningar för en ekonomi med inriktning på boskapsskötsel.

Det förekommer även ben från vilt i det osteologiska materialet. Det rör sig om ben från rådjur, hare, ekorre samt vilda fågelarter såsom svan, årta och kricka. Materialet är tämligen litet, vilket visar att jakten inte har varit av någon avgörande ekonomisk betydelse (Vretemark 2006; 2010). Jakten under denna period kan snarare ses som ett uttryck för en aristokratisk livsstil, där förekomsten av ben från en sparvhök i materialet indikerar att man har bedrivit jakt med dresserad fågel (Vretemark 1983).

I det osteologiska materialet finns även ett tiotal fiskarter. Bland dem dominerar abborre och andra lokalt fångade fiskar. Sill/strömming visar på fjärrhandel, men även förekomst av andra arter visar att fisk från ett större område har kanaliserats till platsen. Bland dessa kan gös, sik och lake nämnas; arter som inte har fiskats i lokala vattendrag utan bör komma från Vättern (Vretemark 2006; 2010). Förekomsten av fisk från Vättern och mer långväga vattendrag kan tolkas som att dessa fiskarter förts till platsen för vidare distribution, alternativt konsumerats på storgården.

Bebyggelse vid Allhelgonakyrkan och S:t Olof

Inledningsvis nämndes att det finns bebyggelselämningar och föremål från vikingatid och framför allt tidig medeltid på flera platser inom stadsområdet. Efter en genomgång av tidigare undersökningar kan vi konstatera att den arkeologiska dokumentationen i många fall är från förhållandevis små undersökningsytor. Fyndmaterialet från de äldre undersökningarna är sparsamt och dateringsunderlaget magert. En inventering av rapporterade undersökningar, drygt 200 stycken, visar att schakten i cirka 10% av undersökningarna inte hade grävts ner till orörd mark, vilket innebär att den äldsta bebyggelsen inte alltid har dokumenterats. Ett trettiotal undersökningar har resulterat i dateringar till vikingatid eller tidig medeltid. I de äldre undersökningarna är det framför allt förekomst av östersjökeramik som har använts för datering, tillsammans med en handfull ^{14}C-dateringar. Sammantaget finns detta material över ett tämligen stort område, fördelat på båda sidorna om Skenaån. Lämningarnas karaktär antyder emellertid att det inte alltid rör sig om bebyggda ytor, utan om odlingsmark.

De senaste årens undersökningar har medfört att en rad nya lämningar efter bebyggelse, hantverksområden och ytterligare en tidigmedeltida kyrkogård har undersökts. Från undersökningarna finns även ett stort antal nya ^{14}C-dateringar och dessutom har en fördjupad analys av den äldre keramiken utförts (Roslund 2006; Roslund 2009). Om man kombinerar dessa nya resultat med de äldre blir det tydligt att lämningar från vikingatid och tidigmedeltid koncentreras till tre skilda områden i anslutning till det äldre vägnätet och de tidiga kyrkplatserna. Förutom området vid S:t Martins kyrka finns det bebyggelselämningar i området kring Allhelgonakyrkan samt i ett område kring den plats där S:t Olofs konvent etablerades på 1230-talet.

Allhelgonakyrkan har legat i kanten på åsryggen söder om Skenaån, i närheten av den äldsta kända broövergången där de äldre vägarna möttes (fig 49). Genom fynd av tidigkristna gravmonument kan kyrkogården dateras till andra halvan av 1000-talet, och förmodligen fanns här då en samtida träkyrka. Under 1100-talets första hälft uppfördes här en stenkyrka, som var en av landskapets största (se vidare Hedvall i denna volym).

Norr om kyrkan har en stenlagd väg undersökts, som föregåtts av en äldre hålväg. Vägen har tolkats som en äldre sträckning av Järntorgsgatan, vilken sneddat över det nuvarande Järntorget, ner mot övergången över Skenaån (Hasselmo 1996b). Vägen är inte närmare daterad, men måste anses som mycket intressant i jämförelse med den äldre vägsträckning som undersökts norr om ån. I samma område har lämningar efter tidigmedeltida metallhantverk undersökts (se vidare Feldt & Nielsen i denna volym). Vid flera undersökningar, både norr och söder om kyrkan, har kulturlager och bebyggelselämningar påträffats. De har daterats till tidig medeltid, medan enstaka fynd har daterats till vikingatid (Hasselmo 1987b; Feldt 2004a).

Det begränsade arkeologiska underlaget gör det svårt att bedöma det bebyggda områdets storlek, men allting tyder på att det har varit ytmässigt omfattande. Det är också svårt att uttala sig om bebyggelsens karaktär och huruvida den har varit utformad på samma sätt som storgården vid S:t Martin. Med tanke på den mycket stora stenkyrkan som uppfördes här under 1100-talet, är det inte osannolikt att det även etablerades en tätare, tomtindelad bebyggelse inom ett begränsat område här under perioden (Hasselmo 1992). Det finns i dagsläget inga belägg för detta, men i analogi med Söderköping är det en möjlig hypotes.

På samma sida om ån, som Allhelgona men längre österut, anlades S:t Olofs konvent på 1230-talet (fig 49). De senaste årens undersökningar har visat att det redan fanns en kyrkogård, och sannolikt också en träkyrka på platsen, när konventet anlades (fig 97). Det finns dock inget i dagsläget som talar för att den togs i bruk redan under 1000-talet som

de båda andra. Troligen skedde detta istället något senare, under 1100-talet (se vidare Hedvall respektive Menander & Arcini i denna volym). I anslutning till kyrkogården har även andra lämningar, som har daterats till tiden före konventet, undersökts; byggnadslämningar, brunnar och odlingslager. I fyndmaterialen från undersökningarna finns också föremål som dateras till tidig medeltid, framför allt keramik (Bergqvist & Hedvall 2009; Konsmar & Menander 2009a; Gustafsson 2013:50; Konsmar & Stibéus i manus). Keramikmaterialet består dels av östersjökeramik, dels av inhemskt äldre svartgods. Denna godstyp fanns framför allt i ett område söder om kyrkogården och vägen mot Vistena och Linköping, i äldre odlingslager som föregått den högmedeltida stadsgårdsbebyggelsen (Roslund i denna volym; Roslund 2007).

Ett par hundra meter längre åt nordost, vid nuvarande Kriminalvårdsanstalten, finns ett område med dateringar från både vikingatid och tidig medeltid (fig 49, B). Här har lämningar efter metallhantverk med dateringar till tiden kring år 1000 undersökts. Däremot fanns det inga spår efter en mer stadigvarande bebyggelse. Längre söderut, närmare den äldre vägen till Vistena, har även en brunn från tidig medeltid undersökts, vilket indikerar att det har funnits en samtida bebyggelse här (se vidare Feldt & Nielsen i denna volym; Feldt & Svarvar i manus).

Sammantaget visar de nyare undersökningsresultaten, tillsammans med de äldre, att det har funnits bebyggelse även vid Allhelgonakyrkan och S:t Olof, som har placerats vid de äldre vägarna. Huruvida denna bebyggelse har haft liknande utformning och funktion som storgården vid S:t Martin får vara en öppen fråga tillsvidare. Ett hypotetiskt förslag är att det har funnits en begränsad, tomtindelad bebyggelse vid Allhelgonakyrkan, redan innan stadsgårdsbebyggelsen byggdes ut här under högmedeltid.

Avslutning

De senaste årens resultat visar med stor tydlighet att det skedde en nyetablering i Skänninge under vikingatid som efterföljdes av en bebyggelseexpansion under tidig medeltid. Detta skedde i ett läge i landskapet som kan betecknas som kommunikativt strategiskt, där flera viktiga landvägar möttes och passerade över Skenaån. Materialet från vikingatid är än så länge tämligen begränsat. Det finns emellertid dateringar från grophus och metallhantverk från framför allt området vid S:t Martin, men även på andra sidan ån, öster om S:t Olof. Tyvärr är det med det källmaterial som finns tillgängligt svårt att datera etableringen mer exakt än till vikingatid. Möjligen indikerar det tämligen stora antalet dateringar till senare delen av vikingatiden att det var då den första bebyggelsen anlades. Detta skedde i så fall samtidigt med den begynnande urbanisering vi kan se på andra platser i landskapet som Söderköping, Linköping och möjligen också Norrköping (Lindeblad 2008:105ff).

Bebyggelseetableringen kan ha skett samtidigt med att en, eller flera, av de tidiga kristna kyrkogårdarna anlades i Skänninge. Den tidiga kyrkliga etableringen kan ses som en strategi att definiera nya betydelsefulla platser och kan därmed ses som en medveten omdaning av landskapet (jfr Anglert 2006b:169).

Det är givetvis svårt att fastställa vilka människor, eller grupper av människor, som låg bakom initiativet till nyetableringen av bebyggelsen och de tidiga kyrkogårdarna. Sannolikt ska de sökas i den lokala aristokratin, bland släkter som redan ägde mark på platsen. En hypotes kan vara att bebyggelseetableringen skedde inom redan befintliga strukturer och att förändringen utgick från närbelägna platser som Vistena, Biskopsberga och Snyttringe, eller varför inte Bjälbo.

Fig 49. Flygfoto från nordväst med de tre bebyggelselägena markerade, S:t Martin,1, S:t Olof, 2, och Allhelgona, 3. Bebyggelsen med de tre tidiga kyrkogårdarna har placerats i höjdlägen och i anslutning till det äldre vägnätet. I Skänninge har också tre områden med metallhantverk från vikingatid och tidig medeltid undersökts. Fyndmaterialet från hantverksplatsen vid S:t Martin utgörs av vikter, mynt, silver och en del av en balansvåg från samma period, A. I hantverksområdet norr om S:t Olof har samtida mynt påträffats, B. Även norr om Allhelgonakyrkan, vid Skenaån, har också spår av metallhantverk i form av slagg och smältor i kopparlegering påträffats, C.
FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Det är först under tidig medeltid som vi kan få en mer fördjupad uppfattning om platsens utformning och funktioner, och då framför allt i området vid S:t Martins kyrkogård. Begravningsplatsen har tagits i bruk senast under första halvan av 1000-talet och sannolikt uppfördes det då även en kyrka på platsen. Den samtida gårdsbebyggelsen har varit mycket stor. Vi beräknar det bebyggda området till ungefär 50 000 m^2. Storgården har varit indelad i olika områden, som har avgränsats genom ett system av grävda diken. Denna indelning av gårdsområdet har inte undersökts på någon annan plats i Östergötland. Däremot finns det liknande exempel från Sydskandinavien.

Mycket talar för att gårdens huvudbebyggelse har legat på åsryggen, i anslutning till kyrkan och kyrkogården. I ett betydligt flackare parti, längs med den äldre vägen, har det funnits mindre gårdsenheter och ett hantverksområde. Bebyggelsen har bestått av enskeppiga byggnader och grophus, de senare en ovanlig byggnadstyp i Östergötland. Vi har tolkat denna del av bebyggelsen som storgårdens underlydande enheter. I området har specialiserat metallhantverk och varuutbyte skett, men detta verkar inte ha varit av permanent karaktär. Sannolikt har boskapsskötsel och åkerbruk varit de huvudsakliga arbetsupp-

gifterna för de personer som levde här. I materialet finns även djurarter som visar på jakt i begränsad omfattning. Denna har sannolikt inte haft någon större ekonomisk betydelse, utan ska snarare ses som ett uttryck för social status.

Senast under 1200-talets början delades åkermarken in med grävda diken. Möjligen kan detta sättas i samband med att de underlydande gårdarna då fick tillgång till en separat del av åkermarken. En försiktig tolkning av detta är att det kan ha skett i samband med att landbodrift infördes på storgården.

För närvarnade finns det inga liknande storgårdar undersökta i Östergötland, även om det är mycket möjligt att bebyggelsen vid Allhelgonakyrkan och S:t Olof har haft en liknande utformning. De närmaste parallellerna finns istället i Skåne, där en undersökt storgård i Lockarp utanför Malmö är det mest närliggande exemplet (Heimer 2009; Jönsson 2011). Den undersökta gården där påminner på flera sätt om gården vid S:t Martin, även om det också finns olikheter. Det faktum att det inte har undersökts någon liknande gård i Östergötland betyder naturligtvis inte att det inte har funnits sådana under tidig medeltid. Förekomsten av tidigkristna gravmonument på ett 30-tal platser i landskapet (Hedvall & Menander 2009; Ljung i denna volym), talar i själva verket snarare för att det funnits flera platser med liknande gårdar. I västra Östergötland finns indikationer på liknande platser, bland annat i Hov, Klåstad och Bjälbo (Hedvall 2007; Hedvall 2009a).

Det som särskiljer Skänninge är dock det faktum att det har anlagts åtminstone tre tidigkristna kyrkogårdar, och sannolikt även kyrkor, med tillhörande bebyggelse under tidig medeltid. Allhelgonakyrkan kan, genom de tidigkristna gravmonumenten där, dateras till andra halvan av 1000-talet, medan kyrkogården vid S:t Olof kan vara anlagd något senare. Med det kunskapsläge vi har idag är det svårt att uttala sig mer utförligt om dessa bebyggelsers omfattning, utformning och funktioner, men det verkar som om det har bedrivits specialiserat metallhantverk tidigt i anslutning till samtliga bebyggelser.

Skänninge har under tidig medeltid, tillsammans med ett par orter i Östergötland och en rad liknande orter i Mellansverige, kanske framför allt fungerat som tidiga kyrkliga centralorter, men även i viss mån som centra för handel och specialiserat hantverk (Hasselmo 1992; Lindeblad 2008:116ff). Dessa orter har funnits parallellt med de tidigaste städerna, som Sigtuna och de något senare städerna Skara, Lödöse och Visby.

Det tidigmedeltida Skänninge kan med den terminologi som vi använder oss av idag karakteriseras som en centralort (jfr Lindeblad 2008:17ff). Det står helt klart att orten skilt ut sig i det samtida landskapet, genom utformningen av gårdarna och den mycket tidiga och tydliga religiösa centraliteten, koncentrationen av människor och bebyggelse samt förekomsten av handel och hantverk. Även det osteologiska materialet visar, jämfört med andra platser, på en konsumtion och produktion som delvis avviker från samtida landsbygdsmaterial. Därför kan det vara rimligt att karaktärisera orten som en urban miljö redan under tidig medeltid.

Fig 50. Delar av gjutformar och ett urval av föremål påträffade i hantverksområdet norr om S:t Olof.
FOTO LASSE NORR, ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM.

Hantverkare och varuutbyte

Ann-Charlott Feldt och Ann-Lili Nielsen

Det är först under senare år som hantverksplatser från vikingatid och tidig medeltid har undersökts i någon större omfattning i Skänninge. Det rör sig framförallt om metallhantverk, även om det också finns indikationer på att ben- och hornhantverk samt textilhantverk har utförts i mindre omfattning. I fyndmaterialen finns dessutom ett tämligen stort antal vikter och mynt, vilket visar att ekonomiska transaktioner har utförts i samma områden.

I denna studie används i huvudsak material där produktionsplatsen är känd eller där avfallsmaterialet från hantverket kan knytas till andra kontexter som är av betydelse för att diskutera hantverkets organisation och hantverkarens sociala ställning. Här diskuteras inte den spridning av avfallsmaterial från skilda hantverk, som har konstaterats inom flertalet av de områden som undersökts under de senare åren. Avfallsmaterialet kan givetvis indikera produktionsplatser inom närliggande områden, men mycket av detta avfall har inte kunnat knytas till specifika kontexter, utan har förekommit i exempelvis odlingslager.

Syftet med studien är att sammanställa och diskutera de tidiga beläggen på framför allt metallhantverk, samt indikationer på handel i Skänninge under sen vikingatid och tidig medeltid. Följande frågor diskuteras: När etablerades verkstäderna och när upphörde de? Vem organiserade hantverkarna och handeln? Var verksamheterna knutna till vissa platser och var de permanenta? Vilken typ av föremål producerades och vilken social status hade de?

Utgångspunkten är framför allt de material som undersökts inom Skänningeprojektet, samt det material som Östergötlands museum har undersökt vid Kriminalvårdsanstalten i stadens utkant. I samband med arbetet har också samtliga rapporter från tidigare undersökningar i staden gåtts igenom, i syfte att finna fler relevanta material.

Fig 51. Till vänster; beslag i form av ett drakhuvud från 1000-talets första hälft påträffat, med metalldetektor i det moderna ploglagret, inte långt från bronsgjuterilämningarna på storgården vid S:t Martin. Föremålet är tillverkat i en kopparlegering, har en slät baksida och är avbrutet vid halsen. FOTO RAÄ, UV ÖST.
Drakhuvudet till höger kommer från hantverksområdet i närheten av S:t Olof och är också ett detektorfynd. Det kan på stilistiska grunder dateras till efter år 1050. FOTO LASSE NORR, ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM.

Hantverkarnas sociala sammanhang

Vilka var de personer som utförde hantverken i Skänninge under vikingatid och tidig medeltid? Synen på hantverkarens sociala ställning har förändrats under de senaste decennierna. Något förenklat kan man säga att forskningen tidigare såg de mer specialiserade hantverkarna som en fri och oberoende grupp som reste runt och erbjöd sina varor, medan nyare forskning ser hantverkarna mer som en ofri grupp under yngre järnålder men även under tidig medeltid (Christophersen1980:14f; Carelli 2001:149ff; Ros 2001:47ff; Hed Jakobsson 2003:158:ff). Allmänt sett kan man säga att hantverkarens sociala position ses som mer självständig ju längre fram i tiden man kommer. De kunde visserligen vara verksamma på olika platser och kunde åtnjuta ett visst anseende men stod i ett beroendeförhållande till en annan person eller en handelsorganisation (Ros 2001:50f; Hed Jakobsson 2003:161).

De senaste årens ökade användning av metalldetektorer inom arkeologin har inneburit att flera nya platser med metallhantverk har identifieras. Nathalie Becker, som har diskuterat platser med metallhantverk från järnålder i Skåne och Östdanmark, menar att bronsgjutare visserligen har varit verksamma på centralplatser och stormannagårdar, men även på boplatser av mer ordinär karaktär. De senare kan ha varit självförsörjande inom jordbruk men haft denna specialisering inom en större struktur av gårdar som ingått i ett mer övergripande system av centralorter (Becker 2005:297ff).

I de äldsta skandinaviska städerna Birka, Ribe och Hedeby samt i de något senare städerna Sigtuna, Lund och Trondheim, har bronsgjuteriverkstäderna tolkats som en del av det tidiga stadskonceptet. Metallhantverket har setts som en aktiv faktor i syfte att befästa auktoritet i städernas etableringsfas. Hantverkarna antas då varit knutna till den markägande klassen eller mer specifikt till den politiska eliten och kungen (Skyllberg & Anund 2003 och där anförd litteratur). När Johan Anund diskuterade bronsgjuteriverkstäder i slutet av 1990-talet fanns endast ett belägg för bronsgjutning utanför de samtida städerna – Barvaverkstaden i Uppland. Av den anledningen, menade han, fanns det under denna period en idé om en hård styrning av bronshantverket till de nyetablerade städerna (Anund 1997:48 och där anförd litteratur). Även om flera platser utanför städerna med bronsgjuteri har undersökts sedan Anunds genomgång, kan vi konstatera att hantverket varit ovanligt utanför städerna under tidig medeltid.

I de arkeologiska materialen från de äldsta städerna kan man se en förändring över tid av hantverkarnas sociala position. Ett exempel på detta är bronsgjuterihantverket i Lund. Med utgångspunkt i lämningar från detta hantverk kan man se en förändring under tidig medeltid. Under 1000-talet fanns flera verkstäder där den sporadiska produktionen har skett utomhus, eller i enklare tillfälliga byggnader. Under 1100-talets första hälft blev produktionen mer differentierad och ägde rum i permanenta verkstadslokaler. Produktionen var mer kontinuerlig än tidigare men det finns inget som tyder på att hantverkaren verkade självständigt. Det är först under perioden 1150-1250, när verksamheten ägde rum i bodar i direkt anslutning till gatumarken, som hantverkarna framträder som en självständig grupp, som också själva distribuerade sina varor (Salminen & Johansson Hervén 2001).

Ingrid Gustin har i sin avhandling ”Mellan gåva och marknad ” tagit upp diskussionen om marknadshandelns roll under vikingatid. Hon har framför allt utgått från Birkamaterialet. Utan att redogöra för diskussionen som helhet, när det gäller skillnaden mellan den äldre forskningens syn på vikingatidens gåvo- och utbytessystem kontra begynnande kommersiella transaktioner, kan konstateras att Gustin ser en tendens till att en form av marknadshandel även kan ha existerat i det vikingatida samhället (Gustin 2004:248ff). Gustin

diskuterar framförallt handelsaktörerna och inte hantverkarna som grupp. Handelsaktörerna fungerade, enligt Gustin, som mellanhänder vid ett administrerat varuutbyte. De bedrev troligen även handel med egna mer vardagsbetonade varor i vinstsyfte. En förutsättning för att kunna bedriva denna handel var dock att stå under en kungs eller stormans beskydd, såväl vid den storgård där handelsmannen befann sig, som under resans gång (Gustin 2004:254). Om dessa handelsaktörer själva var hantverkare, eller om hantverkare slog följe med handelsmännen på deras resor diskuteras dock inte i avhandlingen.

Metallhantverkare i Skänninge

I Skänninge har vi kunnat påvisa metallhantverk från vikingatid och tidig medeltid på åtminstone tre skilda platser (fig 49). Som redan nämnts finns det indikationer på andra hantverk vid ett par av platserna. Dessa hantverk kommer dock inte att diskuteras vidare nedan på grund av att de kan ses som hantverk som bedrevs inom ramen för hushållet. Nedan redovisas materialen och de tre platsernas kontexter. På en av dessa finns även ett fyndmaterial med både vikter och mynt, som visar att varuutbyte och/eller uppvägning av metaller har skett här.

Storgården vid S:t Martin

I den sydöstra delen av storgården har lämningar efter metallhantverk, koncentrerade till ett par områden vid den äldre Motalagatans sträckning, undersökts. Ungefär 20 meter norr om vägen fanns lämningar efter ett bronsgjuteri, med en anläggning som kan tolkas som en dubbel gjutgrop med en datering till vikingatid (fig 52) (Bergqvist 2009b). Vid den specialregistrering av materialet som utfördes av Geoarkeologiskt Laboratotium (GAL), UV Uppsala, kunde man konstatera att det i gropen och intilliggande kontexter fanns gjutformar, deglar och klipp av kopparlegeringar. Några av kopparlegeringarna hade även spår av någon annan metall, troligen bly. I materialet fanns även smidesslagger (Willim & Grandin 2008).

Fig 52. I hantverksområdet vid S:t Martin undersöktes en så kallad dubbel gjutgrop, daterad till vikingatid. I groparna fanns gjutformsfragment, slagg, trådar, tenar och klipp i kopparlegering. FOTO RAÄ, UV ÖST.

I samma område som gjutgropen fanns avsöktes matjordslagret med metalldetektor. Här påträffades flera klipp i kopparlegering, en gjuttapp samt ett beslag i form av ett drakhuvud som kan dateras till första halvan av 1000-talet (fig 51). Möjligen har beslaget tillverkats här, i övrigt finns inga föremål som kan ge några ledtrådar om vad som producerats på platsen (Bergqvist 2009a).

Bronsgjuterigropen låg i ett område där det även fanns mindre käpphål, men det saknades tydliga spår efter byggnader. Kring bronsgjuteriplatsen fanns ett antal diken, grävda i ett rätvinkligt system som tillsammans bildade mindre avgränsade ytor. Dikena var svåra att datera men har sannolikt varit i funktion under senare delen av vikingatiden samt under tidig medeltid. De verkar ha delat in hantverksområdet i mindre tomter. I flera av dikena fanns avfall från järnsmide. I en brunn fanns avfall från bronsgjutning, bland annat blästerskydd och slagg, som har daterats till sen vikingatid-tidig medeltid. I området fanns dessutom skärvor av importerat glas. Om glaset har varit råvara för tillverkning av glaspärlor eller om det rör sig om hela importerade kärl har inte gått att avgöra. Konstateras kan dock att skärvorna uppträder i samma område som övrigt hantverk förekommer. Där har även avfall från ben/hornhantverk i mindre omfattning påträffats (Bergqvist 2009a).

Direkt norr om Motalagatan, i anslutning till ett av långhusen, fanns ett kraftigt avfallslager och gropar som innehöll rikliga mängder avfall från metallhantverk, framför allt från järnsmide men även från bronsgjutning (fig 45). Material från en av groparna har, liksom avfallslagret, daterats till tidig medeltid (Bergqvist 2009b; Arfalk m fl, i tryck). Det material som visar på metallhantverk består av deglar, gjutformar, slagg och glödskal samt bränd och smält lera. Dessutom förekommer bitar av järn, klipp och trådar av kopparlegeringar och eventuellt bly.

Sammantaget visar materialet att föremålssmide och bronsgjutning har utförts i det undersökta områdets omedelbara närhet, men enligt GAL har de undersökta groparna inte använts för detta ändamål. Det är intressant att notera att det finns föremål i materialet som består av både kopparlegeringar och järn. Detta tyder på ett så kallat blandat hantverk, det vill säga ett avancerat metallhantverk med tillverkning av föremål som bestod av både järn och kopparlegeringar (Willim & Grandin 2010). I övrigt finns det inget i materialet som direkt visar vad som har tillverkats, men vid vägen gjordes fynd av en nyckel och ett beslag, som kan ha tillverkats här (fig 53).

Fig 53. Remändesbeslag och nyckel i kopparlegering, påträffade vid den äldre sträckningen av Motalagatan i närheten av ett område med mycket avfall från metallhantering.
Nyckeln som är dekorerad med ett djurhuvud med öron, ögon och morrhår, biter i axets övre del. Föremålen kan tyvärr inte dateras utifrån sitt fyndsammanhang men kan på stilistiska grunder dateras till tidig medeltid.
FOTO RAÄ, UV ÖST.

Söder om Motalagatan undersöktes även ett par grophus omgivna av korta diken (fig 45). I ett av grophusen, daterat till vikingatid, fanns bland annat klipp och bleck i kopparlegering tillsammans med en blyvikt. Möjligen indikerar fyndsammansättningen att det utförts uppvägning av metaller här. Grophusen har inte använts kontinuerligt, vilket kan tolkas som att verksamheten inte har varit permanent. I området fanns även föremål, i tämligen begränsad omfattning, vilka förutom metallhantverk även indikerar att ben- och hornhantverk samt textilhantverk har utförts här (Bergqvist 2009b; Bergqvist & Lindeblad i denna volym).

Vid ytterligare två mindre undersökningar inom det som vi har tolkat som storgårdsområdet har det påträffats avfallsgropar med bronsgjuteriavfall, bland annat smältor i kopparlegering och en degel, samt andra spår av metallhantverk. Dessa påträffades sydost och nordost om platsen för den tidigkristna begravningsplatsen (Feldt 2001c; Björkhager 2010). Förekomsten av dessa tydliggör att metallhantverk har bedrivits på flera platser inom storgårdens ägor, även om det är svårt att datera lämningarna mer exakt.

Vikter, våg, mynt och klippsilver

Från flera av de tidiga centralorterna i Skandinavien finns fynd av vikter, mynt och silverklipp, vilka har tolkats som att de har använts i betalningssituationer eller satts i samband med metallhantverk (Gustin 2004:107ff). Från undersökningarna av storgården norr om ån, på samma plats som metallhantverket, finns dessa typer av föremål i fyndmaterialet.

I materialet finns åtta vikter (Bergqvist 2009a; 2009b) (fig 54 & 55). Dateringen av vikterna i sig, tillsammans med dateringen av fyndkontexten, gör det mycket sannolikt att merparten av vikterna ska dateras till vikingatid eller tidig medeltid. Eftersom ingen av vikterna enbart kan dateras till vikingatid, enligt Ingrid Gustin, är det rimligt att ekonomiska transaktioner utförts i området framför allt under tidig medeltid. Vikter användes under denna tidsperiod både vid metallhantverk och vid uppmätning av metaller i betalningssituationer. Flera av vikttyperna i Skänningematerialet tyder på att de har använts i betalningssituationer, vid uppvägning av silver eller andra metaller (Gustin 2009a).

Fyndnr	Datering kontext, referens	Datering
201	Nutida odlingslager, Bergqvist 2009a	Järnålder och medeltid
203	Medeltida odlingslager, Bergqvist 2009a	Järnålder och medeltid, tyngdpunkt romersk järnålder-vendeltid, samt tidig medeltid
236	Nutida odlingslager, Bergqvist 2009a	Odaterad
1915	Tidigmedeltida avfallslager, Bergqvist 2009b	1000- och 1100-tal
1938	Golv i vikingatida grophus, Bergqvist 2009b	1000- och 1100-tal
1939	Golv i vikingatida grophus, Bergqvist 2009b	Odaterad
1963	Fyllning i tidigmedeltida ugn, Bergqvist 2009b	Odaterad
1985	Vikingatida härd, Bergqvist 2009b	Järnålder och medeltid, tyngdpunkt romersk järnålder-vendeltid, samt tidig medeltid

Fig 54. Viktmaterialet från området norr om Skenaån. Samtliga vikter har bestämts och daterats av Ingrid Gustin (Gustin 2009a).

Intressant nog finns det även en del av en balansvåg, en vågarm i materialet (fig 55). Vågen har varit liten och har med stor sannolikhet använts för att väga mindre mängder ädla metaller. Föremålet låg i en grop som har daterats till tidig medeltid och denna typ av vågar dateras av Heiko Steuer till 900- och 1000-talen. En närmast identisk våg är funnen i Lund i ett lager som där har daterats till 1020–1050 (Molander 1976:189; Steuer 1997).

Under vikingatid och tidig medeltid användes delar av mynt, smycken och silvertenar som betalningsmedel. Från undersökningarna finns sex mynt från den aktuella perioden (fig 56). Samtliga mynt, utom ett, var i mindre bitar vilket styrker Gustins tolkning om att vikterna använts i betalningssituationer. I området vid de båda grophusen fanns ytterligare tre föremål i silver: en barr, ett oidentifierbart föremål samt ett fragmentariskt föremål dekorerat med punktcirklar. Dessa kan ha använts vid betalningar men kan också visa på silverhantverk på platsen.

Fig 55. Vikter och del av en balansvåg (Steuer typ 5). I det vänstra övre hörnet finns en silverbarr och ett trasigt föremål, så kallat klippsilver. Samtliga föremål har påträffats inom storgårdsområdet vid S:t Martin. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Fyndnr	Datering kontext, referens	Typ, datering
4	Fyllning i tidigmedeltida dike, Bergqvist 2009a	Obestämbart
1260	Tidigmedeltida avfallslager, Bergqvist 2009b	Tyska riket Heinrich IV, 1009–1014
1262	Tidigmedeltida avfallslager, Bergqvist 2009b	Tyska riket, obestämbart vikingatida mynt
1264	Tidigmedeltida avfallslager, Bergqvist 2009b	Tyska riket, Konrad II, 1024–1039
1271	Schaktfynd, Bergqvist 2009b	Tyska riket, kölnefterprägling från 1000-talet?
102	I hjulspår i vikingatida – medeltida väg, Arfalk m fl, i tryck	Tyska riket, okänd utgivare, 1000-talets andra hälft/1100-talets första hälft

Fig 56. Tidiga mynt från Skänningeprojektets undersökningar vid S:t Martin. Mynten har bestämts och daterats av Monica Golabiewski Lannby och Frédéric Elfver, Kungliga Myntkabinettet (bilaga i Bergqvist 2009b, Arfalk m fl, i tryck).

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att fyndmaterialet från storgården i norr vid S:t Martin visar att området i gårdens östra del använts för ekonomiska transaktioner under tidig medeltid, möjligen även under sen vikingatid. Antalet vikter från platsen (8 stycken) är relativt stort i förhållande till andra, betydligt mer välundersökta, platser från samma period som Lund (76 stycken) och Sigtuna (23 stycken) (Gustin 2009a).

I materialet framträder framförallt bronsgjutare och järnsmeder. Det finns indikationer på att samma hantverkare har arbetat med föremålstillverkning i båda materialen. Däremot är det svårt att uttala sig om vilken typ av föremål som har producerats, även om det finns indikationer på att det rörde sig om små, dekorativa föremål. Under den äldsta perioden verkar produktionen ha skett utomhus, eller möjligen i grophusen, utan någon direkt närhet till permanent bebyggelse. Under tidig medeltid har produktionen och transaktionerna skett i nära anslutning till de permanenta bostäderna. Inte heller under denna period har separata byggnader för metallhantverket undersökts, vilket antyder att metallhantverket verkar ha varit tämligen begränsat och ger ett intryck av icke permanent karaktär.

Hantverksområde norr om S:t Olof

De tydligaste lämningarna efter metallhantverk i Skänninge har undersökts drygt 300 meter norr om platsen för S:t Olofs konvent, vid nuvarande Kriminalvårdsanstalten (Feldt & Svarvar i manus) (fig 49 och 57). Undersökningsområdet ligger på en svag förhöjning mellan stadsområdet och hospitalet.

De undersökta lämningarna ligger inom ett område benämnt *Munkagiärdet* på 1638 års karta och *Munkegierdet och Krokåkersliden* på storskifteskartan från 1779. Åkermarken har haft i stort sett samma utbredning ända in på mitten av 1900-talet. De äldre kartorna visar även att två vägar, som utgick från landsvägen mellan Skänninge och Vistena, har passerat genom området. Ingen av dessa är synliga idag. Den östra vägen gick tvärs över Munkgärdet fram till hospitalet. Den västra vägen har gått genom undersökningsområdet och anslöt, via en bro över Skenaån, till en väg som leder fram till Biskopsberga by och vidare norrut. Båda vägarna har sannolikt medeltida ursprung och gjuterilämningarna ligger strax intill en krök av Skenaån, cirka 30 meter öster om vägen mot Biskopsberga.

De undersökta lämningarna bestod av stolphål, gropar och härdar, en brunn samt en kokgrop. De överlagrades av omfattande ytor med årderspår och diken. Dateringarna varierar från den äldsta; en ca 6000 år gammal härd, fram till högmedeltid. Huvuddelen av dateringarna hör dock hemma i perioden 800–1300 e Kr. Metallhantverket har daterats till tiden omkring år 1000 e Kr, medan årderspåren från den yngre åkermarken i huvudsak har daterats till högmedeltid. Fokus vid de arkeologiska undersökningarna kom att läggas på

Fig 57. Området med gjuterilämningar norr om S:t Olof. I bakgrunden syns Vårfrukyrkan.
FOTO ANN-CHARLOTT FELDT, ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM.

lämningarna efter metallhantverket. Målet var bland annat att datera verkstadslämningarnas brukningstid, undersöka vilka metaller, legeringar och metoder som använts, samt vilken typ av föremål som tillverkats. Vi ville även få svar på frågor rörande tekniskt kunnande och produktkvalité samt råvarornas ursprung.

Matjorden i området runt gjuterilämningarna avsöktes med metalldetektor och i samband med detta tillvaratogs ett omfattande fyndmaterial. Som exempel kan nämnas mynt från sen vikingatid till 1800-tal, söljor, ströningar, berlocker, beslag samt gjuteriavfall i form av lödmetallbitar, smältor, slagg och metallklipp. Bland fynden fanns även halvfärdiga föremål som till exempel en ornerad nit där gjutskägget fortfarande var kvar (fig 50). Verkstadslämningarna låg direkt under ploglagret och en stor andel av detektorfynden hade tydlig koppling till verkstadsaktiviteterna på platsen.

Till skillnad mot gården norr om ån fanns här inte några vikter eller delar av vågar i fyndmaterialet. Däremot har det påträffats två vikter vid undersökningarna vid S:t Olofs konvent, drygt 300 meter syd-sydväst om verkstadslämningarna. Den ena av dessa har daterats till 1000- och 1100-tal medan den andra är odaterad (Gustin 2009a). En försiktig tolkning kan vara att vikterna ska ses i samband med de samtida hantverken, även om avståndet är tämligen stort.

Fyndnr	Datering, kontext	Typ, datering
C4198:078	Lösfynd	Worms, Tyskland, 1002–1050 (mest sannolikt 1002–1039)
C4198:079	Fynd 8452, metalldetektorfynd ca 6 m V om gjutgrop 8434	Engelskt eller tyskt silvermynt, sannolikt 1000–1075
C4198:075	Ruta 11647, vattensållat matjordslager ca 33 m NÖ om gjutgrop 8434	Birger Magnusson, 1290–1318, ½ penning med krona och M (fjärde kända exemplaret i Sverige)
C4198:077	Fynd 8344, metalldetektorfynd ca 17 m NO om gjutgrop 8434	Gotland, Gote, ca 1340–1361
C4198:115	Fynd 7145, metalldetektorfynd ca 10 m NÖ om gjutgrop 8434	Danmark, Erik av Pommern, kopparsterling ca 1422

Figur 58. Medeltida mynt från undersökningarna norr om S:t Olof. Mynten har bestämts och daterats av Kenneth Jonsson, Stockholms Universitet (Feldt & Svarvar i manus).

Verkstadslämningarna utgjordes av tre smältgropar, tre avfallsgropar och en mycket stor mängd stolp- och störhål. Av de sistnämnda kan sannolikt flera kopplas till gjuteriet och tolkas som stöttor till någon form av skärmtak eller enklare arbetsskjul. Omfattningen av stolp- och störhål gör att det är omöjligt att koppla samman dem till byggnader eller andra konstruktioner. Detta pekar också på att det rört sig om enklare konstruktioner, som ofta fick byggas om eller som nyuppfördes vid de tillfällen då verkstadsplatsen skulle användas.

På en mindre yta cirka 50 meter söder om gjuteriet undersöktes boplatslämningar i form av en kokgrop, härdar, härdbottnar och avfallsgropar, samt stolphål och en rektangulär formation av rännor vilken sannolikt är spår efter en byggnad. Dessa lämningar var samtida med verkstadslämningarna och samma typ av östersjökeramik påträffades på båda ytorna.

Två av de tre smältgroparna var dubbla. I dessa påträffades stora mängder gjutformsfragment samt bitar av deglar och metallsmältor. Dessutom fanns rikligt med glödskal vilket visar att även smidesverksamhet förekommit på platsen.

En av de dubbla smältgroparna var mycket välbevarad. I den ena delen fanns en stensatt härd på gropens botten. Den har fungerat som eldstad där metallen smältes i små keramikdeglar. Den andra delen har fungerat som en värmekammare där gjutformarna hölls varma, i väntan på att metallen skulle smälta. Värmekammaren innehöll ett tjockt lager med krossade gjutforms- och degelfragment. På grund av den stora mängden teknisk keramik togs denna del upp som preparat och undersöktes inomhus. Sammanlagt tillvaratogs nära fyra kilo gjutforms- och degelfragment. Gjutformsfragmenten utgjorde huvuddelen av materialet (fig 50). Den övervägande delen av den tekniska keramiken härstammade från två anläggningar; den välbevarade dubbla gjutgropen och en avfallsgrop, belägen tio meter söder därom.

Tillsammans med metalldetektorfynden ger föremålen från undersökningen av anläggningarna en inblick i produktionens inriktning. Produktionen vid gjuteriet tycks i stor utsträckning ha varit inriktad på mindre föremål som låsdelar, beslag och smycken i form av berlocker, spännen och ströningar (fig 50). Vissa av metallfynden kan jämföras med föremål från 1100-talets London. Bland annat finns en lövformad berlock som har stora likheter med en samling berlocker funna i London (Egan & Pritchard 1991:200f, 217ff). Bland fynden kan även nämnas ett litet drakhuvud i Urnes-stil som utifrån stilen kan dateras till efter år 1050. I både smältgropar och avfallsgropar påträffades skärvor av östersjökeramik.

Analysresultat

Den tekniska keramiken har analyserats av Ole Stilborg, Keramiska Forskningslaboratoriet (KFL) i Lund. Analysen omfattade teknisk registrering, tunnslipsanalys och termisk analys. Denna genomfördes för att undersöka variationer i hantverket, om det är avfall från en eller flera hantverkare, samt hantverksskicklighet och teknisk nivå (Stilborg 2005). Analysen visar att gjutformarna var tillverkade på samma sätt; två halvor med passform som hölls samman av ett lerlager som lagts på utvändigt. Skillnader fanns dock i råvaran, vilket kan visa att det rör sig om samma verkstadsaktivitet men vid två olika tillfällen. De få deglarna i materialet antyder dessutom att verkstaden nyttjats periodvis (Stilborg 2005:18).

De arkeometallurgiska analyserna, som utfördes av Geoarkeologiskt Laboratorium (UV GAL) i Uppsala, omfattar metallografiska undersökningar och mikrosondanalyser. Dessa analyser kan bidra till att påvisa likheter och skillnader mellan och inom olika verkstadsplatser, indikera ambulerande och permanenta hantverkare, samt påvisa handelskontakter (Andersson m fl 2006).

Analyserna visade att föremålen från verkstaden var tillverkade av mässing, det vill säga en legering av koppar och zink. Legeringarnas sammansättning tyder på att metallerna importerats från Mellaneuropa. Några fynd antyder att metallskrot smälts om till nya föremål. Även om äldre föremål smälts om tycks man ha varit kvalitetsmedveten och noggrann med att behålla samma metallsammansättning i legeringarna.

Ädelmetaller är sparsamt representerade bland fynden. Silver förekommer endast i spårhalter i fyndmaterialet, om man undantar silvermynten. Bland fynden finns föremål som bronserats och brännförgyllts, vilket kan ha skett på platsen. En annan teknik som sannolikt behärskats av hantverkarna var så kallad brasning, det vill säga en sammanlödning av flera metalldelar.

Metallsammansättningar och de färdiga produkterna antyder att det kan röra sig om hantverkare som har arbetat tillfälligt på platsen. Dessa har haft råvaror och redskap med sig. Det kan förklara varför det saknas metallbarrar och finns så få deglar i materialet. Dessa har hantverkaren fört med sig till nästa arbetsplats.

En specialstudie av den tekniska keramiken, det vill säga gjutformar, deglar och värmeplattor, har visat, när det gäller förhållandet mellan degelfragment och värmeplattor, att det finns en klar tendens till att fynd av värmeplattor dominerar materialet. Värmeplattornas tolkning i förhållande till de övriga spåren av produktionen vid gjuteriet är av central betydelse för tolkningen av verkstadsplatsen (Söderberg & Gustafsson 2005). Söderberg och Gustafsson urskiljer tre olika specialverksamheter bland verkstadslämningarna:

- Värmeplattornas förekomst antyder att probering har utförts, det vill säga kontroll av silverhalten.

- Plattorna kan även ha använts för kupellation, där silver smälts tillsammans med bly, och blyet tar upp orenheter ur silvret. Spår av brasning i form av en brasförpackning (lödpaket) har hittats i materialet.

- Den tredje typen av verksamhet som urskiljdes i materialet var ett antal rörformade förpackningar. Dessa kan vara spår efter uppkolning av mindre järnföremål, till exempel knivblad. Metoden går ut på att förse järnföremål med en yta av stål genom att tillföra kol. Genom att packa in järnföremålet tillsammans med kolpulver och värma upp det till 850 °C diffunderar kolet in i järnet. De rörformade paketen kan även ha utnyttjats vid sammanfogning av järn och stål, så kallad vällning.

Sammanfattningsvis kan konstateras att dateringarna indikerar att verkstaden kan ha varit i bruk under två perioder under 900- och 1000-talen. De två brukningsperioderna anas såväl i dateringar som i analysen av den tekniska keramiken och fynd. Mässingsgjutningen har utförts i en enklare byggnad eller under ett skärmtak. Hantverkare som har arbetat på platsen har varit väl förtrogna med flera olika arbetsmetoder och arbetat med flera olika metaller och legeringar. Urvalet av de importerade råvarorna visar på en gedigen kunskap om materialet, dessutom kan en utvecklingsprocess anas i gjutformarna. I verkstaden har mindre föremål såsom berlocker, spännen, beslag, lås och ströningar tillverkats. Arbetsmetoder, hantverksavfall och färdiga produkter pekar på att hantverkare arbetat tillfälligt på platsen och återkommit vid minst ett tillfälle. Hantverkaren har medfört råvaror och redskap. Kvar på platsen finns avfallet som lämnats i och invid den övergivna verkstaden.

Vid Allhelgonakyrkan

Norr om platsen för Allhelgonakyrkan, i närheten av Skenaån, har ett mindre material påträffats som innehåller ett tiotal smältor av kopparlegering och slagger (fig 49). På grund av undersökningens ringa omfattning känner vi inte till vare sig verksamhetens omfattning eller karaktär. Föremålens placering i stratigrafin, samt kulturlagrets karaktär, gör det dock troligt att lämningarna har samma dateringar som de ovan presenterade (Hörfors 1991).

I samma område har det även undersökts kulturlager med avfall från andra tidigmedeltida hantverk: ben- och hornhantverk samt smide (Hasselmo 1996b). Även här var undersökningsytorna mycket små, men resultaten antyder att området mellan Allhelgonakyrkan och ån har använts som hantverksområde under tidig medeltid. Margareta Hasselmo har tidigare framfört teorin att det fanns en marknadsplats vid nuvarande Järntorget under denna period (Hasselmo 1987b:251).

Avslutning

Sammanställningen av metallhantverket i Skänninge visar att hantverkare har varit verksamma inom åtminstone tre skilda områden under århundradena före 1200-talet. Det är svårt att uttala sig närmare om de tre hantverksområdena har varit i bruk samtidigt och om det är samma hantverkare som har arbetat periodvis på de olika gårdarna.

Från de två områden som vi har mest kunskap om, vid S:t Martin och S:t Olof, har metallhantverkare varit verksamma under vikingatid och tidig medeltid. Tyvärr är det svårt att datera verksamheterna med större precision, men utifrån ^{14}C-resultat och daterade föremål verkar metallhantverket och även de föremål som indikerar handel, ha en tyngdpunkt från 900-talet–1200-talet. De områden som användes för hantverk och handel togs sedan i bruk för odling, vilket det finns tydliga lämningar efter i båda områdena. Det är svårt att mer exakt säga när denna förändring skedde, men det är troligt att det var senast när de båda konventen anlades på 1200-talet.

Ur ett östgötskt perspektiv är platser med metallhantverk och andra specialiserade hantverk från den aktuella perioden tämligen få. Från yngre järnålder känner vi till två platser med bronsgjuteriverksamhet. Den ena är vid kryptkyrkan i närheten av Alvastra kloster och den andra vid Sättuna utanför Linköping (Ersgård 2006:18, 37ff; Rundkvist 2011:127ff, 96ff). Ytterligare en plats med specialiserat hantverk från samma period är Herrebro utanför Norrköping, med lämningar efter bland annat glaspärletillverkning. Hantverksplatsen där har sannolikt varit knuten till storgården i Borg, en kilometer bort (Lindeblad 1996:72ff). I vilka sammanhang metallhantverken i Alvastra och Sättuna ska ses är däremot en mer öppen fråga, men det är mycket troligt att verksamheterna även där har varit knutna till storgårdar.

Från tidig medeltid finns ytterligare två kända platser i landskapet där specialiserat hantverk har bedrivits; Söderköping och Hov. Undersökningar i Söderköping har visat att det inom ett begränsat område har funnits en gles bebyggelse från 1100-talet med spår av hantverksaktiviteter; ben- och hornhantverk, läderhantverk samt metallbearbetning. Sannolikt har verksamheten varit säsongsbetonad. Bebyggelsen har legat på den plats där Storån och Lillån möts och har föregått den egentliga stadsutbyggnaden vilken skedde först under 1200-talets första hälft (Hasselmo & Tesch 1987).

Från Hovs kyrka, som ligger ungefär en mil väster om Skänninge, finns ett intressant fyndmaterial som påträffades med hjälp av metalldetektor i närheten av kyrkan. I materialet finns föremål som indikerar att platsen använts för bronsgjuteri och handel under sen vikingatid och tidig medeltid. Bland föremålen märks särskilt ett så kallat Urnesspänne i silver, två vikter från vikingatid respektive tidig medeltid samt smältor i kopparlegering (Rundkvist 2008; 2011:94f). Platsen är intressant eftersom den liksom Skänninge och Alvastra var en tidig begravningsplats med ett mycket stort antal tidigkristna gravmonument. Fynden från Hov visar att specialiserat hantverk och ekonomiska transaktioner inte enbart har utförts på platser som byggs ut till städer.

Fyndmaterialen från metallhantverket i Skänninge visar med stor tydlighet att verksamheten inte har varit av permanent karaktär. Hantverkarna verkar ha arbetat utomhus eller i enkla byggnader. De har arbetat med flera olika metaller; järn, kopparlegeringar och troligen även guld, silver och bly. Dessutom verkar de ha tillverkat föremål som bestod av både järn och kopparlegeringar. De föremål som finns i materialen, och som troligen tillverkats här, är framför allt smycken och dräktdetaljer. Analyserna på materialet från området öster om S:t Olof visar att hantverkarna var skickliga och väl förtrogna med flera olika arbetsmoment. En analys av materialen visar också att den koppar och zink som användes för att framställa mässing importerades.

Tidigare har hantverksområdena vid Allhelgonakyrkan och S:t Olof tolkats som marknadsplatser (Hasselmo 1987b; Feldt 2004). De senaste årens undersökningar av storgården vid S:t Martin visar med stor tydlighet att metallhantverk och handel har utförts inom storgårdens bebyggda område, åtminstone från och med tidig medeltid. Under vikingatiden fanns det ingen permanent bebyggelse i den omedelbara närheten, däremot fanns här grophus. Under tidig medeltid bebyggdes området och senast under denna period delas även området upp i mindre tomter, som verkar ha använts för metallhantverk. Gårdarna där verksamheterna bedrevs har tolkats som underlydande enheter till storgårdens ägare (se vidare Bergqvist & Lindeblad i denna volym). Därför är det kanske mest troligt att det var personer på dessa gårdar som även utförde hantverken periodvis och att det vid dessa tillfällen även bedrevs handel här. Möjligen ska även materialen vid S:t Olof och Allhelgona tolkas på ett likartat sätt, men de undersökta områdena där är i dagsläget för små för att man med någon större säkerhet ska kunna uttala sig vidare om detta.

Fig 59. Keramikskärvor av typen äldre svartgods vid undersökningarna vid Motalagatan. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Trälars tysta kunskap – keramikproduktionens sociala kontext

Mats Roslund

Bebyggelsen med hus, brunnar och diken bildade ett rum för vardagens verksamheter på gården där S:t Martin senare kom att byggas. Där vistades människor tillsammans med olika roller och status. I detta avsnitt analyseras keramikkonsumtionen på gården mot bakgrund av tillverkarnas sociala identitet och gårdens kontakter med omvärlden som valet av keramiktradition visar på.

Svartgods på landsbygd och i stad

Östergötlands tidigmedeltida keramiska profil går att följa som ett svagt spår på landsbygden. Lokalt inhemskt äldre svartgods täckte fram till år 1000 gårdarnas behov (fig 59 och 60). Förutom denna äldre godstyp finner vi från millennieskiftet så kallad östersjökeramik, en ny tradition med rötter i slavisk kultur. Några få gravkärl antyder att östersjökeramik existerat redan före etableringen av de urbana centralorterna (Roslund 2001:200).

Kärlen från Översta och Solberga i Askeby socken kommer båda från brandgravar, den sistnämnda med gravgåvor. Från Landeryd i socknen med samma namn kommer ytterligare ett kärl med slaviska stildrag, men utan kända fyndomständigheter. Brandgravarna anger en förkristen gravritual som alltså fortfarande utfördes efter att östersjökeramiken börjat användas i Skandinavien under 900-talets sista decennier. Brandgravskicket bör alltså ha förekommit åtminstone vid 1000-talets början i Östergötland.

Borgs säteri och Pryssgården vid Norrköping är platser på landsbygden med kulturlager som lämnat upplysningar om östersjökeramikens formtradition och kronologi. Viktigast för form- och dateringsdiskussionen är skärvorna från Borgs säteri (fig 61). Kontexterna, som kärlen uppträdde i där, daterades till tre perioder. En skärva hittades i lager som kan hänföras till tiden från yngre järnålder till 1000-talet. En andra grupp dateras till tiden ca 1050 till 1150. Den tredje och sista samlingen kärl fick en datering till sent 1100-tal. Kärlen från undersökningarna vid Pryssgården hamnar alltså i tidsintervallet 1000 till 1190. Samtliga landsbygdsundersökningar i tidigmedeltida miljöer i Östergötland har östersjökeramik bland skärvorna.

Östersjökeramiken verkar alltså utifrån gravfynd och boplatsfynd ha ingått i formtraditionen redan under 1000-talet i Östergötland och tillverkats åtminstone till tiden omkring 1200. Genomslaget på landsbygden visar att keramikerna haft en social bas även utanför centralorterna.

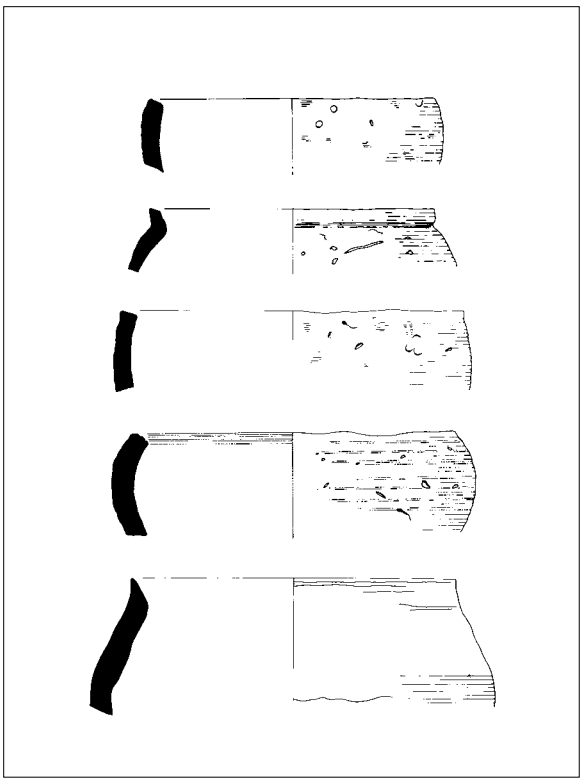

Fig 60 (t v). Inhemskt äldre svartgods från Skänninge. Skala 1:4. TECKNING MATS ROSLUND, LUNDS UNIVERSITET/ANNIKA JEPPSSON.

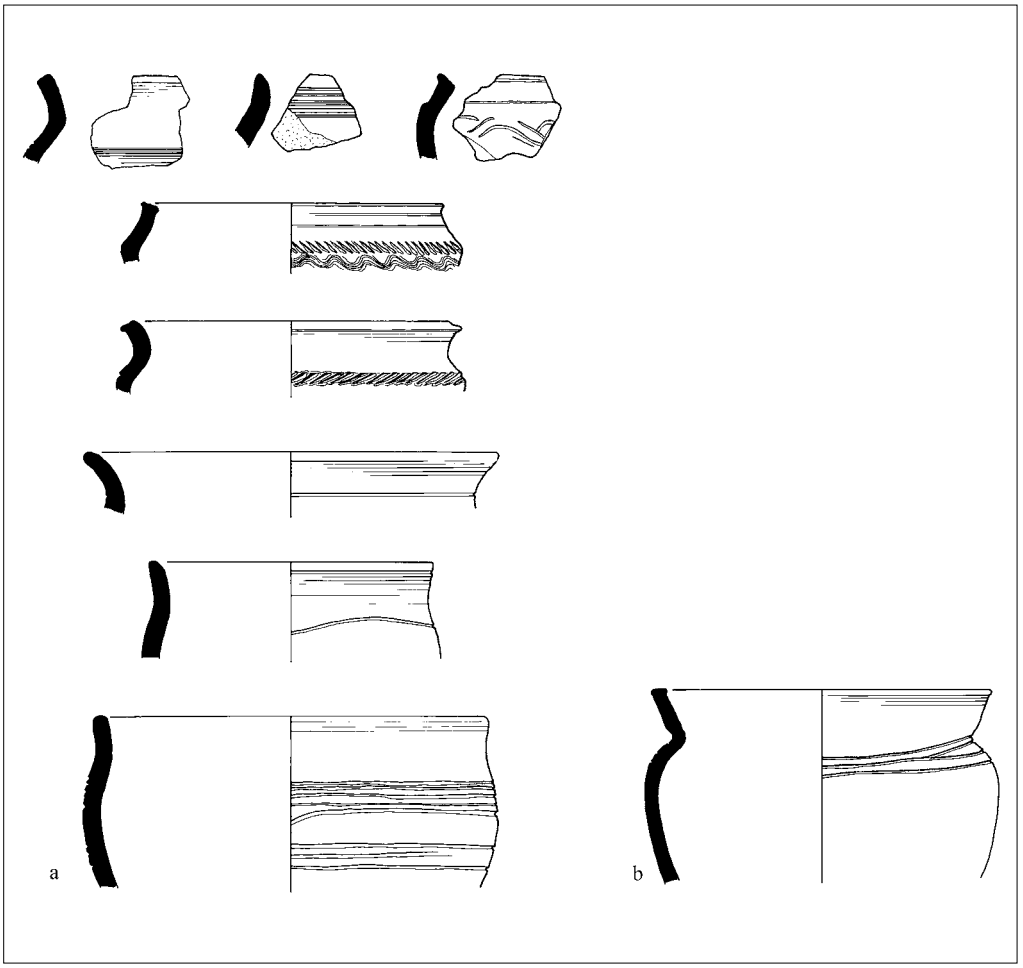

Fig 61 (nedan). Östersjökeramik från
a) Borg i Östergötland
b) Pryssgården i Östergötland
Skala 1:4.
TECKNING MATS ROSLUND,
LUNDS UNIVERSITET/VIVECA RÖNN.

Av de tidiga städerna är det Söderköping som hittills lämnat det viktigaste bidraget till kunskap om den urbana keramikkonsumtionen. Där kan vi följa östersjökeramiken från strax före eller efter år 1100 till 1200-talets mitt i kvarteren Hertigen och von Platen (Broberg & Hasselmo 1981; Roslund 2001:198). Tyngdpunkten ligger i perioden 1140 till 1200 där 60% av samtliga kärlrester befinner sig. Östersjökeramiken både på landsbygden och i staden verkar alltså försvinna från hushållen före 1250.

Kärlformerna i Söderköping och de på gården vid S:t Martin skiljer sig åt. I Söderköping består 71% av de sammanlagt 17 mynningarna av utåtböjda varianter, medan 18% är cylindriska halsar och endast 11% är inåtböjda (fig 62) (Roslund 2001:380, tab 238).

Detta står i stark kontrast till de 199 mynningar som kunnat rekonstrueras på storgården. Bland dem är 59% inåtböjda, 33% utåtböjda, 7% avsatta och 1% har cylindrisk hals (Roslund 2007) (fig 63 och 64).

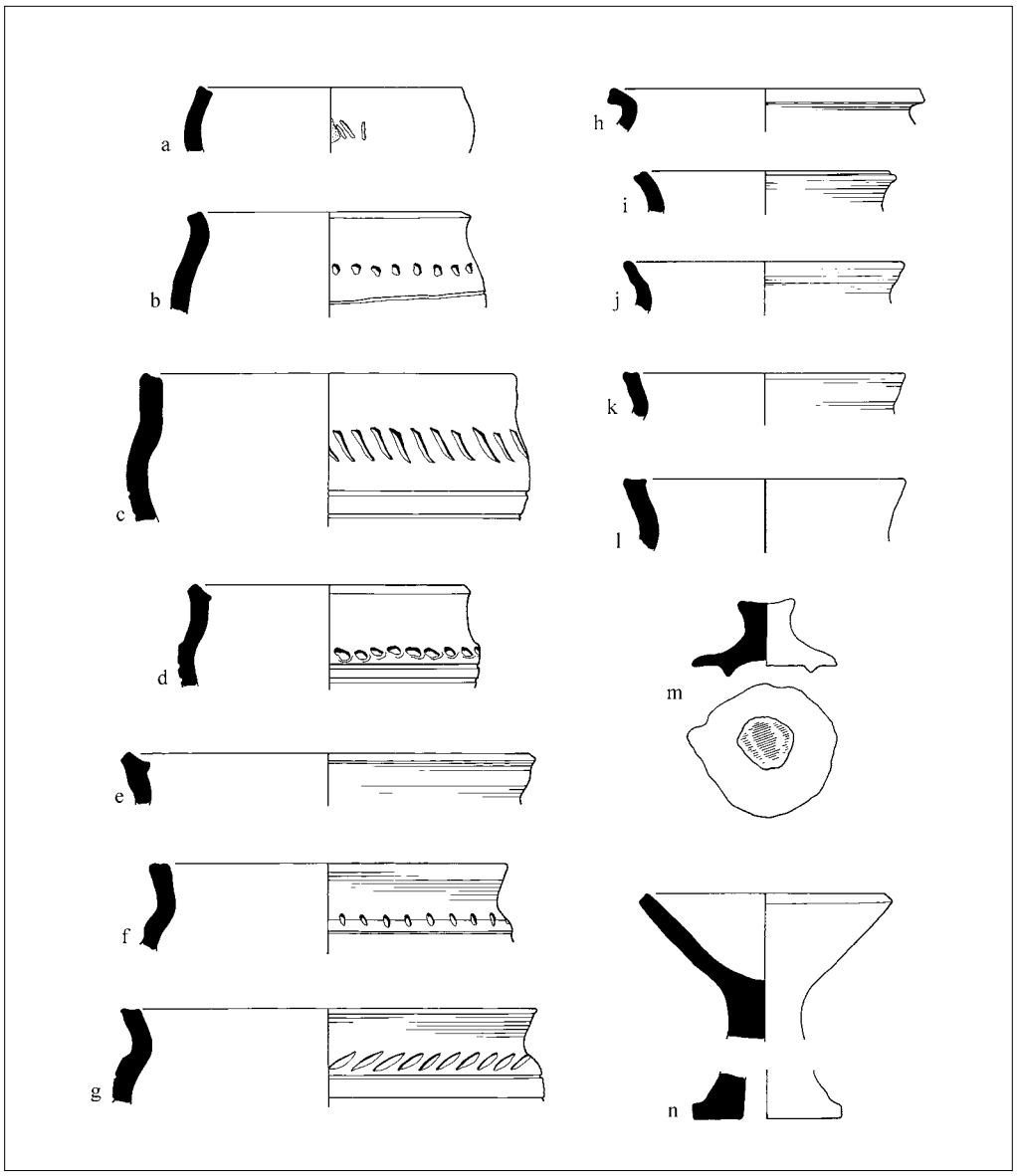

Fig 62. Östersjökeramik från kvarteren Hertigen och von Platen i Söderköping. Skala 1:4.
TECKNING MATS ROSLUND, LUNDS UNIVERSITET/VIVECA RÖNN.

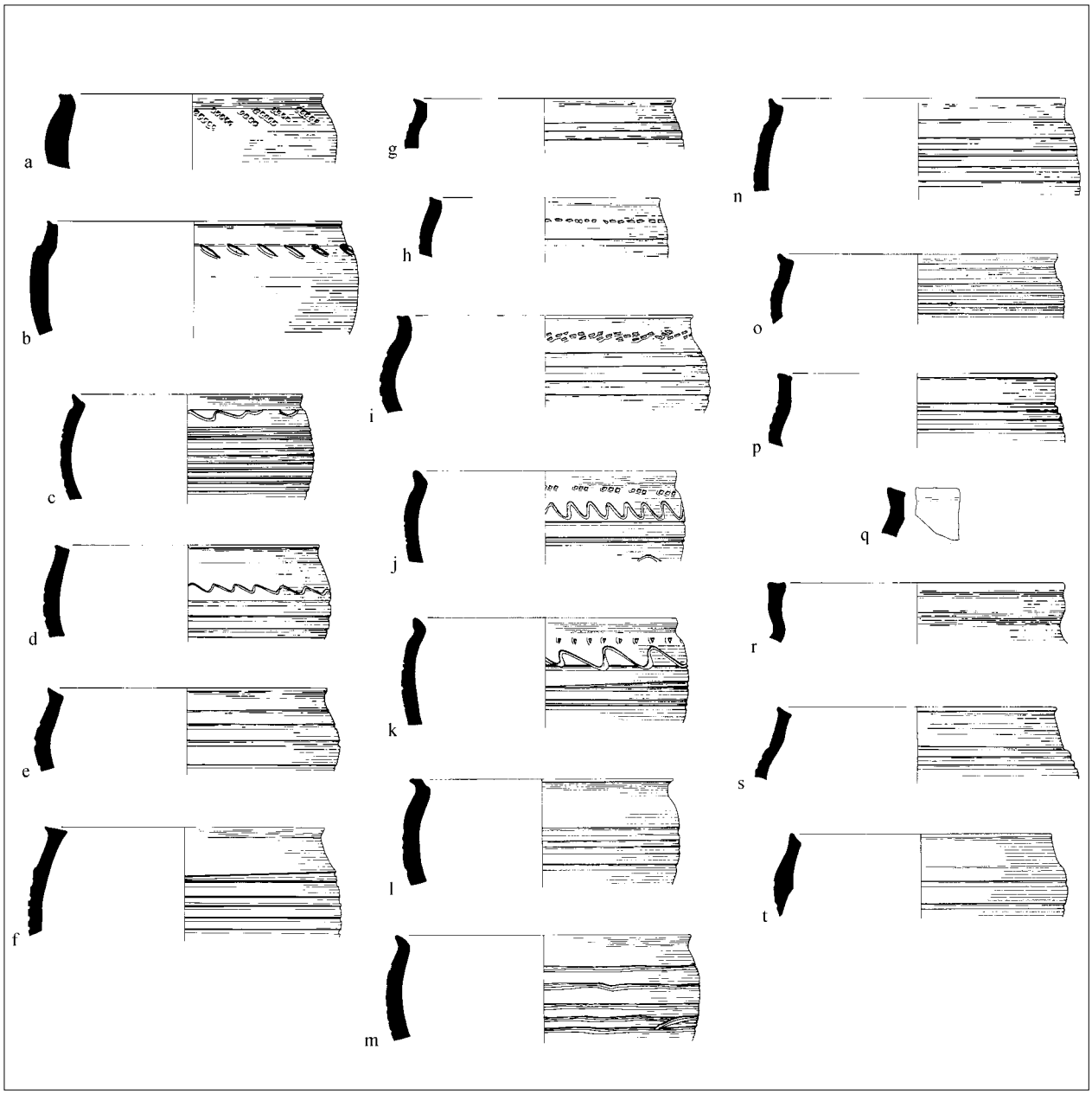

Fig 63. Östersjökeramik från undersökningarna vid Motalagatan-Skenaån i Skänninge. Skala 1:4.
TECKNING MATS ROSLUND, LUNDS UNIVERSITET/ANNIKA JEPPSSON.

De separata formvärldarna kan vara kronologiskt orsakade. Kärlen från S:t Martin med sin tyngdpunkt i inåtböjda mynningar ger ett äldre intryck än Söderköpings mer utvecklade former. Dateringen till 1000-talet på storgården förstärks av att bebyggelsen består av grophus, samt de mynt från århundradet som hamnat i kulturlagren i anslutning till dem.

Östersjökeramiken från undersökningarna vid S:t Martin är i majoritet som godstyp. Den äldre traditionen i form av inhemskt svartgods bevarades trots det bland invånarna (fig 65). Den nyttjades sedan sen järnålder som ett enkelt vardagsgods. Slutet för produktionen, liksom för östersjökeramiken, är förlagd till tiden för professionaliseringen av keramiktillverkningen i Skandinavien. Vi kan följa den till mitten av 1200-talet i Söderköping. Även om dateringarna på landsbygden är osäkra bör den samtidigt upphöra där.

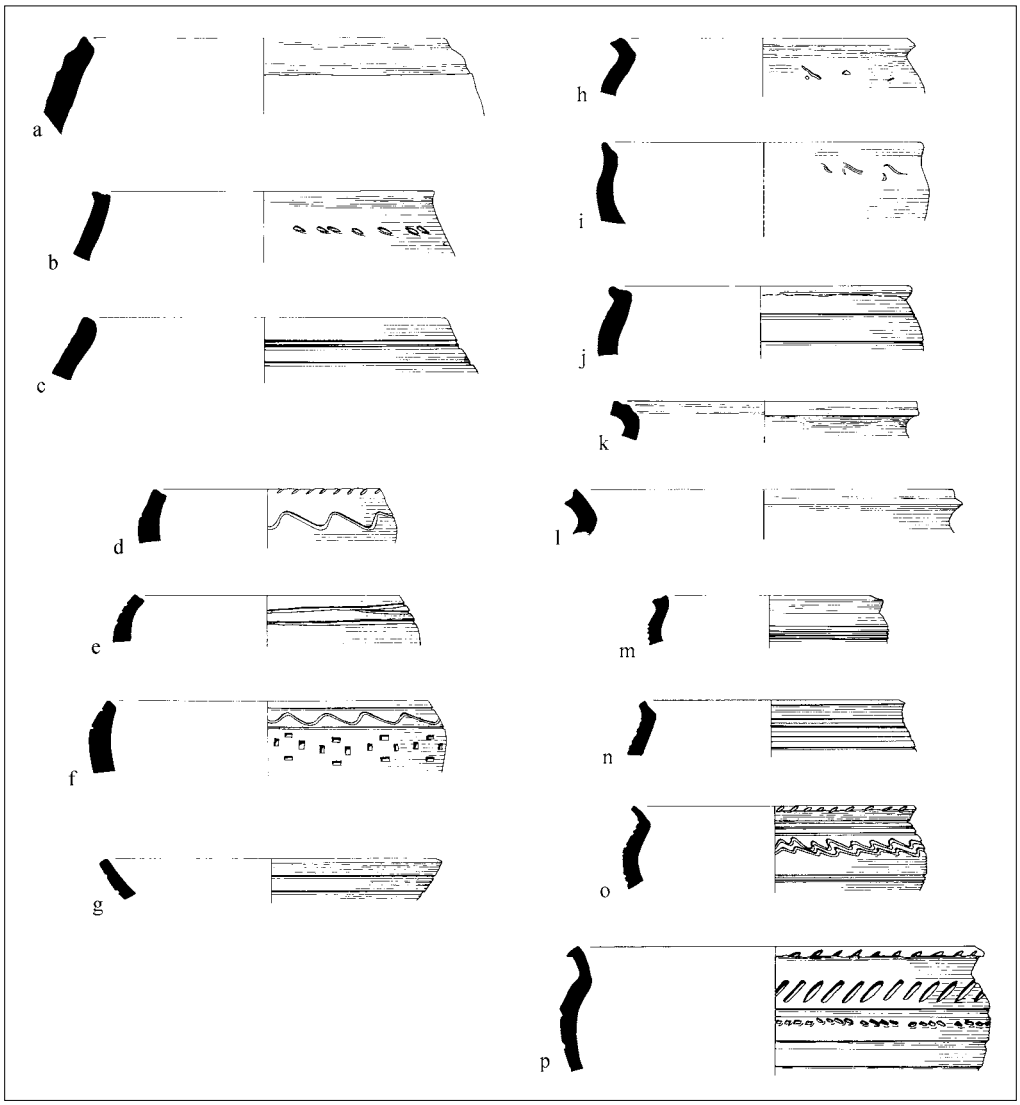

Fig 64 (ovan). Östersjökeramik från undersökningarna vid Motalagatan-Skenaån i Skänninge. Skala 1:4.
TECKNING MATS ROSLUND, LUNDS UNIVERSITET/ANNIKA JEPPSSON.

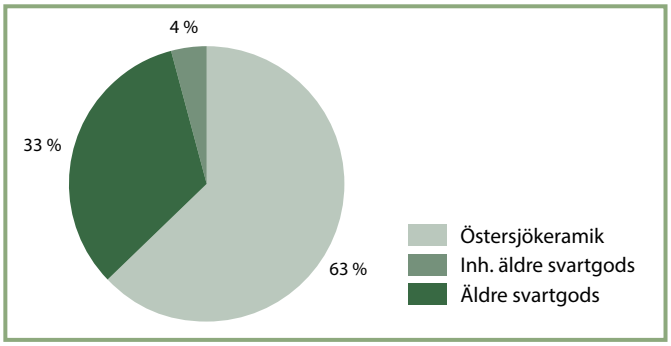

Fig 65 (t v). Fördelningen mellan de olika typerna av äldre svartgods från Skänningeprojektets undersökningar. Den odefinierade gruppen äldre svartgods är med största sannolikhet östersjökeramik, vilket förstärker traditionens närvaro kraftigt. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Två godstyper brukades alltså under tidig medeltid, medan andra lyser med sin frånvaro. Viktigaste observationen är att de västeuropeiska rundbottnade grytorna inte nått platsen. ”Kugeltöpfe” av äldre svartgods fanns i Söderköping, men inte på landsbygden (Broberg & Hasselmo 1981:132, fig 88). Denna ”tyska” tradition anlände inte förrän kontakterna med kontinenten förstärktes i slutet av 1100-talet. Söderköping var en interregional mötesplats vid Slätbaken där man med havsnära läge hade andra sociala förutsättningar för utbyte än vid Skenaån.

Människorna på landsbygden och i Söderköping uppvisar alltså samma typ av konsumtionsmönster. Både det inhemska äldre svartgodset och östersjökeramiken tillverkades parallellt under en längre tid. Nytillskottet östersjökeramik anlände med kunniga keramiker omkring år 1000, medan det inhemska äldre svartgodset fortsatt brukades som under hela den yngre järnåldern. Båda traditionerna försvann från härdarna före mitten av 1200-talet. Utifrån denna kunskap om formvärld, dateringar och godstyper är det möjligt att gå vidare och närmare studera den sociala och ekonomiska bakgrunden till keramiktillverkningen under 1000- och 1100-talet.

Östersjökeramik som tradition

Varifrån kom den nya keramiktraditionen? Östersjökeramiken ansågs länge ha sitt ursprung i de västslaviska områdena söder om Östersjön, vilket avspeglade sig i den tidigare beteckningen ”vendiskt svartgods”. Kärlen uppfattades primärt som importerade med antydan om handelsförbindelser som föregick Hansans genombrott i området (Selling 1955; Hasselmo 1992:43). Ursprunget har visat sig vara mer stilmässigt och regionalt heterogent samt socialt varierat än vad som antagits (Roslund 2001). Visserligen utgick traditionen från senslavisk stil, men bör ses som en skandinavisk reception av en främmande teknik och formvärld. För att nå en förklaring till processen måste vi utgå ifrån samtliga tre traditioner som producerades i samtiden; *den inhemska senvikingatida keramiken*, *importerad senslavisk keramik* samt *östersjökeramik*.

Den sista kategorin utgick från senslavisk stil, men bör ses som en genom sociala processer skapad skandinavisk reception av en främmande teknik och formvärld. Det är svårt att direkt avgöra identiteten hos dem som skapade keramiken och vi får inte se ett direkt samband mellan stil och etnisk identitet. Däremot är det tydligt att de första tillverkarna av östersjökeramik i städer som Sigtuna och Lund kom från slaviska områden. Traditionen skall alltså ses som en process inom varierande sociala och politiska kontexter snarare än en essentiell etniskt definierad keramiktyp. *Östersjökeramik kan därför definieras som en tradition med rötter i senslavisk keramik, men som tillverkas i Skandinavien från tiden omkring år 1000 och framåt. Tekniskt är den uppbyggd på kavalett, försedd med dekor och bränd i öppen härd eller grop. Slaviska keramiker tillverkade dessa kärl i sin nya miljö, men kunskapsöverföringen till egna barn och skandinaviska aktörer utgör den viktigaste delen av processen*.

Några få områden utsattes för direkt inflytande från slaviska keramiker. De tre kärnområdena östra Danmark, Gotland och staden Sigtuna utmärker sig under andra halvan av 900-talet. Orsakerna till att man i Skandinavien accepterade den nya stilen varierade mot bakgrund av tidigare förbindelser och sociala ramar för övertagandet. Sigtunas långvariga relation med nordvästra Kiev Rus’, där Staraja Ladoga, Novgorod och Pskov var mötesplatser, skilde sig markant från de gotländska kontakterna. För gotlänningarna var segelleden till de rusiska rikedomarna in i Rigabukten och längs Daugavafloden till Smolensk viktig, liksom den över Ösel, Finska viken och vidare till Novgorod. Den östdanska utvecklingen hade däremot en helt annan bakgrund, orsakad av det maktpolitiska spelet mellan danska och obodritiska härskare på ena sidan samt raner och liutizer på den andra. Trots olikartade processer som påverkade politik och kulturmönster fick mötena likartad effekt. Slaviska keramiker i Sigtuna, östra Danmark och på Gotland kom i kontakt med människor där som tog upp den nya stilen och gjorde den till sin egen.

Storgården vid S:t Martin låg långt borta från den interregionala kontaktytan på 1000-talet. För att förstå östersjökeramikens vidare spridning bland inhemska keramiker måste vi se tillverkningen av den som en angelägenhet för de skandinaviska hushållen. Det

är svårt att acceptera den som en vara för avsalu om vi ser till tidens socio-ekonomiska situation. Vi kan inte tala om någon serieproduktion med likriktning av former och dekorer. Istället varierar kärlens utseende både inom regionen och inom bosättningen. Keramikerna hade en generell bild av hur kärlet skulle se ut, men påverkade utseendet individuellt. Resultatet blev en heterogen uppsättning kärl.

Kvalitetsmässigt är östersjökeramiken som använts på gården av normal lokal karaktär. Formen är mestadels enkel, uttryckt i inåtböjda mynningar. I de fall öppningarna är utåtböjda verkar de återhållna och korta, bara ett par centimeter långa. Bottnarna har varit placerade på en kavalett under tillverkningen, vilket resulterat i en skarp tydlig kant mellan dessa och buken. Stilistiskt uttryckt är östersjökeramiken välutvecklad som tradition. Det är en grupp erfarna keramiker som har arbetat vid sidan om de som byggde upp det lokala inhemska äldre svartgodset på en enkel träskiva.

Arbetsdelning, aktiva kvinnor och tyst kunnande

Gården vid Sankt Martin var i huvudsak agrar till sin karaktär om vi ser till bebyggelsestruktur och aktiviteter. Keramikens fragmenteringsgrad är ovanligt hög och förstärker den bilden. Skärvorna är hårt finfördelade och kraftigt spjälkade. I siffror visar det sig genom att 77% av skärvorna väger 5 gram eller mindre och att 50% av samtliga skärvor har förlorat ena eller båda sidorna. Fragmenteringen antyder att kulturlagertillväxten inom undersökningsytan varit svag. Inget skyddande avfall har ackumulerats som vanligtvis är fallet i urbana miljöer. Ytorna har dessutom sprängts bort, inte försvunnit genom slitage, vilket anger en exponering för frost och varierad väderlek under längre tid. Analogier i bebyggelsestrukturen kan göras till det tidiga Lund som under det utgående 900-talet och det tidiga 1000-talet var en centralort, men med många öppna ytor. I en sådan miljö, som kan beskrivas som lantlig, bör keramikerna ha varit inriktade på en tillverkning för hushållet. Det är svårt att hitta argument för att en egentlig marknad skulle ha existerat inom ramen för den extensiva bebyggelsen.

Om vi förutsätter att man tillverkade de matbehållare som täckte de egna behoven inom hushållet blir nästa fråga vem som gjorde dem? Etno-arkeologiska studier av lågtekniska samhällen har visat att keramiktillverkning främst är ett säsongsbundet arbete knutet till en kvinnlig sfär (Arnold 1985:100ff; Wright 1991). Insamlande av rålera, bearbetning och magring vid behov, utformning och slutligen bränning kunde fördelas på några veckor under perioder med torr och varm väderlek. De obrända kärlen måste torka innan bränning för att inte spricka, vilket begränsade tiden för tillverkning under året. Eftersom arbetet inte fick inkräkta på andra göromål som var vitala för vardagen fanns det en motsättning i valet av tidpunkt. Samtidigt med den mest hektiska odlings- och skördesäsongen under sommaren och tidig höst skulle man tillverka krukor.

Den tidigmedeltida arbetsdelningen mellan kvinnor och män bör ha varit lik den som vi möter under senmedeltid och tidigmodern tid. Även om kvinnor rörde sig utanför hushållssfären var mycket av vardagsgöromålen förknippade med husen på gårdstunet. Däribland fanns ansvaret för beredning och förvaring av mat, bakning och annan förädling av råvaror. Orsaken till att kvinnor står för keramiktillverkning i lågtekniska samhällen är även graviditeter, närheten till barnen för den dagliga tillsynen och samvaron med dem (Arnold 1985:101f). Den enkla keramiktillverkning som utövades på storgården under 1000- och 1100-talet kunde anpassas till matlagning och andra arbeten i hushållet. Förutom en genusrelaterad arbetsdelning har också andra sociala identiteter avgjort vem som arbetade med keramik. Änkor, äldre kvinnor och kvinnor utan barn var som individer inte lika knutna till reproduktionen och kunde därför frigöras för andra uppgifter.

Det var alltså troligen kvinnor som tillverkade kärlen. En nära samvaro med barnen gjorde att de små såg och tog till sig handlingar, rörelser, liksom tekniskt kunnande om råmaterial och formvärld. Samtidigt sipprade föreställningar in i deras medvetande om själva processen som ledde från våt lera till fast keramik. Detta var viktigt för överföringen av kunskap och erfarenheter mellan generationerna. Hantverk brukar oftast läras in genom social och rumslig närhet. Lärandet är en form av överföring som resulterar i föremål där det går att avläsa såväl läromästarens stil och kunnande, som lärlingens enskilda förmåga. Keramiktillverkningen ger en utmärkt utgångspunkt för studier av mellanmänsklig kommunikation som går att avläsa arkeologiskt.

Kunskapsöverföring av ett hantverk, som denna enkla keramiktillverkning, är både praktisk och abstrakt. Praktiken ligger i den ”*chaîne d'opératoire*”, eller arbetsgång, som keramikern måste känna till för att visualisera ett kärl i den mjuka hög av lera som ligger framför henne. Denna kedja av aktiviteter sker inför ögonen på det kollektiv aktören rör sig inom (Dobres 2000:155f). Hantverk är alltså inte en dold aktivitet, bortsett från de fall då kunskap medvetet hölls förborgad för andra. Sekvensen av handlingar berörde fler människor, eftersom tillverkningen av keramik innebar att olika individer hämtade rålera, formade och brände kärlen. Därmed ökade intensiteten i den kulturella dialog som praktiken genererade.

I arbetsgången skiljer sig den äldre inhemska traditionen från den nya östersjökeramiken, vilket gör att vi bör tänka oss olika aktörer bakom dem. I båda processerna ingår insamling av rålera, rensning från större mineraler och organiskt material, magring av leran vid behov, torkning av färdiga kärl och slutligen bränning i grop eller övertäckt härd. För östersjökeramikens del adderades tre steg. En första skillnad var uppbyggnadstekniken med tunna band av lersträngar istället för runda ”korvar”, vilket gav en tunnare kärlvägg och bättre hållfasthet i skiljet mellan banden. Dessutom behövdes som ett andra tillägg en kavalett som var en rund skiva placerad på en centrerad axel som gick att snurra. Även om det inte rörde sig om drejning kunde utsidan formas och dekoreras med större finess. Östersjökeramiken bär därför synliga horisontella spår på ytan efter rotation. Ett tredje tillägg är dekorationen. För att göra den ingick ett tandat redskap eller en pinne i keramikerns sparsmakade verktygslåda.

Synen på hantverkskunnandet som steg i en kedja av händelser, på väg mot ett färdigt objekt, är frestande. Samtidigt är denna sinnebild bara ett redskap för analys, inte en återgivning av hur tillverkningen gått till. En ”*chaîned' opératoire*”, eller arbetsgång, existerade som en temporal kedja av händelser, men hela tiden hade keramikern totaliteten i processen klar för sig. För att nå fram till den färdiga krukan passerade hon flera beslut som ingick i den kognitiva kunskapen om vad som var riktiga val. Däremot släppte hon inte tanken bakåt eller framåt i processen. Ritualer och praxis gav stabilitet och socialt ramverk åt handlingarna. Både praktik och abstrakt tänkande var tekniskt, socialt och kulturellt betingat. Därför räcker inte det analytiska redskapet, som ”*chaîne d'opératoire*” utgör, till för att vi ska förstå olika former för överföring. Den passivt analytiska logistiken måste placeras i en social kontext där keramikern får en aktiv roll.

Överföringen av hantverkskunnande sker oftast tyst, utan verbalisering av de steg som ingår i arbetet (*tacit knowing*) (Polanyi 1983; Molander 1996; Molander 2006). Istället uppmuntras eller kritiseras gesällen eller barnet av den äldre kunskapsbäraren och leds mot en högre nivå av insikt och praktiskt kunnande. Hantverkets och den praktiska kunskapsöverföringens process intresserade kemisten och filosofen Michael Polanyi som under 1950- och 1960-talet utvecklade en aktörsinriktad teori som tar hänsyn till kunskapens

sociala dimension (Polanyi 1983 (1967)). Enligt hans synsätt är kunskap mer än en ren beskrivning eller inlärning. För att nå ett bestämt mål med kunnandet är engagemang, ”passion” eller personens upplevelse väsentlig. Polanyi skiljer mellan två nivåer av kunskap; ”*focal knowing*” och ”*tacit knowing*”. Den första innebär att koncentrationen ligger på just det objekt man arbetar med för stunden, den senare innebär att man brukar tidigare förvärvad kunskap outtalat för att hantera uppgiften. Den senare tysta kunskapen är den som förvärvas i direkt samvaro med en läromästare under lång tid. På så sätt överförs erfarenheter som inte kan verbaliseras av mästaren själv, som vet mer än vad som kan uttryckas med ord.

Fokus på det temporära föremålet får inte ta över handlingarna. Om en keramiker behöver tänka efter för varje rörelse vid byggandet av kärlet tappar hon flödet. Effekten kan bli ett misslyckande eller nytillskott i stil om det är en nybörjare som agerar. Vi kan alltså uppfatta den oerfarna nybörjaren eller en ny stil genom former som är ”outvecklade” eller avvikande mot normen i det arkeologiska källmaterialet. I det tysta överförandet för läromästaren både in det kollektiva förflutna i form av de erfarenheter hon förvärvat sedan barnsben, och det individuella bidraget till stilen genom åren av handlande. Eleven tar alltså del av både en normativ kollektiv kunskap och de förändringar som individen presterat medvetet eller omedvetet. I det materiella resultatet av handlingen ingår därför spår efter kulturella, tidsmässiga och geografiska skillnader. I arkeologiska termer kallar vi det för typ, men begreppet stil ger en aktivare mening. I stilen gömmer sig nämligen aktörens val, inte endast arkeologens metod (typologin).

Ur ett mänskligt perspektiv kan vi tala om generationsväxlingar där stilar dynamiskt klingar ut och nyskapas i takt med att de äldre läromästarna dör och de yngre tar vid. Eftersom kunskap bärs av kunniga människor försvinner den individuella erfarenheten med bärarens bortgång (Molander 2006:18). Ändå förekommer en viss konservatism i allt hantverk. Människor tilldelas och tar snabbt på sig roller som de sedan faller tillbaka på. Om en kvinna inom storgården vid S:t Martin utförde ett högkvalitativt arbete som fick positiv respons, blev hennes roll säsongsvis återkommande. Detta stabiliserade stilen på kärlen och lämnade utrymme för upprepade tidpunkter då hennes barn eller andra intresserade kunde lära sig hur man gjorde. Närhet, intensitet och upprepning påverkade graden av tyst kunnande och fungerade stilkonserverande. Förändringsprocessen i ett lågtekniskt samhälle blev alltså långsam, med individer som både stabiliserande och nyskapande aktörer. Förskjutningarna uppenbarade sig i generationsväxlingarnas långsamma lunk. Den naturliga dynamiken gjorde det svårt att behålla exakt samma stil genom flera generationer. Bibehållen stil krävde medveten ansträngning. Trögheten som verkade mot förändring var ansträngande och kunde kräva lika hög grad av viljeyttring som en innovation.

Tillverkat i träldom

Det var alltså troligen kvinnor som såg till att hushållen kunde lagra maten och bereda den över eldarna. Man kan ställa sig frågan om vi kan komma närmre den sociala status som de hade? Förutsättningarna för den ligger i arbetsdelningen som utvecklats fram till 1000-talet. Hantverk var ofta mer generellt än under senmedeltiden. En individ kunde vara mångsysslare och utföra arbeten i både metall och trä. Specialister som myntmästare och guldsmeder fanns givetvis, men de arbetade på en annan social nivå än de keramiker vi möter på landsbygdens gårdar. Där producerade man till huset och för de direkta dagsbehoven. En högre grad av arbetsdelning ser vi mellan de specialiserade hantverkare som arbetade i koppar och brons, ben och horn. Restprodukterna efter deras verksamhet hittar

vi runt grophus och långhus på gården. Med keramiken var det annorlunda. Den stora formvariationen visar på flera händers arbete. Om specialister arbetade med tillverkningen hade formvärlden varit mer begränsad. Hushållsanknytningen och den enkla tekniken gör det troligt att ofria trälar som var upptagna i familjerna handskades med kärlen. Detta rimmar väl med de låga positioner hos professionella keramiker som vi möter i samtidens mer avancerade samhällen (Roslund 2001:82). Vi kan sluta oss till att kärlen inte tillverkades av en ”hantverkare” som med normal definition ständigt utövade och levde av sitt yrke, utan att keramikern säsongsmässigt gjorde vad hon var duktig på.

Arbetet på gårdarna fördelades utifrån könstillhörighet och ställning i samhället. I nordiska sagor, landskapslagarna och även bland bilder i kyrkor och dokument framgår det vilken syn som rådde. I detta inomnordiska källmaterial framställs arbetet nära hus och härd som kvinnosysslor (Myrdal 2003). Mjölkning, malning och bakning var tunga enformiga vardagsgöromål som ständigt upprepade sig och som trälkvinnorna utförde inom hushållen. Manliga trälar grävde, mockade gödsel och skötte djuren. Den symbolladdade sådden sköttes länge av husbonden själv (Myrdal 2003:127). Givetvis fanns det sociala skillnader mellan gårdar beroende på ekonomisk bärkraft, men på storgården bör det ha varit möjligt att upprätthålla en sådan arbetsdelning. Stället var av ansenlig storlek och de mångfasetterade aktiviteter som pågått där, som till exempel hantverk, låg vid sidan om den agrara produktionen. En långtgående specialisering berörde emellertid inte keramiken. Utifrån kärlens formvärld och den genusrelaterade arbetsdelningen kan vi sluta oss till att kvinnliga trälar satt vid kavaletterna.

Varifrån kom dessa kvinnor? För att svara på detta måste vi studera andra regioners stilar. Förutsätter vi att de bar med sig erfarenheter de fått av sina mödrar under uppväxten satt minnet i händer och huvud. Kunskapen levde vidare i upprepat handlande. Närliggande regioner var svearnas Mälardalen, östkusten i Småland, samt öarna Öland och Gotland. I sydväst finner vi småländska inlandet, Skåne och Halland. Det föreligger inga äkta senslaviska kärl i materialet från S:t Martin. Vi kan alltså helt avstå från tanken på en handelskontakt eller import av kärl från slaviskspråkiga områden.

Hur ser då de kringliggande regionernas keramiktraditioner ut under tidig medeltid? I Mälardalen var östersjökeramiken i stort sett en rent urban angelägenhet. Få kärl konsumerades på landsbygden under 1000- och 1100-talet, och då med mycket enkel utformning. Bland mynningsformerna i Sörmland och Uppland var de utåtböjda i majoritet (50%), följda av inåtböjda (32%) samt några få andra former (Roslund 2001:225). Det som talar emot att trälarna skulle komma från Mälardalen är dels den avvikande formvärlden, men mest att östersjökeramiken inte fick genomslag där. Fram till 1200-talets mitt föredrog hushållen det inhemska äldre godset. Intressant nog är denna äldre tradition mycket svagt företrädd på storgården S:t Martin, med endast mellan 1% och 4% av den totala mängden skärvor. Övervikten av östersjökeramik kan vara kronologiskt betingad, men är sannolikare ett tecken på befolkningens sammansättning. Flertalet av dem som tillverkade kärl var upplärda i den nya traditionen.

I Visby, Köpingsvik på Öland och Augerum i Blekinge var utåtböjda mynningar i majoritet bland östersjökeramiken (86%, 81% samt 75%). Där hade man också övergivit det äldre inhemska godset. Trots övervikten på utåtböjda mynningar bland huvudformerna i Köpingsvik finns emellertid stildrag som anknyter till de i Östergötland (fig 66 i, n, o, p). Särskilt några av de långa utåtböjda mynningarna hittar vi även i Söderköping och på storgården (fig 62 f, g, k, l och fig 63 p, q, r). Liksom i Söderköping var dessutom den övervägande mynningsformen utåtböjd i Köpingsvik.

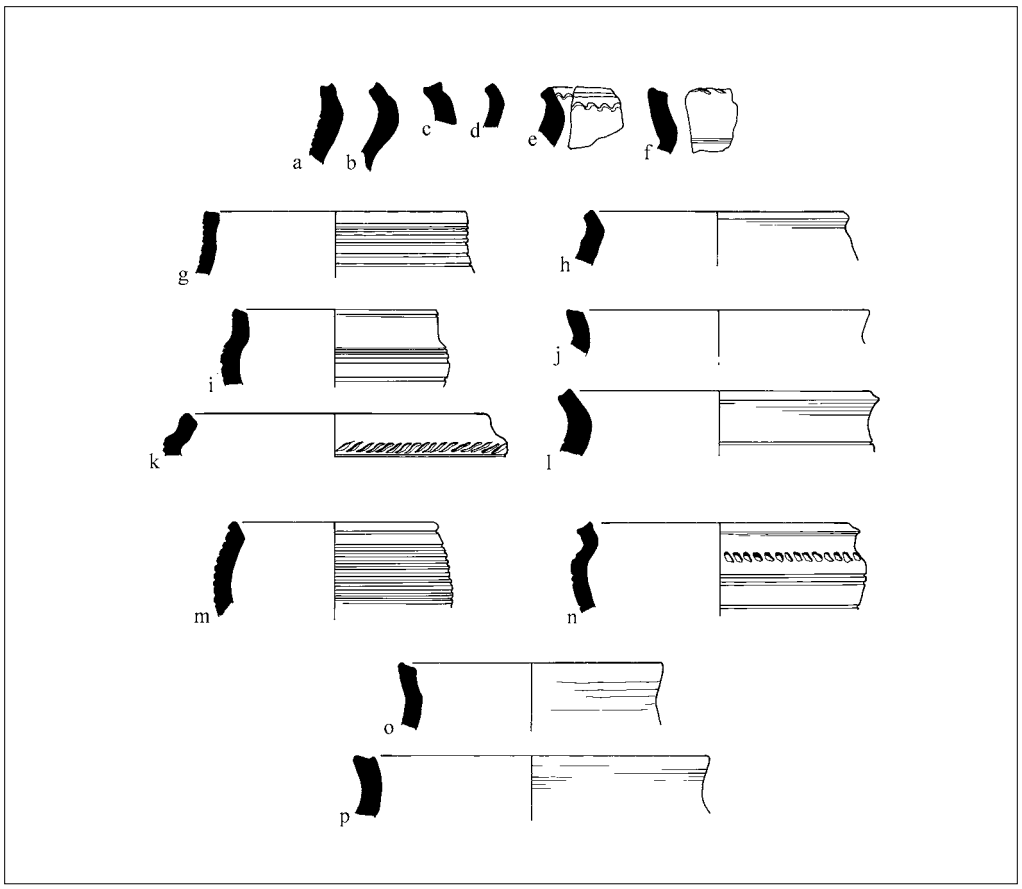

Fig 66. Östersjökeramik från Köpingsvik, Öland. Skala 1:4
TECKNING MATS ROSLUND, LUNDS UNIVERSITET/VIVECA RÖNN.

Produktionen på gården visar alltså en separat utveckling som antingen är kronologiskt eller regionalt betingad. Eftersom kulturlagren i kvarteret Hertigen i Söderköping dateras till 1100-talet och början av 1200-talet kan detta vara utslagsgivande för tolkningen av östersjökeramikens ursprung. Den mer storskaliga bebyggelsen vid S:t Martin är anlagd redan under 1000-talet, och alltså äldre än den i Söderköping. Kontrasten mellan orternas formtraditioner kan alltså bero på att de långa mynningarna är yngre. Något som talar för detta är ett par långa, nästan cylindriska, mynningar som anknyter till former i Söderköping och Pryssgården, funna i kontexter yngre än grophusen (fig 63 q, r).

Den nya keramiktraditionen på storgården bör ha kommit med trälar från närområdet liksom från andra delar av Skandinavien. Sociala och historiska förutsättningar för stilanalogier med regioner längre bort måste undersökas närmare. Några av kärlen är i kvalitativt och stilistiskt hänseende lika östdanska kärl. Under hela 1000-talet föredrog de östdanska keramikerna inåtböjda mynningar, med mer eller mindre accentuerade övergångar mellan mynning och skuldra (fig 67). Bland exemplaren från S:t Martin ser man kärlöppningar där den bearbetade mynningskanten ger ett sådant intryck (fig 63 c, f, g, n, o, p, s).

I Skåne blev den månghundraåriga senvikingatida inhemska traditionen ersatt med en främmande servis inom loppet av ett par decennier. Hastigheten i förändringen visar att genomslaget för den nya stilen var snabb, omfattande, geografiskt utbredd och homogen vad gäller formvärlden. Det bör innebära att en större grupp med människor som bar traditionen anlände från samma område och bosatte sig både i staden och på landsbygden.

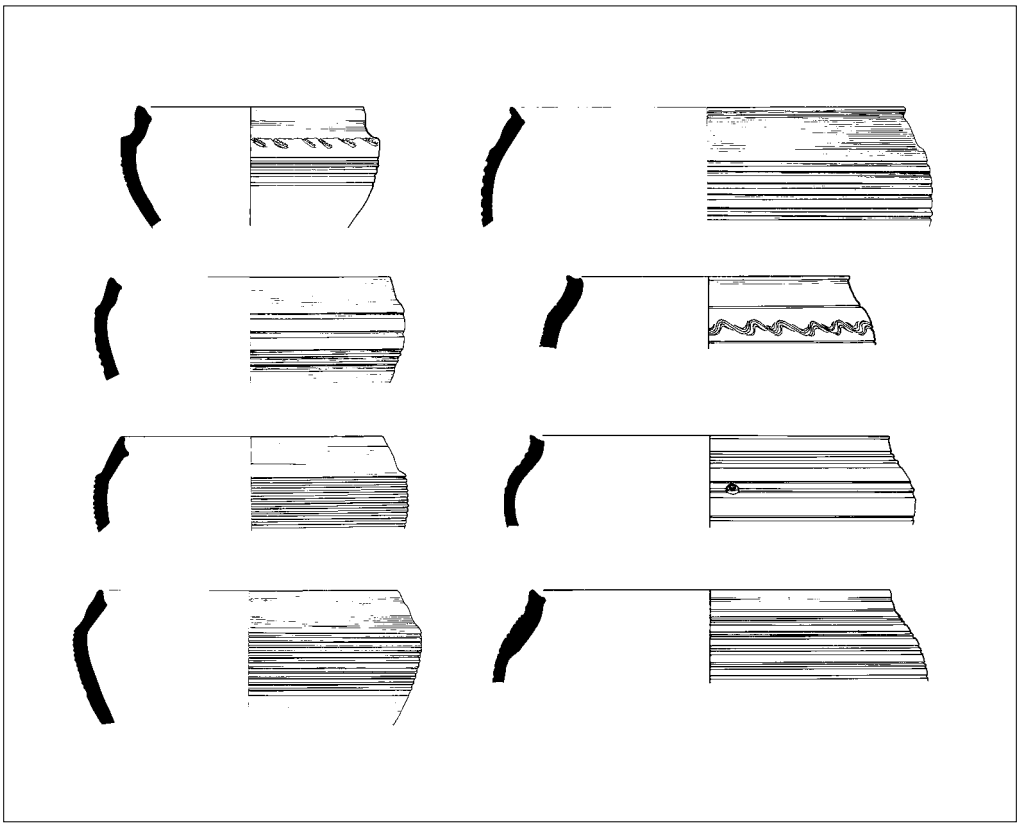

Fig 67. Östersjökeramik från 1000-talets Lund (efter Roslund 2001).
TECKNING MATS ROSLUND, LUNDS UNIVERSITET/CHRISTINA BORSTAM.

De keramiker som arbetade i Skåne var uppenbarligen från västslaviskt område på södra östersjökusten. Men varifrån kom de mer specifikt? De vanligaste formerna som vi finner i det tidiga Lund och på landsbygden användes inom ett väl avgränsat område bland slaverna (Roslund 2001:117, fig 44). Från floden Warnow i väster till Odermynningen i öster samlas de kärl som i stil och kvantitet överensstämmer med den skånska formvärlden. Särskilt många finner vi på ön Rügen.

Orsaken till varför människor kom från området grundade sig i politiska förhållanden. Danska kungar hade sedan länge understött nakoniderna, en slavisk släkt som regerade över obodriterna i Schleswig-Holstein och västra Mecklenburg. Giftermål, kristen mission och gemensamma fälttåg band dem samman. Längre österut i Mecklenburg och på Rügen fanns stammar som lutizer och raner. De höll kvar vid gamla seder gentemot de kristna grannarna. Danskar, obodriter, piasterna i Polen och det tysk-romerska riket gjorde upprepade försök att dominera dem politiskt. Årliga attacker för att erövra byte och störa gränsområdena var normalt för denna tid. Ett stort uppror bland lutizer 983 gav politiskt genomslag över ett större område. Under decennierna från slutet av 900-talet till mitten av nästa århundrade får vi räkna med att de dansk-obodritiska fälttågen intensifierades. Det var under denna tid som de västslaviska keramikerna kom till Skåne. Kontrasten mellan området med dansk-obodritisk överhöghet och traditionsbärarna i den östra delen av Mecklenburg där lutizer och raner hade makten är tydlig. Stilen bör ha kommit från det fientliga området till Skåne med ofria människor som fördes in under tvång, primärt för att arbeta inom jordbruket på gårdarna där.

Eftersom några bland de västslaviska trälarna var keramiktillverkare redan i sitt hemland fortsatte de med detta också i Skåne. Man upprepade samma formvärld som tidigare, men befann sig i en helt ny socio-ekonomisk kontext. Man tog också till sig det nya landets former. I servisen för Lund med omland finns kärl med funktioner som vi inte hittar i det västslaviska området. Hängkärl som fungerade som kokgrytor över härdarna och oljelampor på fot som ljuskällor gjordes på begäran av de nya herrarna. Stil och teknik var emellertid fortsatt slavisk.

Genomslaget blev så fullständigt att vi inte kan urskilja några hybridformer utgående från de senvikingatida och de senslaviska traditionerna. Efter en första hastig social Big Bang gled man över i en långsam hybridiseringsprocess baserad på generationsväxling. Keramiktraditionen förändrades efter hand i en riktning som avvek från den i hemländerna. Vid 1000-talets mitt syns två tendenser. Man behöll konservativt de inåtböjda mynningarna som norm, medan man på andra sidan Östersjön skapade nya former. Samtidigt kom nya mynningstyper att ingå i den skånska repertoaren, utformade av lokala förmågor. Detta antyder att man tappat förbindelsen med sitt ursprung. Man repeterade arkaiska former som hörde till den tid då den äldre generationen kom till Skåne eftersom inga nya intryck kunde traderas från södra östersjökusten. De traditionsbärare som suttit vid kavaletterna på Rügen innan de tvingades till Skåne höll på att försvinna. Sakta omvandlades den senslaviska traditionen till att bli östersjökeramik, en skandinavisk tradition med slaviska rötter.

Förändringen är tydligt mänsklig och den går att anknyta till modeller för "*tacit knowing*". Generationsväxlingar brukar innebära mjuka övergångar till nya former eftersom ingen kan följa en stil i detalj. Om så ändå är fallet beror det på att man verkligen vill, och lägger ner stor energi på att bevara en tradition. Konservatism kräver stor ansträngning. I det vardagliga "görandet" smyger sig små förändringar in på grund av individers vilja, förmåga och oförmåga att upprepa ett fastlagt mönster. Att behålla en exakt form på ett föremål kan ses som ett oroligt tillbakablickande. Därför är också hastigheten i förändringar och omvärldens vilja till omdaning viktiga element för förståelsen av kulturöverföring.

I det danska rikets östra del, var skånska keramiker sysselsatta med att göra helt andra kvaliteter och former på kärlen än flertalet av de i S:t Martin. Även om inåtböjda former dominerade över utåtböjda, avvek formerna och den sociala ramen för produktion vid närmare granskning. Arbetsdelningen var högre i Danmark, där halvt professionella kärltillverkare fungerade inom ramen för hushållet, men som dessutom avsatte kärl genom byte (Roslund 2006:69). Riksbildningsprocessen och urbaniseringsgraden skapade förutsättning för en enkel marknad. I takt med att arbetsdelningen ökade blev allt fler av vardagens materiella behov täckta genom andras tjänster. I Östergötland kan vi tänka oss att traditionsbärarna för den nya formen och tekniken var åtminstone delvis långväga trälar från Östdanmark. Ändå är det tydligt att den äldre traditionen spelade en betydande roll för utformningen av den stora massan av kärl. Kunskapsöverföringen är delvis synlig på storgården. Några av formerna visar tydliga drag av hybridisering mellan den lokala järnålderskeramiken och den nya östersjökeramiken, något som är okänt i Skåne (fig 63 a; 64 a, b, f, h, i). Dessa mellanformer är ett konkret uttryck för hur skandinaviska keramiker stegvis tog till sig den nya traditionen. I Östergötland finner vi därför spår efter en mjuk övergång som visar en pågående kulturell dialog under 1000-talet. Lokala keramiker såg och lärde både av trälarna från östra Danmark och av varandra. Den fortsatta formutvecklingen under tidig medeltid tyder på att tillverkarna kom från ett nära liggande kontaktområde för utväxling och handel med trälar.

Keramikkonsumtionen på den tidigmedeltida gården

De starkt fragmenterade skärvorna från undersökningarna i Skänninge lämnar vittnesbörd om platsens funktion, keramiktraditioner, arbetsdelning och regionala förbindelser under 1000- och 1100-talet innan staden kommit till.

För det första anger de godstyper som tillverkats på platsen såväl en öppenhet mot andra orter och regioner som en konservativ hållning. Jämfört med Uppland och Södermanland där det inhemska äldre svartgodset dominerade till 99% på landsbygden, var Östergötland indraget i en ”sydlig” tradition. Man konsumerade östersjökeramik både på landsbygden och i urbana miljöer på liknande sätt som i Småland, Västergötland och Skåne.

För det andra visar denna öppenhet också en annan form av arbetsdelning än den som rådde längre norrut. Östersjökeramikens kvalitet antyder säsongsmässig tillverkning där troligen samma individer återkom till kavaletterna när tid fanns. Förutom en ren subsistensekonomi fanns det utrymme för utvalda kvinnor i hushållet att tillverka kok- och förrådskärl. Däremot är formvärlden alltför heterogen för att tillverkningen skulle ha utförts professionellt för avsalu.

För det tredje pekar stilen på kärlen ut riktningar som anger varifrån de ofria kvinnorna kan ha kommit. Östersjökeramiken var en innovation som människor burit med sig. Ett spännande spår att följa upp är den östdanska förbindelsen. Vardagskeramiken blir en källa till politisk historia om 1000-talets östgötska släkters bindningar till det starka danska riket granskas närmare. Var de första trälarna som tillverkade östersjökeramik vid S:t Martin gåvor, inköpta eller ditförda med våld från södern? Var de ofria som förts direkt från Rügen eller kom de via Skåne, kanske som andra generationen av traditionsbärare? Kunskapen om teknologi, stil och dekor som de bar med sig var början på något helt nytt. Samtidigt var det äldre inhemska svartgodset fortfarande i bruk.

Härkomsten är inte helt säkerställd för de trälar som fortsatt bar med sig kunskapen och som genom tyst kunnande överförde teknik och stil till sina barn. En del kärl bär gemensamma drag med exemplar från Köpingsvik och Söderköping. Kärlen från Borg och Pryssgården är de som ligger utseendemässigt närmast traditionen i Sankt Martin. Den delvis likartade stilutvecklingen, som vi kan se på dessa platser och på storgården, antyder att människor rört sig mellan dem. Eftersom det troligen är trälar som tillverkat kärlen avspeglar spridningsmönstret en ofrivillig mobilitet. Vi ser i det en försäljning av ofria kvinnor inom Östgöta lagsaga, samt inom gränserna för det som kom att bli Linköpings stift.

Fig 68. Veronika Palm undersöker en stolpburen enskeppig byggnad vid S:t Martin. De ljusa käpparna markerar de stolpar som burit upp byggnaden. Undersökningen visar att byggnaden har varit uppdelad i tre rum, med en köksdel med eldstad längst i öster (uppåt i bild) och en ingångsdel i mitten. Möjligen har den västra delen använts som fähus, flera ombyggnader i denna del av byggnaden kan tyda på detta. Utanför byggnadens västra gavel fanns en mindre odlingyta som använts som kålgård, avgränsad av ett mindre dike. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Fig 69. Vårfrukyrkan sedd från norr. I förgrunden står runstenen Ög 165.
FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.

Storgårdarna – etablering och expansion – en sammanfattande diskussion

Karin Lindeblad

De senaste årens undersökningar i Skänninge har inneburit att vi har fått en betydligt mer fördjupad kunskap om den äldsta bebyggelsens kronologi, omfattning, gestaltning och funktioner. Med de resultat som nu är tillgängliga, tyder allt på att platsen vid Skenaån togs i anspråk för permanent bebyggelse först under äldre järnåldern. Från denna period finns gravfält och gravar samt boplatsindikationer på flera platser i och i anslutning till dagens stadsområde. Däremot finns det inget som tyder på att det har funnits en kontinuitet från denna period fram till vikingatiden.

Detta kontinuitetsbrott, med platser som övergavs under romersk järnålder eller folkvandringstid, är känt från ett stort antal andra platser i Östergötland (Hedvall 1994; Petersson 2006:20ff). Orsakssammanhangen och förloppen kring kontinuitetsbrottet är långt ifrån utredda, och i detta sammanhang får vi nöja oss med att konstatera att övergivandet av bosättningarna i Skänninge, vid slutet av äldre järnålder, inte på något sätt är unikt.

Under vikingatiden, mest sannolikt vid slutet av 900-talet, tas platsen kring Skenaån åter i bruk för bebyggelse. Bebyggelseetableringen i Skänninge ligger senare i tid jämfört med andra undersökta platser i Östergötland, där bebyggelsen nyetablerades, ofta vid de historiskt kända bytomterna, under yngre järnålder men vanligtvis ett par århundraden tidigare (Lindeblad 1996:76ff; Lindeblad & Tagesson 2005:254ff).

Det vikingatida materialet från Skänninge består bland annat av grophus norr om ån samt lämningar efter specialiserat metallhantverk på ett par platser. Förekomsten av grophus, en ovanlig byggnadstyp i Östergötland, tillsammans med det specialiserade metallhantverket visar att redan den första bebyggelsen skiljde ut sig i sin samtid i landskapet (Bergqvist & Lindeblad i denna volym).

Den senvikingatida etableringen i Skänninge skedde någorlunda samtidigt med tillkomsten av andra östgötska urbana orter, som också anlades på nya platser under denna period exempelvis Linköping och Söderköping (Tesch 1987:271ff; Tagesson 2002:234ff; Lindeblad 2008:116ff; Harrison 2012:31ff). Även utanför Skänninge finns indikationer på förändringar som visar på en expansiv utveckling under perioden. Johan Berg har i sin studie visat att det finns indikationer på att 1500-talets frälseägda ensamgårdar i området kan vara nybyggen från vikingatid eller tidig medeltid. Denna kolonisation har sannolikt skett inom ramen för en godsdrift, där ägaren initierade nybyggen på sina egna marker.

Samtidigt som Skänninge togs i anspråk för bebyggelse, eller något senare, anlades två kyrkogårdar på ömse sidor om Skenaån. Vid S:t Martin finns fynd av flera tidigkristna grav-

monument, varav några har daterats till första halvan av 1000-talet. Detta gör dem sannolikt till de äldsta i Östergötland. Även på andra sidan om ån, vid Allhelgonakyrkan, finns flera fynd av tidigkristna gravmonument. Materialet härifrån är mer fragmentariskt och svårbedömt men kan, liksom övriga monument i Skänningetrakten, dateras till 1000-talets mitt eller andra hälft (Hedvall samt Ljung i denna volym).

De två kyrkogårdarna med tidigkristna gravmonument, placerade endast ett par hundra meter från varandra, måste ses som ett nytt inslag i landskapet och som ett tydligt ställningstagande för den nya, kristna gemenskapen (jfr Anglert 2006b:169). Det finns visserligen liknande gravmonument från många andra kyrkor i denna del av Östergötland, men materialet från Skänninge skiljer ut sig dels genom att det finns gravmonument på två så närliggande platser och dels genom de mycket tidiga dateringarna.

I detta sammanhang är det också intressant att notera att det inte finns några kända gravfält från yngre järnåldern i Skänninge. Detta kan givetvis bero på att de ligger dolda under åkermarken, men det kan också indikera att de människor som valde att etablera sig här vid slutet av vikingatiden redan var kristna.

Valet av plats och aktörer

Varför valdes då just denna plats i landskapet vid vikingatidens slut? Det finns inget självklart svar på frågan. Till skillnad från andra jämförbara orter ligger inte Skänninge vid något större vattendrag och här saknas också det dramatiska och monumentala landskap som har förts fram som en förklaring till placeringen av den tidiga och mycket stora gravplatsen vid Alvastra vid Omberg (Ersgård 2006:61ff).

Skänninge har med andra ord inte ett lika omedelbart lättförklarligt topografisk läge i landskapet. Placeringen vid ett vadställe över Skenaån, där flera äldre vägar möttes, har sedan länge framförts som en lokaliseringsfaktor och genom våra undersökningar har flera av vägarna fått tidiga dateringar. Vid en av vägarna, den som gick vidare till Linköping finns också en runsten som ytterligare indikerar vägens ålder. Det finns också uppgifter om att det tidigare har stått en runsten i norra utkanten av Biskopsbergas ägor, längs med vägen till Motala.

Orten har med andra ord etablerats vid en kommunikativ knutpunkt, i ett utpräglat agrart landskap, där flera av Östergötlands huvudvägar sammanströmmade. Även Skenaån kan ha haft en viss betydelse som kommunikationsled, ett par kilometer öster om staden rinner den ut i Svartån, som i sin tur fortsätter ut i sjön Roxen. Valet av denna plats måste ha inneburit en strävan efter exponering och en tydlig markering av en nyordning med bland annat en ny religion.

Frågan är hur ägandesituationen i och kring Skänninge såg ut när bebyggelsen anlades här vid vikingatidens slut. Som redan nämnts verkar de historiskt kända bytomterna ha bebyggts senast under vendeltid. Därför är det troligt, men inte belagt, att de omgivande byarna kring Skänninge etablerades då. Det framstår därför som osannolikt att markerna vid vägmötet var ett ”ingenmansland” vid tiden för nyetableringen och mycket tyder också på att äganderätten var väl definierad i dessa trakter under vikingatid (Ericsson 2005:196ff; Berg 2009:106ff).

Ett exempel på detta finns från Högby, söder om Skänninge. På en av runstenarna där anges att en person vid namn Öjvind ”ägde Högby”. Utifrån runstensmaterialet här kan en släktkrets, där Öjvind ingick, rekonstrueras. Flera omständigheter kring denna släkt, med bland annat omnämnanden om utlandsfarare och kvinnor som har rest runstenar, visar på släktens höga sociala status. Fem, eller möjligen sex, av dessa runstenar som berättar

Fig 70. På bilden syns ett parti av den äldre Motalagatan som ett mörkt stråk i den ljusa sanden, i riktning mot Vårfrukyrkan i bakgrunden. Vägen undersöktes även i ett senare skede på den andra sidan järnvägen där det visade sig att den svängde av åt höger i bild, i riktning mot S:t Martin. FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.

om släkten, har varit inmurade i Högby kyrka, medan en av dem påträffades inmurad i Vårfrukyrkan i Skänninge. Hur detta ska tolkas är en öppen fråga, men en försiktig tolkning kan vara att denna släktkrets även ägde mark i Skänninge.

Det mest sannolika är att marken vid vägmötet ägdes av några släktgrupper i trakten, även om det inte går att med bestämdhet säga vilka. De först namngivna personerna i Skänninge är de som gravlades under de mycket tidiga gravmonumenten vid S:t Martin. Gravskicket och den tidiga dateringen, indikerar att denna släkt tillhörde ett skikt i samhället som introducerade den nya religionen och som tillsammans med andra tidiga kristna släkter var de som stod bakom etableringen av den nya platsen (jfr Hermansson 2000:10ff).

Det är först från 1100-talets slut och framåt som vi kan få mer utförliga uppgifter rörande ägandet kring Skänninge, då vi bland andra kan se biskopen i Linköping och personer ur de lokalt förankrade släkterna Folkungaätten och Elofsönerna som jordägare.

Det äldsta omnämnandet av Skänninge är i ett brev från år 1178, där det omtalas att biskopen i Linköping hade en av sina huvudgårdar vid Skänninge (Stibéus i denna volym). Det är inte belagt vem som donerade gården till biskopen, men det är troligt att någon från de tidiga kungaätterna ligger bakom donationen. I materialet från 1200-talets mitt och framåt är det tydligt att det var dåtidens högaristokrati som ägde jord i byarna som angränsar till staden i norr. Även om Folkungaätten, vars medlemmar innehade kungaämbetet från 1200-talets andra hälft, inte kan beläggas som jordägare i byarna i direkt anslutning till Skänninge, ägde de jord i de närbelägna socknarna Bjälbo, Järstad och Fivelstad (Berg i denna volym).

Även analysen av de äldre kartorna visar på ett samband mellan byarna norr om Skänninge och staden. Utmarkerna på stadsjordarna ägdes ursprungligen av Biskopsberga och Snyttringe. I det skriftliga källmaterialet finns också indikationer på ett samband mellan S:t Martins kyrka och Snyttringe, genom ett nära släktskap mellan Ingrid Elofsdotter, som grundade systrakonventet, och personer i Snyttringe vid 1200-talets slut. Ingrid tillhörde Elofssönernas ätt, en släkt som ägde stora jordegendomar norr om Skänninge, vilka kom att ingå i konventets ägor. Det är däremot oklart på vems mark S:t Martins kyrka låg när den donerades till konventet. En hypotes kan vara att kyrkan och gården ägdes av Ingrid Elofsdotter, medan hennes bröder bidrog med ägorna norr om Skänninge vid grundandet av konventet.

Genom de skriftliga källorna ges en inblick i ägoförhållanden, samt vilka släkter och personer som hade intressen i och kring Skänninge från slutet av 1100-talet och framåt. De tidigare aktörerna går inte att definiera mer precist, men det är rimligt att tänka sig en liknande situation vid vikingatidens slut, med flera framträdande släkter i området som låg bakom den tidiga etableringen i Skänninge.

Ytterligare en fråga som är relevant är vilka namn de olika bebyggelserna hade före förändringarna på 1200- och 1300-talen. När biskopens huvudgård omnämns för första gången benämns den som huvudgården vid Skänninge, alltså inte i Skänninge. Detta innebär att det är mest troligt att antingen området kring S:t Martin eller Allhelgonakyrkan då kallades Skänninge. När Ingrid Elofsdotters bröder ungefär 100 år senare skänkte jord till det blivande dominkankonventet, berättas att deras syster Ingrid bodde i Skänninge och att platsen för det blivande konventet skulle ligga vid S:t Martin, i Skänninge. Detta är ett betydligt senare belägg, men som ändå kan indikera att det var gården vid S:t Martin som ursprungligen var Skänninge. I detta sammanhang är det också intressant att notera att konventet i flera medeltida källor även benämns Skänninge kloster (Berg i denna volym).

Tidig religiös centralitet

Det är först från mitten av 1000-talet och framåt som vi kan få en mer fördjupad uppfattning om Skänninges gestaltning och karaktär. Allt tyder också på att orten byggdes ut och omgestaltades med början under 1000-talet. Senast under 1100-talet anlades ytterligare en kyrkogård vid S:t Olof, där det också har undersökts en samtida gårdsbebyggelse. Vid Allhelgona uppfördes en av landskapets största stenkyrkor, med ett torn som varit jämförbart i storlek med tornet i det närbelägna Bjälbo. Det är uppenbart att orten då fick en ännu tydligare religiös centralitet. Detta förstärktes ytterligare, sannolikt redan i början av 1200-talet, när ett av landets äldsta hospital uppfördes i östra delen av Skänninge.

Även den omdaterade begravningsplatsen för avrättade personer, som var i bruk under tidig medeltid, visar på ortens tidiga centralitet. Det är uppenbart att rättskipning har utförts på platsen och placeringen i landskapet, i närheten av tre häradsgränser, kan indikera att det inte bara var skänningebor som dömdes och avrättades här.

Gestaltning och funktioner

Det mest omfattande materialet som kan belysa det tidiga Skänninge är från storgården vid S:t Martin, norr om Skenaån. Det arkeologiska materialet visar även att det har funnits samtida bebyggelse och områden med specialiserat hantverk både vid Allhelgonakyrkan och vid det som senare blev S:t Olofs konvent. Hur bebyggelsen har varit utformad på dessa båda platser samt vilka andra funktioner som funnits där är än så länge tämligen outrett. Möjligheten finns att det har funnits storgårdar även här, som vid S:t Martin, men för detta finns egentligen inga belägg i dagsläget, vad som kan indikera detta är att det finns bebyggelselämningar inom mycket stora områden. Det är inte heller omöjligt att det har funnits en tidig tomtindelad bebyggelse här, ett förslag som framförts här är att en sådan kan ha funnits under 1100-talet vid Allhelgonakyrkan.

Kyrkogården vid S:t Martin anlades senast under första halvan av 1000-talet, och sannolikt uppfördes det även en träkyrka samtidigt. Som redan nämnts innebär den tidiga dateringen av ett par av gravarna att kyrkogården har den äldsta kända dateringen av en kyrkogård i Östergötland. Kyrkogården verkar ha varit tämligen liten, vilket antyder att den endast brukades av gårdens eller släktens medlemmar. Det finns heller inga indikationer på att det byggdes en stenkyrka här förrän i samband med att Ingrid Elofsdotters systrakonvent uppfördes på platsen.

Den samtida gårdsbebyggelsen i anslutning till S:t Martin har varit mycket stor. Vi har beräknat det bebyggda området till ungefär 50 000 m^2. Gården har varit indelad i skilda område med bebyggelse, hantverksområde och åkermark, som har avgränsats genom ett närmast rätvinkligt system av grävda diken. Liknande indelningar har inte undersökts i Östergötland tidigare, förutom i de tidiga städerna där tomterna avgränsats med grävda diken.

Mycket talar för att gårdens huvudbebyggelse har legat på åsryggen, i anslutning till kyrkogården. I ett betydligt flackare parti, längs med den äldre vägen till Motala, har mindre gårdsenheter, hantverksområden och åkermark undersökts. Bebyggelsen har bestått av enskeppiga byggnader samt grophus. Vi har tolkat denna del av gården som storgårdens underlydande enheter.

Mycket tyder på att gårdens ekonomi i huvudsak var agrart baserad men det finns även föremål som visar att det har utförts specialiserat metallhantverk och varuutbyte från slutet av 900-talet och fram i 1100-talet. Det finns inget som tyder på att dessa verksamheter har varit av permanent karaktär. De har sannolikt istället utförts vid speciella tillfällen av personer som har haft anknytning till någon av gårdarna, alternativt av tillresta hantverkare.

De tydligaste beläggen för metallhantverk och varuutbyte finns vid S:t Martin och några hundra meter öster om S:t Olof. Förekomsten av dessa specialiserade verksamheter understryker att Skänninge skiljde sig från övriga platser i landskapet. Under samma period finns endast ett par platser i Östergötland där liknande funktioner är belagda, exempelvis i Hov och i Söderköping.

I dagsläget framstår gården vid S:t Martin som en solitär i landskapet, det finns inga liknande platser undersökta i Östergötland. Gården framstår som unik genom sin storlek och utformning samt med de specialiserade funktionerna. Detta betyder naturligtvis inte

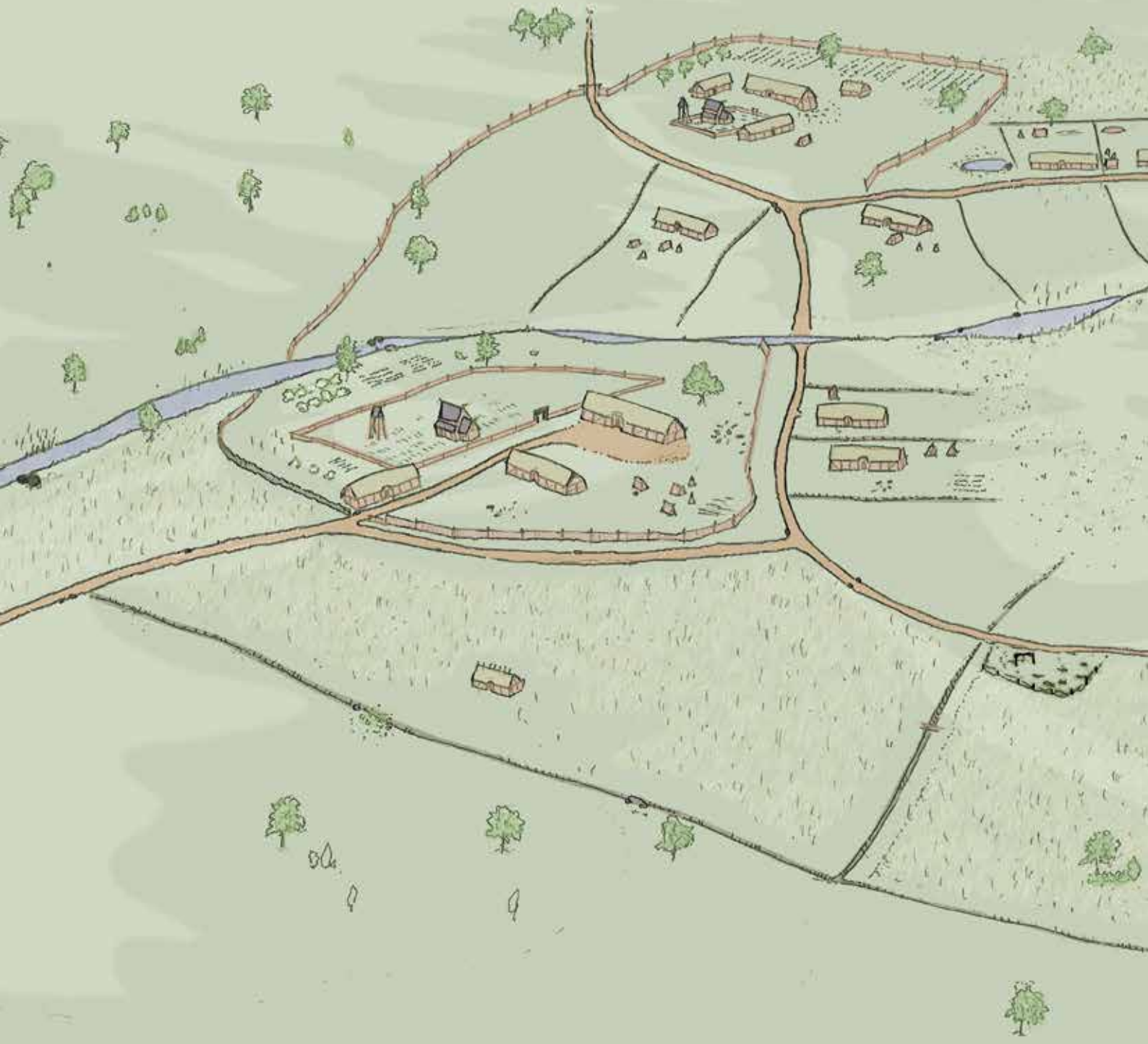

Fig 71. Förslag på hur Skänninge kan ha sett ut omkring år 1100. Norr om ån ligger storgården S:t Martin, vilken kanske var den ursprungliga enheten med namnet Skänninge. Gården till vänster vid Allhelgona, kan ha varit i kunglig ägo. Till höger om denna syns bebyggelsen vid S:t Olof, som är något yngre än de förra och som sannolikt har ägts av biskopsbordet. Marken till denna kan ursprungligen ha tillhört bebyggelsen vid Allhelgona och möjligen donerats av kungen.
ILLUSTRATION JOHAN LEVIN, ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM.

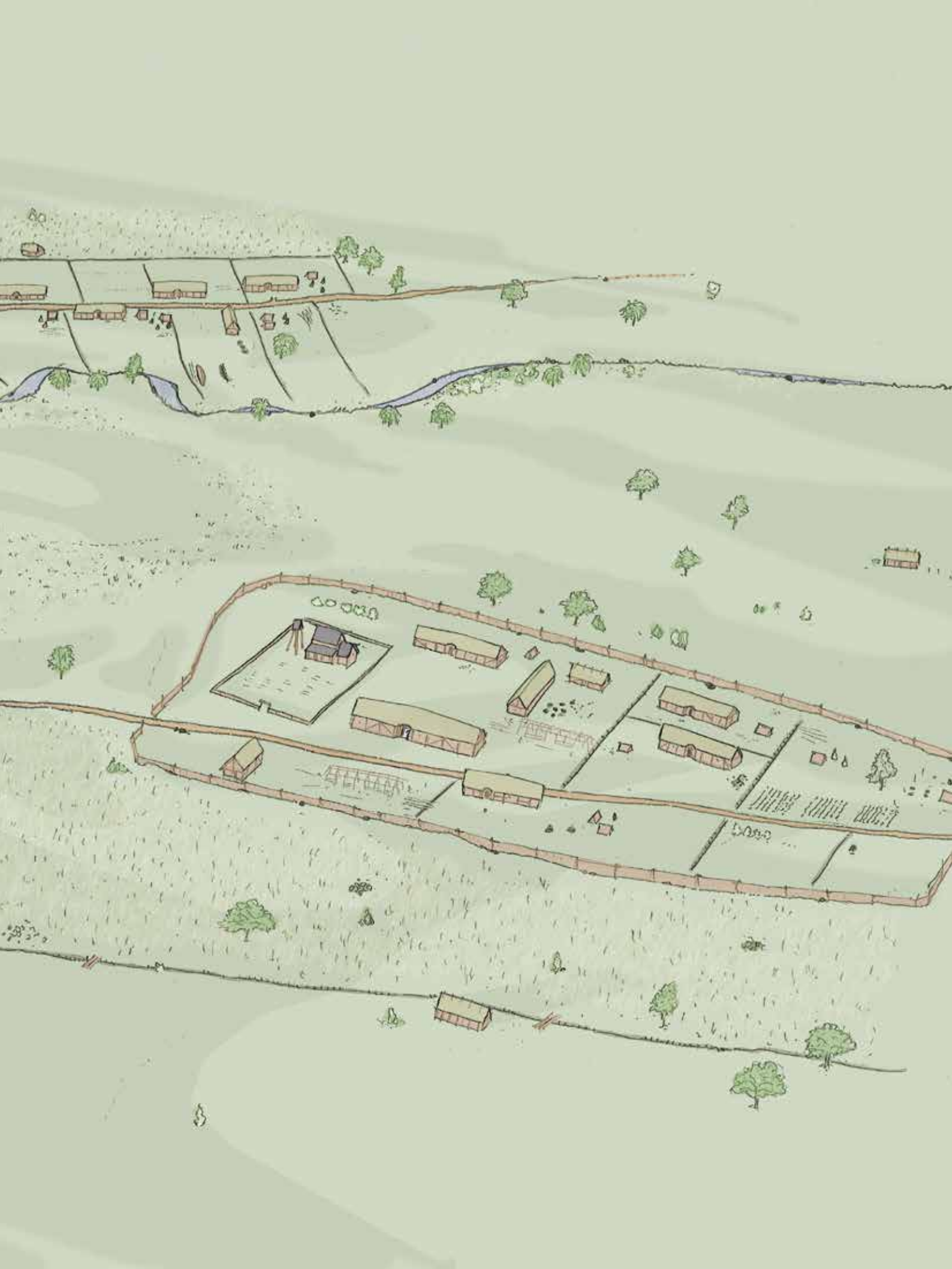

att det inte har funnits liknande gårdar, som nämnt ovan är det sannolikt att det funnits ytterligare två i Skänninge samt förslagsvis, vid någon eller flera av de drygt 30-tal platser där det finns fynd av tidigkristna gravmonument i landskapet.

Sydskandinaviska kontakter?

Ur ett ekonomiskt perspektiv har gården vid S:t Martin med största sannolikhet i huvudsak varit agrart baserad. Undersökningarna visar att åkermarken delades in i separata brukningsenheter senast under 1200-talet, vilket vi har tolkat som att jordbruket då drevs med landbor. Tidigare har gården troligen delvis drivits med ofri arbetskraft och intressant nog har Mats Roslund, genom sina studier av östersjökeramiken, visat denna grupp av människors närvaro i Skänninge. Han menar att det var ofria kvinnor som tillverkade denna typ av keramik, inom ramen för hushållet. Kärlens formspråk visar tydligt på en östdansk tradition, som i sin tur kan föras vidare till Rügen vid södra Östersjökusten. Detta ger intressanta möjligheter att diskutera trälkvinnornas ursprung. Var de ofria kvinnor som förts direkt från Rügen, eller kom de via Skåne till Skänninge?

Skänningekärlen har också paralleller på närmare håll, till exempel i material från Borg och Pryssgården utanför Norrköping samt kärl från Söderköping. Roslund öppnar därför för möjligheten att människor har rört sig mellan orterna, vilket kan visa på en försäljning av ofria kvinnor i det som under 1100-talet utgjorde Linköpings stift (Roslund i denna volym).

Denna aspekt är intressant, eftersom det finns andra företeelser som indikerar kontakter mellan Skåne och gården vid S:t Martin. Förutom keramiken så har indelningen av storgårdsområdet, med grävda diken, sina närmsta paralleller i Sydskandinavien och hela ortens gestaltning och placering i landskapet är på flera sätt jämförbart med det tidigaste skedet i Lund (Larsson 2006a;172ff; Johansson Hervén 2008:259ff). Ytterligare en indikation på sydskandinaviska kontakter under perioden är att stilen på runstenarna i och kring Skänninge knyter an till ett sydskandinaviskt formspråk.

Hur ska vi se på dessa uttryck som visar på kontakter mellan Skänninge och Sydskandinavien, och då kanske framför allt Skåne? Sannolikt har dessa kontakter varit av personlig karaktär inom eliten i de båda områdena. På 1100-talet kan vi se att det skedde giftermålsallianser mellan såväl den Stenkilska som den Sverkerska ätten och det danska kungahuset, samt i kretsen kring dem. Båda ätterna hade omfattande godsinnehav i Östergötland, bland annat i Alvastra och Vreta (Holmström 2006:219ff; Hermansson 2010:228ff). Även om det inte var just dessa grupperingar som verkade i Skänninge kan de ha ingått i samma elitkollektiv, och i så fall haft personliga förbindelser med Skåne och övriga Sydskandinavien.

Några utblickar

Som redan nämnts ovan har det troligen funnits flera gårdar i landskapet som den vid S:t Martin, även om de inte har identifierats än. Om vi däremot ser till orten som helhet, med den mycket tidiga kyrkliga centraliteten, är de enda jämförbara orterna i Östergötland Linköping, Söderköping och möjligen också Norrköping, där det intressant nog också har gjorts fynd av tidigkristna gravmonument.

I Linköping har det troligen funnits två kyrkogårdar redan under 1000-talet och vid början av 1100-talet blev orten centrum för ett stort och betydelsefullt stift. Det finns mycket sporadiska spår efter samtida bebyggelse men fynd av östersjökeramik, på flera ställen inom det senare stadsområdet, indikerar att det har funnits en sådan (Tagesson 2002:240f; Feldt 2004b; Zachrisson 2007).

Från Söderköping finns ett mer omfattande material som kan belysa ortens tidigaste skede. Liksom Skänninge etablerades orten i ett kommunikationsmässigt väl placerat läge, men på ett annat sätt. Söderköping anlades vid den punkt i landskapet där två vattendrag, Storån och Lillån möttes. Dessa har i sin tur haft ett utlopp i havsviken Slätbaken som leder vidare ut i Östersjön, vilket innebär att orten har legat i ett utmärkt hamnläge som möjliggjort ett långväga kontaktnät.

I Söderköping uppfördes två kyrkor tidigt och i anslutning till vattendragen har det undersökts bebyggelselämningar från sen vikingatid och framåt. Detta äldsta skede har tolkats som säsongsmässigt men under 1100-talet etablerades en permanent, tomtindelad bebyggelse. Till denna finns ett fyndmaterial som visar att specialiserat hantverk har utförts här (Tesch 1987; Harrison 2012:31ff). Det är svårt att uttala sig på ett mer detaljerat plan huruvida Söderköping och Skänninge har varit jämförbara under perioden. Klart är i alla fall att det har funnits en tidig religiös centralitet i båda orterna, liksom i Linköping.

Beträffande Norrköping så är situationen än mer oklar. Det är belagt att det har funnits två kyrkor under 1300- och 1400-talen, det är dock oklart om de uppfördes redan under tidig medeltid. Det finns heller inga lämningar som kan ge en mer utförlig information om ortens utformning under perioden (Lindeblad 2008:25ff och där anförd litteratur). Nyligen har ytterligare en tredje kyrkogård delvis undersökts och daterats till 1000-eller 1100-talet (Stibéus 2011). Denna har anlagts i ett liknande läge i landskapet som storgården vid S:t Martin, vid en av de äldre landsvägarna och vid den äldre broövergången över Motala ström.

I Mellansverige finns en rad andra platser, som på flera sätt kan jämföras med de tidiga östgötska orterna. Även dessa har haft en tidig kristen centralitet och har också i viss mån fungerat som centra för handel och specialiserat hantverk. Dessa orter har existerat parallellt med de tidigaste städerna, som Sigtuna och de något senare städerna Skara, Lödöse och Visby. I tidigare forskning har de gått under benämningen preurbana orter, alltså som ett slags förstadium till 1200-talets stadsexpansion (Hasselmo 1992). Detta begrepp anger egentligen endast att det fanns verksamhet före 1200-talet och berättar inget om orternas utformning, karaktär och funktioner.

Hur ska vi då karakterisera det äldsta Skänninge? Begreppet preuban är inte längre relevant, snarare kan orten karakteriseras som urban redan före 1200-talet. Med den terminologi som vi oftast använder oss av idag kan orten definitivt karakteriseras som en centralort, men knappast som en stad enligt den gängse karakteristiken av en sådan (jfr Andersson 1990; Lindeblad 2008:17ff). Däremot står det helt klart att orten skilt ut sig på flera sätt, bland annat genom den tidiga kyrkliga centraliteten, den förtätade bebyggelse samt genom vissa funktioner som också fanns i de tidiga städerna. Därför kan det vara rimligt att karaktärisera orten som en urban miljö redan under tidig medeltid. Skännige kan därigenom ses som en del av den urbanisering som tog sin början vid 900-talets slut i Skandinavien.

Under 1200-talet och framåt skedde successivt stora förändringar i Skänninge. Platserna för de tre tidiga kyrkogårdarna och bebyggelsen där fick, vid olika tidpunkter, helt nya funktioner och utformning. På 1230-talet anlades S:t Olofs dominikankonvent och ett halvsekel senare anlades S:t Martins systrakonvent på storgården norr om ån. Under loppet av 1200-talet byggdes så småningom området kring Allhelgonakyrkan ut med stadsgårdar och därmed fick orten så småningom en ny gestaltning, befolkning och karaktär.

STADSLANDSKAPET

– förutsättningar, förändringar och variationer

Fig 72. Follingegatan sedd in mot staden med Vårfrukyrkan vid dess slut.
Gatan är en av de tidiga infartsvägarna till Skänninge. FOTO RIKARD HEDVALL.

Borgarnas stad

Rikard Hedvall och Claes Westling

Genom det skriftliga källmaterialet är Skänninge en relativt välkänd stad. Bland annat omtalas de stora politiska och religiösa möten som hölls här under medeltiden. Personer som Birger jarl, ärkebiskop Jacob Israelsson, Magnus Ladulås, kardinalbiskop Vilhelm av Sabina och riksrådet möttes i Skänninge, bland annat vid Skänninge möte år 1248 och Skänninge samtal år 1284. Däremot har kunskapen om stadens utformning med gator, torg och framför allt stadsgårdar, fram tills nu varit mycket begränsad. Syftet med denna text är därför att belysa stadens utformning över tid med utgångspunkt i den byggda miljön samt att undersöka om det har funnits en variation i tomtstorlek, byggnader och befolkningsgrupper samt hur tomterna disponerats.

Inom Skänningeprojektet har vi haft möjlighet att undersöka flera stadsgårdar i stadens utkant utmed Vistenagatan, mitt emot S:t Olofs konvent (fig 74, 75, 80). Undersökningarna berörde även själva gatumarken samt en vallgrav, som vi har tolkat som en stadsbefästning. Stadsgårdarnas läge, i utkanten av staden, är intressant i frågor om stadens etablering, expansion och tillbakagång. I den följande texten diskuteras resultaten från dessa undersökningar. Dessutom analyseras resultat från äldre arkeologiska undersökningar för att sätta in de nyare i ett större sammanhang.

I samband med detta upprättades ett GIS, där äldre undersökningsresultat kopplades till en kartbild, sammanlagt 208 arkeologiska observationer. Knappt 200 av dessa är ytmässigt mycket begränsade och de större undersökningarna är ofta genomförda för länge sedan och då med andra undersökningsmetoder och resurser än vad vi nu haft tillgång till i Skänningeprojektet. De äldre undersökningsresultaten har i denna genomgång till viss del kunnat användas för att diskutera när och var bebyggelse och gator uppträder i stadens olika delar och hur detta förändras över tid. Det ska dock sägas att dateringsunderlaget är mycket knapphändigt, och vi har i vissa fall tolkat om äldre undersökningsresultat.

Förutom arkeologiskt material har även det historiska kartmaterialet använts för att belysa stadens utformning. Det äldre kartmaterial som använts finns på Lantmäteriet i Gävle och Stiftsbiblioteket i Linköping. I den följande texten har även en bearbetning gjorts av det skriftliga källmaterialet från medeltiden men framför allt från yngre perioder. Arkivmaterialet är hämtat från Landsarkivet i Vadstena: Skänninge kyrkoarkiv (födelse- och doplängd) och Skänninge rådhusrätt och magistrat (protokoll). Från Riksarkivet har akter från Kammararkivet (Städers akter SA och Sandbergska samlingen) samt svenskt diplomatariums huvudkartotek studerats (SDHK).

Skänninge stadsmonografi publicerades år 1929 (Schück 1929). Inför publiceringen utfördes några arkeologiska undersökningar i syfte att lokalisera läget för de institutioner som nämns i det skriftliga materialet samt för att datera en av gatorna. Lokalerna lades in på den äldsta kända detaljerade stadskartan från år 1713 (fig 3). Redan år 1921 hade Kjellberg presenterat en teori om två skilda epoker i stadsplanens tillkomst utifrån den äldsta kartan. Han menade att den tidigmedeltida stadsplanen utgick från ett långsmalt torg, en marknadsgata "Digra gatan" (Järntorgsgatan), som uppstått genom att landsvägen utvidgats. Kjellberg menade att anläggandet av ett rektangulärt torg med stadskyrka och rådhus utgick från en typisk högmedeltida stadsplan från kontinenten (fig 4, Kjellberg & Lundberg 1929:37).

I samband med Projekt Medeltidsstadens sammanställning presenterades nya tolkningar. Den medeltida stadens utbredning ansågs vara mycket mindre än dagens, men även jämfört med 1700-talskartorna, där den bebyggda ytan år 1795 var cirka 23 hektar (LSA akt D98-1:8). Margareta Hasselmo tolkade det som att staden begränsades av Vårfrukyrkan i söder, S:t Olofs konvent i öster och av Skenaån i väster. Hon menade också att stadsgårdsbebyggelsen på den norra sidan om ån inte uppfördes förrän på 1600-talet (Hasselmo 1983:55).

Stadsplanen ansågs då inte ha genomgått några större förändringar sedan medeltiden. Med utgångspunkt i det material, som Hasselmo hade att tillgå, ansåg hon att gatunätet inte hade förändrats nämnvärt fram till tidpunkten då den äldsta kända stadskartan upprättades. Ett undantag var den på 1600-talet utlagda genomfartsvägen Vadstenagatan-Linköpingsgatan (fig 3). Däremot ansåg hon att tomt- och kvartersindelningarna i vissa delar av staden ändrats under senare tid (Hasselmo 1983:10).

Utifrån den nuvarande stadsplanen verkar inte Skenaån ha haft någon större betydelse för gatunätets utformning. Hasselmo tyckte sig se att kvarteren istället hade "vuxit fram uppe på den nästan plana åsryggen i anslutning till den genom staden löpande landsvägen än i anslutning till ån". Det verkar inte ha funnits någon gata utmed ån, vilket kan bero på de branta slänterna ner mot ån. Under medeltiden verkar fler gator än idag ha löpt vinkelrätt ner mot ån. Margareta Hasselmo menade att Kjellbergs teori om att Vårfrukyrkan tillsammans med torget ingått i en större reglering inte går att bevisa. Antydningar i skriftligt och arkeologiskt material om en samtidighet för torget, stadskyrkan och rådhuset ansågs dock kunna tyda på en enhetlig stadsplanetanke. Detta skulle också kunna ha sin bakgrund i att staden vid denna tid fick nya funktioner av mer administrativ karaktär (Hasselmo 1983:61). Det rekonstruktionsförslag som presenterades i Skänninge stadsmonografi år 1929, menade Hasselmo i stort sett stämma överens med den uppfattning hon hade av den medeltida staden på 1980-talet (Hasselmo 1983:57, 60).

När stadens medeltida topografi tidigare diskuterats är det framför allt de olika institutionerna och till viss del även gatunätet man utgått ifrån, medan stadsgårdarna väckt mindre uppmärksamhet (Kjellberg & Lundberg 1929:36ff). Inte heller i den reviderade stadsmonografin från år 1970 eller projekt Medeltidsstaden 1983 finns några egentliga uppgifter om de medeltida stadsgårdarna. Arkeologisk dokumentation av stadens profana bebyggelse är också mycket begränsad. Tidigare har oftast endast två bebyggelsenivåer registrerats, en medeltida och en efterreformatorisk (Hasselmo 1983:62).

Vallgrav

För Skänninges del har inte någon medeltida stadsbegränsning eller befästning tidigare diskuterats, trots att det finns belägg från många andra svenska städer. I det medeltida Sverige var det bara Kalmar, Visby, Stockholm och Viborg som kringgärdades av försvarsmurar i sten. Från ett antal av de övriga medeltida städerna omnämns stadens grop eller

Fig 73. Johanna Bergqvist studerar fyllningen i den fem meter breda vallgraven. Dikets bredd motsvaras av det tunna ljusa snöret, som sträcker sig diagonalt genom bilden. FOTO RAÄ, UV ÖST.

stadsplankor (Fritz 1983:16). Dessa byggnadsverk bestod av en jordvall och en vallgrav, med vallen närmast staden. På krönet av jordvallen har sannolikt en träpalissad eller ett plank uppförts, även om man inte påträffat några spår av detta. Exempel finns på att vallgravarna varit vattenförande (Hedvall 2002c:72, 74; Carelli 2001:133). Från det vikingatida Danmark finns enstaka exempel på befästningar runt de mer betydande orterna. Det saknas anläggningar under 1000-talet när de äldsta städerna etableras och befästningar tycks först anläggas igen under 1100-talets första hälft. Från 1200-talet och hela medeltiden igenom verkar det ha varit en självklarhet att varje stad omgärdades av ett befästningsverk (Carelli 2001:130ff).

Det här är också den bild som kan ses i olika äldre kopparstick, som till exempel i Hogenbergs avbildning av Lund på 1580-talet (Hedvall 2002:84). Vallgravarnas funktion har tidigare diskuterats och de har tolkats som både gränsmarkering och försvarsverk, rimligen har de fungerat som både och (se till exempel Schück 1926:447; Fritz 1983; Hedvall 2002c).

Resultat från arkeologiska undersökningar pekar mot att även Skänninge kringgärdats av en vall och vallgrav. Vid tre olika undersökningar har ett cirka 4,5 meter brett och 1,5 meter djupt dike påträffats (Lindqvist 1960a; Svedberg 1979; Bergqvist & Hedvall 2009). Avtryck av brädor i de nästan lodräta kanterna indikerar att vallgravens kanter har varit träfodrade. Förmodligen är fodringen ett resultat av att man ville ha vatten stående i diket, något som också vattenavsatta lager i botten kan indikera. De kan dock också ha tillkommit för att hålla sandmassorna på plats. Utmed vallgraven, mot stadsgårdarna, fanns en fem meter bred yta med ytterst få lämningar. Ytan har sannolikt utgjort området för den vall som bör ha funnits här. Utmed diket fanns stenskodda stolphål som tolkades kunna höra ihop med vallgraven. Ett problem med tolkningen uppenbarade sig när vi genomförde ytterligare en undersökning väster om järnvägen, där vallgraven borde ha funnits. Här fanns inga spår efter vallgraven och hur detta ska förklaras är oklart (Gustavsson 2013). En tänkbar förklaring är att det har funnits en öppning här.

Även i det äldre kartmaterialet, till exempel stadskartan från år 1713, finns indikationer som ytterligare kan styrka vallgravsteorin. Det rör sig om ett par tomter utmed samma sträcka, där vi har arkeologiska belägg för vallgraven, med motsvarande bredd som vallgrav och vall bör ha haft tillsammans (se fig 79). Vallgraven är svårdaterad men den nästan totala avsaknaden av lämningar i det område där vallen bör ha legat, talar för att vallgraven är anlagd i samband med stadsgårdarnas etablering eller möjligen något tidigare. Även vallgravens orientering talar för att den har uppförts senast under 1200-talet. Det saknas än så länge arkeologiska belägg för en fortsättning av vallgraven i det yngre torgområdet och vidare ner till ån (se fig 79). Österut är det sannolikt att vallgraven även kringgärdat S:t Olofs konvent och fortsatt ner mot ån. I det skriftliga källmaterialet omtalas år 1442 en port som Brödraport vid Brödragatan (Vistenagatan) (Schück 1929:51). Om det rör sig om en port in till konventet eller en stadsport framgår inte men detta kan alltså vara ytterligare belägg för stadsbegränsningen.

Gator och torg

Skänninges placering i landskapet har av flera forskare förklarats med att platsen låg vid ett vägmöte. Inom Skänningeprojektet har vi undersökt flera av stadens gator: Linköpingsgatan, en äldre sträckning av Motalagatan, flera sträckningar av Vistenagatan och den numera försvunna Sprättegatan (fig 47, 70, 75, 76 och 79, Bergqvist 2009b; Bergqvist & Hedvall 2009; Gustavsson 2013).

De äldsta gatorna/vägarna, verkar ursprungligen ha saknat beläggningar, de kan istället karakteriseras som hålvägar. Det var också i anslutning till dessa som den vikingatida och tidigmedeltida bebyggelsen anlades. Vägarna ledde inte bara fram till storgårdarna utan löpte genom dessa, vilket innebar att man hade stor kontroll över dem som färdades i landskapet.

Under 1200-talet skedde en förändring genom att gatorna kom att utgöra en mer offentlig miljö utan direkt tillträde till de enskilda stadsgårdarna. Nya gator anlades och gatorna fick beläggningar av sten, i enstaka fall finns även belägg för träbrolagda gator. Flera av gatorna kom senare att kantas av större stenar och vissa utökades till dubbel bredd. Möjligen kan detta ses som en parallell till den genomgripande satsningen på gatunätet i Söderköping och andra städer under 1200-talet. Investeringen i Söderköpings gatunät har tolkats som att stadens styrande eller stadens ägare, i sistnämnda fall Katarina Sunesdotter, kung Erik Erikssons änka, stod bakom detta beslut (Broberg & Hasselmo 2001:270ff). Vem, eller vilka grupper av människor som låg bakom beslutet att bygga ut och modernisera gatunätet i Skänninge är svårare att avgöra men det kan ha skett parallellt med en stor utbyggnad och förnyelse av flera institutioner i staden.

Efter reformationen verkar en hel del förändringar ha skett med gatunätet i samband med att flera kyrkliga institutioner lades ner. Under 1600-talet skedde också förändringar i samband med ”lilla tullens” upprättande (staden avgränsades med ett tullstaket och särskilda tullstugor inrättades vid stadens infartsvägar), och att en ny genomfartsled genom staden anlades. Några större 1600-tals regleringar, som genomfördes i Norrköping och Linköping, skedde inte i Skänninge. När staden i senare tid expanderade var det framför allt stadsjordarna i söder och väster som togs i anspråk. Därmed finns stora delar av det medeltida gatunätet kvar. Flera av de yngre gatorna har förmodligen sitt ursprung i landshövdingens påbud på 1760-talet om att brandgator skulle anläggas (Kjellberg 1970:193).

I genomgången nedan görs ett försök till en kronologisk uppdelning av flera av stadens gator. Det äldsta vägnätet, från tiden före stadsutbyggnaden, är presenterat i Bergqvist & Lindeblad i denna volym. De gator som presenteras nedan återfinns på kartan i fig 76. Följande text ska ses som ett led i en fortsatt diskussion om Skänninges stadsplan.

Stadens gatunät

De vikingatida och tidigmedeltida vägsträckningarna fungerade även fortsättningsvis som några av stadens huvudgator och utifrån det tidigare presenterade förslaget på vallgravens sträckning kan följande bild skisseras (fig 74). Parallellt med vallgraven, med en tomtlängds avstånd, löpte Vistenagatan. Närmare centrum bör gatan ha rätats upp för att ha sammanstrålat med den numera försvunna Fåckegatan. Därmed kan de ha bildat en och samma gata tvärs genom staden eller ha mötts vid ett torg. Fåckegatan anges i 1713 års kartbeskrivning vara igenlagd (LSA A24:91). Den nämns då som en riktig stadsgata, som löpte från Stora torgets nordvästra hörn tvärs igenom kvarteren Gillestugan och Skenabron ner till ån (Sundvall 1713, fig 3). Endast ett litet parti återstår på denna karta mellan tomterna 28 och 29. I Bergers karta från år 1795 återfinns gatan mellan fastigheterna 79 och 80 (fig 76). Orienteringen av Fåckegatan-Vistenagatan skulle därmed ha korresponderat inte bara med vallgravens riktning utan även med äldre tomtgränser, odlingsspår, de äldsta kyrkorna S:t Olof och Allhelgona samt annan bebyggelse i ett rätvinkligt system. Fåckegatan har haft flera nivåer med stenbeläggning, en av dessa var två och en halv meter bred. Den äldsta synliga gatubeläggningen låg endast 0,3 meter ovan orörd mark. Lagret däremellan hade karaktären av att kunna vara från tiden före stadens etablering. Detta indikerar att gatan bör ha tillkommit i ett tidigt skede, troligen redan under 1200-talet (Lindahl 1955; Feldt 1992; 1993).

En stor förändring av tomt- och gatustrukturen skedde sannolikt i slutet av 1200-talet eller i början av 1300-talet. Förändringen bör ha varit en konsekvens av en omgestaltning av staden med uppförandet av Vårfrukyrkan och anläggandet av torget, vilka omtalas i det skriftliga källmaterialet år 1300 respektive år 1357, men sannolikt också en utvidgning av stadsbebyggelsen i söder (SDHK 7159; SDHK 1900).

En av de gator som leder fram till torget är Vistenagatan, omnämnd år 1466 som Brödragatan (Schück 1929:51). Gatan fick en delvis ny sträckning under 1200- eller början av 1300-talet. Förmodligen berodde detta på att torget hade anlagts och att gatan nu drogs om för att leda fram till detta. Med denna förändring flyttades fokus från Allhelgonakyrkan till den nya centrala platsen, torget, och de funktioner som fanns vid detta såsom rådhus, torgbodar och den nya stadskyrkan Vår Fru.

Vistenagatan har varit stenlagd i flera omgångar, och den kantades tidigt med stora kantstenar (Bergqvist & Hedvall 2009). Den stenlagda gatan fortsatte österut, utanför stadsbebyggelsen, där den delade sig och fortsatte på olika håll mot Biskopsberga, hospitalet och Vistena by (Nordahl 1953). Den sistnämnda sträckningen finns till stora delar kvar än idag och ingick i eriksgatan under medeltiden.

Ytterligare en gata som troligen ska sättas samman med förändringen av staden under 1200-talet är Sprättegatan. Gatans sträckning från 1600-talets tullport och vidare ut på stadsjordarna kan ses på flera äldre kartor (till exempel Sundvall 1712 och Berger 1795, fig 17 och 76). Riktningsmässigt bör den ha anslutit till torget eller Vistenagatan/Järntorgsgatan. Det verkar inte ha funnits någon bebyggelse norr om gatan utan detta område utgjorde odlingsmark. Det finns indikationer på att även Sprättegatan kan ha begränsats med större kantstenar (Svedberg 1979). Gatan har anlagts direkt på orörd mark och ben och en risbädd från den tre meter breda hålvägen har samstämmigt daterats till perioden 1220–1290-tal. Därefter hade gatan belagts med sten (Gustavsson 2013).

Flera andra gator kan föras tillbaka till den medeltida staden men det saknas material som kan dateras närmare. Vid Tjyvagatan (Prästgatan/Mjölbygatan), som omnämns år 1354, har en risbädd påträffats på mer än 1,5 meters djup i ett flera meter brett dike som

Fig 74. Förslag på hur Skänninge kan ha sett ut omkring år 1275, med det samtida gatunätet. Stadsbebyggelsen omgärdas av en vallgrav, jordvall och pallisad, som delvis tagits ur bruk i samband med att området söder om stadsbebyggelsen tagits i anspråk för en ny utvidgad bebyggelse. Bilden visar också hur stadsgårdarna disponerats, med en bebyggelsedel på den främre delen av tomten mot gatan och en odlingsdel längre bak på tomten.
ILLUSTRATION JOHAN LEVIN, ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM.

troligen har utgjort en hålväg. Ovan risbädden fanns nämligen flera stenläggningar, vilket kan ses som ytterligare indikation på att det rör sig om en gata. Förmodligen är det samma gata, vägen mellan Mjölby och Skänninge, som omnämns redan år 1262 (SDHK 6798; SDHK 813; Jönsson 1955/1959).

I det äldsta belägget för Follingegatan, år 1384, omtalas att Henrik klockgjutare bytte bort sin gård som låg vid gatan (SDHK 12546). I gatans norra del har ett flertal nivåer undersökts med gatubeläggningar av sten. Den understa tydliga gatunivån låg 0,3–0,5 meter ovan orörd mark. Gatans södra del uppvisar en likartad stratigrafi (Feldt 1990b; Feldt & Lindberg 2002; Konsmar 2007).

Från Follingegatans förlängning norr ut, nuvarande Västra Kyrkogatan, som leder fram till torget, har det funnits gränder ner mot ån. Målarmästaren och tillika borgmästaren Amund Nilsson anges år 1500 ha ägt en gård på Badstugogatan väster om Vårfrukyrkan (SDHK 34148). Även Pukebacksgatan och Krokgatan är förmodligen medeltida, även om byggnadslämningar och gravar istället för gatubeläggningar påträffats vid undersökningar av dessa. De har tidigare haft något annorlunda sträckningar (Bergold & Ramström u å; Cnattingius 1959; Ljungstedt 1959b; Lindgren-Hertz 1989; Feldt 1991; Tagesson 1992; Feldt 2001b; Konsmar i manus).

Förändringar efter reformationen

Efter reformationen verkar en hel del förändringar av gatunätet ha skett och sannolikt ger 1700-talets kartor, i stort sett, en bra bild av detta. Flera gator fick en delvis eller helt ny sträckning, exempelvis Helgonagatan och Vistenagatan (Lindqvist 1960b; Bergqvist & Hedvall 2009; Bergold & Ramström u å). Dessa gator, liksom Pukebacksgatan, anlades på mark som före reformationen tillhörde olika kyrkliga institutioner. En stor förändring var givetvis genomfartsleden Linköpingsgatan – Vadstenagatan som färdigställdes på 1680-talet, då bland annat en ny bro byggdes i Skänninge och en helt ny vägsträckning etablerades väster om och vidare ut från staden. Det ska dock påpekas att en del av Linköpingsgatan redan tidigare var anlagd. På den geometriska kartan från år 1638 är gatan inritad fram till den östra tullen, intill Sprättegatan (fig 9).

Efter stadsbranden år 1760 angav landshövdingen att nya tvärgator ”för prydnad och mer säkerhet” skulle anläggas (Kjellberg 1970:193). Trädgårdsgatan, Tvärgränd och Grönegatan är sannolikt resultat av detta beslut, eftersom inga äldre gatubeläggningar påträffats här (Lundberg 2004; Bergold & Ramström u å). Östra Kyrkogatan som anlades på 1700-talet kanske också tillkom i detta sammanhang. Denna gata ersatte den lilla gränd som löpte fram till kyrkogården i öster, men även exempelvis den medeltida Fåckegatan, visar att det inte bara anlades nya gator utan att de också kunde läggas ner (fig 3, 76).

Borgare

Nedan görs ett försök att utifrån den bebyggda miljön undersöka om olika befolkningsgrupper har levt i skilda områden i staden, men inledningsvis ges en bild utifrån det skriftliga materialet. Det ska dock påpekas att detta material i huvudsak är eftermedeltida och därmed på många sätt belyser en annorlunda stad, som inte okritiskt kan jämföras med medeltida förhållanden.

För Skänninges del är det svårt att med utgångspunkt i skriftligt källmaterial klargöra om handelsmän, hantverkare eller andra grupper av människor samlades i olika delar av staden under medeltid och 15-1600-tal. I det skriftliga material som berör 1700-talet framträder inte någon socioekonomisk skiktning i olika delar av staden, men det berör som

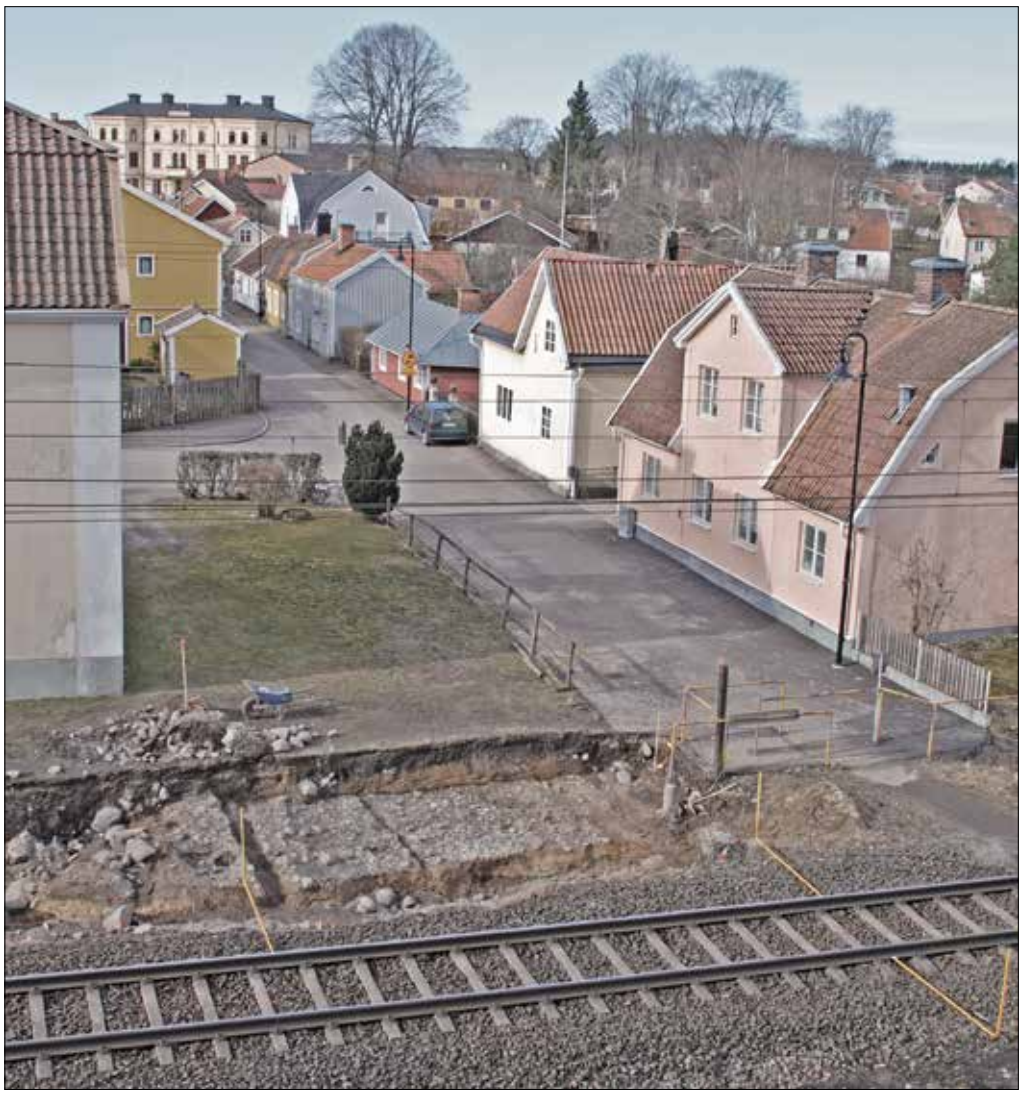

Fig 75. Skänninge och Vistenagatan sett från öster. Till vänster om gatan syns den framgrävda stenläggningen på den senmedeltida gatans sträckning. I detta parti har den nya gatan med andra ord uppförts parallellt med den medeltida gatan. FOTO RAÄ, UV ÖST.

sagt en annan tid. Genom arkeologiska undersökningar är det dock möjligt att spåra olika sociala grupperingar i stadsrummet. Indikationer i detta begränsade material kan tolkas som att det funnits en viss socioekonomisk geografisk uppdelning i staden. Karaktären på bebyggelsen verkar delvis ha skiftat mellan olika områden under medeltiden, sannolikt ett uttryck för skilda sociala rum.

I litteraturen framställs Skänninge ofta som vingklippt efter Vadstenas utbyggnad under tidigt 1400-tal, eller i varje fall senast efter stadens nedläggningsperiod under 1500-talet. Reformationen innebar naturligtvis en väsentlig förändring för stadens andliga betydelse. Det är därför anmärkningsvärt att befolkningens sammansättning vid 1600-talets mitt vittnar om ett vitalt borgerskap med en mångfacetterad hantverkargrupp, innefattande till exempel orgelmakare, guldsmeder och stenhuggare, samt kapitalstarka handelsmän som borgmästaren Erik Jonsson. Han kunde sommaren 1639 bistå hovrätten med ett utlägg om hela 1 700 daler silvermynt. Ett enskilt exempel som visar att staden inte var utan ekonomisk kraft. Det är också framför allt handelsmän från den här perioden som har beställt några av

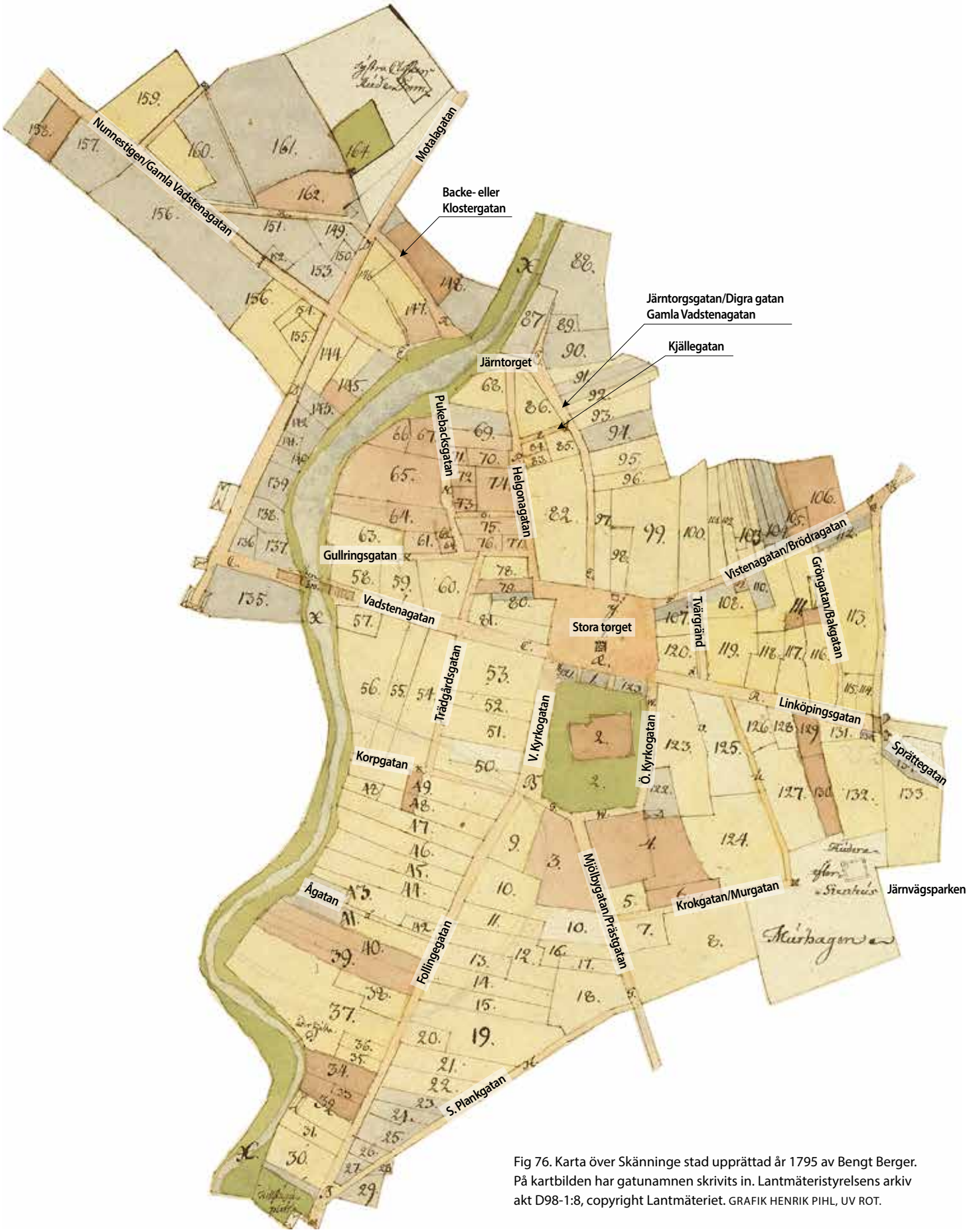

Fig 76. Karta över Skänninge stad upprättad år 1795 av Bengt Berger. På kartbilden har gatunamnen skrivits in. Lantmäteristyrelsens arkiv akt D98-1:8, copyright Lantmäteriet. GRAFIK HENRIK PIHL, UV ROT.

de mycket dyrbara, kvarvarande epitafierna i stadens kyrka. Även stadens kontaktnät under 1600-talets mitt, visar på vitalitet. Det nådde bland annat Stockholm, Göteborg, Jönköping, Köpenhamn och Lübeck, och innefattade hela dåtidens socioekonomiska spektrum, från adel, präster, ofrälse ståndspersoner, borgare och allmoge (Westling 2002). I kontrast till detta står Hadorphs beskrivning från år 1678, då staden angavs som ringa och att det fanns äldre lämningar från stadsbebyggelsen långt utanför staden i öster, söder och sydväst (Ståhle 1969:297). Även resultaten från de nu genomförda undersökningarna visar på en tillbakagång även om undersökningen endast berörde ett mindre område i stadens utkant. Konventens ödeläggelse och stadsgårdarnas omvandling till odlingsmark indikerar en minskning av befolkningen i detta område.

Runt torg och större gator samlades ofta handelsmännen i de äldre städerna. Vid torget omtalas på 1600-talet en handelsman, landsprofoss, och skräddare. Exemplet visar på en socioekonomiskt brokig skara av tomtägare vid torget och hur svårt det är att utifrån skriftligt material tala om en social topografi i äldre tiders Skänninge. Senare under 1600-talet ägde rådmannen Jöns Nyman († 1708) flera fastigheter varav en gård låg vid torget. Självfallet var det, precis som på landsbygden, en stor fördel att själv eller genom äktenskap ärva jordar, liksom annan egendom i staden. Nymans jordmassa hade bildats genom en blandning av arv och köp och härrörde till stor del från arvet efter hans hustru Margareta Lindemans föräldrar, borgmästaren Olof Håkansson och hans hustru Maria Eriksdotter (Nordanväder) (Sandberg:11712ff). Enligt 1713 års kartbeskrivning ägde Jöns Nymans sterbhus bland annat en arv- och egentomt vid Vadstenagatan (akt A 24:91). Denna kartbeskrivning ger ett första tillfälle till en större överblick beträffande var i staden olika socioekonomiska grupper var bosatta. Förutom Nymans arvingar återfinns även exempelvis fältskär, organist, inspektor, hovslagare och ryttare som grannar vid Vadstenagatan. Vid samma tid var gårdsägarna vid Brödragatan (Vistenagatan) bland annat skräddaremästare, postmästare, linvävareänka, hattmakare och rådman och vid Follingegatan fanns såväl skräddare, tullskrivarearvingar, skomakare, hökare, guldsmedsänka, krukmakare, handelsman och båtsman. Mönstret som alltså visar på en mycket heterogen ägandestruktur, upprepar sig vid de olika gatorna och i de olika stadsdelarna (LM92).

Aristokratiskt tomtägande

Det finns belägg för ett betydande aristokratiskt, inte minst högfrälse, inslag bland de begravda i Skänningekonventen. En gravsten i Vårfrukyrkan över medlemmar av familjerna Bielke och Gyllenstierna, som tidigare hade funnits i S:t Martins konvent, beskrivs på 1670-talet (Ståhle 1969:294). Andra, nu försvunna, gravar som kan beläggas från konventet är S:ta Ingrids († 1282), den heliga Birgittas mormor Sigrids († 1289) och Katarina Magnusdotters († 1371), gift med riddaren Lidinvard Haraldsson (ÄSF: ”Elofssönernas ätt”, ”Folkungaättens lagmansgren”, ”Bengt Bossons ätt”; Rörby 1980:18f). Flera gravstenar från S:t Martins konventskyrka flyttades efter reformationen till Vårfrukyrkan. Exempel på detta är gravstenarna över stormannen Hans Kröpelin († 1440), riddaren Gustaf Mattsson (stjärna) med hustru och barn från 1400-talet (se fig 77) samt riddaren och riksrådet Tord Bondes dotter Margareta († 1401), gift med östgötalagmannen Ivar Nilsson († 1440) (Jämför SBL ”Hans Kröpelin”; Elgenstierna: ”Bonde”, tab. 5, ÄSF: Ivar Nilssons ätt samt Gillingstam, passim). Många av de högfrälse kopplingarna till Skänninge under medeltiden förklaras med att konventkyrkorna var populära gravkyrkor, och indikerar därför snarare dessa personers intresse för dominikanorden, än för staden Skänninge (se vidare Menander & Arcini i denna volym).

Fig 77. Gravhäll från S:t Martins konvent, numera placerad i golvet i Vårfrukyrkans mittgång. Den latinska inskriften omnämner att riddaren Gustaf Mattsson (stjärna) och hans familj begravts under hällen på 1400-talet. Någon gång efter 1700-talets mitt har gravhällen återanvänts för makarna Per Ingvaldson och Karin Herminsdotter.
FOTO RIKARD HEDVALL.

Ett aristokratiskt tomtägande i Skänninge är ett säkrare tecken på koppling till staden. Ett exempel på detta är Ingeborg Laurensdotters († före 1538) innehav av gårdar i Skänninge. Hennes far riksrådet Laurens Axelsson (Tott) var en av Axelssönerna, välkända i nordisk medeltidshistoria, och hennes farmors mor var ovannämda Margareta Tordsdotter (ÄSF*:* ”Tott”, tab 22, ”Ivar Nilssons ätt”). Exemplet visar alltså att valet av gravplats och tomtägande kunde sammanfalla.

Ingeborg Laurensdotters andre man var riksrådet Nils Eskilsson (Banér), avrättad vid Stockholms blodbad, och paret var föräldrar till omnämnde Isak Nilsson (Banér). Nils Eskilssons (Banér) mor, Brita Arentsdotter, var dotter till riddaren Arend Bengtsson (Ulv) som tillhörde den gren av Folkungaätten som utgick från jarlen Karl döve. Arend Bengtssons farfars bror Magnus Bengtssons (Ulv) änka Cecilia Sigmundsdotter, gifte om sig med riddaren Magnus Birgersson (Birger Turesons ätt), som köpte en gård i Skänninge så sent som 1424 (SDHK 20228; Äldre svenska frälsesläkter ”Ulv”). Det är även intressant att notera Cecilia Sigmundsdotters härkomst från Birger jarls halvbror Elof (Äldre svenska frälsesläkter, s 26f). En dotterson till Elof var även Helga Anundsdotter (vingad lilja) vars måg Tord Bonde sålde jord i Follinge, intill Skänninge år 1323 (Äldre svenska frälsesläkter; EÄ tab 4; SDHK 3192). Även Helgas make riddaren Rörik Birgersson (snedbjälke) var genom sin farmor ättling till Folkungarna (Äldre svenska frälsesläkter). Vid försäljningen av Follinge uppträdde som sigillant Knut Folkeson, ättling till Folke Jarl även han (ÄSF Algotssönernas ätt, tab 6)

Om de ärvda jordegendomarna, på landet eller i staden, ärvdes från det ena eller det andra hållet, är sällan möjligt att nå full säkerhet om. Det är ändå intressant att notera alla beröringar mellan Skänninge med omnejd och Folkungarna. Ytterligare exempel finns då

Märta Arendsdotter (Ulv) var mormor till Märta Eriksdotter Ryning. Dennas dotterdotter var Karin von Scheding (till Malmö), som tillsammans med sina syskon var innehavare av en gård vid torget i Skänninge 1622. Märta Eriksdotter Ryning var dotter till riksrådet Erik Ryning († 1520) (SA 20, 96 och 194f; Elgenstiernas ättartal). En sonson till denne Erik Ryning, ståthållare på Västerås († 1613), var svärfar till generalmajoren Johan von Fitinghoff (Witinghoff etc), som innehade en del av stadsjordarna i Skänninge (se vidare Lindberg & Lindeblad i denna volym). I breven nämns sällan var i staden gårdarna låg.

Stadsgårdsbebyggelse

Nedan följer en genomgång av framför allt arkeologiskt material och ett försök till tolkning av detta i syfte att diskutera eventuella sociala grupperingar i staden. Materialet är begränsat och flera av undersökningsresultaten är svårtolkade. Det ska också sägas att det arkeologiska föremålsmaterialet från de äldre undersökningarna är mycket begränsat. Tack vara andra undersökningsmetoder har däremot antalet fynd ökat markant i samband med Skänningeprojektets undersökningar. Föremålen från den ena av de två stadsgårdsundersökningarna vid Vistenagatan kommer till stor del från omlagrade lager vilket innebär att deras ursprungliga kontexter är oklara. Därmed har föremålen endast i begränsad omfattning använts i detta arbete.

Liksom flertalet svenska städer var Skänninge i äldre tider indelad i fyra kvarter: Sprättebrunn, Follinge, Bro och Nordanå (littera A–D i 1713 års karta, fig 3). Skänningekvarteren är kända från mitten av 1300-talet (SDHK 5471). Indelningen fungerade som en organisation för flera av stadsbornas gemensamma uppgifter. Det gällde bland annat brandvakt, underhåll av gator, torg och rådhus samt rensning av källor, det vill säga brunnar (Sandberg:11724f).

Fig 78. I stadsgårdsområdet vid Vistenagatan utgjorde stengodset 40% av det totala keramikmaterialet, medan denna siffra var mer än 70% vid S:t Olofs konvent och Biskopsholmen. Enligt Mathias Bäck härrör stengodsmaterialet från Skänninge till övervägande del från de stora produktionsområdena i mellersta Rhenlandet och i Niedersachsen i den norra delen av västra Tyskland (Bäck 2009). FOTO RAÄ, UV ÖST.

Sammanställningen av det arkeologiska materialet från Skänninge visar med stor tydlighet att den bebyggda delen av staden har varit förhållandevis liten. I ett äldsta skede på 1200-talet kan det uppskattas till sex hektar, medan arealen beräknas ha ökat till cirka 18 hektar, i samband med förändringen som påbörjades i slutet av 1200-talet. Detta kan jämföras med exempelvis den samtida staden Söderköping (Tesch 1987:297), som hade en dubbelt så stor stadsbebyggelse. En annan jämförelse kan göras med Vadstena. I mitten av 1400-talet var den bebyggda delen av staden ungefär lika stor som i Skänninge, cirka 17 hektar, men Vadstena kom att expandera till det dubbla vid 1400-talets slut (Hedvall 2002c:11). Nordanåkvarteret i Skänninge är inte medräknat i dessa beräkningar eftersom bebyggelsen där inte har kunnat lokaliseras arkeologiskt. Genom skriftligt material vet vi dock att det åtminstone funnits enstaka stadsgårdar med hantverkare norr om ån.

I det skriftliga materialet från medeltiden förekommer enstaka uppgifter om enskilda tomters bebyggelse, funktion och storlek. Ett exempel på detta är en bebyggd gård vid Sprättegatan som år 1467 uppges bestå av trädgård, källa och kålgårdsrum (Kjellberg & Lundberg 1970:59). En annan stadsgård vid Sprättegatan omnämns år 1407. Tomten, som inte var rätvinklig, var i snitt cirka 30 meter lång (50 alnar) och hade en bredd på i snitt cirka 23 meter (38 alnar) (Städers akter 20, 126). I ytterligare en handling från år 1401 anges en gård på östra sidan om Digra gatan vara drygt 50 meter lång (84 alnar) och cirka 18 meter bred (30 alnar) vid gatan samt cirka 26 meter bred (44 alnar) längst bak (SDHK 15620). Var på gatan gården låg och hur de olika husen var placerade på tomten anges sällan. Det är svårt att få en uppfattning om tomternas utformning genom de fåtaliga skriftliga uppgifterna men genom arkeologiska resultat är det möjligt att utöka kunskapen.

För Östergötlands del är det framför allt material från Vadstenas senmedeltida stadsgårdar i stadsdelen Sanden, som kan belysa stadsgårdarnas storlek och disponering. De långsmala tomterna där var upp mot 70 meter långa och 10–15 meter breda. Tomtgränserna markerades ursprungligen av smala och grunda rännor, senare flätverk och slutligen med plank. In på gården ledde en stenlagd gränd från gatan och utmed gränden låg en rad med byggnader, vanligtvis med gavlarna mot gatan. Närmast gatan låg ofta någon enklare byggnad, bakom denna fanns en eller flera ekonomibyggnader och längst in i husraden låg bostadshuset. Detta låg ungefär mitt på tomten och hade enkelstugans planform. På bostadshusets baksida fanns latrinen men också kålgårdar samt en enkel ekonomibebyggelse längst bak på tomten utmed en bakgata. På de undersökta tomterna fanns inga källare och endast en brunn påträffades, vilket sannolikt beror på närheten till Vättern och att bebyggelsen anlagts strax ovan sjöns vattennivå. Placeringen av bebyggelsen på tomten verkar även ha varit den gällande under 1500-talets senare del, även om det finns indikationer på att bostadshuset då började uppföras något närmare gatan (Hedvall 2002d:17ff, 54ff).

Från Vadstena är också större gårdar kända genom befintlig bebyggelse, arkeologiskt och skriftligt material, till exempel biskopsgården. I ett brev från 1400-talet omtalas ett flertal byggnader däribland ladugård, bageri och kalkugn utmed gatan (Lindeblad 1994:21 och där anförd litteratur). Även här låg själva bostadshuset, som var byggt i sten, ungefär mitt på tomten.

Ett annat östgötskt exempel är Söderköping som verkar ha haft storleksmässigt enhetliga tomter med åtta meters bredd. Det fanns gränder in i kvarteren från huvudgatorna var sextonde meter. Ytan mellan två gränder var delad i två tomter, vilka alltså var åtta meter breda. Längden på tomterna verkar ha varit stor men är inte fastlagd (Tesch 1987:296; Broberg & Hasselmo 2001). Det har även funnits större gårdar i Söderköping till exempel en bosgård, som också fanns i Skänninge (se nedan).

För Linköpings del är kunskapen mycket begränsad när det gäller stadsgårdarnas inre struktur. Långsmala tomter anses inte vara vanliga förrän på 1600-talet (Tagesson 2002:204). Ett intressant inslag är de större residensgårdarna kring domkyrkan, med stenhus placerade ett stycke in från gatan. Stenhus utmed större gator eller torg förekommer också, där ingången placerats mot en gata eller torg. De skulle kunna ha rymt handelsbodar eller fungerat som lager på olika handelsgårdar. Dateringen av dessa stenhus är dock osäker (Tagesson 2002:201ff). Om kunskapen är bristfällig beträffande stadsgårdarna i Linköping så är den än mer begränsad för Norrköpings del. Det finns dock indikationer på att långsmala tomter inte heller var vanliga här utan att bebyggelsen varit gles ända fram till 1700–1800-talets mer förtätade bebyggelsestruktur (Lindgren-Hertz 2001:282). Stadsgårdstomterna i de östgötska städerna verkar med andra ord haft olika storlek och utformning, men ett genomgående drag är att bostadshusen låg indragna en bit från gatan. Detta gäller såväl enklare trähus som stenhus.

Långsmala stadsgårdstomter utmed Vistenagatan

Undersökningarna av stadsgårdarna vid Vistenagatan i Skänninge är i stort sett de första undersökningarna i staden som kan användas i en diskussion om brukandet och utformningen av stadsgårdarna.

Under sen vikingatid och tidig medeltid brukades området, som senare skulle rymma stadsgårdarna, för odling. Delar av området har senare varit kålgårdar och kan då ha varit indelat i tomter utan bebyggelse. Fyndmaterialet visar att odlingen pågått fram i 1200-talet (Bergqvist & Hedvall 2009; Gustavsson 2013, Lindberg & Lindeblad i denna volym).

Stadsgårdarna vid Vistenagatan bebyggdes omkring år 1300. Något närmare stadens centrum har en knivsmeds stadsgård daterats till 1200-talets andra hälft (Svensson 1979a; Eriksson 1981; Hasselmo 1983:37). Tomterna, som undersöktes i sin fulla längd, var placerade med kortsidan mot gatan och fortsatte drygt 50 meter söderut, fram till stadens vallgrav. De smala undersökningsschakten begränsade möjligheten att belysa bredden av stadsgårdarna. Det finns dock indikationer på att de varit cirka 10 meter breda. Tomtgränsmarkeringarna har utgjorts av rännor och senare av kraftiga plank, men i vissa fall har också byggnader markerat tomtgränserna (Bergqvist & Hedvall 2009; Gustavsson 2013). På andra sidan vallgraven fanns stadens odlingsjordar som inte kom att bebyggas förrän efter medeltiden.

Först ett stycke in på 1300-talet verkar det ha funnits bostadshus på de undersökta tomterna. Liksom i Vadstena placerades bostadshuset mitt på tomten (fig 79). Flera av stadsgårdarna var stenlagda närmast gatan men kunde också vara det fram till bostadshuset. På denna gårdsplan fanns på några tomter ekonomibyggnader, som till exempel ett slakteri.

I slutet av 1300- eller början av 1400-talet uppfördes byggnader med källare på tomterna cirka fyra meter från Vistenagatan. Mellan dessa källarhus eller källarbodar och gatan fanns på några tomter mindre hus. Detta har också konstaterats österut på gatan där ett större område med senmedeltida byggnadslämningar undersökts sedan tidigare (Lindqvist 1961b). Troligen har de mindre husen använts som salubodar. Vid en undersökning vid Vistenagatan, längre in mot stadens centrum, påträffades knappt 150 mynt i ett nedbrunnet hus intill en knivsmedja. Mynten kan indikera att det också här rörde sig om en salubod i anslutning till gatan i slutet av 1200-talet (Hasselmo 1983:37 och där anförd litteratur).

På två av tomterna användes området längst bak för hantverk. På den ena tomten hade man tagit hand om djurhudar och berett dem i stora gropar på 1300-talet. På granntomten fanns flera ugnar under 1300- och 1400-talen för bränning av kalk och gropar där kalken

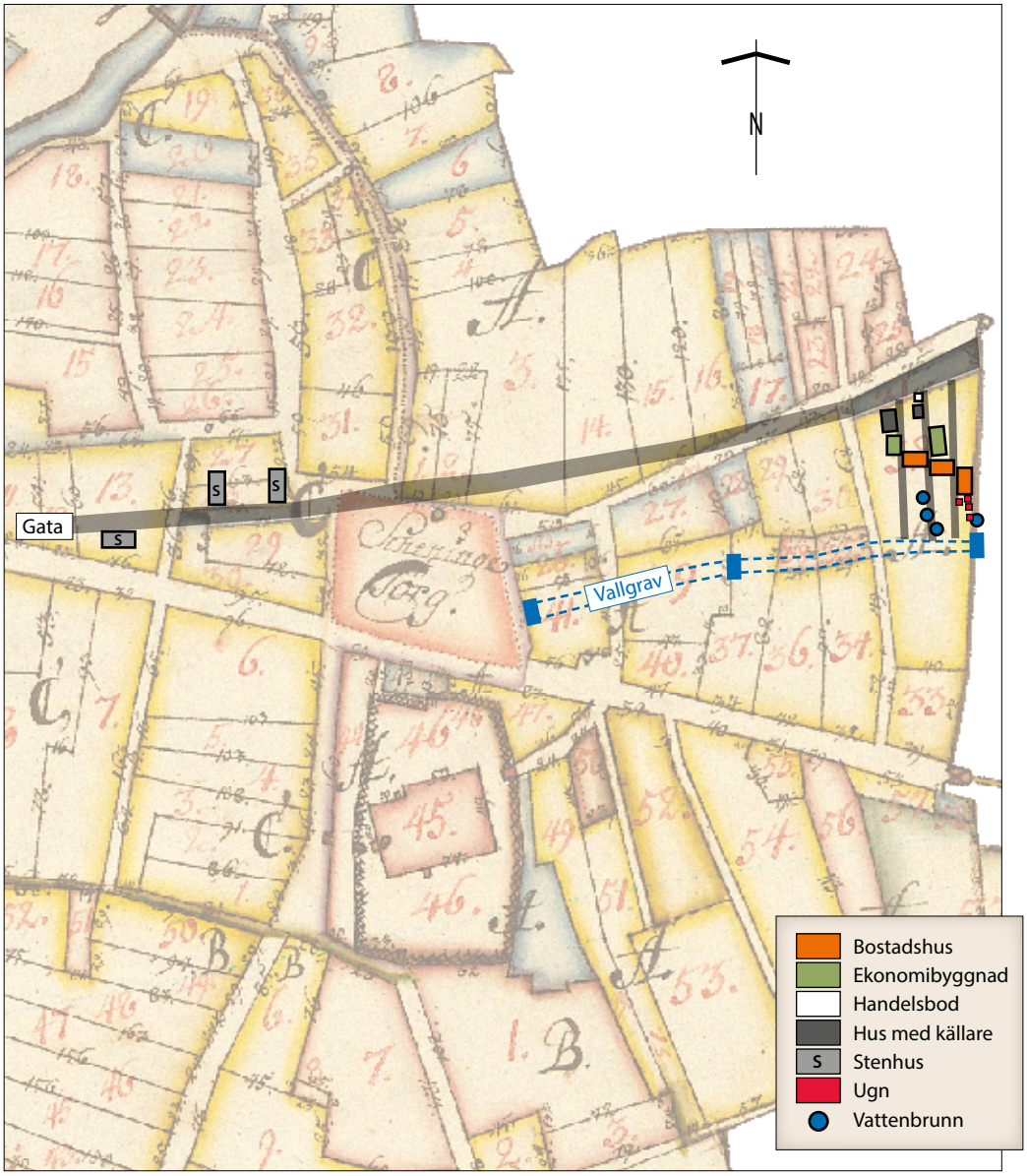

Fig 79 (ovan). Stadskartan från år 1713 har här kompletterats med schematiska figurer för några utvalda byggnader. I den blå tomtfiguren, nr 31, norr om den inritade bebyggelsen, löpte tidigare Vistenagatan innan denna reglerades. En rekonstruerad fortsättning av denna gata är markerad med grå färg. På fyra tomter söder om Vistenagatan har olika byggnader från 1300- och 1400-talen lagts in. Utmed gatan fanns enklare bodar (vita) och innanför dessa fanns byggnader med stenkällare (svarta). Gårdsplanen kunde vara stenlagd från gatan och fram till de förmodade bostadshusen (orange). Det kunde också finnas ekonomibyggnader mellan källarboden och bostadshuset, som de gröna markerade byggnaderna. Den högra ekonomibyggnaden, vilken bestod av flera rum, var orienterad vinkelrätt mot den yngre gatusträckningen. Längst bak på tomterna fanns kålgårdar, brunnar och kalkbränningsugnar. Vistenagatan tolkas ha haft en något annorlunda sträckning och har möjligtvis därmed kunnat sammanstråla med den numera försvunna Fåckegatan i väster. Vid sistnämnda gata har stenhusen, eventuella handelshus, lagts in, gråa. Vallgraven som omgärdade stadsbebyggelsen har rekonstruerats med en sträcka utifrån de tre undersökningar där den har påträffats (blå markering). De två tomterna, nummer 35 och 38, visar sannolikt också området för vallgraven med den tillhörande vallen. Detalj av 1713 års karta, Lantmäteristyrelsens arkiv akt D98-1:5, copyright Lantmäteriet. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Fig 80 (motstående sida). Ebba Knabe gräver fram en av källarna på stadsgårdarna vid Vistenagatan. Med tanke på de tunna murarna bör överbyggnaden ha varit uppförd i trä. I det skriftliga materialet omtalas ofta källarbodar, vilket det sannolikt även rört sig om här. Vistenagatans stenläggning har täckts med presenningar bakom orangeklädda Karin Arfalk. FOTO RAÄ, UV ÖST.

kunde släckas, men också en stensatt brunn (fig 85). Flera brunnar påträffades också långt bak på ett par stadsgårdar, i anslutning till kålgårdarna. Under 1500- och 1600-talen anges i beskrivningar över Skänninge att den är en sådan hälsosam plats för att alla kan ha en brunn med friskt vatten och att i stort sett alla gårdar har en brunn (Ståhle 1969:292; Olaus Magnus 1982:287). Om detta påstående är korrekt bör det betyda att Skänninge i detta avseende avvek i jämförelse med andra städer.

Drygt 20 meter öster om de undersökta stadsgårdarna har byggnadslämningar påträffats, men längre ut från staden finns inga spår av stadsgårdsbebyggelse (Eriksson 1981; Nordahl 1953). Enstaka byggnader har dock funnits utanför stadsbebyggelsen, på stadsjordarna. Detta visas bland annat av ett omnämnande från år 1442 då en lötbod angavs ligga, öster om brödraporten och norr om vägen. Ett tegelbruk ska också ha legat öster om staden i slutet av 1400-talet (SDHK 24145; SDHK 29737).

Större stadsgårdar vid Vårfrukyrkan

Det fanns också betydligt större gårdar i staden. Även om vi idag inte har någon större kunskap om hur de var bebyggda i Skänninge så finns exempel från andra städer, till exempel biskopsgården i Vadstena och residensgårdarna i Linköping, som nämnts ovan. I Vadstena var biskopens bostad placerad ungefär mitt på tomten medan ekonomibyggnaderna låg utmed de kringgärdande gatorna. Bostadshuset finns fortfarande kvar.

I Skänninge fanns ett antal större gårdar öster och söder om Vårfrukyrkan, Bosgården, Helgeandsgården, prästgården och skolan. Gårdarna är kända utifrån arkeologiskt och/eller skriftligt källmaterial och kan därigenom dateras från 1200-tal till 1500-tal. I området fanns också en stenmur och kraftiga diken, vilka kan tolkas som begränsningsverk för ett antal större gårdsenheter. Detta är knappast konstruktioner som förknippas med vanliga stadsgårdar utan kan istället ytterligare förstärka bilden av de stora gårdarna. Stenhusgården på Follingegatan, kan utifrån namnet tolkas ha varit ytterligare en av dessa stora gårdar. Den omnämns år 1395 då Peter Trottason överlät samtliga rättigheter i Stenhusgården till Esbjörn Kristiansson (SDHK 14475).

Bosgården

Söder om Sprättegatan, som tidigare gick från stadens centrum och ut från staden i öster, har en kraftig stenmur undersökts, sannolikt över 100 meter lång. Den stora stenmuren löpte från Sprättegatan och vidare minst 27 meter söderut (Lindahl 1961; 1970:64ff). Ytterligare sjuttio meter söderut kan en stensamling indikera fortsättningen på denna långa mur (Tagesson 1992). Att stenmuren var anlagd direkt på orörd mark talar för en tidig datering. Ett kraftigt brandlager, som verkar finnas över ett stort område väster om denna, har ^{14}C-daterats till perioden 1000–1260 (Feldt 2001b:12).

En tolkning är att stenmuren kringgärdat den bosgård som sannolikt har legat i området (SA 20:98, 207, Skänninge kyrkoarkiv C:1, födda barn 14/6 1650). Historikern Sigurd Rahmqvist tolkar bosgårdar som huvudgårdar i godskomplex (se vidare Hedvall i denna volym). Bosgården kan troligen knytas till tomt nummer 51 på 1713 års karta (akt D 98-1:5). Senast i början av 1700-talet kan gården ha delats upp i flera mindre enheter varav tomt 51 skulle kunna vara en. Tolkningen av bosgårdens placering förstärks av en förteckning över gatorna i Sprättebrunnskvarteret där följande nämns: ”Har tidigare warit en liten gata som fordom blifvit lagd in till gambla Bosgården” (Linköpings stiftsbibliotek akt G 28:2). Texten är en beskrivning till en numera försvunnen karta från 1700-talets förra hälft, därför är det svårt att avgöra vilken gata som avses. För att komma till klarhet med var denna gata låg kan man studera andra kartor från denna tid. Vid en jämförelse mellan 1713 och 1795 års kartor så kan man se att det är tre gator som försvunnit från den förra kartan och till att den senare upprättades. En av gatorna, som löper utmed tomt 51, bör vara den beskrivna gatan. De andra två går fram till S:t Olof respektive Vårfrukyrkan (fig 3).

Vid en mindre undersökning i korsningen mellan Linköpingsgatan och Krokgatan påträffades grundmurarna till ett mycket kraftigt stenhus från 1200-talet, vilket mycket väl kan ha ingått i Bosgården (Konsmar i manus). På en äldre karta har en stenhusgrund ritats in längre in i kvarteret, som sannolikt har varit ytterligare en byggnad på Bosgården (Benzelius karta från år 1733, fig 34 och tomt 52 på 1713 års karta fig 3).

Omnämnandet av en bosgård i anslutning till stadskyrkan har sina paralleller i Söderköping där bosgården låg i anslutning till stadskyrkan S:t Lars. I Söderköping har bosgården en koppling till olika kungar och stormän. År 1250 ägdes Söderköping och då sannolikt även bosgården av drottning Katarina Sunesdotter (Broberg & Hasselmo1978:15).

Fig 81. Grundmurarna till det stenhus som undersöktes i korsningen Krokgatan och Linköpingsgatan, var uppförda av mycket stora stenar i flera skift. Muren var nästan en och en halv meter bred, vilket motsvarar tjockleken på flera samtida kyrkmurar. Detta indikerar att det har rört sig om ett högt stenhus. Keramik från byggnaden har daterats till slutet av 1200-talet. Med stor sannolikhet har denna byggnad varit en del av Bosgården. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Helgeandsgården

Flera forskare har tidigare tolkat ett stort murkomplex i närheten av Järnvägsparken, som lämningarna efter Helgeandshusgården. Det är bland annat dokumenterat på Bergers karta från år 1795 (fig 76). Området omnämns också i 1691 års karta som stenhushagen och den gata som fortfarande leder fram till detta område heter Murgatan (LSA D 98-1:1). I olika brev anges att det fanns tomter mellan Helgeandsgården och Sprättegatan vilket styrker denna lokalisering (se till exempel Schück 1929:51). En mer än 40 meter bred stadsgård anges till exempel år 1466 ha legat vid Sprättegatan intill porten till Helgeandsgården (SDHK 28551). Uppgifter om att borgarna donerade betesmark år 1331 för Helgeandsgårdens etablering stärker också antagandet att denna kom att ligga öster om stenmuren, där det inte fanns någon äldre bebyggelse (Schück 1929:52; Lindahl 1970b:64f; SDHK 3838).

Vid Murgatan har det undersökts flera diken varav ett par är minst två meter breda och cirka en meter djupa (Jönsson 1955/1959; Hasselmo 1983:33; Svensson 1979b). Liksom för den tidigare nämnda stenmuren bör inte heller dessa stora diken ha kringgärdat vanliga stadsgårdar och är sannolikt för stora för att bara vara åkerdiken. Minst två av dikena följer formen på Murhagen på Bergers karta från år 1795 (fig 76). Det är därmed sannolikt att dessa diken kringgärdat Helgeandsgården, som på rimliga grunder antas ha legat här. Vid sidan av det ena diket syns i dokumentationsmaterialet att det funnits en jordvall på dikets insida (Svensson 1979b). Kraftiga diken har också iakttagits i andra medeltidsstäder. I Vadstena kringgärdades exempelvis linköpingsbiskopens stora gård av ett brett dike (Lindeblad 1994:19; Hedvall 2002c:82f).

På Bergers karta har ruinerna av ett stenhus ritats in som bör ha ingått i gården. Det är också troligt att den stenhög, som syns på ett drygt 100 år gammalt foto på Järnvägsparken härrör från byggnader och stenläggningar från Helgeandsgården i den annars så stenfattiga jorden (fig 76, 135).

Prästgården och skolan

Även i området sydost om Vårfrukyrkan har ett eller flera diken dokumenterats från ett tidigt skede (Svensson 1996). Dikena, som är mer än tre meter breda och upp mot en meter djupa, kan indikera en eller flera ägogränser. I detta område, vid Prästgatan, låg prästgården, som omnämns år 1520 i en köpehandling (Schück 1929:52). I det äldsta kartmaterialet, i 1700-talets början, är gården arealmässigt stor.

I anslutning till prästgården fanns också en skolbyggnad med tillhörande tomt redovisad i Benzelius och Bergers kartmaterial från 1700-talets början. Skolan omnämns redan på 1300-talet men om detta också var läget för den så tidigt är inte känt.

Handelsgårdar vid Allhelgonakyrkan

I ett område vid Allhelgonakyrkan har flera källare, stenhus eller möjligen hus på stenfot undersökts (Schotte 1942; Cnattingius 1954; Lindahl 1956a; Lindahl 1956b; Cnattingius 1959; Bäck 1972; Hasselmo 1996b:9; Ohlsén 2005; Bergold & Ramström u å). Minst tre stenhus verkar ha legat längst ut mot Fåckegatan, vilket är avvikande placering jämfört med byggnadernas lägen på stadsgårdarna vid Vistenagatan (fig 79). Även byggnadsskicket är annorlunda. Utifrån till exempel tegelstorlek och byggnadernas riktningar bör de vara medeltida men någon egentlig datering av dem finns inte. Frågan är vilken funktion de haft. Kan de ses som motsvarigheter till handelsmännens packhus i Visby om än i blygsammare skala? Placeringen av dessa, med långsidan eller gaveln, direkt utmed gatan är i alla fall densamma (Falck 1982:185ff).

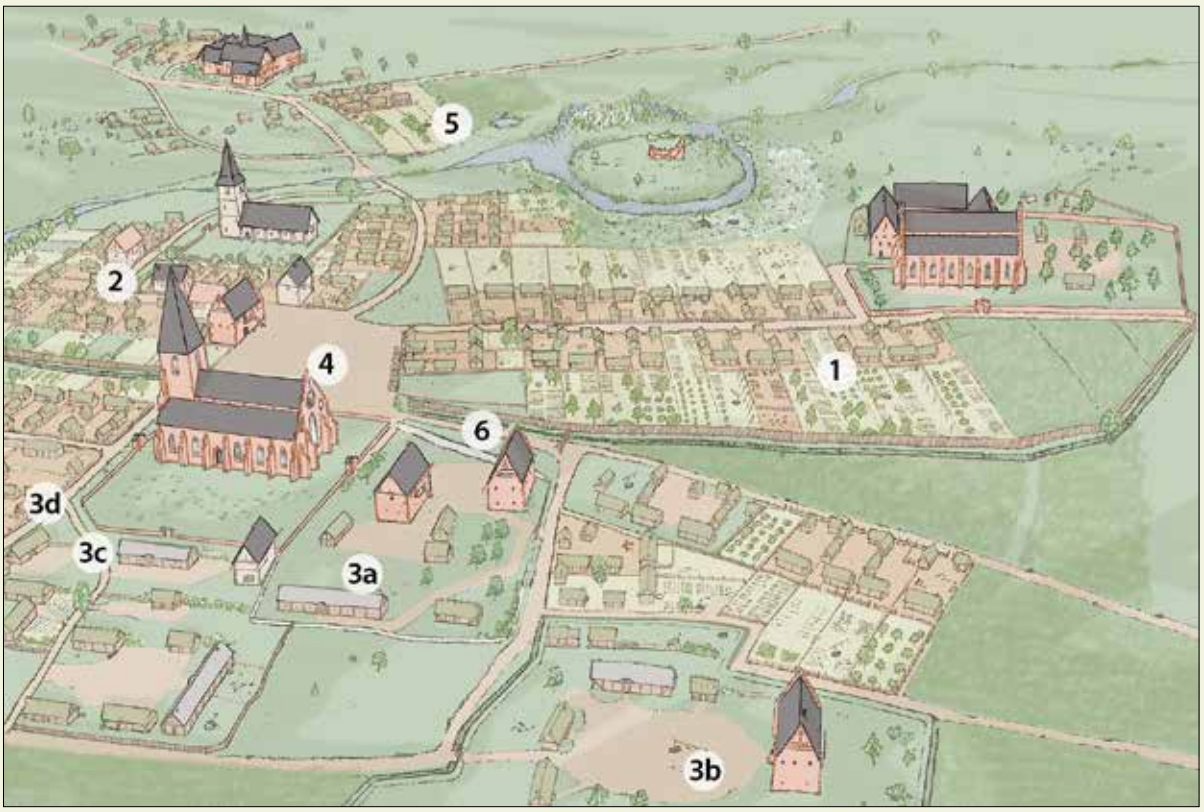

1 Stadsgårdar och hantverkare utmed Vistenagatan.
2 Ett område med eventuella handelsgårdar.
3 En stadsdel med större gårdar vid Vårfrukyrkan.
3a Bosgården.
3b Helgeandsgården.
3c Prästgården.
3d Stenhusgården.
4 Rådhus, kyrka och bodar vid torget.
5 Stadsgårdar norr om ån.
6 Äldre begravningsplats från tidig medeltid för avrättade människor. Området bebyggdes inte under medeltid (se vidare Hedvall i denna volym).

Fig 82 (ovan). Förslag över stadsområdets utbredning och utformning omkring år 1400, med de olika bebyggelseområdena markerade. Dessa är av olika ålder och flera fanns före år 1400.
GRAFIK JOHAN LEVIN, ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM.

Fig 83 (t h). Stenhusgrund på den så kallade Lundbergska tomten, mellan Vadstenagatan och Gullringsgatan i kvarteret Skenabron, sett från ostnordost. I det övre vänstra hörnet syns Vadstenagatan. Huset har inte samma orientering som Vadstenagatan, medan Fåckegatan däremot löpte utmed husets högra långsida. S:ta Ingrids gilles fotosamling, E 33888-89.
FOTO ARNE GUSTAFSSON, 1964.

Rådhus, kyrka och bodar vid torget

I Skänninge har stadskyrkan Vår Fru och det fyrkantiga torget antagits ha tillkommit samtidigt, som ett koncept med tyska förebilder. Säkra belägg för detta saknas dock. Kyrkan och torget har kopplats samman med de tyska handelsmän som slog sig ner i staden. Detta ansågs allmängiltigt för flera svenska städer vid denna tid (Lindahl 1970b:56f). Vad man nog kan vara säker på är att fokus för stadens centrum skiftade i samband med att kyrkan och torget etablerades. Tidigare bör Allhelgonakyrkan ha utgjort fokus.

Väster om torget har en stenhusgrund undersökts, som har tolkats vara resterna efter stadens medeltida rådhus. Detta rådhus, som omnämndes år 1370, var till omkring år 1685 beläget på den västra sidan av torget (Lindahl 1970b:58; Cnattingius 1954; SDHK 9675). Tegelstorleken indikerade att det rör sig om en medeltida byggnad, men med tanke på byggnadens orientering och läge intill Vadstenagatan är det troligare att den istället härrör från 1600-talet, då Vadstenagatan hade anlagts. Rådhuset bör istället ha legat i anslutning till torget, något som också det skriftliga 1600-talsmaterialet indikerar (Sandberg 11716). Ett troligt läge är därför där Stadshotellet är placerat idag, med fasaden mot torgets västra sida. Därmed var det väl exponerat för dem som färdades på samtliga gator som ledde in till staden.

I det skriftliga källmaterialet omtalas flera gatubodar kring torget, ibland med källare, exempelvis en halv torgbod invid torget år 1357 (DS 5719; SDHK 23194; SDHK 20693). På 1600-talet omtalas drygt 30 marknadsbodar utmed den västra och norra bogårdsmuren vid Vårfrukyrkan. Bodarna i väster ägdes av kyrkan medan de norra ägdes av staden (Nisbeth 1970:161f). Som redan nämnts verkar det ha funnits mindre handelsbodar närmast gatan på stadsgårdarna vid Vistenagatan men även utmed andra gator. Bodarna kunde vara placerade i ett bodrum, som utgjorde en egen fristående fastighet ägd eller hyrd av någon annan eller av den som ägde eller hyrde stadsgården innanför (Kjellberg & Lundberg 1970:59 och där anförd litteratur). Som en jämförelse kan nämnas att grannstaden Vadstena var byggd på mark som ägdes av klostret. Klostret arrenderade ut såväl stadsgårdstomter som bodrum och de ägde också de flesta gatubodarna (Fritz 2000:182). Här var det ingen självklarhet att bodrum och tomten innanför hyrdes av samma person. Möjligen fungerade det på samma sätt i Skänninge.

Stadsgårdar norr om ån

Frånsett de senvikingatida och tidigmedeltida bebyggelselämningarna från storgården vid S:t Martin, finns få arkeologiska belägg på en bebyggelse norr om Skenaån före 1600–1700-talen. Vid undersökningar i denna del av staden har det påträffats enstaka högmedeltida föremål och konstruktioner, som indikerar en närliggande bebyggelse (Bergqvist 2009a; 2009b; Arfalk m fl, i tryck). Utifrån skriftligt material vet vi att det åtminstone har funnits enstaka gårdar norr om ån. Bland annat ägde Peter av Fornåsa och Harald Kopparslagare gårdar i kvarteret Nordanå, som omnämns i mitten av 1300-talet (SDHK 5471; SDHK 2666). I januari år 1474 omtalas en bebyggd gård öster om S:t Martins kyrkogård (SDHK 29705). Sammantaget verkar det därmed som att stadsgårdsbebyggelsen norr om ån har varit begränsad och gles.

Ett obebyggt område i stadens centrum

Alla delar av staden var inte bebyggda. Ett område närmast torgets östra sida kom inte att bebyggas förrän på 1600-talet, sannolikt i samband med anläggandet av Linköpingsgatan. Anledningen till att det inte bebyggdes, trots dess centrala läge, kan bero på den begravningsplats för avrättade som fanns här under 1000- och/eller 1100-talet (Hedvall i denna volym).

Sammanfattning

Denna undersökning visar att den bebyggda staden, i ett tidigt skede, sannolikt bara varit cirka 6 hektar stor (se området innanför den skisserade vallgraven i fig 74). Den äldsta stadsbebyggelsen etablerades på den mark som hypotetiskt skulle kunna motsvara bebyggelseområdet för en äldre storgård vid Allhelgonakyrkan. Storleksmässigt kan den äldsta stadsbebyggelsen jämföras med storgården S:t Martins bebyggda yta, norr om ån, på cirka fem hektar (Bergqvist & Lindeblad i denna volym).

I jämförelse med Söderköpings yta på 36 hektar, under 1200-talet, framstår Skänninge under denna tid som en mycket liten stad. En jordvall och vallgrav har med största sannolikhet kringgärdat staden redan i detta tidiga skede. I slutet av 1200-talet byggdes staden ut och fick därmed en yta på uppskattningsvis knappt 20 hektar. Det motsvarar utbredningen av Vadstena stad i mitten av 1400-talet. Vadstena kom dock att expandera till det dubbla vid 1400-talets slut medan Skänninge sannolikt 100 år tidigare redan hade nått sin maximala utbredning (Hedvall 2002e:11).

Vägar och gatunät

Det äldsta vägnätet i Skänninge, som i stor utsträckning utgjordes av hålvägar, har anlagts senast i samband med uppkomsten av den senvikingatida bebyggelsen i området. Under 1200-talet skedde en utbyggnad av vägnätet och i samband med detta eller strax därefter verkar vägarna ha belagts med sten och kantats av stora stenar. Från Linköping finns exempel på samma utförande av vägar från 1200-talet (Feldt & Tagesson 1996:30f). Även i Söderköping skedde en genomgripande satsning på gatunätet med nya träbroläggningar i mitten av 1200-talet. Möjligen rör det sig om en allmän satsning under perioden att på olika sätt modernisera gatunätet.

För Söderköpings del blir detta extra intressant med tanke på att staden vid mitten av 1200-talet ägdes av änkedrottningen Katarina Sunesdotter. Var det hon som genomdrev denna modernisering? I Lund kan det ha varit ärkebiskopen, som i början av 1100-talet investerade i träbroläggningen av det cirka 6000 m^2 stora torget (Larsson 2006a:244 och där anförd litteratur).

Det är rimligt att tänka sig att det även för Skänninges del fanns en övergripande plan för iordningställandet av gatunätet och att denna genomdrevs av styrande personer eller institutioner i staden. Troligen ska genomförandet sättas i samband med den stora förändring och nybyggnation som skedde i staden med S:t Olof, Biskopsholmen, Vårfrukyrkan och S:t Martin under 1200-talets andra hälft, men några så exakta dateringar av gatunätets utbyggnad har vi inte idag.

Flera av gatorna har en komplex historia. Undersökningarna vid Vistenagatan visade att området ursprungligen utgjort odlingsmark. Utifrån orienteringen av dessa äldre odlingsspår, tomtgränser, bebyggelse och vallgrav kan vi med ganska god säkerhet påstå att Vistenagatan tidigare har haft en annan, mer öst-västlig orientering i sitt äldsta skede. Orienteringen sammanföll också med de äldre kyrkorna, S:t Olof och Allhelgona.

Vårfrukyrkan, som uppfördes i slutet av 1200-talet, har däremot en annan orientering. Man skulle kunna säga att det skedde en förskjutning av Skänninges ”mittpunkt”. Torget har sannolikt etablerats samtidigt med Vårfrukyrkan och i samband med det kom en del gator att regleras för att leda fram till torget. Vistenagatan drogs förmodligen fram till torgets ena hörn. Dessförinnan hade Vistenagatan tillsammans med Fåckegatan, sannolikt utgjort en sammanhängande gata tvärs igenom staden. På 1500-talet förändrades gatans sträckning igen då den parallellförsköts in på det nedlagda konventets mark.

Den tidigare uppfattningen om det medeltida gatunätet, som mera oförändrat, har visat sig behöva en viss nyansering. Under hela medeltiden skedde en successiv utbyggnad av gatunätet och några av dessa gator har lagts ner i senare tid. En förändring skedde också efter reduceringen av de kyrkliga institutionerna, i samband med reformationen, då gator anlades på kyrkogårdsmark vid både Allhelgona och S:t Olof. I 1713 års karta, som ofta används för att illustrera det medeltida Skänninges stadsplan, saknas flera av de medeltida gatorna. Den innehåller dessutom flera senare tillkomna gator, flera av dessa är sannolikt tillkomna som brandgator på 1700-talet.

Bebyggelsen

Senast under 1200-talets andra hälft har en stadsgårdsbebyggelse etablerats. Äldsta skriftliga beläggen nämner tyska och svenska handelsmän på 1270- eller 1280-talet (Schück 1970b:72).

De undersökta stadsgårdarna vid Vistenagatan var bebyggda kring sekelskiftet 1300 och en bit fram i 1500-talet, därefter omvandlades området till ängsmark. De var lokaliserade i stadens utkant, med kortsidan mot en av stadens infartsgator. Stadsgårdarna var långsmala och begränsades ut från staden av en vall och en vallgrav.

Flera av stadsgårdarna vid Vistenagatan var hantverksgårdar. Det rörde sig om hantverk som medvetet kan ha placerats i stadens utkant på grund av eldfara och mindre angenäma dofter; slakteri, garveri, knivsmedja och kalkbränneri. Några meter in på stadsgården, från Vistenagatan, fanns träbyggnader med stenkällare. I området mellan denna och gatan har det på några tomter funnits enklare och mindre byggnader, troligen salubodar. Från dessa och ett stycke in på tomten var ett par av gårdarna stenlagda. Här fanns också olika typer av ekonomibyggnader. Bakom denna, ungefär mitt på den drygt 50 meter långa tomten, verkar bostadshusen ha legat. Inget av dessa har kunnat undersökas i någon större utsträckning, varför deras planform är osäker. Bakom bostadshusen påträffades brunnar, ugnar och andra verkstadsanläggningar samt kålgårdar. Undersökningsområdena var för begränsade för att det skulle vara möjligt att belägga om det rörde sig om dubbeltomter som i Söderköping eller om det var enkeltomter med gränder in på varje tomt, som i Vadstena. Flera olika indikationer på tomtbredder kan dock tolkas som att de varit cirka tio meter breda. Karaktären på bebyggelsen verkar delvis ha skiftat mellan olika områden i staden. Det finns också flera indikationer på att olika sociala grupper bott i skilda delar av staden under medeltiden.

Bebyggelsen utmed Fåckegatan, Vistenagatans förmodade förlängning åt väster, utmärkte sig i förhållande till den övriga staden. Stenhus verkar ha uppförts med gavel eller långsida, direkt ut mot gatan. Möjligen rör det sig om lagerhus på handelsmännens gårdar. En parallell till detta kan vara Visby, där de äldsta stenhusen har uppförts omkring år 1200. Till övervägande del byggdes de som lagerhus. Några av dessa stenhus uppfördes utmed en huvudgata av praktiska skäl. Husen kunde vara placerade med långsidan eller gaveln utmed gatan. Bostadshusen, som ofta var av trä, låg gärna lite längre in på gården och ibland utmed en gränd (Falck 1982:185ff).

I Linköping var stenhusen koncentrerade till området mellan domkyrkan och torget. Runt domkyrkan verkar det ha funnits minst ett stenhus per gård, tolkade som huvudbyggnader på prebendenas residensgårdar. Stenhusen vid domkyrkan tycks ha legat indragna från gatan medan det finns flera exempel på stenbyggnader vid torget som legat mer gatunära (Tagesson 2002:110, 124f). Enligt Tagesson finns det inget som tyder på att det beror på kronologiska skillnader utan att det snarare rör sig om funktionella. Husen vid torget kan ha haft en viktig funktion i handeln och ha utgjort en parallell till stenbyggnaderna i Skänninge.

I slutet av 1200-talet, men sannolikt främst under 1300-talet, verkar staden ha börjat expandera åt söder. I området söder och öster om Vårfrukyrkan kom flera större gårdar som Bosgården, Helgeandsgården, Stenhusgården och prästgården att etableras. Flera av dessa byggnader var också uppförda i sten eller tegel. De stora gårdarna har avgränsats av diken med flera meters bredd och en stenmur. Ett kraftigt dike runt biskopsgården i Vadstena kan ses som en parallell till dessa liksom ett mycket kraftig plank runt bosgården i Söderköping (Lindeblad & Menander 2000:9). Hur de stora gårdarna varit disponerade vet vi ännu inte men ett av stenhusen på den ena gården har legat indraget från de kringliggande gatorna.

De stora gårdarna indikerar att en social topografi existerade i staden under medeltid, vilket även handelsmännens eventuella lagerhus kan anses göra. I det senare skriftliga materialet framstår ägostrukturen för stadsgårdarna utmed de olika gatorna som mycket heterogen.

Staden hade fram till reformationen en stark kyrklig prägel men här fanns också ett betydande aristokratiskt inslag. Bland tomtägarna kan kopplingar skönjas bland annat till Folkungaätten men även till Elofssönernas ätt.

Tillbakagång

Olaus Magnus skrev i sitt historiska verk om Skänninge som han mindes det från 1500-talets början att staden ”som nu är gammal och förfallen och inom kort synes komma att stå öde, hade dock en gång, tack vare sitt läge, sina utmarkers fruktbarhet och sin rikedom ej sin like i hela Norden” (Olaus Magnus 1982:287f).

Gustav Vasa drog in Skänninges stadsprivilegier år 1543 och uppmanade invånarna att bosätta sig i Vadstena. Mellan åren 1543 och 1570 bodde endast 16 kronobönder med sina familjer kvar i Skänninge (Kjellberg 1970:171). Förmodligen är det denna nedgång och utflyttning som avspeglas i de undersökta stadsgårdarna utmed Vistenagatan. Bebyggelsen övergavs på 1500-talet och området kom därefter att brukas som ängsmark. Det är därför intressant att stadsbefolkningens sammansättning vid 1600-talets mitt vittnar om ett vitalt borgerskap med en mångfacetterad hantverkargrupp, innefattande till exempel orgelmakare, guldsmeder och stenhuggare, samt kapitalstarka handelsmän som har beställt några av de mycket dyrbara, kvarvarande epitafierna i Vårfrukyrkan. Även stadens kontaktnät under 1600-talets mitt, visar på vitalitet (Westling 2002).

Arkeologiska undersökningar har visat att den östra delen av staden haft en större utbredning under medeltiden än den senare hade. Konventens ödeläggelse och stadsgårdarnas omvandling till odlingsmark indikerar en minskning av befolkningen i staden på 1500-talet för detta område. Det här är också något som Hadorph poängterat i sin beskrivning från år 1678, då staden angavs som ringa och att det tidigare funnits bebyggelse långt utanför staden i öster, söder och sydväst (Ståhle 1969:297). Resultaten från undersökningarna visar också på en tillbakagång även om de endast belyser ett mindre område i stadens östra utkant.

I början av 1700-talet fanns det 191 tomter i staden och i slutet av samma århundrade 164 (Lantmäteristyrelsens arkiv, akt D 98-1:5; D 98-1:8). Då, i slutet av 1700-talet, uppges stadens areal vara cirka 23 hektar, med andra ord endast obetydligt större än 1300–1400-talets cirka 18 hektar. För att få en ungefärlig uppfattning om hur många tomter det kan ha rört sig om i slutet av medeltiden, kan vi hypotetiskt förutsätta att gårdarnas storlek i snitt motsvarar 1700-talets tomtstorlekar. Uppskattningsvis kan det då ha funnits 100–150 tomter i staden. Flertalet av tomterna var säkert bebyggda men det fanns också de, som endast använts för odlingar. Att Skänninge under medeltiden varit en viktig stad för såväl kyrka som kungamakt går inte att betvivla, men storleksmässigt jämfört med andra städer, som Söderköping och senare Vadstena, har den varit av betydligt mindre omfattning.

Fig 84. Skänninge marknad lockar fortfarande stora mängder besökare – ofta fler än hundratusen. Här ser vi knallar, som säljer hantverksprodukter alldeles intill Vårfrukyrkan. Copyright Riksantikvarieämbetet. FOTO PÅL-NILS NILSSON.

Stadens hantverkare, gillen och marknader

Pär Karlsson och Claes Westling

Vad ser vi för vårt inre när vi hör ordet *stad*? Många ser säkert byggnader och gator, men också en massa människor, liv och rörelse, ja kanske till och med hör dem. För vad vore väl sinnebilden av staden om det saknas mänskligt liv?

Det är mycket sällsynt med arkeologiska undersökningar i våra äldre städer som inte är föranledda av exploateringar. Det som oftast undersöks är vardagliga spår och lämningar efter alla de som levde, verkade och vistades i staden. Det är rester efter den materiella kultur de skapat och format, men också påverkats av. Men bara den materiella kultur som *de* av olika skäl har valt att låta bli kvar. Den här artikeln riktar fokus mot just dessa alldeles vanliga människor i staden, utifrån deras lämningar.

I artikeln fokuserar vi på handel och hantverk i Skänninge under perioden cirka 1200–1650, dels i form av historiskt belagda hantverkare, dels arkeologiskt identifierat hantverk men också något så ovanligt som en arkeologiskt undersökt marknadsplats. Inledningsvis görs en presentation av hur källäget ser ut för en av grupperna i Skänninge, hantverkarna. Att vi valt just dem beror på att det är en av de få grupper som faktiskt är möjliga att lokalisera i såväl det arkeologiska som det historiska källmaterialet. I artikeln vill vi också sätta in handeln och hantverket i ett något större sammanhang. Till exempel om det fanns en tydlig gränsdragning i det medeltida samhället mellan hantverkare och köpmän, och hur den gränsen i så fall uttrycktes. Vi har också valt att lyfta fram det sociala sammanhanget som organisationen i gillen medförde, bland annat för hantverkarna, men även hur handeln och hantverket enligt källmaterialen förefaller ha varit organiserade i stadsrummet. Dessutom lyfts några intressanta exempel fram som illustrerar hur de medeltida människorna inte alltid uppförde sig som det förväntades av dem. Det kan till exempel vara hur både handel och hantverk bedrevs utanför städerna, till både kungens och stadsborgarnas förtret. Och sist, men inte minst vill vi betona staden som ett lockande alternativ till vardagens vedermödor och sociala konventioner för alla de människor som valde att besöka de återkommande marknaderna, oavsett om man gjorde det som försäljare eller besökare.

Städernas ekonomi, förknippad med handel och hantverk har länge utgjort själva sinnebilden för staden. I den tidiga stadsforskningen kan synen på, och förståelsen av och berättelsen om staden beskrivas som präglad av ett ekonomiskt perspektiv; staden sågs som en produkt av, samt arena för, en mer eller mindre utvecklad marknadsekonomisk handel där handelsmän och hantverkare spelade huvudroller. Städernas belägenhet förklarades också ofta utifrån en liknande förståelsehorisont; att de hade lägen vid handelsmässigt strategiska

platser (t ex Schück 1926; Hyenstrand 1974). När Adolf Schück publicerade sin avhandling 1926 valde han att betona just de ekonomiska aspekterna för tillkomsten och funktionen av städer där invånarnas "... gemensamma handelsintressen ..." tillmättes en avgörande betydelse (Schück 1926:4). För Skänninges del anför Margareta Hasselmo i Medeltidsstaden att "helt klart är emellertid att Skänninge, på grund av sitt centrala läge i den rika jordbruksbygden och genom ett välutvecklat vägnät, blev knutpunkt för handeln på Östgötaslätten" då staden utgjorde en "uppsamlingsplats för den omgivande bygdens agrara överskottsproduktion" (Hasselmo 1983:8, 53). I flera av de bevarade medeltida lagtexterna och dokumenten framgår det tydligt att de nordiska centralmakterna önskade kanalisera all handel och köpenskap till städerna, och under 1600-talet genomfördes juridiska reformer som syftade till att reglera och effektivisera handeln till exempel genom uppdelningen i stapel- och uppstäder (Westling 2002). I samband med de flesta medeltida städer talas det om marknadsgatan eller torget, och runt många tidigmoderna städer fanns det ett tullstaket. Listan kan göras lång vad gäller ekonomiska kopplingar till städerna.

Ett antal vikingatida och tidigmedeltida hantverksplatser har undersökts i Skänninge. Hur detta hantverk och hur handeln med hantverksprodukter fungerade och var organiserad behandlas av Feldt & Nielsen i denna volym. I den här artikeln är det i huvudsak källmaterial från hög- och senmedeltid som kommer att komma till tals, men också något från tidigmodern tid. Inför presentationen av källmaterialen och tolkningen av de samma är ett påpekande nödvändigt. Märk väl att det arkeologiskt eller historiskt kända materialet med all säkerhet endast utgör ett minimum av den förflutna helheten, det vill säga att de hantverkare vi lyckats identifiera i det skriftliga källmaterialet liksom de platser med påträffade spår av hantverk sannolikt bara är slumpmässiga. Vi vet ingenting om vad som inte är känt. Det betyder att alla våra resonemang bygger på slutsatser som är dragna ur dagens kända källmaterial, och att materialen kanske redan imorgon kan förändras helt genom ett nyfunnet dokument i ett arkiv eller en ny arkeologisk undersökning.

Hantverkare under perioden 1200–1650

I det arkeologiska materialet framgår det att hantverkarna under den aktuella perioden i huvudsak utförde sina hantverk på stadsgårdarna. Materialet från Skänninge är i nuläget tämligen litet, och trots att samtliga arkeologiska rapporter har studerats i syfte att finna underlag för diskussioner kring hantverkarna i staden, är det framför allt de senaste årens undersökningar inom Skänningeprojektet som kan bidra till detta. Det arkeologiskt belagda hantverket i staden är dock alltför sporadiskt för att några generella slutsatser ska kunna dras om hantverkarens eventuella förändrade sociala position under perioden. Däremot kan vi konstatera att ett mer permanent hantverk bedrevs på flera stadsgårdar från 1200-talet och framåt, vilket utgör en skillnad i förhållande till föregående period.

I den östra delen av staden, söder om Vistenagatan, har delar av ett par stadsgårdar undersökts som visar på skilda typer av hantverk. På den östra tomten undersöktes lämningar från ett kalkbränneri (fig 85). Flera generationer ugnar fanns på bakgården mot stadens vallgrav och den äldsta ugnen kan dateras till 1300-talet. Tomten låg utmed Vistenagatan, en av huvudgatorna men i utkanten av den högmedeltida staden, sannolikt med tanke på eldfaran som bränningen av kalken innebar. Det är heller inte omöjligt att lokaliseringen har någon koppling till byggnadsarbeten på S:t Olofs konvent, som låg på andra sidan Vistenagatan (Bergqvist & Hedvall 2009).

Väster om kalkbränneritomten, också utmed Vistenagatan undersöktes delar av ytterligare en stadsgård. En del av verksamheten på denna tomt har varit förknippad med slakt- och

Fig 85. På en av stadsgårdarna vid Vistenagatan undersökte Elisabeth Näsström och Johanna Bergqvist ugnar, som använts till framställning av kalkbruk under 1300- och 1400-talen. FOTO RAÄ, UV ÖST.

läderhantering från 1300-talets första hälft. På stora delar av tomten fanns det ett omfattande avfallslager med horn och ben. Den osteologiska analysen visar att avfallet kommer från primärstyckning av boskap. Det kan också, utifrån det stora inslaget av hornkvicken från nöt och i synnerhet get, tolkas som att man dessutom bearbetat hudar. Ovanligt nog påträffades också fläckvisa ansamlingar av slipdamm inne i en stor brunnen byggnad. Ansamlingar av slipdamm tyder på en mycket omfattande slipning, långt utöver bara slipning av knivar och verktyg för hushållsbehov. Sannolikt rör det sig om spår från en professionell slaktares slipning av slaktknivar och yxor. Möjligen kan även ett antal stora gropar på granntomten, äldre än kalkugnarna, sättas i samband med slakteriet. Groparna innehöll såväl läder som kalk vilket skulle kunna tolkas som spår efter en garveriverksamhet (Bergqvist & Hedvall 2009). Om så är fallet finns här möjligheten att diskutera hantverkets organisation i staden. För det första kan vi konstatera att den som slaktar och styckar större boskap huserar i utkanten av staden. Det är ett fenomen vi känner från äldre historiskt kartmaterial, till exempel från Vadstena där området omedelbart utanför en av stadens tullar anges som platsen för oxmarknad (Ekeboum 1979:19). Sannolikt skall detta förstås utifrån ett perspektiv av hur stadsbor strävade efter att deras stad skulle gestalta sig; ett minimum av kreatur innanför stadens plank. För det andra väcker det frågan om det var en och samma hantverkare som både slaktade och garvade, och som disponerade två tomter? Eller var det två specialiserade hantverkare, som valt att bedriva sina nära förbundna verksamheter som grannar, kanske av praktiska skäl? I så fall medger även lämningarna på de bägge tomterna en indirekt indikation på handel stadsbor emellan, slaktarens restprodukt köps av garvaren som råvara.

Söder om Vistenagatan har ytterligare en stadsgård undersökts. Den var anlagd på 1200-talet med en stenlagd gårdsplan och kringliggande byggnader. Med utgångspunkt i fynden av stora mängder järnslagg samt bearbetade horn- och benmaterial inom tomten gjordes tolkningen att stadsgården hade haft hantverkskaraktär under hög- och senmedeltid (Svensson 1979a:5ff).

Inom Skänningeprojektet undersöktes även lämningar från något så ovanligt som ett klockgjuteri (fig 86). Eventuellt rör det sig inte bara om gjutning av klockor utan även av andra föremål så som grytor (Lindberg & Stibéus 2009). Klockgjutningsgropen låg omedelbart norr om byggnaderna till S:t Olofs konvent. Konventet instiftas år 1237. Läget, intill konventet talar för att det är just konventsklockor som gjutits, vilket då torde datera klockgjuteriet till första hälften av århundradet. Men, ^{14}C-analyser från klockgjutningsgropen har givit dateringar till 1000–1100-talen (Lindberg & Stibéus 2009). Det innebär att den kanske skall kopplas till en tidigare okänd äldre kyrkobyggnad än konventskyrkan. Undersökningarna vid S:t Olofs konvent avslöjade också arkitektur- och gravlämningar som var äldre än konventet (Konsmar och Menander 2009a). Till skillnad från de ovan nämnda hantverken var den här gjuteriverksamheten inte knuten till en stadsgård, utan hantverkaren har istället utfört den komplicerade klockgjutningen i anslutning till kyrko- eller konventskomplexet. I det skriftliga källmaterialet finns inga klockgjutare nämnda under 1200-talet, men under 1380-talet nämns en Henrik klockgjutare på Follingegatan. På 1400-talet var ytterligare två klockgjutare verksamma i staden: Suno och hans son Ulf. Suno var även borgmästare i staden (Åmark 1944:327ff). Hantverksyrkena gick ofta i arv från far till son och det är alltså möjligt att personer från samma släkt varit verksamma som klockgjutare under mycket lång tid.

Det är högst troligt att flera hantverksyrken etablerades i samband med de omfattande byggnadsarbetena som genomfördes i staden under 1200- och 1300-talen. I det skriftliga källmaterialet kan vi också se att det förutom klockgjutare har funnits urmakare i Skänninge,

Fig 86. Vid S:t Olofs konvent undersöktes ett klockgjuteri från 1200-talet. Klockan skulle sannolikt användas i konventskyrkan. På bilden dokumenterar Sofia Lindberg resterna efter den rundade gjutformen och ett antal tegelstenar, som klockformen vilat på. FOTO RAÄ, UV ÖST.

båda yrken som annars verkar vara tämligen ovanliga i de svenska städerna (Schück 1970b:92). Ytterligare ett exempel på detta är det förhållandevis stora antal målare som var verksamma i Skänninge under senmedeltiden. Den mest kände av dem är Amund målare som bland annat utfört målningar i Vårfrukyrkan i Skänninge, men även i Ask och Ekebyborna i Östergötland samt Södra Råda i Värmland. Liksom klockgjutaren Suno var Amund borgmästare i staden. Sammanlagt är fem målare kända från Skänninge. Det kan jämföras med grannstaden Vadstena, som har ett betydligt rikligare skriftligt källmaterial, där endast två målare är kända (Nisbeth 2004:149ff).

Fig 87. Amund Målare var en av flera målare i Skänninge under medeltiden. Målningen på bilden är från Ask kyrka i Östergötland och har tillskrivits Amund. FOTO RIKARD HEDVALL.

Orgelbyggare är ett annat hantverk av det ovanligare slaget som finns representerat i Skänninge under 1600-talets första hälft genom borgmästaren Peder Jönsson (porträtt från 1624 i Vårfrukyrkan). Han kan naturligtvis ha varit den förste i sitt slag i Skänninge, men genom att yrket är så pass kvalificerat, kan hans verksamhet tyda på föregångare i staden (Westling 2002:121ff).

Även tegelslageri kan sättas i samband med den omfattande byggnadsverksamheten under högmedeltid. Borgmästaren Hans i Skänninge omnämns 1398 och 1407 som *teglare* och en uppgift från 1719 upplyser om att det tidigare hade funnits två tegelbruk vid staden. ”Tegelbruket” var också ett område i staden vid 1600-talets mitt (Kjellberg 1970:195; Westling 2002:55; SDHK 16929).

Guldsmide omtalas i Skänninge första gången år 1319. Ragnvald var en guldsmed som omtalas år 1324 och även den Awald guldsmed som nämns som vittne vid en försäljning av jord inom staden i december samma år, var högst sannolikt skänningebo liksom den Henekin som omnämns 1370. Guldsmidet var enligt Folke Lindberg ett av de mest vanliga hantverken under medeltiden, men icke desto mindre ett kvalificerat och kapitalkrävande hantverk, vilket även gjorde att det ofta gick i arv (Lindberg 1947:45ff). Det går att belägga fem verksamma guldsmeder i Skänninge under perioden 1630–1660, och om dessa var samtidiga överskrider antalet anmärkningsvärt nog genomsnittet för rikets städer (Gadd 1991:226f). Att detta hantverk hade gamla anor i staden är inte särskilt förvånande med tanke på Skänninges starka kyrkliga prägel och allmänna betydelse under 1200- och 1300-talen (SDHK 3306; Schück 1970b:97ff; Westling 2002).

Andra tidigt belagda hantverkare i Skänninge är Harald Kopparslagare, som nämns 1347 då han köpte en tomt vid Nordanågatan (SDHK 5471), Petrus Sadelmästare som köpte en gård vid Sprättegatan 1384 (SDHK 12547) samt Jöns Bältare och Olof Målare som nämns vid en gårdsförsäljning i Nordanån 1467 (SA20, s 227). Från tidigt 1300-tal omnämns alltså hantverkare från Skänninge i de skriftliga källorna, ofta som sigillanter i testamenten, och från senare delen av samma århundrade kan vi se att olika hantverksgrupper förmodligen spelar en betydande politisk roll i och med att de nu sitter med i stadens råd och även förekommer som borgmästare i staden.

För Skänninges del, i likhet med ett flertal städer i Sverige, kan man därför tänka sig att hantverkarklassen fått en mer gynnsam social position jämfört med medeltida städer på kontinenten (Anund 1998:51 och där anförd litteratur). Den nyssnämnde borgmästaren Hans Teglare kan ses som ett exempel på detta förhållande.

Från Vasatiden, då källäget är mera gynnsamt, finns det uppgifter om att hantverkarna spelade en framträdande roll i Skänninges magistrat. Visserligen var staden då inte längre så betydande som under 1200- och 1300-talen, men den hävdvunna uppfattningen att köpmännen alltid var tongivande i städerna under äldre tid, kan inte sägas ha gällt i Skänninge (Lindberg 1947:51ff). Den lokala stadsstyrelsen, det vill säga magistraten och rådhusrätten, bestod av borgmästare, rådmän och stadsskrivaren. Hälften av borgmästarna under 1600-talets första hälft i Skänninge var hantverkare. För Vadstenas vidkommande finns en mera omfattande kartläggning av yrken hos magistratens medlemmar, och där kan ett stort antal hantverkare beläggas under vasatiden; skräddare, snickare, guldsmeder, bältare, kopparslagare och stenhuggare (Westling 2000; 2002). Detta var möjligen typiskt för mindre eller medelstora städer under medeltid och vasatid, men inte för större städer. Marko Lamberg har undersökt Stockholm, Malmö och Bergen under senmedeltiden och menar att hantverkare sällan var företrädda i rådskretsen (Lamberg 2001:54ff, 247f).

Johan Anund beskriver situationen med början under högmedeltid för speciellt bronsgjutare som en ökad differentiering inom gjutarklassen. Anledningen var ett behov av nya bronsprodukter. Nu bildades till synes separata grupper med delvis samma intressen; grytgjutare, bältare, nålsmeder, klockgjutare. Anund hänvisar även till Anders Andrén som menar att 1200-talet var en period då de feodala dragen avtog och hantverkaren fick en mer oberoende ställning och bedrev en mer specialiserad verksamhet (Anund 1998:48f). Under denna period var förmodligen inte heller konflikten mellan köpmän och hantverkare av någon större omfattning, något som man tidigare hävdat. Snarare, menar Anund, bör man se på grupperna stadsborgare respektive icke stadsborgare när man betraktar gränsdragningar och skillnader i rättigheter och status. På flera håll tycks gränsdragningen mellan köpmän och hantverkare i själva verket vara en senmedeltida företeelse (Anund 1998:52f).

Sammanfattningsvis visar både de arkeologiska och de skriftliga källmaterialen att hantverkaren verkare ha fått en friare ställning i förhållande till den de hade under vikinga- och tidigmedeltid. Hantverksutövningen har sannolikt haft mer permanent karaktär och varit förlagd antingen till stadsgården eller särskilda platser, som till exempel tegelslagningen. Det är intressant att notera att det fanns hantverkare i staden med ovanliga yrken som till exempel målare, urmakare och klockgjutare. Möjligen kan dessa hantverk sättas samman med den omfattande byggnation som utfördes på flera platser i staden under framför allt 1200- och 1300-talen. I det skriftliga källmaterialet kan vi också se att flera av hantverkarna i staden var medlemmar i magistraten och att flera av dem var borgmästare både under medeltiden och senare.

Stadens gemenskapsformer

I den arkeologiska forskningen framställs staden ofta som en scen, både konstruerad och regisserad. Det stadsarkeologiska perspektivet innebär att detta synliggörs och problematiseras; hur och varför har människor i olika tider och på olika platser valt att arrangera sitt stadsrum? Detta leder ofta vidare till frågeställningar kring vem eller vilka aktörerna var som stod bakom utformningen. Av tradition antas ofta, om än outtalat, att regissörerna i det medeltida samhället genomgående utgjordes av en dåtida elit (t ex Hasselmo 1983; Andrén 1998; Tagesson 2002). Sannolikt beror det på att den arkeologiska forskningen gärna har betonat samhällets hierarkiska strukturer utifrån en historie- och människosyn präglad av konservativa eller historiematerialistiska förklaringsmodeller. Under senare år har dock alternativa perspektiv inom stadsforskningen börjat påverka förståelsen av de äldre städerna. Ett exempel är Stefan Larsson som betonar betydelsen av att anlägga ett så kallat underifrånperspektiv i den arkeologiska forskningen (Larsson 2006b). En perspektivförskjutning av det slaget synliggör andra aktörer och deras påverkansmöjligheter.

Det moderna svenska samhället förknippas ofta med ett utvecklat socialt skyddsnät. Dessförinnan måste samhället givetvis ha tett sig väsentligt annorlunda då de enskilda fick söka sig andra vägar till ekonomisk trygghet och social säkerhet. Forskningen som tidigare har betonat betydelsen av personliga relationer mellan överordnade och underordnade i det förindustriella Europa, har på senare år även börjat diskutera värdet av och styrkan i horisontella relationer, ofta i form av kollektiv som skrån, gillen, bygemenskaper, släktkretsar och vänskapsgrupper (Lindström 1991; Friedrichs 1995). Förbindelser av det här slaget utgjorde ett av människans mest grundläggande villkor för att kunna verka i dåtidens samhälle.

Inte minst sociologer har riktat intresset mot olika gemenskapsformer, och då ofta gjort en åtskillnad mellan formella respektive informella. De förra beskrivs ofta som slutna med ett reglerat tillträde och en kontrollapparat. Tillhörigheten innebär att man har givna skyldigheter och rättigheter och att man tillsammans upprätthåller gemensamma resurser, bland annat identiteten, som de enskilda har intressen i (Weber 1983-1987:18f, 29ff; Ahrne 1984:3ff, 12ff). De informella gemenskapsformerna fångas idag i forskningen ofta med hjälp av begreppet nätverk. Här handlar det istället om horisontella personliga relationer, till exempel vänner, släkt och yrkesbröder. De horisontella relationerna kan bland annat representera äldre strukturer, men även strukturer som utgjort motvikt till de vertikala banden i samhället (Ahrne 1984:71ff, 85f; Allardt 1985:58ff; Ericsson 2005:168f och där anförd litteratur).

Alf Ericsson har visat att det på landsbygden fanns horisontella gemenskaper såsom tingslag, kyrkoförsamlingen och byalaget. Med byalaget som exempel visar han på hur man i agrarsamhället genomförde mycket sofistikerade och storskaliga rumsliga arrangemang, vilka både initierades och genomfördes på ”gräsrotsnivå”. Inom en by skiftades jorden enligt två principer; byamål och solskifte. Ericsson visar hur man både inom en by, och tillsammans med intilliggande byar kunde arrangera raffinerade system med samordnad sådd, skörd och träda. Samordningen av sådd och skörd var en nödvändighet eftersom de enskilda tegarna låg i ägoblandning, men hägnads- eller gärdeslagen, det vill säga samordningen inom byn eller med grannbyn måste ses som ett effektivt sätt att reducera annars omfattande hägnadsarbeten (Ericsson 2005:168f, 183). Landsbygdens system tyder på en utbredd och omfattande kunskap i geometri. Utan en sådan hade skiftesprinciperna sannolikt inte varit möjliga att genomföra. Likaså visar de väl utvecklade samarbetsformerna vad gäller samordningen av odlings- och trädesgången hur man på ”gräsrotsnivå” var väl kapabel att både ta storskaliga initiativ och dessutom genomföra dem.

Det medeltida samhällets, och därmed också städernas gemenskapsformer var alltså både vertikala och horisontella, och utgjorde en blandning av offentliga och privata gemenskaper. Staden i sig var naturligtvis den främsta formella samhörigheten och borgarståndet utgjorde nästa nivå. Sådana gemenskaper beskyddades av dokument med offentligrättsligt innehåll; Magnus Erikssons stadslag, privilegier, resolutioner och förordningar. Andra formaliserade gemenskaper av mindre omfattning i den tidiga staden var brödraskap, gillen och skrån. Även om gillena var talrika på landsbygden var de först och främst ett stadsfenomen (jfr Nordin 2011 och där anförd litteratur). Borgarna, som ofta flyttade inom eller in i landet, hade som främlingar ett större behov av nya former av sammanslutningar än landsbygdens människor, vilka många gånger kunde falla tillbaka på gamla ätte- och bygdegemenskaper.

Gillen

I det följande kommer en form av medeltida sammanslutningar att diskuteras; gillen. Hur fungerade dessa i det medeltida samhället och hur framträder de i källorna som behandlar Skänninges förflutna?

Gillena var huvudsakligen kristna sammanslutningar av köpmän, men även i regel också öppna för kvinnor. De har traditionellt sett betraktats som köpmännens gemenskaper. Det måste ändå understrykas att det även fanns allmänna gillen, prästgillen och hantverkargillen. Hantverkarna kunde alltså inte endast vara organiserade i skrån, som den traditionella beskrivningen gör gällande, utan även i gillen, vilka då kan betraktas som skrån; gränsen var flytande. Omvänt kunde gälla, att andra yrken än hantverkare ibland kunde bilda skrån (KLNM bd V:299ff; Lindström 1991:13ff).

Om hantverkarna som grupp har varit organiserade så tidigt som under 900-talets senare del eller 1000-talets början är tveksamt. På kyrkogården i Bjälbo utanför Skänninge står en runsten som kanske antyder en lokal närvaro av handelsmän (fig 88). Runtexten berättar att ”*Unga män reste denna sten efter Grep, sin gillesbroder. Love ristade dessa stenar, Jutes son*” (Ög 64). Den här typen av runsten, där runbandet har en rak avslutning, anses gå tillbaka till det sena 900-talet och 1000-talets början (se vidare Ljung denna volym). Även i Törnevalla, mellan Linköping och Norrköping, finns en runsten som omnämner en gillesbroder (MÖLM 1960:230). Runtexten

Fig 88. Runstenen vid Bjälbo kyrka (Ög 64), som omnämner en gillesbroder.
FOTO RIKARD HEDVALL.

berättar att ”*Alver reste denna sten efter Dräng, Ödgers* (?) *son, sin gillebroder*.” Ett par andra runstenar, båda från Sigtuna, omnämner frisernas gillesbröder (U379 och U391) där både frisiska och svenska namn förekommer. Av den anledningen antar man att det redan har utvecklats handelsgillen där båda parter, friser och svenskar, var företrädda. Stenarna anses höra till 1000-talet. Man känner inte till mycket om de tidigmedeltida gillena i dåvarande Sverige, eller för Nordens vidkommande överhuvudtaget. För runstenarna i Sigtuna antar dock Thorgunn Snædal Brink att detta gille ursprungligen stiftats av friser, men när runinskrifterna tillkom ingick både svenska och frisiska medlemmar. När det gäller runstenen från Bjälbo menar Sven Ljung, att den kan vara rest av ett köpmannagille som haft anknytning till Skänninge. Någon dokumentarisk kunskap om gillen i Sverige finns dock inte förrän under högmedeltid och det äldsta kända är S:ta Katarinas gille i Skara omnämnt år 1301. Det finns dock gillessigill av vilka stampar eller avtryck har bevarats som man tror kan vara något äldre (KLNM bd V:299ff; Snædal Brink 1983:9f).

I de engelska medeltida städerna räknar man dock med att olika hantverksgrupper slog sig samman i gillesgemenskaper och att de där mer och mer kom att uppträda som maktfulla grupper från 1200-talet och framåt. Dessa organisationer, menar man, använde ibland även religiösa föreningar som bas för att vinna politisk makt. Från både England och Frankrike finns källor som tyder på att hantverkare uppfattade sin egen situation som otroligt svår när det gällde att få ut betalning för sitt eget arbete. Som en konsekvens av detta växte ett behov av en organiserad yrkeskår fram för att åstadkomma rimliga löner och arbetsvillkor. Frimurarna är ett ypperligt exempel på detta. De byggnadsarbetare som rörde sig mellan stora byggen i det medeltida Europa, hade ett stort behov av att organisera sig. Frimurarna finns belagda från 1300-talet (Lilley 2002:232ff).

Eftersom gillena i princip upplöstes i och med reformationen, finns samtida källmaterial från deras verksamhet bevarat endast i begränsad omfattning. Det kan emellertid finnas en del spår av dem i materialet från vasatid och framåt. För Skänninges del redovisar Schück Allhelgonagillet (1370), Vårfrugillet (1372), tydligen ett prästgille, S:ta Gertruds gille (1300-talet?), troligen med stark tysk anknytning, samt S:t Johannes gille (Schück 1970b:86). Det sistnämnda är tillsammans med ytterligare ett gille, S:t Nicolai, de enda, fastän troligen nyligen upplösta, vars jordinnehav redovisas i fogderäkenskaperna för året 1543. S:t Johannes gilles åkrar omfattade då cirka 10 tunnland (20 spannland) och S:t Nicolai gilles cirka 2 tunnland (4 spannland) (KLNM bd V:299ff; Sandbergska samlingen YY:15:12019ff). Jorden hade bland annat avlönat en präst som kunde förrätta mässan vid gillets altare.

Även en förteckning över beslagtaget kyrksilver i landskapet under åren 1539–1540, vittnar om att dessa båda gillen existerat. Som S:t Johannes gilles andel listas förgyllt och oförgyllt silver, medan S:t Nicolai gilles andel enbart innehöll oförgyllt silver (Kyrkors, skolors och hospitals akter, vol 24).

Det finns därmed belägg för minst fem olika gillen i Skänninge under medeltiden, något som kan jämföras med ett tjugotal för Stockholms del under samma period (Lamberg 2001:167ff). Gillena var en naturlig och mycket viktig del av den medeltida staden och de ovanstående, om än kortfattade, noteringarna från Skänninge, intygar detta och understryks av en handling från 1407, vilken visar att Gudvaster Borgarsson, borgmästare i Skänninge, hade pantsatt en guldring till S:t Johannes gille (SDHK 16929; SDHK 885).

Vi vet inte var gillestugorna har legat, men ”Gillestomten” omnämns vid flera tillfällen under 1600-talet och har av dessa noteringar att döma, legat någonstans direkt öster om Stora gatan, det vill säga mycket centralt placerad i det medeltida Skänninge (Stadens protokoll 16/6 1650; 19/3 1651 samt SA 20, 24).

Marknader

I detta avsnitt av artikeln diskuteras det arkeologiskt sällan uppmärksammade fenomenet marknader. Här behandlas marknaden som ekonomisk organisation samt dess fysiska gestaltning. Dessutom kommer marknaden att låtas utgöra ett exempel på hur staden erbjuder, bland annat genom sina marknader, möjligheter till möten under helt andra förhållanden än vardagen normalt kan; livet i staden som en social frizon.

Det var inte bara i våra äldre städer man höll marknader. Detta trots att statsmakterna i de nordiska länderna genom tvång strävade mot att ge städerna monopol på handel (Carelli 1998:6 och där anförd litteratur). Verkligheten tenderar dock ofta att anta andra former än den som stipuleras av varje tids makthavare. Lika långt bakåt i tiden som vi kan följa strävanden efter att reglera handeln genom att kanalisera den till städerna, lika långt bakåt kan vi spåra så kallat landsköp, det vill säga handel som bedrevs olagligt utanför städerna. Ett exempel är Sigtunaborgarnas klagan hos centralmakten angående den handel som bedrevs vid Folklandstingsstad i Uppland, en ort som saknade formella stadsprivilegier, namnets efterled till trots. År 1315 föranledde detta hertig Valdemar att befalla" alla hantverkare, som bosatt sig vid Folklands tingstad och där bedriver handel samt andra förbjudna näringsfång, att inom 8 dagar inflytta till Sigtuna, Stockholm eller någon annan betydlig och privilegierad stad" (SDHK 2027). Stadsmaktens problem med landsköp förefaller ha varit oförändrad även efter medeltiden. I sin avhandling citerar Eli Heckscher Gustav Vasas svar till stockholmsborgarna när dessa klagade på det utbredda landsköpet. Kungen skall ha förklarat att han ansåg det vara lika svårt att avskaffa alla landsköp som att "fånga alla de ulvar som i skogen löpa" (Heckscher 1941:95; Gadd 1991). Vi kommer inte att fördjupa oss i denna dåtida problematik, utan nöjer oss med att konstatera att smuggling och svarthandel förefaller utgöra vad som ryms inom devisen "intet nytt under solen", och att även en så maktfullkomlig konung som Vasa stundom tvingades vika sig för de horisontella strukturerna i samhället.

De officiella medeltida marknaderna var arrangerade enligt två huvudsakliga principer; dels veckomarknader och dels en eller flera större årligt återkommande marknader. Veckomarknaderna var främst av lokal karaktär där lokala köpmän och människor från den närmaste omgivningen var engagerade i köpenskapen. De årligt återkommande, större marknaderna hölls ofta i samband med firandet av något helgon, till exempel stadsförsamlingskyrkans skyddshelgon. Dessa marknader kallades frimarknader vilket innebar att även främmande handelsmän hade rätt att idka köpenskap med stads- och lantbefolkningen (Staaf 1935:359). Det är rimligt att anta att dessa marknader inte bara attraherade köpmän från ett större område än det absoluta närområdet utan också lockade besökare från ett större område.

Hur de äldre marknaderna var organiserade är i ett arkeologiskt perspektiv i många avseenden höljt i dunkel. De lokala veckomarknaderna förefaller dock huvudsakligen ha utspelats på stadens torg, marknadsgata eller i anslutning till någon av dessa. Från åtminstone högmedeltid förefaller torgen vara etablerade i de flesta medeltida städerna. Likaså är det rimligt att anta att mycket av handeln var knuten till mer eller mindre permanenta bodar. I till exempel Lund är bodar omnämnda redan 1288 och i Skänninge förekommer omnämnande av torgbodar år 1357 (Carelli 1998:12; SDHK 5719; Hedvall & Westling i denna volym). I de flesta av våra äldre städer är det inte i detalj känt hur eller vem som administrerade uthyrningen av bodplatserna eller uppförandet av de permanenta bodarna. I vissa städer förefaller det ha varit stadens råd, i Vadstena var det birgittinerklostret och i Lund förefaller mycket ha skett antingen via domkyrkan eller på privat initiativ. I dessa två städer är det tydligt att många salubodar var förlagda till tomtmarken i anslutning till torget eller huvudgatan (Söderström 2000:223ff). Enligt Peter Carelli var de flesta bodar

i Lund för uthyrning. Under medeltiden förefaller bodbebyggelsen ha varit orienterad till området kring torget för att under 1500 och 1600-talen återfinnas inom hela stadsområdet (Carelli 1998:12f och där anförd litteratur). Möjligen kan man anta att merparten av de permanenta marknadsinrättningarna disponerades av stadens lokala köpmän och att de från närmiljön tillresta försäljarna primärt huserade utmed marknadsgatorna.

Veckomarknad

I många äldre städer vet vi relativt väl var veckomarknaderna hölls och hur bodorganisationen kunde se ut, till exempel som en del av stadstomterna. Men exakt vad som var till försäljning, vilka det var som försålde eller vilka som köpte vad, känner vi knappast till. Från perioden hundra år efter medeltidens slut finns dock borgmästaren i Vadstenas Erland Svenssons handelsräkenskaper bevarade, bland de äldsta i landet. Räkenskaperna är från perioden 1635–1654 och vittnar i detalj om de varor som cirkulerade på veckomarknaderna; bland annat textilier, humle, sill, vin, strömming, fikon, salt, torsk, tobak, smör, lax, torrfisk, malt samt olika kryddor såsom muskot, peppar, ingefära, kardemumma och russin. I räkenskaperna får man även veta vilka köparna var (Westling 2002:127f samt bilaga 1).

Hur viktiga var till exempel de hantverksprodukter som traditionellt kopplas till hantverkare i städer på marknaderna? Johan Anund har diskuterat hantverkarnas socioekonomiska ställning, främst under medeltiden i Sverige (Anund 1998). Han lyfter bland annat frågan om relationen mellan hantverkarna och köpmännen. Han ifrågasätter den traditionella uppfattningen att dessa yrkeskategorier strikt hölls separerade, bland annat genom att visa att kombinationen var vanlig förekommande (Anund 1998:53f). Det är möjligt att det var just på veckomarknaderna som de lokala hantverkarna fick avsättning för sina produkter, antingen genom egenförsäljning eller via ombud i form av en köpman. Hur mycket av agrarprodukterna var införda från de angränsande byarna och hur mycket var stadsbornas egen produktion från kålgårdarna, trädgårdarna och stadsjordarna? Stadsbornas egen odling omfattade, förutom stadsjordarna, även stora delar av stadsrummet i de medeltida och tidigmoderna städerna. Inne i staden odlade man bland annat frukt, så kallad trädgårdsodling (Lindberg & Lindeblad i denna volym). Vi kan därför, på goda grunder, anta att en hel del av de agrara produkterna för avsalu kan ha stammat från stadsborna själva. Det är till exempel inte känt i vilken utsträckning trädgårdsodling bedrevs på landsbygden. Vi kan därför tillåta oss att föra fram möjligheten att en viss del av den agrara varuströmmen kan ha gått från staden till landsbygden, kanske i form av trädgårdsprodukter. Jordbruket var ett livsnödvändigt och påtagligt inslag i städerna under det av jordbruk fullständigt dominerade förindustriella samhället. Men där jordbrukshushållen på landsbygden först och främst var enheter för självförsörjning, med ett eventuellt överskott som kunde försäljas eller bytas, sysslade stadshushållen tvärtom först och främst med handel och hantverk, men drygade ut sin utkomst med hjälp av jordbruk. Man måste komma ihåg att stadsnäringarna var konjunkturkänsliga (Westling 2002:21ff).

Frimarknad

Vid frimarknader var, förutom lokala handelsmännen, även främmande köpmän som handlade med importerade produkter närvarande. De årligt återkommande så kallade frimarknaderna attraherade försäljare från både när och fjärran. Men hur var dessa marknader organiserade? Var och hur fick främmande handelsmän bedriva sin verksamhet? I det svenska medeltida skriftliga materialet finns det praktiskt taget inget som i detalj avslöjar något om detta. Arkeologiskt har det oss veterligen bara uppmärksammats på ett

fåtal platser, bland annat i Skänninge. På stadskartor från 1600- och 1700-talen förekommer dock områden som markerats som platsen för dessa främmande köpmäns handel. Ett exempel är från Vadstena, där området omedelbart utanför stadens södra tull anges som lokalen för ”oxmarknad eller främmande köpmän” (Ekeboum 1979:19). Det är inte orimligt att anta att förhållandena kan ha varit liknande även under äldre tider. Att man som i Vadstena hänvisade handeln med kreatur till områden utanför den bebyggda staden hade förmodligen praktiska orsaker, kreaturen ville man sannolikt inte ha in i staden. Men varför hänvisades även andra främmande köpmän till området utanför stadens plank, vilket kartan anger? Förutom kreaturshandlarna, vilka var de?

I brittiskt källmaterial finns det uppgifter om att de medeltida större, årliga marknaderna ofta låg utanför, men i omedelbar anslutning till den bebyggda staden. Enligt Christopher Dyer kunde dessa tillfälliga marknadsområden också vara ytterligt välorganiserade. De kunde till exempel ha utstakade tomter och provisoriska vägar (Dyer 1994). En skandinavisk motsvarighet är den så kallade Skånemarknaden. Under främst hög- och senmedeltiden samlades under några sensommar- och höstmånader fiskare och handelsmännen från hela Nordeuropa i Skanör och Falsterbo för att fiska och handla med sill. Hansan, som var en stark kraft inom handeln vid denna tid, dominerade Skånemarknaden genom bland annat Danzig, Stettin, Stralsund, Kampen, Hamburg och Lybeck. Dessa städer uppförde årligen vad som närmast kan beskrivas som städer i miniatyr på sina så kallade fiten. Fiten var utmätta områden som den danske kungen tilldelade varje stad. Fitena kunde vara mycket välorganiserade med bland annat huvudgata, tvärgående sidogator och handelsbodar, kyrkor och kompanihus (Ersgård 1984; 1988).

Vi känner inte till hur relationen mellan de ambulerande, främmande handelsmännen och de lokala köpmännen såg ut. Vi vet heller ingenting om den sociala sammansättningen bland dem som kom ditresande – om det bara var burgna grossister, för att använda ett modernt uttryck, eller om det även rymdes sämre bemedlade köpmän och möjligen även enklare hantverkare såsom hyskmakare eller knivslipare. Enligt tre av de bevarade medeltida landskapslagarna (Uppland, Västmanland och Dalarna, nedtecknade kring år 1300) reglerades de så kallade lanthantverkarnas värv. Av texterna framgår det att det kunde finnas flera hantverkare i samma socken, hantverkare som saknade eget jordbruk. I kung Kristoffers landslag från 1440-talet samt i samband med Kalmar recess åren 1474 och 1483 nämns ambulerande skinnare, skomakare och skräddare. Från kontinenten känner vi också till smeder och mjölnare. Dessa hantverkare kunde vara husmän, bofasta men jordlösa eller sakna hemvist (Gadd 1991:206ff). Det är rimligt att anta att dessa ambulerande så kallade lanthantverkare var närvarande vid städernas marknader. Det är också ett rimligt antagande, att mycket av den importerade materiella kulturen som sedermera hittas av arkeologer spreds i dessa sammanhang.

Marknaden som frizon

Ett perspektiv på de äldre marknaderna som är lätt att förbise är den sociala attraktionskraften marknadsmiljön med all säkerhet utgjorde. Marknaden som en plats full av liv och rörelse, kort sagt marknaden och dess människor. Frimarknaderna kunde samla ansenliga mängder besökare. Enligt ett Katarinamirakel från år 1472 berättas det om en kvinna Ragnhild som i samband med marknaden Larsmäss i Söderköping blev ”så tryckt och trampad av folkmassan, att hon såsom död bars ut” (Schück 1970; Myrdal & Bäärnheim 1994:79).

Ivan Balić har uppmärksammat marknaden ur ett socialt perspektiv (Balić 2006). Han lyfter fram marknaderna som sociala frizoner, lockande oaser i kontrast till vardagens tydliga sociala spelregler. Social kontroll i olika former och hur den utövas utgör en realitet

i människors liv, dess motpol är önskan att komma undan en strikt reglerad vardag, och Balić menar att marknader kan uppfattas på just ett sådant sätt. I vissa situationer, i vissa sammanhang kan de sociala normerna luckras upp eller försvagas. Vid dessa tillfällen lämnas utrymme för individer att uppföra sig på ett sätt som de normalt inte skulle göra annars. Han menar att en viktig förutsättning för individen, att uppleva ett minskat ansvar för sina handlingar, är upplevelsen av anonymitet.

Utgångspunkten för hans artikel är en undersökning i kvarteret Liljan i Malmö som bland annat berörde lämningar från den omfattande sillhandel som bedrevs genom ett nätverk av marknader runt om i Skåne och västra Danmark under medeltiden, den så kallade Skånemarknaden. Balić liknar marknaden vid 1800-talets guldrusher. Under den tid på året sillen gick in i Öresund passade många på att dryga ut sina inkomster. En kort period av hårt arbete kunde ge mycket goda förtjänster.

Förutom de många människor, ur olika samhällsklasser, som tillfälligt sökte sig till kusten för fiskets skull, anslöt också andra såsom krögare och prostituerade och tillfälliga hantverkare med sina verkstäder. Balić menar att det vid dessa tillfällen torde ha samlats fler människor än vad som bodde i flera samtida europeiska städer. Marknaderna kan därför antas ha utgjort en både spännande och intressant plats med sitt kaos och tempo. De många främlingarna, gamla bekanta, prostituerade, krogar etc måste ha gett möjligheter att göra saker man normalt inte hade möjlighet eller utrymme till. Detta i kombination med den anonymitet som Skånemarknaden erbjöd kan därför på goda grunder antas ha varit lockande. Genom att belysa marknaden ur det här perspektivet visar han hur det är möjligt att synliggöra de zoner, människor eller grupper som normalt sett inte tillmäts någon officiell roll i konstituerandet av stadens landskap. Balić betonar också att just dessa möjligheter, och därmed också lockelser har funnits i våra städer i alla tider (Balić 2006).

Morsmässomarknaden i Skänninge

I Sverige är den arkeologiska kunskapen om dessa årliga frimarknader i de flesta avseenden att betrakta som bristfällig, kanske till och med obefintlig. I Skänninge, strax utanför den södra stadsgränsen enligt den äldsta stadskartan från år 1713, har flera arkeologiska undersökningar genomförts. De har resulterat i ett material som vi tolkar som lämningar från medeltida frimarknader. Undersökningsområdet utgörs idag av Järnvägsparkens södra del och närliggande områden söder där om (fig 3, Stibéus 2008; Karlsson m fl 2009; Lindberg 2009). Möjligen kan detta vara platsen för en eller flera av de fyra kända årligen återkommande större marknaderna i det medeltida Skänninge.

Det äldsta kartmaterialet över området är från år 1638 och utgör uppmätningar av stadens jordar (fig 9). Området Vårfrulyckan har medeltida ursprung och nämns i ett medeltida diplom redan i början av 1400-talet (SDHK 16045). Ett annat diplom från mitten av 1400-talet behandlar försäljningen av en åker i Vårfrulyckan, vilket visar att delar av jorden varit privatägd även under medeltiden (SDHK 27333). Närheten till Vårfrukyrkan och namnet på gärdet kan antyda att marken under medeltiden på något vis har haft en koppling till stadsförsamlingens kyrka, Vårfrukyrkan, som uppfördes omkring år 1300. Från historiskt källmaterial känner vi till att en av de fyra marknaderna, Morsmässomarknaden, sammanföll med firandet av kyrkans skyddshelgon Vår Fru (Jungfru Maria) den 20 september. Var det kyrkan som organiserade Morsmässomarknaden? Den nära kopplingen mellan stora marknader och stora kyrkohögtider kommer till uttryck till exempel i Skänninges berömda Olofsmässomarknad, liksom Vadstenas Brittmässo- och Kyndelsmässomarknad.

De undersökta ytorna utgjorde ett stort område som helt saknade spår efter medeltida konstruktioner och anläggningar som kan knytas till marknader, däremot fanns det tydliga lämningar efter åkerbruk (Lindberg & Lindeblad i denna volym). I samband med undersökningen tillvaratogs dock ett arkeologiskt fyndmaterial som till sin sammansättning avviker från det som vanligtvis påträffas vid stadsundersökningar. Fyndmaterialet utgjordes huvudsakligen av medeltida mynt, vikter, klädesplomber i bly samt en stor mängd små bronsklipp och bronssmältor. Till detta skall även föras ett större antal små dräktbeslag, så kallade ströningar.

Klädesplomber, eller blyplomber, visar på handel med tygbalar. Blyplomberna har suttit på importerade tyger som tillverkats framför allt i Flandern och Nederländerna, samt även i England under senare delen av medeltiden. Det var i huvudsak fint ylletyg, så kallat kläde, som importerades (Andersson 2006:200, 208). Blyplomberna var en kontrollmärkning av varorna som fästes på tygerna när de slutgranskades. Detta bruk infördes på 1300-talet och plomberna stämplades med olika symboler som kunde vara ett stadsvapen, initialer eller hela inskrifter. På 1500-talet försågs plomberna med årtal (Jacobzon 1982:271f). I Skänningematerialet bär ingen av plomberna årtal och de bör därmed vara från medeltiden (fig 90).

Bronsklippen och -smältorna tyder på att det även har bedrivits metallhantverk i anslutning till marknaden. Det saknades föremål av typen gjutformar eller deglar i fyndmaterialet som skulle kunna vägleda tolkningen av vad som har tillverkats. En möjlighet är dock att de små klädesprydnaderna, ströningar, tillverkades och såldes vid dessa marknader. Enligt Johan Anund saknas spår från produktionen av just små gjutna bronsföremål efter cirka 1250 i Skandinavien, trots, som han framhåller, att vi påträffar de färdiga föremålen. Han framför hypotesen att just denna produktion under hög- och senmedeltiden var högst specialiserad och koncentrerad till ett fåtal produktionsplatser, platser som ännu inte är lokaliserade. Han menar också att en sådan produktionsform måste ha inneburit existensen av en mycket välutvecklad interregional och internationell handel med föremålen (Anund 1998:40ff).

Av fyndmaterialet att döma, från den förmodade marknadsplatsen i Skänninge, är det möjligt att förklaringen till avsaknaden av produktionsspår är den rakt motsatta, och därmed också förklaringen till föremålens stora spridning. Möjligen var gjutningen av småföremål ett hantverk som under hög- och senmedeltid istället var kraftigt decentraliserad och utfördes av ambulerande lanthantverkare, bland annat verksamma i samband med marknader? Detta skulle kunna förklara den påtagliga likhet som många små gjutna bronsföremål uppvisar, även över mycket stora geografiska områden (se t ex Oldeberg 1966:154ff; Feldt 1997:114f). Exempel på detta är till exempel de ströningar som påträffades i Skänninge (fig 89). I princip identiska beslag har tidigare hittats, och hittas fortfarande runt om i Skandinavien. Men även mer elaborerade föremål såsom blomformiga beslag som i det närmsta är kopior av varandra har påträffats i flera landskap och i flera olika sociala miljöer. Är dessa fynd ett resultat av ambulerande specialiserade hantverkare snarare än av en centraliserad produktion och en väl organiserad interregional och internationell handel med smycken? I det fall produktionen av dessa små gjutna bronsföremål ägde rum i samband med frimarknader är det inte heller märkligt att vi inte har hittat spåren tidigare. Marknadsplatser är fortfarande arkeologiskt i princip oidentifierade – och därmed också outforskade.

Avslutningsvis kan vi konstatera att äldre tiders marknader i många stycken fortfarande är outforskade arkeologiskt. Här vilar möjligheter att problematisera hur dessa, förmodligen både självklara och viktiga arrangemang fungerade i staden och vad de innebar, inte bara för stadsborna utan även de tillresta. Det saknas till exempel mycket kunskap om hur de

Fig 89. Några exempel på små enkla dräktbeslag, så kallade ströningar, som påträffats i Skänninge. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Fig 90. Blyplomber som visar på handel med tyger från kontinenten. De försågs med olika symboler i relief, vilka visade varifrån varan kom. Endast en av plomberna har identifierats, den öppna handen, som är Antwerpens stadsvapen. På en av plomberna syns ett krenelerat torn, på en annan en dolk eller ett svärd och på en tredje är det sannolikt en ängel eller ett helgon som avbildats. FOTO RAÄ, UV ÖST.

praktiskt var organiserade, vilka olika sociala grupper som fanns representerade där och vad som bytte ägare samt inte minst om, och i så fall hur, de olika marknaderna skilde sig åt både i sin samtid och över tid. Med exemplet från Skänninge vill vi visa på möjligheterna att identifiera dessa platser samt påbörja vandringen mot en större kunskap om våra äldre marknader.

Sammanfattning

Den här artikeln har riktat fokus mot alla de som levde, verkade och vistades i staden, och de vardagliga spår och lämningar de lämnat efter sig. I artikeln har vi fokuserat på handel och hantverk i Skänninge, dels i form av historiskt belagda hantverkare, dels arkeologiskt identifierat hantverk men också något så ovanligt som en arkeologiskt undersökt marknadsplats. Vi har också valt att lyfta fram det sociala sammanhanget som organisationen i gillen medförde, bland annat för hantverkarna, men även hur handeln och hantverket enligt källmaterialen förefaller ha varit organiserade i stadsrummet. Avslutningsvis har vi pekat på marknaden som ett lockande socialt fenomen.

Flera olika hantverkare har vi lyckats identifiera i källmaterialen; allt från slaktare till guldsmeder och tegelslagare, men också mer ovanliga yrken som medeltida urmakare och orgelbyggare. I Skänninge, liksom i många andra städer, framträder hantverkarna som en grupp som spelar en framträdande roll. Av sju borgmästare under 1600-talets första hälft var hälften hantverkare. Det finns belägg för åtminstone fem olika medeltida gillen i staden.

Handel och hantverk har ofta betonats vara karaktäristiskt för de äldre städerna; det var i staden hantverkarna verkade och handel var förbjuden på landsbygden. I artikeln har vi till exempel diskuterat hur stadseliterna strävade efter att kanalisera all köpenskap till städerna. Det skall också ha varit en strikt social uppdelning mellan hantverkare och köpmän. Vi har dock valt att betona hur verkligheten långt ifrån alltid blir som de styrande tänkt sig. Till exempel bedrevs en hel del både hantverk och köpenskap på landsbygden, samma gille kunde organisera både hantverkare och köpmän, samtidigt som stadsborna bedrev en omfattande egen odling.

Avslutningsvis har vi diskuterat hur den äldre marknadsverksamheten var organiserad i form av de veckovisa marknaderna och de årligt återkommande så kallade frimarknaderna. Här har vi framfört hypotesen att det kanske var vid just dessa marknader som de små bok- och klädesbeslagen, de så kallade ströningarna, tillverkades och såldes av ambulerande hantverkare. Sist men inte minst har vi velat peka på den sociala funktion marknader fyller, och sannolikt har fyllt i alla tider. Med sitt myller av människor, varav flertalet är främlingar, kan marknaden utgöra en social frizon, en plats bortom den grå vardagen. En plats man vill vara på.

Fig 91. Kalkmålning som föreställer Dominicus i Mariakyrkan i Sigtuna. År 1221 dog Dominicus och han helgonförklarades redan år 1234. Han avbildas ofta med en bok, som på bilden, eller med en lilja eller stjärna vilka skall symbolisera kyskheten och sanningen. Ibland förekommer även hundar på avbildningarna av Dominicus, vilka skall föreställa Herrens hundar "domini canes" (dominikaner).
FOTO GUNNAR MENANDER

Dominikankonventet S:t Olof

Hanna Menander och Caroline Arcini
Med bidrag av Mathias Bäck, Annica Cardell, Jens Heimdahl och Maria Vretemark

På en flack förhöjning i Skänninges östra utkant, utmed Vistenagatan, låg under medeltiden S:t Olofs konvent. Det tillhörde predikarorden och var ett av stadens två dominikankonvent. Det andra, helgat åt S:t Martin, låg norr om Skenaån och var Sveriges första kvinnliga konvent inom orden. Inom ramen för Skänningeprojektet har ett flertal undersökningar gjorts på platsen för S:t Olofkonventet. I följande artikel kommer vi med utgångspunkt i det arkeologiska materialet att diskutera olika aspekter av konventet och dess betydelse för staden och stadsborna.

S:t Olofkonventet grundades år 1237 och var verksamt fram till strax efter reformationen. År 1529 förordnar Gustav Vasa att, eftersom svartbrödraklostret, det vill säga S:t Olof i Skänninge, ligger öde, skall dess landbor, ägor, täppor och 'hvad thet helst är' hädanefter ligga under Helgeandshuset i Vadstena (SDHK 38889). Ett tiotal år senare, 1545, hade det definitivt lagts ned då Gustav Vasa gav order om att bryta tegel ur byggnaderna (Schück 1970b:108). I *Rannsakningar efter antikviteter* från 1600-talet omnämns det att vid platsen för konventet fanns ruiner efter kyrkan och klostermurarna. Vidare visar en karta från 1733 att konventets läge fortfarande var känt under 1700-talet men dess lokalisering verkar därefter ha fallit i glömska (fig 34, Ridderstad 1918:1113ff). När järnvägen på 1880-talet byggdes genom staden finns det uppgifter om att grundmurar, valv och gravar skall ha påträffats (Ridderstad 1918:1114; Lindell 1949:230). År 1930 gjorde Bengt Cnattingius en så kallad sonderingsundersökning, som i princip bestod av ett tiotal provgropar, varvid murpartier och tegelgolv tillhörande konventet påträffades. Cnattingius undersökning har sedan legat till grund för den plan av konventet som finns publicerad i bland annat Medeltidsstaden Skänninge (Hasselmo 1983:26).

Skänningeprojektet har inneburit att sammanlagt sex undersökningar, som framförallt berört de västra delarna av konventet, har genomförts. Utöver det har två markradarundersökningar utförts som dels berört den östra och dels den västra delen av konventet. Vidare har två mindre undersökningar, varav en forskningsundersökning, gjorts (fig 92). Lämningarna var överlag mycket välbevarade vilket dels beror på att området inte har exploaterats i någon större omfattning, men dels också på att lämningarna var mycket manifesta till sin karaktär (fig 93).

I följande artikel kommer vi, med utgångspunkt i de arkeologiska undersökningarna men också utifrån skriftliga urkunder och komplementärt material, att diskutera olika aspekter av konventet. Med syftet att få en rumslig och tidsmässig inramning inleds artikeln

Fig 92. Plan som visar läget för samtliga arkeologiska undersökningarna av konventet som genomförts under 2000-talet (Menander & Stibéus 2006; Konsmar & Menander 2009a; Konsmar & Menander 2009:b; Konsmar & Menander 2009:c; Menander & Arcini 2012; Stibéus 2012:b; Stibéus 2012c; Stibéus 2013). Inför undersökningarna år 2004–2005 företogs även en markradarundersökning som resulterade i en plan av de östra delarna av komplexet (Trinks 2005). GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

med en kortfattad bakgrund till predikarorden, dess uppkomst, inriktning och etablering i Sverige. Därefter problematiseras konventets etablering och placering i Skänninge utifrån frågeställningarna vem som kan ha donerat marken och varför? Sedan vidtar en presentation av konventet under hög- och senmedeltid, i synnerhet konventskyrkans arkitektoniska utformning men även mat- och bordskulturen belyses. Artikeln avslutas med frågeställningar kring konventet som begravningsplats för att därigenom försöka belysa dess roll och betydelse för staden och stadsborna.

Artikeln har författats av Hanna Menander och Caroline Arcini. Mathias Bäck, Annika Cardell, Jens Heimdahl och Maria Vretemark har författat texten under rubriken ”Konventets mat- och bordskultur”. Bearbetningarna och analyserna av gravmaterialet som ligger till grund för resultaten i artikeln har gjorts inom ramen för en kommande doktorsavhandling (Menander i manus).

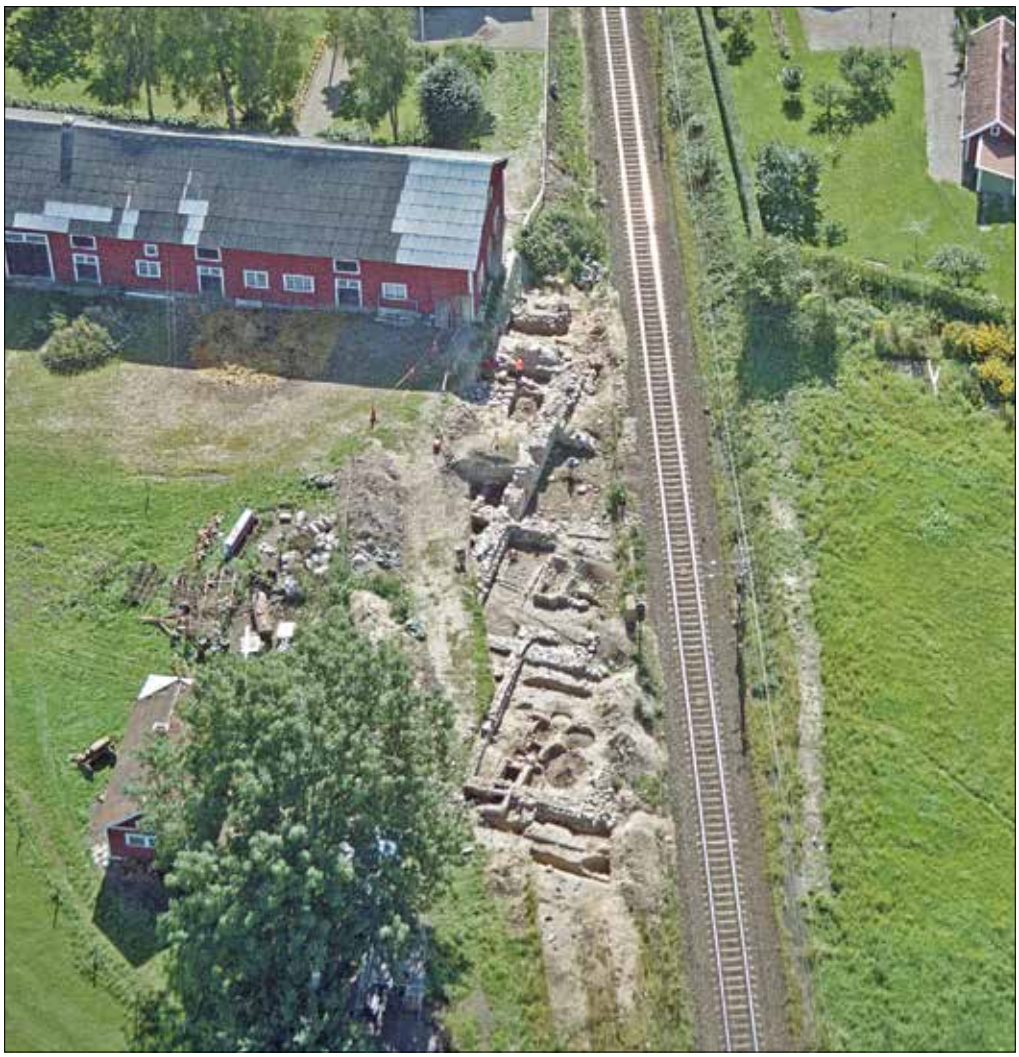

Fig 93. Flygbild över konventet från norr. På bilden som är tagen grävsäsongen 2005 syns delar av norra och västra längan, delar av korsgången samt norra kyrkmuren. FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.

Predikarorden- uppkomst och etablering

Ordo fratrum predicatorum, eller predikarorden, grundades av Dominicus i början av 1200-talet som ett svar på de religiösa reformrörelser, bland annat katarer och valdenser, som florerade i södra Europa. Dominicus ansåg att grogrunden för heresin, det vill säga ”irrlärorna” var det katolska prästerskapets leverne i överflöd och okyskhet. Men genom att använda sanningen, ett begrepp som då var nära förknippat med kärleken, och leva ett liv enligt apostlarna, det vill säga enkelt och fattigt som kringvandrande förkunnare, kunde ”irrlärorna” bekämpas och kyrkan återfå sina förlorade själar (Kilström 1976; Lawrence 1994: 65ff).

Vid fjärde Laterankonciliet år 1215 ansökte Dominicus om att få orden godkänd. Med vissa tillägg till augustinerregeln, så kallade konstitutioner, kunde predikarorden stadfästas av påven Honorius III år 1216 (Lawrence 1994:71). Därefter spred sig orden snabbt i Europa, och redan år 1277 fanns det över 400 dominikankonvent varav 28 stycken låg i den nordiska provinsen Dacia (Gallén 1946:67). Tiggarordnarna var inte organiserade som de äldre klosterordnarna utan var indelade i tolv provinser. Den nordiska provinsen Dacia bildades år 1228 och utgjordes av Sverige, Danmark, Finland, Norge och Baltikum. Ur ett

europeiskt perspektiv brukar man tala om tre etableringsvågor för konventen. De första inrättades i universitetsstäderna, troligen som ett direkt svar på Dominicus utbildningskrav. Den andra vågen innebar att konvent instiftades i stiftsstäderna medan den tredje vågen av konvent inrättades på platser av politisk och/eller ekonomisk betydelse (Jakobsen 2007:164).

Det är en tidsmässigt samlad etableringsfas för orden i Sverige (fig 94). Fyra av dem inrättades i biskopsstäder och resterande på platser som anses ha varit viktiga handelplatser. Till skillnad från flera andra länder i Europa, där kungahusen framträder som ordens främsta grunddonatorer, så förefaller istället ärkebiskoparna ha haft en betydande roll för ordens etablering i Norden (jmf Gallén 1946:40).

Fig 94. Karta som visar predikarordens konvent i det medeltida Sverige. Det första konventet i det medeltida Sverige etablerades i Visby strax före år 1230. Några år senare inrättades konvent i Skänninge och Sigtuna. Vid mitten av 1200-talet hade dominikaner "hus" i Skara, Kalmar, Gamla Lödöse, Västerås och Åbo. Något senare inrättades ett konvent i Strängnäs. Ett sekel senare fanns de även i Stockholm och Viborg (Fi) (Nilsson 1998:151ff). Den kvinnliga grenen av orden, den så kallade "andra orden" godkändes år 1267, och i slutet av 1200-talet inrättades systrakonvent i Skänninge och Kalmar (Hasselmo 1983; Selling 1984). ILLUSTRATION HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Ordens organisation

Predikarordens medlemmar är inte, som exempelvis cistercienserna *stabilitas loci*, det vill säga knutna till ett visst kloster. Deras inrättningar benämns istället konvent, vilket betyder församling eller sammankomst (Nilsson 2007:81). De är heller inte munkar i ordets egentliga bemärkelse, *monos,* vilket ordagrant betyder ensam, utan benämns istället bröder (Härdelin 1998:224). I praktiken innebar skillnaderna att bröderna försökte påverka samhället genom att leva, synas och verka i det, vilket är en avsevärd skillnad i jämförelse med munkarna som avskärmade sig i sina kloster för att i stillhet be för det (Foggie 2003:65; Härdelin 2005:40). Bröderna skulle leva enligt devisen; bön, predikan och studier. De högre studierna ansågs viktiga för att bröderna genom predikningar och disputationer skulle kunna argumentera och omvända kättarna. Bönerna däremot var väsentliga för deras uppgift som själasörjare (Piltz 1998:135f).

Konventen leddes av en prior som valdes av bröderna själva. Kännetecknande för predikarorden var att de lade stor vikt vid studier, och ett vetenskapligt och intellektuellt arbetssätt förespråkades. Alla konvent hade därför en lektor och en ”grundskola”, ett *studium particulare*, där även präster utanför konventet kunde följa undervisningen (Härdelin 1998:226). I varje konvent skulle det idealt sett bo minst tolv bröder. Men bröderna i de nordiska konventen var troligen ofta nära minimiantalet men de kunde också vara betydligt fler (jmf Gallén 1952:17f). De nordiska konventens storlek kan dock aldrig jämföras med de sydeuropeiska. Redan år 1220 fanns det 120 bröder vid konventet i Paris och under bara några månader samma år hade 40 noviser tagits in (Lejon 2005b:124). I konventet vistades även så kallade *fratres clerici* och *noviser*, präster och studenter, som var under utbildning. Lekbröderna, *tertiarerna*, utgjorde den så kallade ”tredje orden” och utförde de praktiska uppgifterna i konventet. De bestod oftast av en liten grupp män med befattningar som skräddare, skomakare och trädgårdsmästare. Från våra trakter finns skriftliga belägg på att lekbröder arbetade som bland annat kockar och murare (Brilioth 1941:145; Gallén 1952:23ff).

Utifrån namnen på de närmare hundra predikarbröder, som närvarade vid provinsens kapitel i Odense år 1252 och i Lund år 1254, framgår att många av bröderna härstammade från nordiskt område men också att ett flertal kom från England, Flandern och Frankrike (Gallén 1946:23, 286). Från Stockholmskonventet är över 70 bröder kända till namnet via ordens egna handlingar och stadsböcker. Källorna, som främst härstammar från 1450-talet, omnämner många namn med tyskt eller nederländskt ursprung (Hallerdt 2006:15).

Brödernas namn kan i vissa fall säga något om deras nationalitet men väldigt sällan något om deras sociala bakgrund. Studier av predikarorden i Skottland har visat att de skotska bröderna främst kom från urbana familjer ur medelklassen eller strax över (Foggie 2003:56ff). Även om orden inte hade någon större dragningskraft hos den högre samhällsklassen, vare sig i Sverige eller i andra länder, verkar det ändå ha funnits en ”elit” inom orden bestående av välutbildade högreståndspersoner på de nordiska konventen. De högsta befattningarna inom orden besattes med personer från den övre samhällsklassen men kyrkan valde också vid flera tillfällen att tillsätta biskops- och ärkebiskopsstolen med medlemmar ur predikarorden. Möjligen är detta också förklaringarna till varför flera biskopar men även ärkebiskopar gynnade orden och till och med lät begrava sig i deras kyrkor.

Försörjning och ekonomi

Bröderna skulle enligt ordens konstitutioner leva i apostolisk fattigdom vilket innebar att de skulle försörja sig genom bettleri men också genom så kallade termineringar, vandringar eller resor, som företogs två och två, i syfte att samla in allmosor och predika (Piltz

1998:136). Det är dock inte troligt att inkomsterna från termineringarna kunde bekosta konventets hela verksamhet och resornas ekonomiska betydelse har ifrågasatts (Jakobsen 2007:170ff). Termineringarna, vilka innebar att bröderna träffade och interagerade med människor i olika miljöer, bör istället primärt ha varit av betydelse för spridningen av ordens budskap.

Om tiggarresorna var av mindre ekonomisk betydelse så uppstår frågan vilka andra inkomstkällor konventen hade? Enligt ordens ursprungliga regler fick de inte ta emot vare sig pengar eller markegendomar utan endast gåvor i natura. Förbudet mot att ta emot pengar frångicks senare och det blev tillåtet så länge de omsattes till natura. Förbudet mot att besitta fast egendom bibehölls längre men år 1425 upphävde påven även det (Lejon 2005a:77).

Konventen fick ersättning för att förrätta begravningar, för gravplatser, själasörjande och för själa- och årsdagsmässor. Från 1200-talet och framåt blev det också vanligt att utan förväntningar på ”motprestationer” testamentera till så många religiösa institutioner som möjlighet för att på det sättet utöva en sorts allmän botgöring. I de testamenten som rör S:t Olofkonventet utgörs flertalet av just den typen det vill säga att konventet omnämns som en i raden av flera institutioner som erhöll mindre penningsummor (Menander i manus).

I ett antal brev utfärdade i slutet av 1200- och fram till mitten av 1300-talet framgår att konventet även hade andra former av bidrag och bidragsgivare. Biskoparna i Linköping understödde konventet ekonomiskt genom att de fick ta del av fattigtiondet. Ett brev från år 1291 visar också att predikarbröderna var beroende av det ekonomiska bidrag som tiondet innebar.

”Till alla vördnadsvärda och välförståndiga män i Sveriges konungs råd (sänder) bröder av dominikanorden, provinsialpriorn Q. och de fullmäktiga vid provinsialkapitlet i Västerås sina böners fromma tjänande med hälsning. Våra ordensbröder i Skänninge besväras mer än vanligt av fattigdom, dels på grund av den tidigare brandens ödeläggelse, dels på grund av den dyrtid som för närvarande råder, så att de inte kan försörja sig på lämpligt sätt och inte heller kan de fullborda kyrkan eller andra byggnader, som är lämpade för deras bruk, utan de kristtrognas fromma hjälp. Vi ber därför fromt och ödmjukt ers nådiga herrar att till samma ordensbröder även i fortsättningen överlåta den del av fattigtiondet som bröderna hittills fått genom er nåd. Ni ska veta att såväl dessa bröder som vi och andra bröder av vår orden anser att vad som än skulle tillkomma nämnda bröder av ovannämnda del av tiondet inte är (att anse som) bestämda inkomster och en skyldighet utan (som) en ren allmosas gåva ”.

Fig 95. Den översatta texten från ett brev från 1291 (SDHK 1528), som visar att predikarbröderna var beroende av det ekonomiska bidrag som tiondet innebar. Översättningen av brevet är gjord av Peter Ståhl, Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet.

Systrakonventen

I provinsen Dacia fanns tre systrakonvent tillhörande predikarorden. År 1263 inrättades det första systrakonventen, S:ta Agnes i Roskilde, därefter etablerades S:t Martin i Skänninge på 1270-talet och år 1299 invigdes S:t Johannes i Kalmar (Gallén 1946:20ff; Hasselmo 1983:14; Selling 1984:60). Den kvinnliga grenen av orden, som kom att kallas ”den andra orden”, inrättades följaktligen på platser som redan hade ett brödrakonvent. Systrakonventen förefaller, till skillnad från deras manliga motsvarighet, ha haft en nära koppling till aristokratin och deras grundare härstammade från det översta samhällsskiktet. Ingrid Elovsdotters (Skänninge) far var svärdsriddare, Margareta Gustafsdotter (Kalmar) var bördig från en högättad släkt och Agnes och Jutta (Roskilde) var döttrar till Erik Plovpenning (Gallén 1946:124ff; Gallén 1980:186).

Till systrakonventen, där livet var mer klosterlikt och systrarna förde en kontemplativ tillvaro, rekryterades också framförallt kvinnor från överklassen (Gallén 1946:270). När dessa högättade kvinnor, men även rika borgarflickor, invigdes i konventen tillföll deras jordegendomar konventen vilket innebar att systrarna hade en helt annan försörjningsgrund än brödrakonventen. Kristin Parikhs analys av bland annat S:t Martins jordegendomar visar också att de ägde betydande godsbestånd runt om i hela Östergötland (Parikhs 1991:72ff). För skötsel och förvaltning av jordegendomarna stod en till konventet ansluten fogde, som även var deras juridiska ämbetsman (Schück 1970b:114). Under senare delen av medeltiden förefaller det dock som att priorinnan, konventets ledare, agerade mer självständigt i olika former av godstransaktioner (Parikh 1991:95; SDHK 10169; SDHK 14323).

De kvinnliga konventen hade till skillnad från de manliga följaktligen rätt att äga fast egendom. Religiöst var de dock helt underställda provinsialpriorn och konventens mässor och predikningar hölls av präster eller konventsbröder. Mot bakgrund av att stiftsbiskoparna sigillerade fler av de stora donationerna till S:t Martin har tanken framförts att det var biskoparna, framför brödrakonventets priorer, som utgjorde konventets faktiska beskyddare (Parikh 1991:94ff).

I början av 1500-talet, i samband med striderna mellan svenskar och danskar vid Kalmar slott, plundrades och brändes systrakonventet i Kalmar. Det fick till följd att Kalmarsystrarna flyttades över till S:t Martinkonventet. Även deras privilegier och egendomar överflyttades vilket innebar ett ekonomiskt uppsving för S:t Martin. Det förbättrade ekonomiska läget har framförts som en möjlig förklaring till beslutet att genomföra Ingrid Elovdotters skrinläggning år 1507 (Lejon 2005a:135).

Ett flertal arkeologiska undersökningar har gjorts vid platsen för S:t Martinkonventet. Den mest omfattande gjordes år 1929 och innebar att de södra delarna av konventet med bland annat konventskyrkan och ett stort kapell helgat åt S:t Anna undersöktes (se vidare Hedvall i denna volym).

S:t Olofkonventet – biskopens gård och konventets etablering

Det finns inga bevarade skriftliga källor som berättar något om vem som tog initiativet eller varför det etablerades ett konvent i Skänninge. En seglivad uppfattning inom klosterforskningen har länge varit att incitamentet kom från orden och bröderna själva. Den senaste tidens forskning har dock visat på en komplexare bild där orsakssammanhangen ser olik ut beroende på den rumsliga och tidsmässiga kontexten (Jakobsen 2008:183f).

På platser med kyrklig centralitet som exempelvis Lund, Sigtuna och Skänninge kan inrättandet av konventen sannolikt betraktas som en möjlighet för kyrkan att stärka och förtydliga sin ställning. Sambandet mellan tiggarordnarnas (franciskanernas och domini-

kanernas) tillblivelse och därefter snabba expansion skall av allt att döma ses mot bakgrund av att den katolska kyrkan under förra halvan av 1200-talet upplevde allvarliga kriser i form av lärostrider, skilda trosuppfattningar och tilltagande världslighet. Kyrkan försökte dessutom uppnå *libertas ecclesiae*, frihet från lekmännens inflytande över kyrkan. Det går sålunda att skönja en koppling mellan den katolska kyrkans problem och tiggarordnarnas etablering. Sven-Erik Pernler har menat att ordnarna, främst dominikanerna, ur vissa aspekter i det närmaste kan betraktas som påvens förlängda arm beträffande målet att uppnå kyrkans frihet och konsolidering (2003:29ff).

På betydande kyrkliga centralplatser är det därför också troligt att ärkebiskopar, biskopar men även de påvliga legaterna spelade en avgörande roll för initiativet och instiftandet av konventen. På andra platser av annan karaktär, som exempelvis i de på 1200-talet nygrundade tyska städerna, framgår att rådet själva tog initiativet och erbjöd ordnarna att etablera sig i staden (Lawrence 1994).

Göran Tagesson har i sin avhandling ”Biskop och stad” menat att franciskankonventet i Linköping etablerades på initiativ av kungen och biskopen, för att därigenom främja stadsutvecklingen. Konventets placering, i stadens södra utkant, menar Tagesson därför skall ses som en definition och ett tillslutande av ett ”konceptuellt stadsrum” (2002). Till skillnad mot äldre forskning, där konventen utgjorde en slags passiva indikatorer på stadens urbaniseringsgrad, ser Tagesson med andra ord inrättandet av ett konvent som ett aktivt medel för att främja stadsutvecklingen. Vidare menar han att samma företeelser går att se på kontinenten, framförallt i de på 1200-talet nyanlagda tyska städerna (Tagesson 2002:181ff). En liknande förklaringsmodell kan föreligga för en stad som Kalmar där en etablering på platsen, som sedan kom att bli stad, skedde först i början av 1200-talet (Blomkvist 1979). Konventen kan på dessa orter, det vill säga på platser utan förtätad bebyggelse under 1000- och 1100-talet, ha utgjort viktiga institutioner i skapandet av staden och stadsrummet. Mot denna bakgrund framgår det dock att det troligen endast är i denna typ av städer (som ”anlades” under högmedeltid) som konventen kan betraktas som en ingrediens i en aktiv och styrd urbaniseringsprocess.

I äldre forskning har man således framförallt lyft fram konventen som viktiga urbaniseringskriterier. Därutöver har man diskuterat deras placering i staden där den rådande uppfattningen länge har varit att de alltid förlades i utkanten av städerna, gärna vid viktiga in- och utfartsleder. Anledningen skulle vara att bröderna härigenom kunde förse alla som passerade in och ut ur staden med sina förkunnelser och predikningar och dessutom samla in allmosor (Schofield & Vince 1994:168). Även denna uppfattning har under senare tid kommit att nyanseras, inte minst med utgångspunkt i Tagessons resonemang ovan. Men även fördjupade studier av konventens placering har visat att deras läge varierade och att det finns ett flertal exempel på att de låg såväl i utkanten, till och med utanför stadsmurarna, som mitt i staden (Jakobsen 2008:191).

För Skänninges del har konventets etablering på orten bland annat förklarats med att en av Östergötlands tre prostar residerade i staden (Nilsson 1998:157, Nilsson 2005:58f). I äldre forskning har också ortens betydelse som en viktig knutpunkt för handel och hantverk lyfts fram (Hasselmo 1983). Under senare tid har det avvikande faktum att ett konvent inrättades i Skänninge långt före det etablerades ett i stiftsstaden Linköping diskuterats. Förklaringen som presenteras är att det inte var tänkt att vara permanent, utan att man snarare avsåg att flytta det till stiftstaden. Jakobsen menar dock att Skänninges särställning skall ha inneburit att flytten aldrig blev aktuell. Vidare anförs argumentet att Skänningekonventet kan ha ”servat” Linköping avståndet till trots (Jakobsen 2007:162).

Skänninge framträder emellertid som en kyrklig centralplats redan under 1000-1100-talen med åtminstone tre tidiga kyrkor inom det område som senare kom att ingå i staden. Orten utmärkte sig sålunda redan tidigt som betydelsefull i religiös bemärkelse, vilket torde vara anledningen till att konventet förlades i Skänninge. Vidare utmärker sig Skänninge genom att det första systrakonventet inom orden etableras på orten, vilket ytterligare förstärker platsens religiösa karaktär. Mot denna bakgrund är det intressant att närmare studera och diskutera vad som fanns på platsen före S:t Olofkonventet. Kan de arkeologiska lämningarna ytterligare belysa vem som donerade marken?

Bebyggelse och gravar från 1100-talet

Av de sammanlagt cirka 300 gravar som undersökts vid S:t Olof har ett tiotal gravar som är äldre än konventet kunnat urskiljas. De har utifrån ^{14}C-analyser, mynt samt utifrån avsaknaden av tegel och kalkbruk i gravfyllningen daterats till 1100-talet och början av 1200-talet (Menander & Arcini 2012). Utifrån könsfördelningen framstår det som att gravskicket var könsuppdelat, det vill säga uppdelat så att kvinnor begravdes norr om kyrkan och männen söder om (fig 97). Det könsindelade gravskicket verkar främst ha tillämpats under tidig medeltid och finns dokumenterat i hela Skandinavien, Nordtyskland men även på Island och Grönland (Jonsson 2009:51 och där anförd litteratur). I de norska medeltidslagarna, Borgartings- och Eidsivatingslagen, finns det anvisningar om en rumslig indelning av kyrkogården som i stort sett baserade sig på den rådande sociala samhällsordningen. Området närmast kyrkan ansågs vara det ”bästa” och var förbehållet ”lendermennen”, det vill säga män i kungens tjänst men som också bidragit med att uppföra eller underhålla kyrkan. Övriga begravdes därefter i fallande grad utifrån sin sociala ställning. I Eidsivatingslagen kompletteras den hierarkiska uppdelningen även med en könsindelning av kyrkogården såtillvida att männen skulle begravas på sydsidan och kvinnorna på norrsidan (Andrén 2000b:8; Jonsson 2009:49).

Gravarna som var äldre än konventet var orienterade i väst-östlig riktning med huvudet i väster. Det förekom inga stora avvikelser i gravarnas riktning i förhållande till de yngre gravarna. Kännetecknande för de äldre gravarna är att det inre gravskicket varierade på flera sätt. De gravlagdas armställningar skiftade och alla typer, från A till D, fanns representerade dock med en viss betoning på armställning C (se Redin 1976:133). Det förekom gravläggningar både i och utan kista. I två av gravarna fanns föremål som lagts ner i graven tillsammans med den döda. I den ena graven hade en man fått med sig en pincett. I den andra hittades sammanlagt 226 mynt (fig 96). Mellan benen framkom 130 brakteatrar från tiden mellan år 1167 och 1196. Vid mannens högra lår framkom ytterligare 96 mynt som låg väl samlade, nästan staplade, vilket sannolikt tyder på att de förvarats i en pung eller liknande som inte har bevarats. Mynten vid höften är gotländska, präglade på två sidor, och troligen tillverkade i Visby mellan åren 1140-1200 (Menander & Arcini 2012).

Det kanske mest uppseendeväckande är att det med största sannolikhet legat en kyrka på platsen redan under 1100-talet. Trots avsaknaden av fysiska spår markeras dess läge genom ett område, lite drygt nio meter brett, som är tomt på gravar (fig 97). Att det inte finns några spår efter kyrkan kan bero på flera saker. Dels undersöktes nämnda område vid två skiljda tillfällen och dels har den yngre konventskyrkans södra mur legat mitt i området för den äldre kyrkan. Det innebär att anläggandet av den yngre konventskyrkan kan ha förstört alla eventuella spår efter den äldre. Men den mest troliga förklaringen är att kyrkan varit konstruerad som en stavkyrka. Den senare typen av stavkyrkor, daterade till 1100-talet, saknar generellt sett jordgrävda stolpar och har istället varit konstruerade som stavverk ovanpå trä- och eller stensyllar (Ullén 1995:40ff).

Fig 96. Överst t v: I en av de tidigmedeltida gravarna hittades sammanlagt 226 mynt, vilka har präglats i slutet av 1100-talet (Menander & Arcini 2012). FOTO RAÄ, UV ÖST. På myntet längst ner till höger avbildas ärkebiskop Johan, medan personen på övriga mynt skall föreställa kung Knut Eriksson. FOTO KENNETH JONSSON, STOCKHOLMS UNIVERSITET.

Strax norr om kyrkoplatsen och kyrkogården undersöktes en kraftig husgrund som har daterats till tiden före konventet. Även om endast ett hörn av byggnaden kunde undersökas talar murarnas bredd, 1,8 meter, för att det varit en relativt stor byggnad, eventuellt ett fundament till torn (fig 97). I byggnadens rekonstruerade vägglinje mot väster fanns resterna efter en källare i kalksten vilken möjligen ingått i det stora huset. I anslutning till den stora husgrunden påträffades också resterna efter en byggnad med en spiskonstruktion. Makrofossilanalyserna från golvlagren pekar på att det handlar om en köksmiljö. Hasselnötter och bär som hallon, körsbär, fikon samt kryddväxter i form av dill, gurkört och pors tyder på en exklusiv matkultur. På golvet i källaren som nämns ovan hittades ett pepparkorn i makrofossilproverna från golvlagret. Peppar var under denna tid en mycket dyrbar krydda som importerades från långväga tropiska områden runt Indien och tyder liksom de övriga kryddorna på en högklassig mathållning. En bit norr om husgrunden påträffades också en brunn som har ^{14}C-daterats till 1020-1210 (Konsmar & Menander 2009:a).

Under första hälften av 1200-talet uppfördes ytterliggare ett hus på gården. Även om endast en liten del av byggnaden har undersökts pekar resultaten från markradarundersökningen i kombination med Cnattingius undersökningar på 1930-talet på att det varit en ansenlig byggnad (Menander & Stibéus 2006, fig 8). Karaktären på murverket; en sockel bestående av oregelbundet behuggen kalksten, ett tegelmurverk murat i munkförband med en lätt utskjuten fog med antydan till trefasfog, pekar på en tidig datering (Andersson & Hildebrand 1988:69ff; Gardelin 2006:86). Även den stratigrafiska relationen till omgivande byggnader och lager tyder på att byggnaden troligen kan dateras till första hälften av 1200-talet. Palatset i Vadstena, daterat till decennierna efter 1250 (Andersson 1972:45), utgör i östgötasammanhang eventuellt en parallell till byggnaden (fig 122 och 127).

Sammantaget tyder de undersökta lämningarna på att det funnits en gårdsbebyggelse med en kyrka och kyrkogård under 1100- och första delen av 1200-talet. Bebyggelsens karaktär, två stora hus varav det ena möjligen varit en tornbyggnad och det andra uppfört i tegel på kalkstenssockel, i kombination med kyrkan och begravningsplatsen talar för att gården skulle kunna tillskrivas biskopen (se Stibéus i denna volym). Att bröderna tog över en befintlig kyrka är känt från andra platser, bland annat Ribe, Lödöse och Visby (Ugglas 1931; Græbe 1978; Yrwing 1986:98f). Mot bakgrund av att sju av de sammanlagt tio konventen (systrakonventen borträknade) instiftades under ärkebiskop Jarlers ämbetstid (år 1236–1255) framgår att etableringen var väl sanktionerad av kyrkans högsta ämbete. På det lokala och regionala planet är det däremot troligt att biskopen stod för initiativet, vilket är belagt från flera samtida etableringar i Norden (jmf Jakobsen 2008:183). Det är följaktligen sannolikt att marken som utgjorde grunddonationen till S:t Olofkonventet tillhörde biskopsbordet, i detta fall biskop Lars (biskop år 1236–1258). Eventuellt har biskopen initialt, under konventets första tid, även fortsatt att residera och ekonomiskt ombesörja gården. Vid en närmare betraktelse av biskopens förehavanden i Skänninge framstår det också som om det var först under andra halvan av 1200-talet som han etablerade en ny gård och då alldeles i närheten av konventet (se vidare Stibéus i denna volym).

Brödernas ankomst till Skänninge år 1237 innebar således inte att en ny plats och en ny del av stadsrummet togs i anspråk. Det behöver heller inte ha inneburit att någon större fysisk omgestaltning av platsen ägde rum. Konventet förlades följaktligen på en plats som redan var etablerad och dess ankomst innebar på kort sikt inte att det religiösa landskapet i staden skrevs om. Möjligen var det var först i samband med att konventskyrkan började byggas som det skedde en mer omfattande och påtaglig förändring, en förändring som kanske framförallt innebar att platsen fick en ny innebörd.

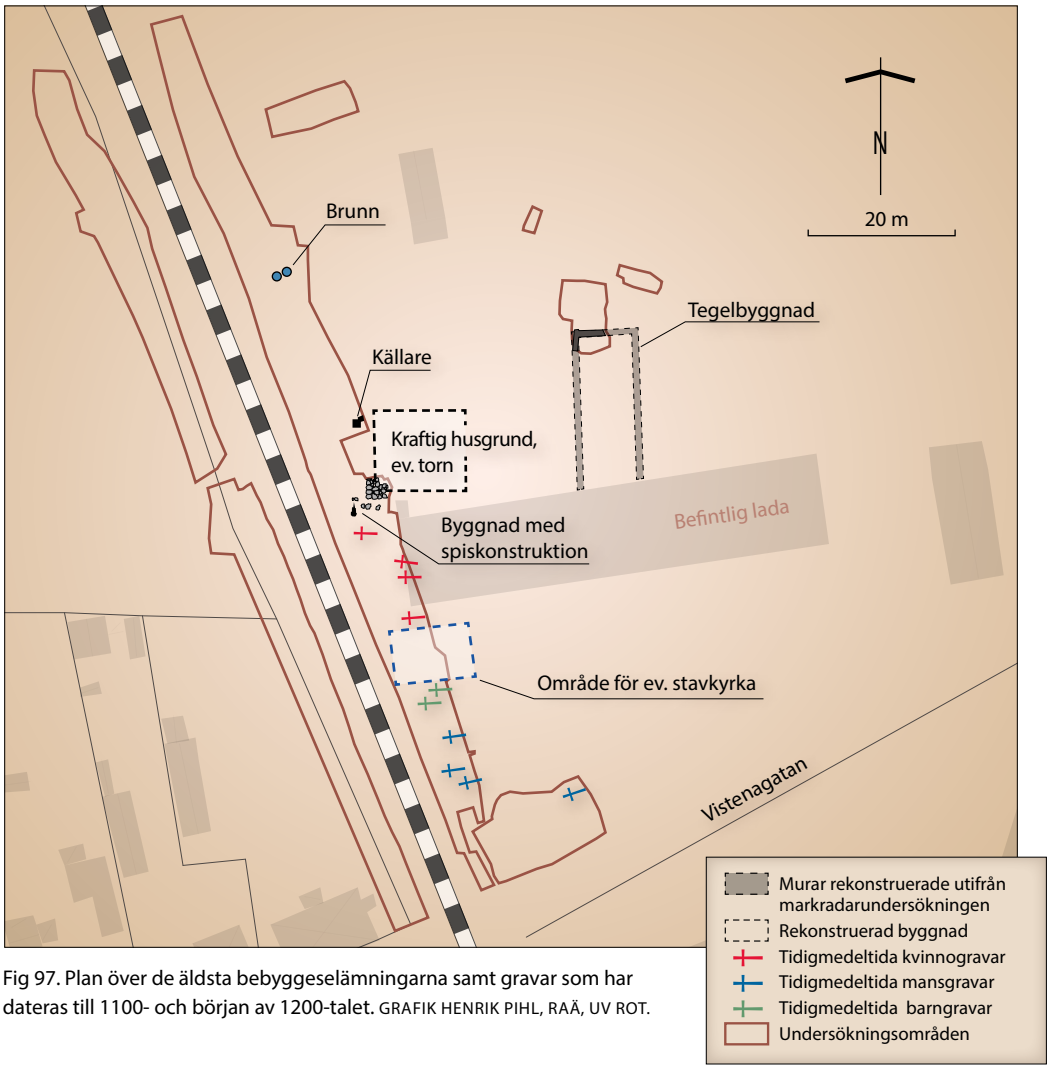

Fig 97. Plan över de äldsta bebyggeselämningarna samt gravar som har dateras till 1100- och början av 1200-talet. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Konventet under hög- och senmedeltid

De arkeologiska undersökningarna visar att det kontinuerligt skedde mer eller mindre omfattande ny- och ombyggnationer av konventet. I detta sammanhang görs ingen detaljerad redovisning av resultaten från undersökningarna utan istället presenteras ett axplock av konventets materiella kultur i form av arkitektoniska förändringar samt dess mat- och bordskultur för att därigenom belysa den specifika livsmiljö som konventet utgjorde.

Konventet blir större

Norr om kyrkan, i östvästlig riktning, uppfördes ett tegelhus i två våningar. Husets funktion är svårbedömt, inte minst på grund av avsaknaden av andra konstruktioner än en varmluftsugn, men det är möjligt att det fungerat som brödernas matsal. I anslutning till denna byggnad uppfördes ytterliggare en byggnad i tegel som tolkas ha utgjort konventets kök. I huset fanns flera spis- och ugnsfundament, en varmluftsugn samt en källare. Båda byggnaderna bedöms i sina äldsta skeden vara från slutet av 1200-talet men omfattande ombyggnationer utfördes under första hälften av1300-talet (Konsmar & Menander 2009:a). I närheten av den östra längan uppfördes under ungefär samma period ett mindre hus (Menander & Stibéus 2006). Mot bakgrund av att den östra längan sannolikt utgjorde brödernas sovsalar, tolkas huset vara uppfört åt priorn.

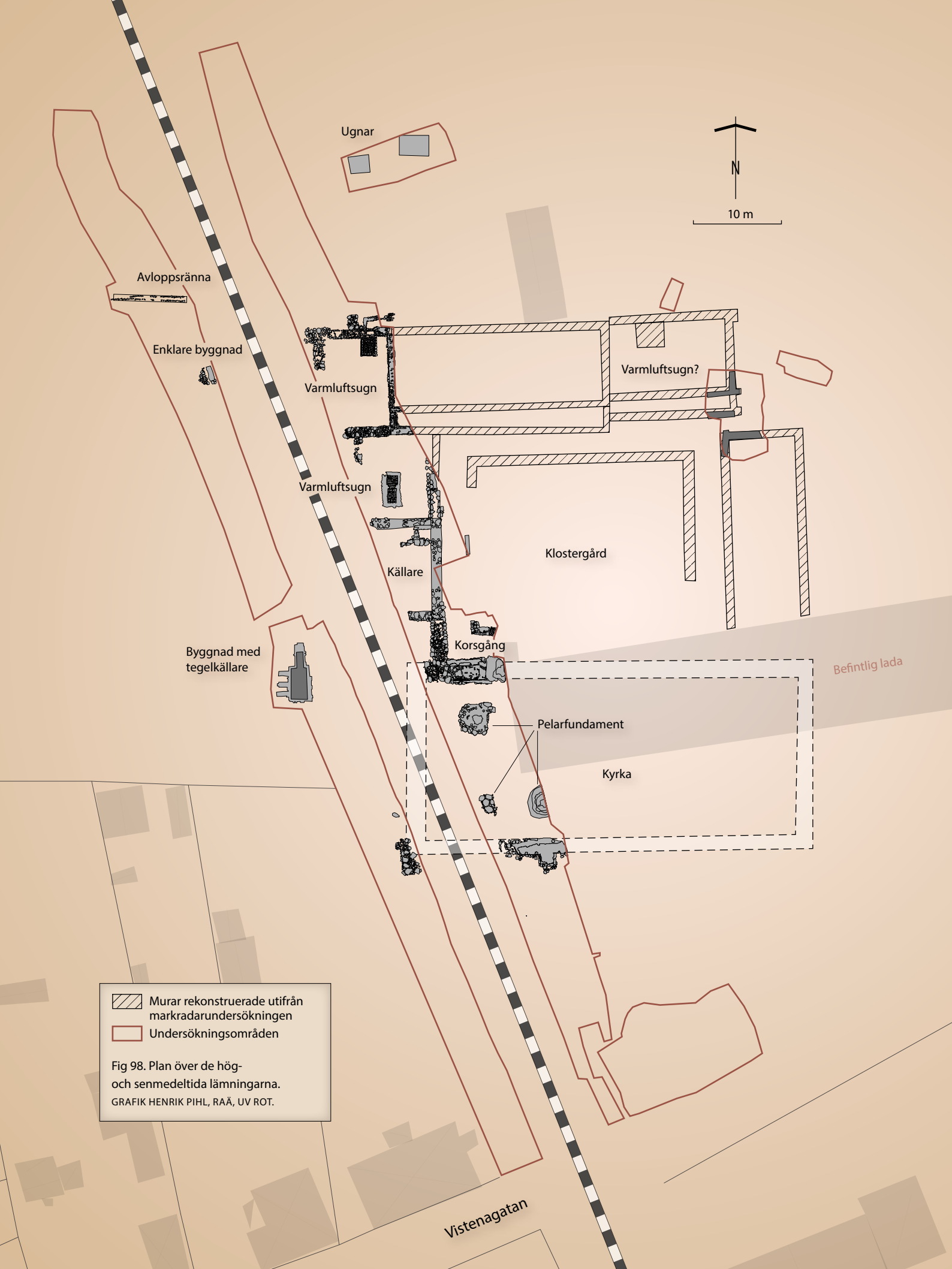

Fig 98. Plan över de hög- och senmedeltida lämningarna.
GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

I slutet av 1300-talet inleddes en ny stor ombyggnadsfas där genomgripande förändringar av konventets planform genomfördes. Det innebar att konventet fick en mer rätvinklig planform genom att byggnaderna i väster och norr byggdes samman så att de låg vägg-i-vägg och bildade en väst- och en norrlänga. Längs med den västra längan och kyrkan uppfördes en korsgång (fig 98, Konsmar & Menander 2009). Den västra längan fortsatte att fungera som kök med flera olika typer av spiskonstruktioner. Även den äldre källaren (fig 100) byggdes under den här perioden om och blev större, uppemot 60 m^2. I den norra längan genomfördes en ny rumsindelning vilket bland annat innebar att det blev ett mindre rum i den västra delen. I detta rum anlades en ny varmluftsugn som eldades utifrån via en trappa som ledde ner till eldningskammaren (fig 99). I samband med dessa ombyggnader murades även en smal passage/korridor som legat i anslutning till den norra längan igen. Istället konstruerades en ny passage som förmodligen ledde direkt till den nyuppförda korsgången. Den norra längans funktion liksom det nya rummet i dess västra del är fortsatt oklar. Möjligen har delar av huslängan fortsatt att användas som matsal.

Konventskyrkan

Tiggarordnarnas byggnadsstil har utifrån deras enkla och strama arkitektur och obetydliga ornamentik kallts för ”reduktionsgotik” (Coldstream 2002:40). I linje med ordens fattigdomsideal fanns också till en början en ordensregel som förespråkade en enkel och anspråkslös kyrkoarkitektur. Regeln från år 1228 som omtalar att ”... höjden på kyrkan inte överskrider 30 fot utan valv utom kanske koret och sakristian ...” upphörde dock att gälla redan år 1298 (Refoulé 1954:11ff). Tiggarordnarnas kyrkor anses ha spelat en avgörande roll för tegelarkitekturens utveckling i det medeltida Sverige (Bonnier 1987:26; Ullén 1996:91). Den enkla gotiska arkitekturen med den typiska rektangulära planlösningen anses allmänt vara en influens från Italien som nådde Sverige via Tyskland i mitten av 1200-talet (Cornell 1996:168). Att byggnadsmaterialet tegel var exklusivt framgår genom att de första tegelbyggnaderna var just domkyrkobyggena i Uppsala, Västerås och Strängnäs. De tros vara inspirerade av dominikanernas kyrka i Sigtuna och av cistercienskloster i Sko, vilka är de äldsta tegelkyrkorna i landet. Predikarordens kyrkor i Sverige var i alla kända fall utom S:t Nicolaikyrkan i Visby byggda av tegel.

Endast ett fåtal konventskyrkor finns bevarande i Norden och Mariakyrkan i Sigtuna är den enda kvarstående kyrkan i det som en gång utgjorde det medeltida Sverige. Ett antal dominikankyrkor har undersökts arkeologiskt, bland annat i Lund, Lödöse, Västerås och Strängnäs (Ugglas 1931; Blomqvist 1951; Folin 1985; Drakenberg 1976).

Konventskyrkornas planform och exteriör

Konventskyrkan S:t Olof färdigställdes sannolikt under andra hälften av 1200-talet, troligen mot slutet av seklet. Den utgjorde den södra delen av konventet och var ca 40 meter lång och 18 meter bred. Kyrkan var byggd av tegel, sannolikt murat i munkförband. Ett antal pelarfundament samt en primär strävpelare i murverket visar att kyrkan var treskeppig från början. I den nordvästra delen av kyrkan fanns spår efter en ingång, troligen har det legat ytterligare en ingång i söder medan kyrkans huvudportal legat i väster (se fig 98, Konsmar & Menander 2009:a; 2009:b).

Predikarordens kyrkor var överlag mycket stora, ofta över 40 meter långa och 20 meter breda. De var utformade som typiska hallkyrkor med ett rektangulärt långhus, oftast med flera skepp samt ett kor, ofta lika brett som långhuset (fig 101). Koren var oftast rakavslutade även om konventskyrkorna i Västerås, Helsingborg och Holbæk hade tresidiga kor (Folin

Fig 99 (sid 205–208). I den norra längan fanns en mycket välbevarad hypocaust, en varmluftsugn. Varmluftsugnar fanns främst i kloster, konvent och på borgar men även i rådhus. I sällsynta fall förekom de även i högreståndsbostäder. Ugnen i S:t Olofkonventet har eldats utifrån och nåtts via en utvändig trappa. Den var konstruerad som en nedsänkt ugn med så kallad stenluftuppvärmning. På bilderna framgår det hur varmluftsugnen varit uppbyggd, med en eldningskammare, ett tegelvalv samt en därpå liggande stenpackning som värmdes upp. På bilderna syns även de så kallade stigarhålen som varit täckta av "hypocaust-plattor". När locken togs bort kunde den varma luften strömma ut genom hålen (Johansson 2010). En del av en "hypocaust-platta" hittades bland annat väster om konventet i samband med att en medeltida avloppsledning tillhörande S:t Olof undersöktes (Stibéus 2012b). FOTO RAÄ, UV ÖST.

Fig 100. I den västra delen av konventet undersöktes en källare. I dess naturstensmurverk fanns tre tegelomfattade och välvda nischer. Källaren nåddes via korsgången och ett trapphus i källarens nordöstra hörn. Det gjordes inga fynd i källaren som kan berätta vad den haft för funktion, men dess närhet till köket talar för att den använts för att förvara mat och dryck. På bilden arbetar Sofia Lindberg och Cecilia Ljung. I anslutning till konventet undersöktes även en avloppsränna byggd i tegel som troligen löpte från den norra längan och ut i det sanka markområde som fanns nordväst om konventet (Stibéus 2012b). Nordväst om kyrkan låg en välbevarad tegelkällare, som på bilden undersöks av Agneta Ohlsson och Maria Sjöquist.
FOTO RAÄ, UV ÖST.

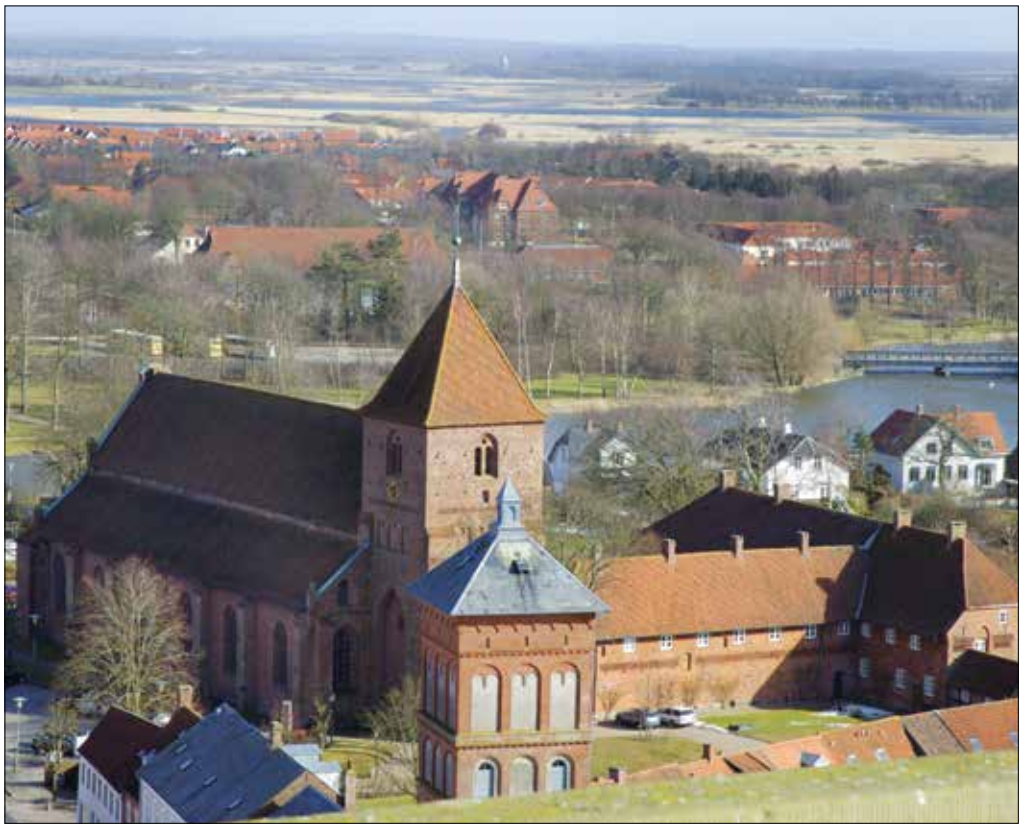

Fig 101. Nordens bäst bevarade dominikankonvent finns i Ribe. Konventskyrkan kan utgöra ett typexempel på hur den efter flertalet ombyggnationer utgjorde en fullt utvecklad treskeppig salskyrka, 46 meter lång, nästan 22 meter bred och cirka 20 meter hög (Græbe 1993). Tornet på kyrkan tillhör inte konventstid utan är en senare tillbyggnad. FOTO GUNNAR MENANDER.

1985; Græbe 1993; Hök 2005). I flera fall var kyrkorna från början enskeppiga men har sedan ofta utvidgats med ett eller två skepp som exempelvis i Århus och Västerås (Sundqvist 1954:28f). Kyrkorna saknade utan undantag tvärskepp och hade sällan utbyggda gravkapell, även om det finns exempel på detta från konventskyrkan i Helsingborg (Ullén 1996:94, Hök 2005:17f). Kyrkorna hade aldrig några torn men kunde likt Mariakyrkan i Sigtuna ha en takryttare på långhusets tak (Strömsten & Svanberg 1976).

Kyrkornas huvudingång låg i väster och utgjordes ofta av en rikt profilerad tegelportal, en typisk gotisk perspektivportal (jmf ex Lödöse). I Mariakyrkan i Sigtuna förstärks den västra fasaden ytterligare genom två rundbågiga nischer på ömse sidor om portalen, en gotisk trefönstergrupp samt en stor blindering som sannolikt varit bemålade med Kristus- eller helgonframställningar (Strömsten & Svanberg 1976:7; Ullén 1996:102). Efter ombyggnationen av Mariakyrkans tak i slutet av 1200-talet fick den västra fasaden också en trappstegsformade avslutning vilket även återfinns på konventskyrkorna i Viborg och Århus. Framför västfasaden fanns det ofta en öppen torgliknande plats vilket också förstärkte fasadens sceniska funktion. Vid processioner utomhus ingick också västfasaden med sina bemålade nischer och skulpturer i ”skådespelet” (Coldstream 2002:146; Borngässer 2007:245).

I linje med den gotiska arkitekturstilen hade predikarbrödernas kyrkor stora fönster på långsidorna vilket bidrog till ett ljust kyrkorum. Den östra fasaden präglades ofta av en gotisk trefönstergrupp som i Viborg, Sigtuna, Holbæk och Århus.

Fig 102. Från den arkeologiska undersökningen av konventskyrkan i Lödöse finns ett mycket stort antal fragment bemålat glas, framförallt från korets östvägg (Ugglas 1931:268). En rad olika typer kunde identifieras men vanligast var olika former av vegetativa mönster, en typ av glasmålningar som även förekom i Skänningekonventet. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Det runristade blecket hittades i fyllningen till en grav på kyrkogården vid S:t Olof. I graven låg en man men i gravfyllningen låg "omrörda" ben efter ett spädbarn samt en kvinna som dött i 35–40 års ålder. På kvinnans kranium fanns en antydan till en mörkfärgning, vilken kan tyda på att blecket lagts på kvinnans panna i samband med att hon begravdes. På blecket har bönen Ave Maria ristats med runor på latin. Även namnet Igulfrid är ristat men på folkspråk (Gustavsson 2009). Ben från kvinnan har ^{14}C-daterats från 1225 till 1285 (Menander & Arcini 2012). FOTO STAFFAN HYLL, RAÄ, UV ROT.

Det tredje fotografiet föreställer en så kallad primklocka, som påträffades i raseringsmassor. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Kyrkorummet

Predikarordens apostoliska inriktning skulle enligt ordens föreskrifter synas även i kyrkornas invändiga utsmyckning som således skulle vara sparsam och enkel. Upprepade överträdelser mot detta medförde dock att ordensmästaren Humbertus Romanis år 1261 skrev in i ordensreglerna att "i våra hus får inte förekomma överflödiga och flärdfulla föremål, vare sig det gäller skulpturer, målningar eller golvbeläggningar och annat sådant, som vanställer vår fattigdom" (Refoulé 1954:11). Möjligen är det på grund av denna regel som antalet figurativa kalkmålningar är sällsynta i de kvarstående dominikankyrkorna i Sverige och Danmark.

Kyrkorummet bestod av ett stort och öppet predikorum, långhuset, vars funktion var att rymma många åhörare. Koret, reserverat för bröderna, var däremot förhållandevis litet. Koret och långhuset var åtskiljda genom en vägg, ett korskrank, vilken således separerade allmänheten från bröderna. I koret var högaltaret, kyrkans nav, placerat men också brödernas korstolar. I konventskyrkan i Ribe är dessa bevarade medan fundamenten till stolarnas podium har grävts ut i kyrkan i Lödöse (Ugglas 1931:282f). Ordensreglerna om enkel utsmyckning gällde inte i lika hög grad koren som redan från början fick välvas, vilket var fallet i bland annat Mariakyrkan i Sigtuna (Stenström & Svanberg 1976:9f) men även i konventskyrkan i Århus är korvalven mer påkostade.

I långhusen har det troligen funnits flera kapell även om några dylika inte finns bevarade. Gravtomma områden i S:t Olofkyrkan i Skänninge visar att det i anslutning till sidoskeppen funnits ett antal kapell, vilket även kan styrkas med skriftliga uppgifter (Menander & Arcini 2012). Ett brev från år 1340 omtalar att priorn Ödhin i Skänninge lät instifta ett kapell i S:t Olofkyrkan, helgat åt S:t Göran, för en gåva från Fru Bengta Nilsdotter, änka efter riddaren Johan Philippusson (SDHK 4638).

I det treskeppiga långhuset fanns åtminstone tre altare. Ett lekmannaaltare framför korskranket, ett i den nordöstra delen av långhuset, helgat åt Maria, samt ett i den sydöstra delen, helgat åt det helgon som kyrkan var invigt åt. Ett par skriftliga källor omnämner minst ett Mariaaltare i konventskyrkan i Skänninge. Ett exempel på detta är när Tyrgils Sonasson och hans hustru Cecilia valde sina gravplatser till konventet och år 1461 skänkte de 10'spannaland'i Vistena gärde och 4'spannaland'i'Fasta lykkian' till jungfru Mariealtare i brödraklostret för vigilier och 'gravgång' tre till fyra gånger i veckan (SDHK 27706). Ytterligare ett exempel på detta är från år 1479 då Birger Nilsson i Fyllingarum skänkte mark som skulle avyttras för köp av vin och oblater till själamässor för honom, frun, barnen samt föräldrarna vid Vårfrualtaret i S:t Olofs konventskyrka (SDHK 30537).

I konventskyrkorna har det med största sannolikhet funnits ett stort antal altare, sannolikt betydligt fler än i en vanlig sockenkyrka (Lindgren 1996a:27f). Många av dem bekostades och instiftades av privatpersoner. År 1345 inrättade exempelvis lagmannen i Östergötland, Knut Jonsson och hans hustru, ett altare i konventskyrkan i Skänninge. Till altaret skänkte de en altarduk, en kalk och en vas samt annan nödvändig rekvisita (SDHK 5225).

Fig 103. I den västra längan har konventets kök legat. Här har vi undersökt flera generationer av spisar och ugnar samt kulturlager med rester efter det som ätits i konventet. På bilden, som är tagen från norr, ligger köket i förgrunden och matkällaren (med grön presenning) i bakgrunden. Längre bak i bild sitter Mathias Bäck på kyrkans norra långhusmur. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Konventets mat- och bordskultur

I den västra längan, som tolkas ha utgjort konventets kök, tillvaratogs ett omfattande djurbens-, fiskbens- och makrofossilmaterial vilket innebär att vi kan få en god uppfattning om vad som stod på konventets matsedel, framförallt under senmedeltid. De animalosteologiska analyserna visar att kött från får och gris dominerade men även att nötkött konsumerades. En stor andel av köttet kommer från ungdjur, från spädlamm, spädsvin och kalv (Vretemark 2009a). Även ägg och fågel förtärdes i konventet, först och främst höns där cirka en tredjedel av materialet utgjordes av tuppar. Men även stora mängder tamgås har ätits. Benmaterialet visar att vilt inte utgjorde något större inslag i kosten. Enligt kanonisk lag var jakt inte tillåten och följaktligen var det inte heller tillåtet att äta vilt (Bond 1988). Vild fågel tycks däremot inte ha omfattats av samma lag som vilda däggdjur. I matavfallet från köket fanns ben från järpe, gräsand, duva, kaja, korp, skata och inte minst kråka vilket visar att dessa fåglar ingick i kosten. Det ringa inslaget av ben från dessa fåglar pekar dock på att de förtärdes sällan och därför inte heller hade någon större ekonomisk betydelse.

Fiskbensmaterialet visar att fisk från havet såsom sill och torsk var vanligast förekommande. Sillen kom till konventet i två former, både i färskt tillstånd från Östersjön och som saltad sill från Skåne. Krossade kotor från meterlånga torkade torskar, så kallad klippfisk, indikerar att även torsken kom till konventet i konserverat skick. Därutöver har man konsumerat både gädda och abborre (Cardell 2009). En jämförelse med kloster i exempelvis Danmark och England visar att även där var havsfisk mycket vanligare än insjöfisk och att havsfisken transporterades till kloster som låg långt in i landet (Jones 1976; Bond 1988). Anledningen till att bröderna framförallt konsumerade fisk från havet kan vara densamma

som idag, nämligen att tillgången på havsfisk var och är så mycket större än insjöfisk. Uppgifter från England visar också att färsk fisk och insjöfisk var dyrare. Färsk fisk åts därför endast under fastan och vid speciella tillfällen som när betydelsefulla personer kom på besök (Dyer 1988; Bond 2001).

Från England finns det uppgifter om att man i klostren redan på 1100-talet investerade i fiskdammar som användes för att lagra och föda upp fisk som gädda, braxen, abborre, mört och sutare (Bond 1988). Karp däremot introducerades inte förrän under sent 1400-tal och utgjorde endast en liten del av fisken i dammarna. Hur det förhöll sig med fiskdammar i konventet i Skänninge är svårt att svara på eftersom det inte påträffats några inom den arkeologiskt undersökta ytan. Däremot visar fiskbensanalysen att andelen arter som lever i sötvatten, braxen, mört och abborre, ökade gradvis över tid vilket skulle kunna indikera att S:t Olofkonventet blev mer självförsörjande och hade egna fiskdammar. Även den animalosteologiska analysen antyder samma sak så till vida att andelen ungfågel av höns ökade markant under senmedeltid, vilket kan tolkas dels som att hönsskötselns betydelse i kosthållet ökade och dels som ett tecken på egen närproduktion (Vretemark 2009a).

Vid en av jämförelse mellan köksavfall och matsopor från S:t Olofkonventet med material från en samtida stadsgård i Skänninge framgår det att i stort sett samma arter konsumerades, men att andelen ungdjur var större på konventet. På stadsgårdarna åts även något mer nötkött och inte lika mycket hönsfåglar. Störst skillnad framträder beträffande vilken fisk som konsumerades. På stadsgårdarna i Skänninge, liksom i 1400-talets Vadstena, åt man till skillnad från i konventet, framförallt lokalt fiskade arter som abborre, gädda, braxen och ål (Vretemark 2010a, Hedvall 2000:111).

Spår efter konventets vegetabiliska kost i form av makrofossiler visar att konventets matkultur baserats på spannmål och ärtor. Kål, bönor, rotfrukter och lök har antagligen spelat en viktig roll men de är sämre bevarade i materialet (jmf Conradi Mattsson 1998:52; Bond 2001:65). Användandet av ärtor verkar ha varit betydligt vanligare på konventen än i omgivande agrara och urbana hushåll. Även förekomsten av bär, nötter och kryddväxter är riklig. Generellt speglar det vegetabiliska fyndmaterialet bilden av en kontinental matkultur som också finns representerad i urbana sammanhang i Nordeuropa. Ett liknande bruk av örtkryddor, bär och grönsaker var i samtiden typiskt för borgare och högreståndspersoner.

Flera av de växter som använts i matlagningen är sannolikt lokalt odlade, kanske till och med i konventets egen regi, t ex dill, gurkört, mejram, mynta, senap och timjan (Heimdahl 2009e). Växter av detta slag hittas regelbundet i medeltida stadssammanhang, men sällan i agrara kontexter. Om detta beror på skillnader i köks- och odlingskultur eller på att bevaringsförhållandena är olikartade får vara osagt men det framstår som att de var vanligare i urbana miljöer. En mer ovanlig krydda i sammanhanget är lavendel. Även om den främst är känd för officinellt bruk och som prydnadsväxt öppnar fyndet i 1300-talskköket för tolkningen att den också kan ha använts för smaksättning. Men det är också värt att notera att alla dessa växter också användes inom medicinen (se t ex Stannard & Kay 1999). Bland fynden av bär, som för övrigt också kan betecknas kryddor då de användes som kryddor i matlagningen, kan fynd av svarta vinbär noteras. Bruket av vinbär är udda för perioden och blev inte vanlig i den kontinentala kosthållningen förrän på 1500-talet (Alsleben 2007:26). Detta fynd är det äldsta i Europa, och fynden från konventet skulle kunna tolkas som att bruket och odlandet av svarta vinbär spreds från Skandinavien söderut. Det finns också spår av exotiska frukter och kryddor i materialet. Fikon och vindruvor odlades bland annat i Nordtyskland och var lätta att komma över i torkad form. De är så pass välrepresenterade i materialet att de antagligen konsumerats regelbundet.

Bröd som stod för det största energiinnehållet i konventet har bakats av alla de fyra sädesslagen, vilket tyder på en komplex brödkultur (Heimdahl 2009e). Den lokala tillgången på ett så brett utbud har antagligen varit begränsad och råg och havre har troligen importerats. Användandet av råg i Mellansverige under perioden kan kopplas till en tysk brödtradition, som vann inträde i svenska miljöer med utländskt inflytande, t ex städer men också garnisoner med tyska legoknektar (Myrdal 1985, Viklund 2007). Möjligen speglar rågen i konventet närvaron av bröder från tyskt område. Korn och havre har liksom råg malts och använts till grövre bröd. Vetebröd bakades för att konsumeras av sjuka medan kornet däremot antagligen har haft en mångsidig användning till gröt, ölbryggning och brödbak (Bond 2001:62).

Fynd av humle och pors utgör rester efter ölbryggning i konventets regi (Heimdahl 2009e). Ölkonsumtionen under medeltid var stor och alla hushåll bryggde i princip sitt eget öl (Unger 2004:34). Omräknat i moderna måttsatser kan vi till exempel konstatera att man i Vadstena kloster drack motsvarande 9-10 ölflaskor om dagen (Malmsten 1988: 20). Pors är typisk för skandinavisk ölkultur och fynd av porsfrukter i 1200-talsmaterialet visar att öl av inhemsk karaktär har bryggts i konventets äldsta skede (Behre 1999; Unger 2004:31; Heimdahl 2005). I Östergötland levde porsölet kvar in på 1500-talet men inga spår av pors hittas i de yngsta faserna i konventet (Heimdahl 2005). Här dominerar istället humle helt vilket kan tyda på att en mer internationell kryddning av ölet gjordes i konventet under senmedeltid.

Analyser av det tillvaratagna djurbens-, fiskbens- och växtmaterialet från konventets kök har visat vilken typ av kosthållning bröderna hade. Keramikmaterialet från undersökningarna kan berätta vidare om hur maten och drycken serverades. Det keramiska materialet från S:t Olofkonventet utmärker sig genom att inte mindre än 75% av keramiken utgörs av stengods. Den totala mängden kärl från konventets tid är omkring 100–110 stycken. Fördelat över tid innebär detta att ett nytt kärl förts till klostret vartannat år. Merparten av keramiken kan dateras till perioden 1200-talets första hälft fram till 1400-talets mitt, med tyngdpunkt omkring 1300–1430. Vi ser således en ökad keramikkonsumtion under 1300-talet (Bäck 2009). Denna kronologiska tendens har även iakttagits i keramikmaterial från andra kloster och konvent. Detta avspeglar emellertid inte en förändrad mat- och dryckeskonsumtion, utan hänger snarare samman med att stengods kommer in i landet i större mängder från och med 1300-talet. Man kan se samma sak i keramiksammansättningen i medeltida städer i Mälardalsområdet (Bäck 2000a; 2000b). Vad vi ser är istället resultatet av en större export av stengods till Skandinavien. Vad som däremot med säkerhet kan sägas om keramiken från Skänningekonventet är att den relativa och totala mängden stengods är större än i de samtida städerna i Östskandinavien. I en stad som Uppsala, med relativt hög andel importerad keramik, utgör stengodset omkring 50–60% av keramikmaterialet från medeltida kontexter. Observera alltså att konventet genom en tolkning utifrån den materiella kulturen framstår som mer urbant än de flesta samtida städer i Östskandinavien, vilket i detta sammanhang troligen avspeglar ett stort kontaktnät. Denna överväldigande importmängd kan jämföras med material från engelska kloster där istället den lokalt producerade keramiken dominerar fullständigt (Gaimster 1997:88; Cotter 2005). Orsaken till detta är den omfattande inhemska keramikproduktionen i England under medeltiden. I Sverige fanns ingen produktion av stengods (och i övrig mycket liten keramikproduktion) under medeltiden. Den relativt stora mängden stengods i städer och tillsynes i ännu högre utsträckning i klostren och konventen, kan till viss del relateras till den etniska sammansättningen hos befolkningen (Bäck 2000:202). I detta fall rör det sig

troligen om en relativt stor tysk befolkningsandel i Skänninge (Schück 1916). Och frågan är återigen hur många av bröderna i Skänningekonventet som var tyskar?

Vad säger då keramiken om dryckesvanorna i konventet? Först ska vi fastslå att den medeltida keramiken nästan enbart utgörs av dryckeskärl. Övriga kärl har varit tillverkade av andra material som trä och metall men sådana har i mycket liten utsträckning påträffats vid undersökningen. Orsakerna är flera, t ex bevarandeförhållanden, vilka rum i klostret som undersökts, vilka delar av hushållsföremålen som tillvaratagits vid klostrets övergivande osv. Med utgångspunkt i tillvaratagna dryckeskärlen blir följdfrågan om man druckit, öl, vin, björkdricka, bär- eller fruktdrycker eller något annat i dessa kärl? Makrofossilanalyserna visar att öl troligen har tillverkats i konventet men från andra håll anges även att vin har ingått i ransonerna och då inte bara för nattvarden. Frågan är vilken typ av kärl som användes för respektive dryck, dracks till exempel vinet ur kannorna (kanno) medan ölet inmundigades i vad som i en källa benämns kar (kaar) (av Malmsten 1988:20 tolkat som en skål)? Eller fanns det inte några regler eller tradition för en sådan funktionsuppdelning? En mycket intressant fråga är vilka som drack ur glasbägare. Medeltida dryckesglas från dominikankonvent finns till exempel från Västerås (Folin 1985; Henricson 2005). En skärva med både exteriör och interiör bemålad ornamentik som har daterats till perioden 1200-talets slut till mitten av 1300-talet har hittats i S:t Olofkonventet. Glaset som antas vara importerat från södra delarna av Europa har i flera fall kunnat kopplas till högaristokratiska miljöer (Henricsson 2009). I övrigt hittades en handfull glasbägare daterade från 1300-1500-talen, sannolikt med böhmisk proveniens (muntlig uppgift Georg Haggrén 20120307).

Fig 104. Konventets mat- och bordskultur! Teckningen är en rekonstruktion som baserar sig på avfallet, det vill säga djurben, fiskben, växtmaterial och kermikskärvor, som tillvaratogs vid undersökningen av konventets kök. TECKNING STAFFAN HYLL, RAÄ, UV ROT.

Konventet som begravningsplats

Vid fem av de sammanlagt åtta utgrävningar som berört olika delar av konventet har gravar framkommit (Konsmar & Menander 2009a; 2009b; 2009c; Menander & Arcini 2012, Stibéus 2013). Totalt har närmare 300 gravar undersökts, varav merparten bedömts vara anlagda under konventstid. Tre olika områden, eller zoner, i konventet har kunnat undersökas; kyrkan, korsgången och kyrkogården. Gravarna låg som tätast i kyrkan med upp till fem gravar per kvadratmeter. Ett stort antal gravar var inkompletta (endast cirka 20% av gravarna var intakta) vilket dels berodde på att yngre gravanläggningar grävt sönder de äldre och dels på undersökningsområdets utbredning. Vid undersökningarna samlades även de omrörda benen från helt söndergrävda gravar in. I flera fall kunde de omrörda benen kopplas till en viss gravnedgrävning vilket bör betyda att ”lösa” ben som påträffades när en ny grav anlades lades ner tillsammans med gravfyllningen i graven. I vissa fall påträffades mer eller mindre hela individer ”omrörda” i gravfyllningen eller direkt ovanpå den gravlagda. Graven har i dessa fall troligen utgjort en familje-/släktgrav.

Män, kvinnor och barn har gravlagts i konventet men männen utgör merparten, 45% av det totala så kallade ”insitumaterialet” medan kvinnorna utgör ca 21% och barnen 25%. I ungefär 9% har det inte gått att avgöra den gravlagdas kön (Menander & Arcini 2012). Köns- och ålderssammansättningen överrensstämmer väl med gravmaterial från konventen i Helsingborg och Åhus där också hälften eller mer av de gravlagda utgörs av män (Lilja et al 2001, Arcini muntligen). Vid en jämförelse med andra klosterordnar som cisterciensklostret i Øm och i augustinklostret i Æbelholt framgår ungefär samma sak (Møller-Christensen 1982:136; Mollerup 1999:106). Överlag hade således företrädelsevis män den ekonomiska möjligheten att välja att begravas i konvents- och klostermiljöerna.

För att ytterliggare kunna belysa den demografiska sammansättningen på de gravlagda i Skänningekonventet har kranierna, lårbenen samt bäckenbenen från det så kallade ”lösbenensmaterialet” genomgått en osteologisk analys. Det har inneburit att antalet gravlagda har ökat från ca 300 till över 660 individer, det vill säga det omgrävda benmaterialet utgör mer än hälften av det sammanlagda antalet gravlagda individer. Men även den totala köns- och ålderssammansättningen förändrar sig så till vida att framförallt antalet gravlagda barn ökar. Också sammansättningen i de olika begravningsområdena i konventet förändrar sig vilket är tydligast beträffande korsgången. Där minskar andelen män något medan andelen kvinnor blir fler men framförallt framgår det att barn gravlagts i korsgången. Mot bakgrund av att de så kallade ”lösbenen” alltid är äldre än in situ gravarna (de kommer ju från äldre söndergrävda gravar) innebär resultatet att det i korsgången, när den var nybyggd runt sekelskiftet 13–1400-talet, förutom män även begravdes kvinnor och barn. Någon gång under 1400-talet upphör begravningar av kvinnor och barn i detta område, kanske som ett svar på striktare religiösa regler och nya ritualer? De arkeologiska undersökningarna visar följaktligen att ett stort antal personer valde att begravas i Skänningekonventet. Enligt uppgifterna i Visbyfranciskanernas nekrolog gravlades 558 personer, exklusive barn, från år 1344 fram till år 1544 (Odelman & Melefors 2008). Vilket innebär att cirka tre personer per år begravdes i Visbykonventet S:ta Karin. En liknande beräkning kan göras utifrån Västeråskonventet, där sammanlagt ca 2000 gravar har undersökts, vilket skulle innebära nästan sju begravningar per år. Antalet personer som valde konventen som begravningsplats varierade givetvis över tid men berodde också på hur många andra begravningsplatser det fanns i staden. Därutöver får man anta att antalet begravningar ökade under stora epidemier som t ex under pesttider. Även om beräkningarna är presumtiva och baserar sig på material från skilda miljöer ger de trots allt en fingervisning om hur ofta det förrättades begravningar på Skänningekonventet.

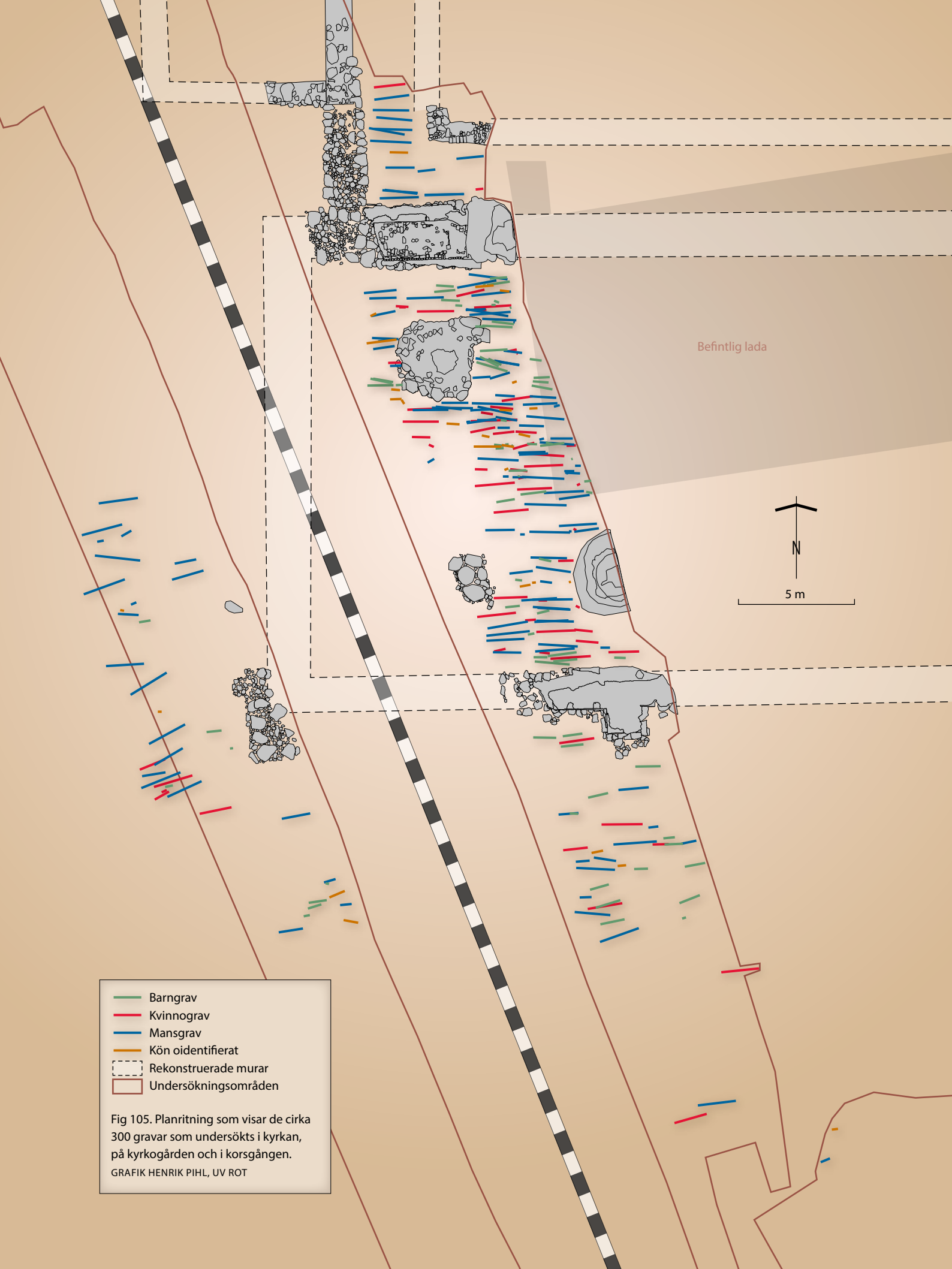

Fig 105. Planritning som visar de cirka 300 gravar som undersökts i kyrkan, på kyrkogården och i korsgången.
GRAFIK HENRIK PIHL, UV ROT

Begravningszoner och rumslig praktik

Vid en jämförelse av materialet från S:t Olof med gravmaterial från konventen i Helsingborg och Åhus, framträder en skillnad även beträffande köns- och åldersfördelningen (barnen) i de olika begravningszonerna. Detta har tolkats som att det fanns en rumslig praktik som styrde vem som fick begravas var. Andrén har med utgångspunkt i den sociala topografin på ett antal kyrkogårdar och de medeltida frids- och asyllagarna, visat att det fanns en kristen rumsordning, "... ett värdeladdat hierarkiskt rum ...", som gällde både de levande och de döda (2000:21). Denna rumsordning, som enkelt kan beskrivas som principen om närheten till det heliga, styrde även gravarnas placering. Enkelt uttryckt innebar det i praktiken att den mest eftersträvansvärda platsen att begravas på var i närheten av högaltaret eftersom det symboliserade Gud (Andrén 2000:7ff).

I Skänningekonventet framgår den rumsliga praktiken tydligast i korsgången genom att nästan uteslutande män och inga barn begravts i detta område. Undersökningen av konventskyrkan i Helsingborg visar vidare att koret i första hand utgjorde begravningsplats för män och att barnen i princip inte begravdes i denna del av kyrkan. I Øms kloster är bilden ungefär den samma, det vill säga att i princip inga barn begravdes i koret (Mollerup 1999:106, 115). I jämförelse med Drotten, sockenkyrka i Lund (endast gravar daterade till sockenkyrkotid har använts i analysen), framträder en helt annan bild. Där utgör majoriteten av de gravlagda i koret fortfarande män men däremot har också ett relativt stort antal barn begravts där (Cinthio 2002). Den största skillnaden mellan de olika praktikerna framträder således med barngravarna vilket skulle kunna tolkas som att det fanns en differentierad syn på barnen och deras förhållande till Gud i de olika religiösa miljöerna (jmf Mejsholm 2009:237ff). Enligt gängse uppfattning ansågs barnen religiöst "omyndiga" fram till sju års ålder vilket möjligen förklarar varför barnen behandlats på olika sätt i förhållande till den rumsliga ordningen (Nilsson 1994:87). Fanns det i konventen en medveten tanke om barnens "oskuld" inför den väntande skärselden, vilken i praktiken innebar att deras gravplatser inte förhöll sig till den rådande rumsliga praktiken, det vill säga att de inte var i samma behov av närheten till Gud? I konventskyrkan i Skänninge framgår att barnen ofta begravts i närheten av andra barn. I det barntätaste området i kyrkan fanns också ett flertal barngravar med två till tre barn i varje grav (Menander & Arcini 2012).

Gravskicket

Sättet på vilket de närmare 300 in situ individerna som undersökts begravts på är påfallande enhetligt, både beträffande avsaknaden av kistor, de gravlagdas armställningar samt avsaknaden av fynd i gravarna. Skeletten låg i alla fall utom ett i väst-östlig riktning med huvudet i väster. Det fanns vidare ingen antydning till att gravarna låg i ett rad- eller linjesystem. Möjligen hade ett sådant framträtt om större ytor av kyrkogården undersökts. Vidare har bearbetningar av gravarna visat att den absoluta majoriteten har gravlagts utan kista. I några fall framgår att kroppen lagts på en träbräda men alltså inte i regelrätta kistor. Med utgångspunkt i en analys av hur bäckenbenen, nyckelbenen samt fotbenen låg artikulerade i gravarna har vi också kunnat bekräfta att ungefär 98 % av de gravlagda har svepts och därefter lagts ner i jorden utan kista (Menander i manus).

Endast ett föremål, en bältessölja, låg in situ och kan kopplas samman med en begravd individ. Söljan låg på höftbenet och kan tillsammans med ett bälte ha hållit svepningen på plats. Ett antal söljor samt nålar, vilka kan ha haft samma funktion, hittades i flera gravfyllningar (Konsmar & Menander 2009:a; Menander & Arcini 2012; Stibéus 2013). Ett antal föremål fanns tillsammans med de omlagrade "lösbenen", vilka får antas i första hand

inte haft en praktisk funktion utan har istället utgjort en form av gravgåvor. De flesta var av mer vardaglig karaktär som knivar, ett bryne, en bennål samt ett antal ströningar. Några sigill, en pilgrimsmussla från Santiago de Compostela samt ett runristat bleck utmärker sig dock (fig 102).

Att antalet föremål i gravarna är få tyder dels på att man var naken under svepningen men framförallt visar det att gravläggningarna i konventet förrättades enligt tidens gängse begravningspraxis (Kieffer-Olsen 1993:167ff). Förekomst av ”gravgåvor” under hög- och senmedeltid är mer sällsynt än under tidigare men även senare perioder, vilket har tolkats som en förändring av den religiösa föreställningsvärlden (Arcini & Tagesson 2005:301). Det ökade antalet själa- och årsdagsmässor antas istället ha fyllt samma funktion som gravgåvorna, det vill säga ett sätt att påverka livet efter döden.

Gravminnen

Ett fåtal gravminnen och gravstenar där också en ursprunglig placering är känd, finns bevarade i några av konventskyrkorna. Det mest särartade och unika gravminnet utgör ärkebiskoparna Jarlers (†1255) och Petrus Filipssons (†1341) gemensamma gravnisch i konventskyrkan i Sigtuna (Ekhoff 1906). Återbruket av gravplatsen och det gemensamma epitafiet utgör ett intressant och uppenbart exempel på memoriakult. Epitafiet består av en omfångsrik målning som inramas av vad som snarast kan liknas vid en höggotisk kyrkofasad med rosettfönster, blinderingar och spetsbågiga nischer (Lindgren 1996b:325). Själva figurmålningarna framställs nästan som i ett altarskåp med den tronande Kristus i centrum flankerade av helgonbilder. Till vänster och något nedanför Kristus, omsluten av en arkadbåge, syns den knäböjande ärkebiskop Petrus Filipsson. Det är högst sannolikt att en liknande bild föreställande ärkebiskopen Jarler har funnits till höger. Vid restaureringen år 1904–05 valde man att frilägga Jarlers igenmurade nisch från år 1255 (Holmqvist 1947:19f; Nisbeth 1986:121f).

De gravlagda i skriftligt källmaterial

Den arkeologiska undersökningen har visat att framförallt män begravdes i konventet men också en hel del barn och kvinnor. Vidare har undersökningarna visat att begravningsskicket var mycket enhetligt. Men vilka indikationer på sociala skillnader finns i materialet? Vad säger de skriftliga källorna och vad visar de osteologiska analyserna? De skriftliga källorna i detta sammanhang är i det närmaste obefintliga. I merparten av de testamenten och gåvobrev som rör S:t Olofkonventet omnämns det endast som en av flera religiösa institutioner och erhöll då oftast mindre penningsummor. I enbart åtta urkunder har det varit möjligt att identifiera att en person valde att begravas i konventet (ex SDHK 1535; SDHK 5225; SDHK 28273; SDHK 10149; SDHK 27706; SDHK 26307; ev SDHK 1269 samt ev SDHK 2096). I dessa dokument framgår att summorna varierade avsevärt, troligen beroende på var i konventet man ville begravas men också på hur storslagen begravningen skulle vara och hur många och hur ofta det skulle läsas själamässor över den döda. Det mest innehållsrika testamentet utgör östgötalagmannen, riddaren, riksrådet och drotsen Knut Jonssons testamente från år 1345.

Figur 106 är ett exempel på att det framförallt var det världsliga frälset som testamenterade stora summor pengar under 1200- och under 1300-talen för att begravas i konventet. Flera av personerna kom från samhällets riktiga toppskikt vilket också framgår genom att testamentena har sigillanter som kungen och biskopen. Det finns också ett exempel på att en person ur det andliga frälset, Linköpingskaniken Knut Petersson, valde Skänningekon-

"... Till predikarbröderna i Skänninge, hos vilka vi väljer vår gravplats, ger vi 120 mark och ett silverkärl/skrin, som väger fyra lödiga mark till förvaring av Kristi kropp (oblatask). Till dem också en altarutrustning, nämligen (liturgiska) dräkter åt altartjänarna och prästen, en kalk på fyra pund lödiga mark och även annat som behövs där…"

Fig 106 I brevet från 1345 (SDHK 5225) testamenterar Knut Jonsson bland annat en oblatask, liturgiska dräkter och en kalk till predikarbröderna i Skänninge. Översättning från Diplomatariets "Strödda utskrifter och översättningar", Peter Ståhl, Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet.

ventet som platsen för sin sista vila. År 1372 "betalade" han 20 mark penningar, en silversked till priorn Martin, en päls till brodern Nils samt till varje broder 1/2 mark penningar för att få begravas i konventet (SDHK 10149). Det finns även ett par borgare i materialet. Borgaren Ragvald Johansson skänkte exempelvis år 1453 åkern 'Rosindal' för sin hustru Ingeborgs gravplats i konventet (SDHK 26307). Ett drygt decennium senare återkommer samma åker i ett testamente utfärdat av Ingrid, Ragvalds änka och andra hustru. Åkern ges då som betalning för maken Ragvalds gravplats samt för årlig mässa för honom och hans första hustru Ingeborg (SDHK 28273). Trots det ringa källmaterialet går det möjligen att skönja en viss tendens som indikerar att det världsliga frälset företrädelsevis intresserade sig för konventet som begravningsplats fram till mitten av 1300-talet. Därefter verkar intresset från denna samhällsgrupp ha avtagit och istället framträder borgerskapet i materialet (Menander i manus).

Ett bättre bevarat skriftligt källmaterial utgör den så kallade begravningslistan från franciskankonventet S:ta Karin i Visby. Den ingår i Handskriften B 99 i Kungliga biblioteket och består av en lista på alla som begravdes i konventet från mitten av 1300-talet fram till år 1544 då den sista noteringen gjordes (Odelman & Melefors 2008: 93). Nekrologen består av sammanlagt 558 namn som av bröderna nedtecknats under fyra olika kategorier; bröder och lekmän, kaniker, prostar och präster, domare och lantbor samt "... riddare och borgare, män och kvinnor, från Visby stad och även främlingar ...". Med utgångspunkt i dessa kategorier har listan sammanställts i en databas. Den största gruppen "riddare och borgare, män och kvinnor, från Visby stad och även främlingar" har dock utifrån personernas epitet delats in i tre underkategorier; "Herr och Fru", "stadsbo" och "övriga". Sammanställningen visar att 70% av personerna i begravningslistan bestod av "sekulära personer". Av dessa utgjorde männen merparten (58% och kvinnorna 41%). De "andliga personerna" det vill säga bröder, lekmän, präster osv utgjorde därmed resterande 30%. Resultatet visar således att även när bröder, lekmän och det andliga frälset räknas bort från det totala antalet så var det övervägande delen män som valde att begravas i konventet (Menander i manus).

Resultatet visar vidare att det framförallt var stadsbor, företrädelsevis från Visby men även från andra städer i Sverige och utomlands, som valde S:ta Karin som sin gravplats. Även inom denna kategori var det framförallt män som gravlades i konventet vilket troligen har sin förklaring i att männen, till skillnad mot kvinnorna, hade den ekonomiska möjligheten att välja sin gravplats. I några fall omnämns personerna i denna kategori med yrkesepitet som timmerman, repslagare, skräddare, grytgjutare, tygskärare, dukväverska, slaktare och bagare (Odelman & Melefors 2008). De representerar således ett utsnitt av alla de yrkeskategorier man kan förvänta sig i det medeltida samhället.

I detta sammanhang kan uppgifter från Vadstenadiariet ge kompletterande upplysningar. Där framgår nämligen att människor som tjänstgjorde i klostret som köksa, ölbryggerska, skräddare och så vidare valde att begravas där medan det i andra sammanhang är benämningar på yrkesfolk utanför klostret men som också valde att begravs där. Konnotationen till yrket behöver dock inte innebära att personen ifråga utövat yrket utan det kan också röra sig om en form av släkt- eller familjenamn. Trots det ger både Visbynekrologen och Vadstenadiariet en tydlig bild av att det inte enbart var personer ur den högsta i sociala hierarkin som hade möjlighet att begravas i konventen (Vadstenadiariet, Gejrot 1996; Menander i manus).

Mer än hälften av dem som omnämns i Visbynekrologens begravningslista utgörs således av stadsbor medan den näst största gruppen består av bröder och lekmän (20%). Personer med epitetet Herr och Fru, som tolkas ha tillhört det högre samhällsskiktet, utgjorde en relativt liten del av de gravlagda (12%). Andelen män respektive kvinnor inom denna grupp var också jämnare, nästan 50/50. Det visar att kvinnorna i denna grupp hade en egen ekonomi, vilket också medförde att de hade större frihet beträffande val av gravplats. Andelen kaniker, prostar och präster var påfallande litet (7%) och nästan lika få domare och lantbor (6%) valde att begravas hos Visbybröderna. Fördelningen mellan könen inom denna grupp var helt lika. Några få personer (mindre än 1%) har inte kunnat delas in i någon grupp (Menander i manus). En uppenbar källkritisk aspekt utgör frånvaron av barn i materialet. Endast ett fåtal personer som omnämns som ”dotter” eller ”son” men dessa har troligen inte varit barn i biologisk bemärkelse.

Fig 107. Några av gravläggningarna i konventskyrkan. I kyrkan låg gravarna som tätast, nästan två skelett per kvadratmeter. Till synes var det ett mycket homogent gravskick där de döda gravlagts i svepning utan kista, utan några föremål och nästan alltid med armarna korslagda på magen (armställning C) eller på bröstet (armställning D) (Menander & Arcini 2012). FOTO RAÄ, UV ÖST.

Familje- och släktgravar

Sammanställningen av Visbynekrologen visar att 34 par, det vill säga gifta personer, begravdes i konventet. Det finns inga uppgifter på huruvida de gravlades tillsammans, det vill säga i samma grav, eller ens i närheten av varandra. Av Vadstenadiariet framgår dock att man och hustru begrovs intill varandra och vid flera tillfällen noteras det att den ena parten vid sin död begravts på ett ställe för att sedan flyttas, återbegravas och förenas med den som dött vid ett senare tillfälle. I ett fall står det uttryckligen att Hartlev Bolk från Skänninge överflyttades till Vadstena. Han hade dött 22 år tidigare och då begravts i Vårfrukyrkan i Skänninge. Men hans dotter Gerdika (abedissa) ombesörjde att han flyttades och begravdes intill sin hustru och son i klosterkyrkan i Vadstena (Vadstenadiariet, Gejrot 1996). Här rör det sig således om en familjegrav. Sammanlagt rör det sig om 15 fall i Vadstenadiariet där det uttryckligen rör sig om familjegravar. Man kan, liksom i Visbynekrologen, utläsa att det var olika former av släktrelationer som var orsaken till att personer ville begravas intill varandra. Det finns i diariet exempel på; ”begrovs intill sin far”, ”begrovs invid sin mor” men också ”begrovs invid sin moster”, ”gravsattes invid sin farbror”, ”begravdes hos sin broder” (Vadstenadiariet, Gejrot 1996). De omnämnda exemplen visar att det under medeltid ansågs viktig att återförenas med sin man/hustru, föräldrar, barn eller andra släktingar efter döden. Men de skriftliga källorna ger oss också en inblick i att det inte bara är i dagens globaliserade samhälle som det i samband med ett dödsfall kan vara oklart var en individ ska begravas.

I ett antal gravar i S:t Olofkonventet har mer än en individ gravlagts samtidigt. Det förekommer, som tidigare nämnts, även gravar där flera individer har begravts i samma grav men dock inte samtidigt (jmf Ranåker 2009). I det senare fallet har den som gravlades först tagits upp ur graven för att ge plats åt en ”ny” gravläggning. Benen från den först begravda individen har sedan lagts tillbaka i graven ovanpå den nya gravläggningen. Från en grav i korsgången finns det exempel på att sex män gravlagts i samma grav (Menander & Arcini 2012). Två av dem ligger in situ, det vill säga i artikulerat läge, medan de övriga har ”återbegravts”. Redeponeringen av benen har troligen sin förklaring i att de återanvända gravarna har varit familje- eller släktgravar eller som i fallet med korsgången kanske en gravplats för bröderna i konventet. Benen i de ”återanvända” gravarna har studerats särskilt noga med avsikt att upptäcka icke metriska särdrag. Det förekommer inga särdrag hos dessa individer som berättar om de gravlagda varit släkt. I kyrkan finns emellertid exempel på särdrag hos två personer som gravlagts i samma område, dock inte i samma grav (se vidare Menander & Arcini 2012:14).

I gravmaterialet från S:t Olofkonventet finns även 15 så kallade flerpersonsgravar där fler än en individ gravlagts samtidigt. I flera av dessa gravar låg det två eller tre barn men det förekom också gravar med en vuxen samt ett eller flera barn samt gravar med enbart vuxna. Anledningen till att fler individer gravlagts samtidigt har tidigare främst diskuterats i termer av att det förekommit farsoter (Gejvall 1960:95). I en nyligen publicerad artikel framförs dock hypotesen att den vuxna, i de fall en vuxen och ett eller flera barn förekommer i samma grav, skall ha fungerat som ett slags ”skydd” för barnet. Samma tanke anförs på flerpersonsgravarna med enkom barn, där något av barnen har varit lite äldre. I dessa fall skall det äldre barnet ha utgjort detta skydd (Ranåker 2009:35). I materialet från S:t Olof finns det dock ingenting som stödjer denna hypotes och ålderssammansättningen på barnen framstår som slumpmässig. Vidare har mer praktiska förklaringar, som bistra vintrar och tjäle i marken, framförts som anledning till att man väntade med att gravlägga och när det sedan skedde så begravdes flera personer samtidigt i samma grav (jmf Ranåker 2009 och

där anförd litteratur). Denna förklaring kan inte anses särskilt trolig beträffande S:t Olof eftersom majoriteten av flerpersonsgravarna legat inomhus, i kyrkan. Det sedan tidigare mer pragmatiska orsakssammanhanget, det vill säga att epidemiska sjukdomar inneburit att flera personer dött vid ungefär samma tillfällen och därmed gravlagts i samma grav, anses därför som det mest sannolika. Att det i många flerpersonsgravar fanns minst ett barn och att flera av gravarna enkom innehöll barn kan i så fall förklaras med att barn har sämre motståndskraft och därmed i högre omfattning än vuxna drabbades av epidemier. Det finns således ingenting i materialet från S:t Olof som stödjer hypotesen om att det kan ha funnits en bakomliggande social och/eller religiös förklaring till flerpersonsgravarna. Därmed inte sagt att flera av gravarna kan ha utgjort familje- eller släktgravar.

Sammanfattning och konklusion

Med tiggarordnarna introducerades en ny form av kristen fromhet som kännetecknades av apostolisk fattigdom men också av ett öppet förhållningssätt gentemot samhället. De instiftades i början av 1200-talet under en tid när kyrkan hade tappat många anhängare och var utsatt för hård kritik, där många ifrågasatte det religiösa liv som kyrkan föreskrev. I de allt större städerna på kontinenten möttes och interagerade en brokig blandning människor med olika bakgrund, professioner och preferenser. Det skapades nya kontaktytor mellan olika grupper, kulturer och traditioner. Städerna kom på detta sätt att bilda grogrund för nya idéer, uppfattningar och en form av urban sekulär kultur började ta form. Människors sökande efter en personlig religiositet och en ny form av spirituell vägledning bidrog till nya reformrörelser började få allt större spridning. I detta sammanhang kom de nygrundade tiggarordnarna att få stor betydelse, inte minst genom att de utgjorde påvens och västkyrkans lösning på denna andliga kris (Lawrence 1994). Kyrkan försökte vid denna tid dessutom uppnå libertas ecclesiae, det vill säga frihet från lekmännens inflytande över kyrkan. Det går således att skönja en koppling mellan den katolska kyrkans problem och tiggarordnarnas etablering. Genom att ordnarna var organiserade som internationella och mobila nätverk kom de att stå i den universella kyrkans tjänst. Påven, hans legater men även ärkebiskopar och biskopar såg möjlighet att använda orden i syfte att stärka och integrera den västliga kyrkan till ett centraliserat administrativt system (Piltz 1998:136; Härdelin 2005:41; Nilsson 2007:94).

Men trots att orden var direkt underställd påven kom de att utveckla ett nära samarbete med stiftet. Ett samband som framförallt är tydligt genom att rekryteringen till de högsta befattningarna, inom såväl stiftsorganisationen som orden, gjordes ur samma sociala nätverk (Lejon 2005a:79).

Från biskopsgård till dominikankonvent

S:t Olofkonventet instiftades, liksom många andra konvent i det medeltida Sverige, troligen på initiativ av ärkebiskop Jarler. Mot bakgrund av de arkeologiska undersökningarna som har visat att det redan på 1100-talet sannolikt fanns en stavkyrka, en kyrkogård och en manifest gårdsbebyggelse på platsen, har vi framfört hypotesen att marken ägdes av linköpingsbiskopen. Brödernas ankomst och konventets etablering år 1237 verkar därmed inte ha gestaltat sig rent fysiskt. Ett troligt scenario är istället att biskopen och bröderna nyttjade kyrkan och gården samtidigt, vilket kan ha inneburit att biskopen hade ett fortsatt ekonomiskt ansvar. Eventuellt upphörde detta ”gemensamma ägande” i samband med att biskopen på 1270-talet etablerade en ny befäst gård i Skänninge vid Biskopsholmen (se vidare Stibéus i denna volym). År 1282, det vill säga ungefär samtidigt och kanske som en

Fig 108. Predikarordens kyrka i Florens, Santa Maria Novella, började uppföras under 1200-talets andra hälft. Kyrkan byggdes vid ett av stadens torg. Märk den uppseendeväckande och rikt påkostade västfasaden med bland annat vapensköldar. Valven längs med fasaden och som också fortsätter på konventsmurarna är så kallade aveli, gravar, över framstående familjer och släkter som valde att begravas i kyrkan. FOTO HANNA MENANDER.

konsekvens av att biskopen till fullo överlåter gården åt bröderna, uppträder också det första skriftliga belägget på att biskopen lät konventet ta del av tiondet (SDHK 1213). Ytterligare ett belägg för att biskopen hade ett särskilt intresse för predikarorden är att han anses ha fungerat som systrakonventet S:t Martins reella beskyddare (Parikh 1991:95).

Konventen var redan i slutet av 1200-talet populära institutioner bland aristokratin, vilket bland annat uttryckets i ett stort intresse från dessa grupper att skänka pengar, mat och kläder. Hos denna befolkningsgrupp kom det att bli en social trend, en statusmarkör, att visa sin generositet gentemot institutioner av detta slag. I England, Tyskland, Frankrike, Italien och Skottland gav kungen, kungafamiljen, stadens råd men även borgarna stora donationer till tiggarkonventen (Lawrence 1994:166f; Foggie 2003:130). Det möjliggjorde att konventen kunde bygga ut och om sina kyrkor och anläggningar till att bli stora arkitektoniska komplex i stadslandskapet. I de skriftliga urkunderna framträder också frälsets intresse för S:t Olofkonventet i Skänninge. Till en början var det framförallt pengar som donerades och testamenterades men från slutet av 1300-talet framträder allt fler gåvor som mark och andra egendomar. Genom att konventen i allt större utsträckning kom

att äga och förvalta jordegendomar kunde de också bygga upp en stabilare ekonomisk grund baserad på regelbundna inkomster i form av arrende och räntintäkter. I och med detta kom konventen också att bli en form av aktörer "…på den medeltida finansmarknaden" (Nilsson 2007:101). Från senmedeltid finns också uppgifter på att tiggarkonventen baserade delar av sin försörjning på avelsgårdar (Rasmussen 2007:190). Konventet i Stockholm hade till exempel i början av 1500-talet en gård på Norra Djurgården som försåg bröderna med mjölk, kött, ägg, grönsaker och frukt (Hallerdt 2006:9).

Omfattande investeringar i form av ny- och ombyggnationer av S:t Olofkonventet men också konventets mat- och bordskultur tyder på att de ekonomiska tillgångarna på 1300- och 1400-talen var goda. Nya byggnader och anläggandet av en korsgång innebar att konventet under denna tid antog ett allt mer "klosterlikt" utseende med tre längor och en kyrka som kringgärdade en klostergård.

De animalosteologiska analyserna av mat- och hushållsavfallet från köket antyder dessutom att S:t Olof blev mer självförsörjande. I köket tillagades mat och användes växter som i jämförelse med de "vanliga" stadsborna visar att bröderna levde ett i hög grad kultiverat liv som snarast för tankarna till en kontinental matkultur. Samma sak gäller beträffande keramiken. Konventet framstår således som en mångkulturell arena där bröder av olika nationalitet men också tillfälliga gäster förde allt igenom europeisk och urban livsstil.

Konventskyrkan

I konventens gotiska hallkyrkor som var rymliga, ljusa och öppna uttrycktes predikarordens specifika religiösa föreställningsvärld och trosuppfattning. I dessa kyrkorum kom församlingen nära de liturgiska handlingarna, det vill säga hade möjlighet att se och höra det som utspelade sig i kyrkan. Ing-Marie Nilsson har därför menat att salskyrkan kan ses som en "... integrerande tendens på det religiösa och sociala planet" (2009:115). I de förhållandevis sparsmakade kyrkorummen framhävdes budskapet om livets korthet och nödvändigheten att se till sitt andliga väl genom väggmålningar föreställande Nådastolen, Maria som skyddsmantelmadonna och själavägningsscener (Menander i manus). Utöver dessa framställningar gestaltades Maria och hennes olika skepnader och symboler flitigt i kyrkorummet, vilket visar på ordens starka koppling till Mariakulten.

I kyrkorummen framträdde den sekulära sfärens bruk genom att högfrälsesläkter men också kungen och ärkebiskoparna uppfört gravminnen eller låtit sina vapensköldar pryda fönster och väggmålningar. På detta sätt markerade de sin närvaro i rummet, var i ständig åminnelse hos betraktaren men var också en del av den liturgiska praktiken (Graves 2000; Nilsson 2009; Menander i manus).

Vilka begravdes i konventet?

På 1200-talet skedde påtagliga förändringar av den religiösa föreställningsvärlden vilket även avspeglade sig i dödsuppfattningen. Inom den katolska kyrkan hade idén om den renande skärselden utvecklats och i samband med det andra ekumeniska konciliet i Lyon år 1274 fick den sin officiella utformning. Yttersta dagen kom nu att framställas som en domstol där Gud på sin tron avgjorde den enskilde individens öde. Väntan på uppståndelsen tillbringades inte längre sovandes utan istället i skärselden. Paradiset och helvetet hade fått ett väntrum, en mellanstation, som alla skulle passera. I detta sammanhang kom vägandet av själen och Jungfru Marias uppgift som mänsklighetens förbedjerska att bli centrala (Ariés 1974:29ff; 1981:106f). Varje individs goda och dåliga handlingar delades upp för att sedan bedömas med vågskålens hjälp. Det var följaktligen upp till varje person att leva

ett liv som innebar att de goda handlingar, som att sona sina synder genom bikt, bot och avlat, vid yttersta dagen vägde tyngre än de dåliga. Denna nya typ av fromhet, *devotio moderna*, innebar således att den själsliga välfärden blev mer privat och att varje individ hade ett personligt ansvar inför Gud (Melin 2006:136).

Den samfällda uppfattningen inom kristendomen var vid denna tid att fattigdom och uppoffring var det bästa sättet att uppnå frälsning. Genom gåvor och testamenten öppnade kyrkor, kloster och konvent möjligheten för de bäst bemedlade att försäkra sig en plats i evigheten (Lindgren 1996a). Man skulle därmed kunna säga att döden kommersialiserades. Förutom att betala för frälsning kunde utgången av livet också påverkas genom att leva fromt, gudfruktigt och pietetsfullt. Vidare innebar en ”god död” att plågorna och tiden i skärselden kunde minska. För det medeltida samhället innebar det att man var väl förberedd vid dödsögonblicket, det vill säga att ritualerna före, under men också efter döden utfördes enligt konstens alla regler. Det var sålunda viktigt att varje steg, från böneceremonierna innan själva döden inträffade till själamässorna efter begravningen utfördes på rätt sätt.

Konsekvenserna av detta var att ritualerna i samband med döden kom att bli allt mer komplexa och systematiska. Förbönerna, mässorna men även den årliga åminnelsedagen av den döda blev allt mer väsentliga och ett av de viktigaste sätten att hjälpa den döda individen till men också bort från den andra sidan. Häri ligger också en del av förklaring till varför kloster, konvent och domkyrkor kom att bli önskvärda platser att begravas på. På dessa institutioner fanns en lång tradition och kontinuitet och dessutom ett flertal munkar, bröder eller präster som kunde sörja för din själ genom själamässor och böner. Binski har sagt att dessa religiösa institutioner kom att bli en sorts specialiserade teknokrater på döden (1996:32f). Le Goff har uttryckt att tiggarordnarna var ”... the great doctors of purgatory were mendicant masters” (1990:238).

Den religiösa trosuppfattningen om vad som skulle hända efter döden avspeglar sig i gravarna i S:t Olofkonventet framförallt genom det uniforma gravskicket. Studier av det inre gravskicket tyder på en professionell begravningspraxis där i stort sett alla har gravlagts på samma sätt, det vill säga svepta men utan kista och utan några föremål. De osteologiska analyserna visar att majoritet av de gravlagda i Skänningekonventet liksom på andra konvent och kloster var män. Även i de skriftliga källor som finns att tillgå framgår att merparten var män. Till viss del kan det förklaras med att cirka 20% av det totala antalet begravda utgjordes av konventets egna invånare, det vill säga bröderna. Men antalet män är fortfarande betydligt fler än antalet kvinnor vilket istället kan förklaras utifrån ett ekonomiskt hänseende, det vill säga att männen generellt sett hade en ekonomi som tillät dem att välja gravplats. Vid jämförelser med gravar från andra konvent, där andra delar av kyrkan och kyrkogården har undersökts, framträder även en rumslig aspekt av begravningspraxisen. I koren har i stort sett bara män, endast ett fåtal kvinnor och i princip inga barn begravts. I långhuset har ungefär lika många barn som kvinnor gravlagts, men barnen har företrädelsevis begravts i vissa områden. I den nordvästra delen av konventskyrkan i Skänninge fanns ett sådant område där det även låg flera dubbel och trippelgravar med barn. Möjligen tyder koncentrationen av barngravar på att det funnits ett kapell och/eller altare instiftat till ett särskilt helgon i denna del av kyrkan?

Den osteologiska analysen av materialet från S:t Olof har även inneburit att sk ”lösben” från om- och söndergrävda gravar har undersökts och analyserats. Det har medfört att antalet gravlagda i konventet har ökat med mer än det dubbla, men framförallt har den demografiska sammansättningen förändrats. I synnerhet kunde vi konstatera att betydligt fler barn, än vad som tidigare framgått, har begravts i konventet. Bilden av att barnen före-

trädelsevis begravdes intill varandra i vissa områden stärktes också ytterligare. Analysen av de ”omrörda” skeletten har också bidragit med att visa på förändringar i den rumsliga praxisen. ”Insitugravarna” visade att nästan bara män begravdes i korsgången och inga barn. Genom analysen av det ”omrörda” materialet framgår att åtminstone ett barn men också ett större antal kvinnor från början fick begravas i detta område.

På frågan vilka personer som valde att begravas i Skänningekonventet tyder resultaten på att det förändrades över tid. Från början antyder de skriftliga källorna att det framförallt var personer ur det högsta samhällsskiktet som satte trenden och bekostade en gravplats i konventet. Från högmedeltid och framåt framskymtar istället borgarna i de skriftliga urkunderna. Men stadsbornas intresse för konventen framgår särskilt tydligt i Visbykonventets begravningslista där de utgjorde mer än 50% av de gravlagda.

Avslutande ord

Den grundläggande utgångspunkten i denna artikel har varit att försöka belysa Skänningekonventets betydelse för staden och stadsborna. Slutsatsen är att konventets roll och innebörd var mångfacetterad och att den kom att förändras över tid. Initialt framstår det som att konventets och brödernas huvudsakliga uppgift var att stärka och förtydliga kyrkans roll och position genom att använda sin teologiska expertis bland annat till undervisning av kaniker och präster (Pernler 2005:16f; Jakobsen 2008:264). Ur detta perspektiv framstår det som märkligt att ett konvent förlades i Skänninge och inte i stiftsstaden Linköping. Orsaken till detta torde vara att Skänninge sedan gammalt utgjorde en religiös centralplats. Ortens överordnade karaktär som religiös knutpunkt förstärks sedan ytterliggare i samband med att även ett kvinnligt konvent förlades på platsen.

På en annan nivå och för en annan grupp aktörer kom konventet att bli en viktig arena för den nya trosföreställningen som präglades av en mer privat och individuell religiositet. I kyrkorummet kunde den sekulära sfären uttrycka sig genom donationer och manifestationer. I takt med att konventen kom att bli allt mer populära som begravningsplatser ökade också antalet gåvor och därmed de ekonomiska tillgångarna ännu mer. Trots att detta var en allvarlig konflikt med ordens fattigdomsideal så innebar det att kyrkorna med tiden kom att äga ett rikt bestånd av både skulpturer, målningar och liturgiska föremål. I en vidare europeisk kontext har därför konventens betydelse som scen för den samtida konsten lyfts fram.

Konventen var uppenbart betydelsefulla som religiösa och andlig institutioner men de bidrog också socialt och mentalt till den framväxande urbana miljön. Vissa forskare har till och med uttryckt det som att tiggarordnarnas etablering är kyrkans största och mest betydande bidrag till urbaniseringen (Scofield & Vince 1994:166). Ordens fokusering på utbildning och predikningar men även dess mobila organisation medförde att tankegods från de europeiska storstäderna spreds vidare inte bara till andra konvent och bröder utan också till prästerna och befolkningen. Vidare har de arkeologiska undersökningarna av S:t Olof ur flera aspekter, från val av byggnadsmaterial, arkitektonisk utformning till brödernas nationaliteter och deras mat- och bordskultur, visat att konventet utgjorde en internationell arena med en urban livsstil. S:t Olofkonventet bör därför tidigt ha utmärkt sig som en urban nod och föregångare i stadslandskapet, vilket borde ha haft stor inverkan på staden och stadsborna.

Fig 109. I brevet omnämns att riddaren och östgötalagmannen Ivar Nilsson fäller räfstetingsdom, som stadfäster Linköpings biskopsbols rätt till konungens sakören av Biskopsholmen ('Biscopsholman') i Skänninge. Brevet utfärdades den 15/2 1414 i Skänninge och detta är det enda bevarade dokumentet som omnämner gården (SDHK 18248). FOTO RIKSARKIVET.

Biskopens gårdar i Skänninge

Magnus Stibéus

Det är flera omständigheter som visar att biskopen i Linköping haft intressen i Skänninge och dess närmsta omgivningar under medeltiden. I ett skyddsbrev utfärdat från Påvestolen redan år 1178 över Linköpingsbiskopens egendomar omnämns bland annat en huvudgård ”invid” Skänninge. Läget för denna gård har diskuterats i forskningen. Herman Schück menade att denna huvudgård låg i Biskopsberga, som i nordöst gränsar till stadens marker, och nu senast har även Clas Tollin placerat gården i Biskopsberga (fig 110, Tollin 2010:97).

Det tidigaste kända brevet, som en linköpingsbiskop utfärdar i Skänninge, är från år 1282, då biskop Henrik skriver till prostar och kyrkoherdar i västra Östergötland med Tveta, Vedbo och Kinda, att sedan fattigtiondedelen lämnats till Skänninge hospital, skall en tredjedel av återstående tionde lämnas till predikarbröderna i Skänninge (SDHK 1213). Det dröjer drygt 50 år till nästa brev. Biskop Karl i Linköping bjuder, i ett brev år 1335 i Skänninge, invånarna i Lysings och Göstrings härader att ge predikarbröderna i Skänninge ”... den av hans företrädare åt dem beviljade andelen i fattigtionde” (SDHK 4203).

I de så kallade Sigtuna-annalerna omnämns ett biskopsbesök i det nygrundade S:t Olofs dominikankonvent år 1237 (Schück 1970b:104; Wesén 2001). Konventets etablering på platsen skall med säkerhet sökas i en donation. I ett annat avsnitt i denna publikation argumenteras för att biskopen i Linköping, mot bakgrund av lämningarna på platsen, kan vara en fullt möjlig aktör i samband med konventets grundande (se vidare Menander & Arcini i denna volym). De arkeologiska undersökningarna i Skänningeprojektet visade bland annat att det med stor säkerhet låg en manifest tidigmedeltida bebyggelse med kyrka och kyrkogård på platsen när konventet grundades. Delar av bebyggelsen kan sedan ha brukats under konventets äldsta perioder.

Det var Olle Lorin som först lade fram idén om att biskoparna haft en befäst gård i Skänninge. Antagandet baseras på det brev från år 1414 där biskopen erkänns ha rätten till kungsböterna ”... wppa Biscopsholman i Skeninge ...” och Lorin lokaliserade härvid en kulle, i en krök av Skenaån, drygt 100 meter nordväst om S:t Olofs konvent. Området, som idag passande nog kallas Dyhagen, bedömdes vara den enda plats som skulle kunna passa in på att kallas Biskopsholmen. Christian Lovén har sedan karakteriserat den som en påkostad och försvarsmässigt medelstark anläggning (Lovén 1996:246). Vi hade under åren 2004–2005 samt 2009 möjligheten att göra flera undersökningar i delar av denna anläggnings periferi (Lindberg & Stibéus 2009; Stibéus 2012a). År 2006 kunde vi genom erhållna forskningsmedel från Berit Wallenbergs Stiftelse utföra en mindre undersökning

Fig 110. Foto från nordost med Biskopsberga i förgrunden, 1, på bilden syns även platsen för S:t Olofs konvent, 2, och Biskopsholmen, 3.
FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.
GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

uppe på själva kullen (Menander & Stibéus 2006). Resultaten av dessa undersökningar visade att platsen varit befäst i slutet av 1200-talet, och delvis i bruk parallellt med dominikankonventet och bebyggelsen i Biskopsberga.

Närheten mellan Biskopsholmen och S:t Olof gör att det finns skäl för att närmare analysera samband mellan platserna, och på vilket sätt Biskopsberga har fungerat under perioden. Artikeln har som övergripande målsättning att belysa och fördjupa kunskapen kring linköpingsbiskopens olika gårdar i Skänninge. För att göra detta är det nödvändigt att översiktligt studera de övriga samtida biskopsgårdarna i stiftet. Studien tar avstamp i rumsliga frågor kring hur biskopen etablerade sina större gårdar från slutet av 1100-talet fram till ca 1400. Ett viktigt syfte är att studera på vilka olika sätt biskoparna gav uttryck åt sin närvaro och position i landskapet. Inom ramen för föreliggande artikel finns emellertid endast utrymme att översiktligt behandla dessa gårdar, med tonvikt på östgötagårdarna. Några konkreta frågor som diskuteras i artikeln är:

- När etableras bebyggelsen på de olika platserna?
- Vilken är karaktären på gårdarna och är det möjligt att se variationer över tiden?
- Hur ser platsernas geografi ut (planläggning) och hur utformas byggnader?
- Finns det skillnader i platsernas funktion och är det möjligt att se förändringar över tiden?
- Är det möjlig att se några bakomliggande tankar kring makt och kontroll i etableringen av en del gårdar. Går det att urskilja om någon eller några av biskoparna framträder som mer aktiva aktörer?

Biskopsberga

Biskopsberga ligger knappt en kilometer nordost om stadsområdet och ett par hundra meter norr om hospitalet (fig 110). Platsen omnämns i ett tiotal medeltida brev och genom dessa kan vi få en uppfattning om jordägandet, men även en del namn på boende. Biskop Karl i Linköping utfärdade år 1337 ett brev i Notaby. I det upplåter han på 3 år, mot en årlig summa av 1400 mark penningar, åt herr 'Haquino karlsson' (Håkan Karlsson) uppbörden av biskopens inkomster, gärder, tionde m m av uppgivna socknar och gårdar, belägna bl a på Öland och i Småland. I den latinska brevtexten omtalas bl a '... cum molendino ibidem. biskopsbiærgh. Brunzryth ...' (SDHK 4371). Detta är det tidigast kända skriftliga belägget på att Linköpingsbiskopen hade ägointressen här, bl a genom att Håkan Karlsson var släkt med biskopen (SDHK 4379). I ett flertal brev från år 1400 utför biskop Knut i Linköping flera transaktioner, bland annat pantsätter han godset i Biskopsberga till biskop Tord i Strängnäs, för att därigenom frigöra sig från en skuld till den romerska kurian (SDHK 15507; 15515 jmf Schück 1959:377). I ett annat brev framgår att en Alle, kyrkvärd i Helgonakyrkan i Skänninge, bodde i Biskopsberga på 1380-talet (SDHK 13139). Vid medeltidens slut fanns troligen sex gårdar som tillhörde biskopen i byn. I Linköpings domkyrkas pappersregister (från år 1504) anges att biskopen då hade tio attungar av sexton i Biskopsberga, vilka troligen brukades av sex landbor. Övriga innehades av Skänninges dominikansystrar (4 attungar), Allhelgonakyrkan (1) och kronan (1) (Schück 1959:377, jfr Tollin 2010:135).

Fig 111. År 1847 lämnades en gryta och en kanna i malm in till Statens historiska museum i Stockholm (SHM 1363:1-2). De hade hittats "i en skogshage under en buske" på Biskopsbergas ägor. Kannan har partier med inskrift. Här går bland annat att läsa namnen på de tre vise männen: 'iaspar.fert.mirriam.melchior.thus.baltazar.aurum. mirram' och den har antingen varit avsedd att dricka ur eller användas som tillbringare. Inskriften tyder på att den använts vid liturgiska handlingar och den dateras av museet till 1400-1500-talets början (FID 41700 Filid 541187 Kanna; Allhelgona sn; Biskopsberga; Ög; Inv.nr. 1363:1).
FOTO GABRIEL HILDEBRAND, STATENS HISTORISKA MUSEUM.

Gården vid S:t Olof

De senaste årens arkeologiska undersökningar vid S:t Olofkonventet visar att det i slutet av 1100-talet och i början av 1200-talet låg en gård på krönet av den öst-västliga höjdsträckningen norr om vägen till Vistena och vidare mot Järstad. Gårdsbebyggelsen med utsikt ner mot Skenaån var det första som mötte en resande till Skänninge från stiftsstaden. Vid undersökningarna påträffades byggnader som antingen var uppförda före konventets etablering på 1230-talet eller nära i tid med att det grundades. Flera av byggnaderna har sedan använts under konventets äldsta tid på 1200-talet (Menander & Arcini i denna volym).

En husgrund, vars murar har varit ca 1,8 meter kraftiga, dokumenterades på gårdens västra del. Senare byggnationer i denna del av konventet har förstört byggnaden, varför dess utbredning inte kunde fastställas men utifrån stratigrafiska iakttagelser har den dateras till att vara uppförd före konventet. Grunden utgjordes av stora obearbetade gråstenar som lagts i kallmur. Karaktären på grundmuren tyder på att den burit ett torn i sten.

Fig 112. Sydvästra hörnet till en kraftig husgrund, eventuellt till ett torn, som tillhörde en gårdsbebyggelse före etableringen av S:t Olofs konvent. Byggnaden kan också ha fortsatt att vara i bruk under konventets äldsta tid. De mindre stenarna utanför grunden utgör troligen rester efter en gårdsbeläggning. FOTO RAÄ, UV ÖST.

En mindre köksbyggnad har legat omedelbart sydväst om tornet. Den tolkas vara något yngre än tornet men har troligtvis varit i bruk samtidigt. En källare, byggd av kalksten, låg i tornets tänkta vägglinje, ca 10 meter norr om hushörnet. Endast en mycket liten del av källaren undersöktes, men det kunde konstateras att den ledde mot öster och var byggd efter tornbyggnaden. En större byggnadslänga, med sockel av behuggen kalksten och murar av tegel, uppfördes i östra delen av gården under första hälften av 1200-talet. Huset har haft en nord-sydlig orientering och uppskattas ha varit ca 9x20 meter stort, men här finns en viss osäkerhet.

Mycket talar för att det under 1100-talet legat en stavkyrka ca 20–30 meter söder om den förmodade tornbyggnaden. Tiotalet gravar i detta område har daterats till slutet av 1100-talet och början av 1200-talet. Kyrkogårdens utbredning kan uppskattas till ca 40 meter.

Sammanfattningsvis bör gårdens nord-sydliga utbredning inte ha varit mer än 100 meter (inkluderat kyrka/begravningsplats) medan den öst-västliga utredningen bör ha varit minst 50 meter. Avsaknaden av tegel i torngrunden och källaren tyder på att det kan ha funnits en kronologisk skillnad i uppförande mellan gårdens västra och östra del, men att byggnaderna under en period under 1200-talet varit i bruk samtidigt.

Biskopsholmen

I Skänninge hölls flera räfsteting under medeltiden. Då infann sig kung, riksföreståndare eller någon annan högt uppsatt person i staden för att utöva kungens högsta domsrätt. Merparten av räfstetingen hölls på vintern och under ett par veckor i början av år 1414 hölls det längsta och mest betydelsefulla. Biskop Knut i Linköping och östgötalagmannen

Ivar Nilsson höll i räfstetinget. Bakgrunden var att en hel del gods och skatteinkomster hade dragits in till kronan under drottning Margaretas tid vid makten, vilka under kung Albrekts styre kommit att tillfalla frälset. Reduktionen hade emellertid framkallat ett starkt missnöje bland kyrkans män och efter att Margareta avlidit fördes processer mot detta på särskilda räfsteting. Vid ett av dessa räfsteting i Skänninge framträdde linköpingsbiskopen som kung Eriks ombud varvid en tolvmannanämnd medverkade vid domarnas avkunnande. I stort vann nunneklostren i Skänninge, Vadstena och Vreta sina processer. S:t Martin fick tillbaka ett flertal gårdar, som stormännen tidigare bemäktigat sig eller som kronan dragit in (Schück 1970b:84). I ett av breven stadfästes också Linköpings biskopsstols rätt att uppbära de kungliga sakörena av den så kallade Biskopsholmen i Skänninge: '... meth Gudz nadh biscoper i Lyncøpunge, wppa Biscopsholman i Skeninge ok wppa hans wadha, sighiande ath honom bordhe konungx sakørø aff them sama Biscopsholma ok hans wadha æfther thy andre biscopa for honom han rolika wpbaro ok hafdho ...' (SDHK 18248). I brevet framgår inte om Biskopsholmen fortfarande var i bruk som gård. En intressant information är emellertid 'thy andre biscopa for honom', vilket bör tolkas som att tidigare biskopar uppburit böterna här och att platsen har en viss ålder. År 1439 vidimeras räfstetingsdomen av Lars Erneldsson och Simon Klausson, borgmästare i Linköping (SDHK 23339).

Det finns också en par skriftliga belägg på att biskoparna inhandlade jord i Skänninge, men utan att vi kan se någon anknytning till Biskopsholmen (jfr SDHK 13245, 13246). Laurencius, kyrkoherde i Järstad, sålde t ex år 1520 till biskop Hans i Linköping för 30 mark svenska sin gård vid 'Tiwffna gatw nest moth kirkiogardenom i (Skänninge)' (SDHK 38398).

Namnet Biskopsholmen kan beläggas i ytterliggare ett dussintal fall i Sverige, men det är endast i Skänninge som namnet förekommer i medeltida källor. På några platser kan namnformen beläggas under 1500-tal. Ett exempel på detta utgör lämningar av ett litet medeltida residens på en holme i Dalälven, söder om Näs bruk i Bro socken, i sydligaste delen av Dalarna. På en karta från 1763 är namnet Biskopsholmen utskrivet (LSA akt U6-44:1) och namnet nämns bl a i jordeboken från år 1565. Lokala traditioner har kopplat ihop platsen med biskopen i Västerås. På holmen har det undersökts en rektangulär husgrund efter ett trähus men det saknas lämningar efter andra byggnader. Biskopsholmen tolkas ha kunnat fungera som en station för kontroll över stiftets intressen i bergsbruket och samtidigt använts som en representativ gård. Frånvaron av ytterligare byggnader och fynd har förklarats med att gården nyttjades under kortare perioder och att huset övergavs under ordnade former (Nordin 2005:135f). Ett annat samtida exempel är Biskopsholmen i Trankils socken i Värmland, som omnämns på 1550-talet. I övrigt dyker namnet i regel upp under 1600- och 1700-talen, ofta på kartor.

Efterleden -holm i medeltida borg- och sätesgårdsnamn kunde i vissa fall avse helt vanliga ortnamnsbildningar, som sekundärt kom att beteckna stormäns och kungars fasta hus (Mattisson 1986:31). Mattisson har studerat borgar utifrån fyra lägeskategorier: holme (naturlig), upphöjning delvis omgiven av vatten, konstgjord holme och annat läge. Studierna visar att de senmedeltida adelsmännen i förhållandevis stor utsträckning medvetet gett sina sätesgårdar deras namn. De sekundära borg- och sätesgårdsnamnen dominerar fram till ca 1400, varefter det omvända förhållandet råder (Mattisson 1986:139). I Östergötland finns ytterligare fyra kända befästningsanläggningar med ändelsen -holm: Bjärkaholm, Ringstadaholm, Svanaholm och Grensholm. De tre förstnämnda omtalas samtliga första gången omkring 1370. Bjärkaholm är bildat till det sekundära bebyggelsenamnet Bjärka.

Fig 113. Flygfoto från nordväst som visar Skenaån samt läget för S:t Olofs konvent, 2, och Biskopsholmen, 1. FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.

Ringstadaholm, tolkas också som ett sekundärt sätesgårdsnamn. Svanaholm anses ursprungligen ha betecknat holmen i sjön där det uppfördes och namnet har sedan övertagits av borgen (Mattisson 1986:46ff.). Grensholm, som fick sitt namn först i början av 1500-talet, kan däremot ses som ett exempel på en typ av senmedeltida anläggning som namngavs med tanke på den statushöjande effekten (Mattisson 1986:130). Lovén konstaterar också att placeringen av en gård omgiven av vatten ofta fick en symbolisk betydelse. Han visar på flera platser där sätesgårdar lades på holmar och fick ett namn på -holm utan att man nödvändigtvis gav den en tydlig fortifikatorisk fördel (Lovén 1996:458).

Tidigare arkeologiska undersökningar vid platsen

De första antikvariska uppgifterna från området är från 1923. I brev meddelar redaktör Oscar Fredriksson till Vitterhetsakademien att han påträffat medeltidsrester på kullens krön i Dyhagen. Fredriksson skriver: ”... en slags vallartad upphöjning å 3:ne sidor med emellan dessa en tydlig försänkning”. Han nämner att han på platsen funnit ett ”spetsbågsfragment” och ett foto på fyndet bifogas. Brevet ledde till en mindre arkeologisk utgrävning, men det saknas uppgifter om vem som genomförde undersökningen och likaså har inte någon rapport återfunnits (Lorin 1988; Lorin 2005:11). Resultaten beskrivs översiktligt i Skänninge stads historia från 1929. Här kan man läsa att det påträffats ”en krets av tämligen slarvigt lagda kullerstenar sammanfogade med sparsamt anbragt kalkbruk på två meters djup. Täcktes av kompakta massor av tegelstenar, stycken av tegelstenar, sintrade, deformerade tegelklumpar och en homogen massa av tegelmjöl och flis” (Schück 1929:50). Lämningarna har senare tolkats som rester efter en medeltida tegelugn (Kjellberg & Lundberg 1970:62). År 1988 grävdes ett schakt och en provgrop utanför det tidigare undersökta området. Inga rester av murar påträffades dock, men däremot rikligt med rivningsmassor från en tegelbyggnad och flera tegelstenar hade spår av kalkbruk. Lorins slutsats var att här legat en byggnad och inte en tegelugn. Vid undersökningen påträffades inga daterbara fynd (Lorin 1988; 2005:11f).

Några mindre undersökningar har också gjorts i området kring höjden. År 1944 åkte intendenten på Östergötlands museum, Bengt Cnattingius, med tåget från Mjölby till Motala, varvid han från tågfönstret lade märke till grävningsarbeten på ängen söder om höjden i Dyhagen. Här byggdes ett reningsverk med kulvertledning västerut mot staden. Någon regelrätt arkeologisk undersökning kunde inte göras, eftersom grävningsarbetena var färdiga när amanuensen Nils Olsson senare besökte platsen. På en punkt söder om kullen iakttogs dock lämningar som tolkades vara medeltida. I ett brev till Riksantikvarieämbetet beskrivs att arbetarna påträffat en ”spång eller bro av bräder på ca 1,5 m:s djup ...” och en bit därifrån hittades även ett område med mycket djurben (Olsson 1944). En mer noggrann dokumentation gjordes tiotalet meter öster om höjden år 1958 i samband med att det grävdes för en ny avloppspumpstation i Dyhagen. Amanuensen vid Östergötlands museum, Anders Lindahl, undersökte en välbyggd timmerkonstruktion med kraftiga ekstockar och planritningar visar att det varit frågan om en skiftesverkskonstruktion. I beskrivningarna anges att stockarna bildat en avgränsning mot norr. Fynden tolkades ingå i en fördämningskonstruktion och närheten till S:t Olofs konvent gjorde att Lindahl funderade på om det var lämningarna efter en fiskdamm (Lindahl 1958).

Biskopens befästa gård på Biskopsholmen

Utgrävningarna på 2000-talet har bringat klarhet i befästningsanläggningens utformning och gett oss fingervisningar om både när den anlades och när den övergavs. Omfattande skiftesverkskonstruktioner uppfördes på 1200-talet i åområdet, för att forma holmen till en lämplig yta att bygga på. De var en förutsättning för att kontrollera Skenaåns fåror och för att hålla utlagda sandmassor på plats. En del av konstruktionerna kan även ha bildat fundament för byggnader och utgjort palissader. Den delvis naturliga och delvis konstruerade holmen hade en utbredning på ca 60x80 meter. Ett tegeltorn har i slutet av 1200-talet stått på holmen som också omgetts av byggnader i tegel och trä.

Tegeltornet på holmen

Ett närmast kvadratiskt tegeltorn med den ungefärliga utbredningen 7x8 meter stod centralt på holmen. Grunden bestod till största delen av obearbetade gråstenar, men här fanns även inslag av kalksten, tegel och kalkbruk. Byggnadens hörn var förtjockade, vilket gjorts för att förstärka bärigheten. De omkring 1 meter breda grundmurarna medger en byggnad som säkerligen kan ha haft tre till fyra våningar. Byggnadens invändiga storlek kan beräknas till drygt 30 m^2, men det var inte möjligt att se någon rumsindelning. Fyndet år 1923 av en bearbetad fönsteromfattning i kalksten från platsen visar att det varit en påkostad byggnad med specialtillverkade detaljer. I raseringen påträffades fönsterglas och i anslutning till skiftesverkskonstruktionerna vid ån låg formtegel, vilka möjligen kommer från tegelvalv. Ett omsorgsfullt grundläggningsarbete hade gjorts på området inför uppförandet av tornet, i form av ett kompakt utjämningslager med krossat tegel. Teglets omfattning har beräknats till minst 70m^3, vilket motsvarar åtskilliga tusen tegelstenar. Helhetsintrycket av lagret var att det innehöll ”ej-färdigställt” (misslyckat?) tegel och inte sekundärtegel.

Knappt 5 meter nordost om tornet syns på en georadarbild från 2004 års undersökning en ca 5x6 meter stor formation av stenar och/eller tegel (Trinks 2005). Lämningen kan tolkas som en byggnad (källare?) eller kanske en ugn. Troligtvis har det funnits ytterligare byggnader i tornets närområde (se nedan). En större grop påträffades på krönet av kullen, väster om tegeltornet, vilken eventuellt kan tolkas som att det funnits en nord-sydligt orienterad vallgrav genom kullen. Graven kan sedan ha anslutit till Skenaån i norr och

Fig 114. Torngrunden på Biskopsholmen under utgrävning år 2006. Ingenting av dagermurarna i tegel återstod, de hade troligen brutits ned som senast under 1600-talet. FOTO MAGNUS STIBÉUS.

söder. På georadarbilden syns också ett ca 9 meter brett bälte över kullen, vilket möjligen skulle kunna vara en vallgrav. Den del vi undersökte var ca 6 meter bred och 2 meter djup. Något oväntat påträffades tydliga belägg från gjutning omedelbart väster om den möjliga vallgraven. Det rörde sig dels om en gjutgrop och dels om flera gjutformsfragment av bränd lera (Menander & Stibéus 2006).

Träkonstruktioner vid Skenaån

Vi kunde fastställa att man hade byggt olika träkonstruktioner vid Skenaån på sex olika platser under 100-årsperioden mellan ca 1240 och 1340. Merparten av denna verksamhet hängde troligen samman med anläggandet av Biskopsholmen. Vi har också kunnat relatera resultaten till undersökningen 1958. Fyra olika byggnationsfaser kunde iakttas:

- De första aktiviteterna vid ån – omkring 1240.
- Skiftesverkskonstruktioner och anläggandet av Biskopsholmen – omkring 1270.
- Ombyggnader omkring 1284.
- Ombyggnader omkring 1330.

Aktiviteterna från ca år 1240 utgjordes av bl a stockar och stolpar 60 meter nordöst om tegeltornet. Lämningarna tolkas ha ingått i t ex en raserad bro eller brygga. En nordväst-sydostligt orienterad strandskoning kan också ha påbörjats omkring 1240 i åkantens södra del, nedanför S:t Olofs konvent och 60 meter sydost om tegeltornet. Byggnadsresterna behöver inte ha tillhört en befästningsanläggning, utan kan ha ingått i andra ånära aktiviteter.

Omkring år 1270 byggdes två skiftesverkskonstruktioner ca 40 meter sydost om krönet på holmen. De uppfördes med ett avstånd sinsemellan på 6 meter och var bägge orienterade åt nordväst-sydost. Konstruktionerna var gediget byggda med liggande kraftiga stockar av framförallt tall. Stående ekstolpar hade regelmässigt placerats med inbördes avstånd av ca 2,5–3 meter och de hade fixerats med bl a formtegel. Stolparna hade urfasningar på bägge sidor och i dessa hade man fogat in liggande tallstockar, vars ändar huggits till för att passa in. Två skift av väggarna var som mest bevarade. Det har varit vatten på platsen när man byggde konstruktionerna och man har gjort omfattande tätnings- och packningsarbeten för att hålla vattnet utanför den konstruerade ytan åt norr. Vid den södra skiftesverkskonstruktionen dokumenterades t ex flera skikt med granris, mossa, näver och lera i anslutning till grundstocken. Den södra skiftesverksväggen har dokumenterats utmed 10 meter och beräknas till att ha varit åtminstone 2 meter hög ovanför vattenytan. Norr om väggen skapades en yta som kan ha varit betydligt högre. Här kan t ex ha funnits en nu bortschaktad jordvall, men här kan naturligtvis också ha legat bebyggelse. Den norra skiftesverkskonstruktionen kan ha varit förbunden med en södra genom t ex upphöjda brädläggningar eller syllstockar till byggnader.

Fig 115. Bilden visar den norra av de två skiftesverkskonstruktionerna som uppfördes år 1270 på Biskopsholmens sydöstra del. Konstruktionen var byggd av liggande tallstockar, vilka var insatta i regelbundet placerade ekstolpar. Två skift av väggarna var som mest bevarade och väggarnas ursprungliga höjd har varit åtminstone cirka 2 meter från vattenytan. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Fig 116. En timmerkista av tall anlades på östra sidan av holmen omkring år 1270. Konstruktionen har varit ett fundament för exempelvis en byggnad eller bro och var samtidigt en förstärkning mot ån. Kistan byggdes om efter cirka 15 år då tre kraftiga ekstolpar placerades i en linje utmed dess östra kant. FOTO RAÄ, UV TEKNIK.

Området norr om skiftesverkskonstruktionerna hade därefter fyllts ut med sandmassor och i norra kanten fanns ett smalt dike och en stolpe, som också var fälld ca 1270. Möjligen har det även här funnits en liknande skiftesverkskonstruktion, som i söder. Även östra sidan av holmen begränsades av träkonstruktioner i form av en timmerkista, fixerad med stora stenblock. Också dessa konstruktioner var uppförda av tallstockar som fällts omkring 1270. Genom att uppföra en sådan konstruktion skapades ett fundament för t ex en byggnad eller bro och samtidigt en förstärkning mot ån. Den senast beskrivna kistkonstruktionen i öster byggdes om ca 1284 i och med att tre kraftiga ekstolpar placerades i en linje utmed konstruktionens östra kant.

Två konstruktioner i anslutning till ån byggdes inom perioden ca 1325–1344. Det hade gjorts en ombyggnation och förstärkning av södra kanten ut mot ån norr om S:t Olof. Här fanns sedan tidigare en skoning, möjligen redan gjord omkring 1240 (se ovan). Nu förstärktes konstruktionen av en kraftig ekstolpe omgiven av klenare stolpar. Ekstolpen var fälld vinterhalvåret 1324/25. I norra kanten av holmen, mot Skenaån, byggdes en svårtolkad konstruktion av ek, vars daterade virke var fällt under perioden 1336–1344. Man hade lagt en fyrsidigt tillhuggen ekstock, som bl a fixerats med klenare stolpar utmed sidorna. Konstruktionen tolkas ha ingått i en bro eller en ”rustbädd” till en byggnad (Lindberg & Stibéus 2009).

Holmens närområden

Ett raseringslager med medeltida tegel påträffades ca 80 meter norr om tegeltornet. Teglet kom från en byggnad i närområdet och det kan inte uteslutas att det är frågan om den tegelbyggnad som Benzelius beskrev i åområdet (fig 34, se nedan). Huruvida denna ingått i befästningsanläggningen är emellertid oklart. Det påträffades även en del bebyggelselämningar i slänten och på platån nedanför S:t Olofs konvent. På en platå fanns från slutet av 1200-talet och 1300-talets första del, det vill säga när Biskopsholmen anlades och byggdes om, en ganska omfattande matlagningsverksamhet i form av ugnar. Fynd av vetekorn indikerade en koppling till de högre samhällsskikten, då vete var något av en lyxprodukt (Heimdahl 2009b). Matlagningsverksamheten fortsatte troligen en bit in i 1300-talet. I slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet grävdes också ett större dike i slänten mellan Dyhagen och S:t Olof. Diket kan ha fungerat som den norra gränsen för konventsområdet. Bebyggelsen på platån sammanfaller i mycket med Biskopsholmens brukningstid, men huruvida de har haft samband med konvent eller biskopsgård är svårare att avgöra. Möjligen har området brukats av bägge institutionerna i och med att det fanns täta band. Den äldre verksamheten skulle t ex kunna vara resultatet av en gemensam byggnadshytta.

Holmens totala utbredning kan i runda tal beräknas till ca 7000 m^2 (inkluderat vallgravarna) om vi utgår från de arkeologiskt konstaterade begränsningarna i öster och följer kullens topografi i väster, samt det ungefärliga läget för de på 1940-talet påträffade träkonstruktionerna. En mer modest beräkning hamnar på ca 4000–5000 m^2, dvs om vi snävar in skoningarna runt kullen. Det innebär att man åtminstone har markplanerat ett ca 3000 m^2 stort område i öster. Hela anläggningen kan emellertid ha varit betydligt större, framförallt om vi antar att de gåtfulla bebyggelselämningarna på Benzelius karta har ingått i befästningen.

De södra delarna av Skenaån började fyllas igen med avfall och rena svämsediment redan under 1300-talet. Den stabila åkanten låg nog kvar på samma plats men området norr om den fick en sumpigare karaktär. Längst i norr hade det också bildats en eller två mindre åfåror, sannolikt ganska kortvariga. Vi är nu framme vid tiden kring 1400 och Biskopsholmen har förmodligen spelat ut sin roll som biskopens residens (Lindberg & Stibéus 2009).

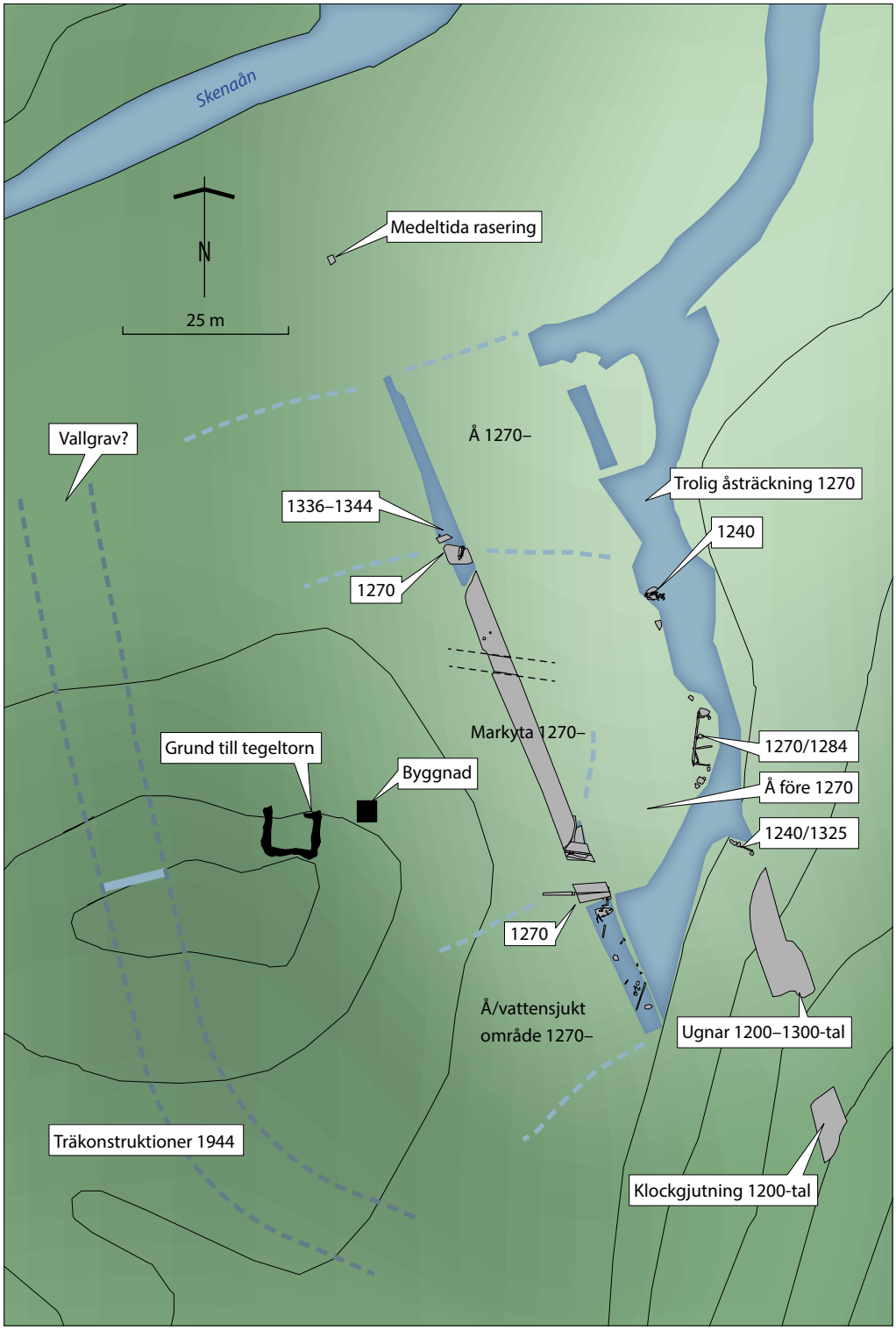

Fig 117. År 1270 genomfördes stora förstärkningsarbeten vid holmen, i form av olika träkonstruktioner och utfyllnader, vilka skapade förutsättningar för byggnader och försvar. Tegeltornet byggdes och samtidigt uppfördes trähus öster om detta på den ”nya holmen”. Markradarundersökningar visar också att det funnits tegelbebyggelse omedelbart öster om tornet. Det har troligen legat ytterligare byggnader väster och norr om tornet. Förstärkningsarbetena innebar också att holmen mer tydligt omgavs av vatten i och med att Skenaåns vatten leddes in. Skiftesverkskonstruktionerna har säkerligen också fungerat som en omgivande palissad, avsedd till gårdens försvar. Nästan 15 år senare utfördes vissa ombyggnationer och åren kring 1330 gjordes ytterligare konstruktionsarbeten i anslutning till ån. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Tornet hade troligen raserats redan under medeltid och frånvaron av bevarade tegelmurar tyder på att man återanvänt byggnadsmaterialet. Samtliga äldre kartor över Skänninge saknar markering av ruiner på platsen, så även hos den noggranne biskop Benzelius 1733 (se nedan), och mycket talar för att bebyggelsen övergivits redan under medeltid.

Ytterligare en befästning i Skänninge?

Det finns några namn och kartuppgifter som ger associationer till ytterligare befästningsanläggningar inom stadsområdet och nedan ges några exempel. Gudvaster Borgarsson, borgmästare i Skänninge, skiftar år 1407 arv efter sin hustru med sin son Henrik, varvid han till honom bl a överlåter en halv gård vid Follingegatan, halva sin lycka invid munkklostret och halva invid *Fukkaborg* (SDHK 16929). Namnformen förekommer i ytterligare några brev från 1400-talet och mycket tyder på att platsen legat inom S:t Martins område (jfr SDHK 14585, 18904 och 28904, samt Lovén 1996:246). Olle Lorin menar att Fukkaborg troligen varit en befäst gård (Lorin 2005). Efterledet -borg behöver emellertid inte avse en befästning (Lovén 1996:485). Jan Paul Strid har lämnat några olika förslag på vad förleden i Fukkaborg kan betyda. Han menar att man inte skall utesluta att namnet innehåller ett personnamn, där Fokke utgör en känd biform till Folke. Personnamn är dock inte så vanliga i borgnamn. Sjötermen ”fock” är en annan en möjlighet, men ordet används då i en ursprungligare betydelse: ”trekantigt stycke (land)”. En nedsättande benämning i anslutning till det gamla germanska verb som föreligger i engelskans välkända ”fuck” är inte heller helt uteslutet enligt Strid (muntlig uppgift Jan Paul Strid 2008-10-29).

Linköpingsbiskopen Eric Benzelius´ (1675–1743) karta från 1733 innehåller många intressanta uppgifter. Ruiner har bl a ritats ut och beskrivits vid S:t Martin. Utmed nuvarande Nunnestigen (tidigare gamla Vadstenavägen) beskrivs bl a murar från en större rektangulär byggnad, spis, källare och trappa. Han hänvisar också till en sagesman, som anger att platsen förr kallades ”Kongholmen” och att ruinerna utgjort lämningar av ett slott. Även vid Skenaån har ruiner ritats ut, vilka beskrivs enligt följande: ”En stor och fast grundmur wid ån, håller en 70 alnar i lengden. Bredden har jag intet merkt, går och der in uti jorden under åkrarna. Tegel tages af alt folk här i stan at mura med” (Benzelius 1733). Muren blir omräknat 42 m lång och enligt karta så bör den ha legat ganska nära den branta strandbrinken ned mot ån. Biskopen poängterar att murarna hindrade jorderosionen vid de häftiga översvämningarna på vårarna. Lorin har diskuterat om dessa lämningar kan vara rester efter Fukkaborg (Lorin 2005).

Linköpingsbiskopens andra gårdar

Påven Alexander III:s utfärdade i mars 1178, efter en supplik av biskop Kol i Linköping, ett skyddsbrev för Linköpings biskopsstol med därtill givna gods. För Östergötlands del omnämns fem gårdar; en gård i ’Lincopia’, ’Munkabodha’ och ’Normalöso’, en gård vid ’Skeningiam’ och ’Forsa’. Brevet omnämner också ett antal gårdar i Småland och på Öland.

Fig 118 (motstående sida). Karta över de viktigaste av linköpingsbiskopens gårdar under i huvudsak 1300-talet (exempelvis Rönö tillhörde biskopen först under 1400-talet). En del av gårdarna är omnämnda redan i brevet från 1178 (fig 20). De flesta av godsen låg i Östergötland och i sydvästra delen av stiftet. Östkusten blev aldrig lika betydelsefull och linköpingsbiskopen fick aldrig någon stark position på Gotland. Biskopen innehade inte dessa gårdar samtidigt och det var inte alltid han som utförde byggnationerna på platserna. Sex av gårdarna i Östergötland var befästa, varav Biskopsholmen var en. Dessutom hade biskopen Källarholmen i Småland.
GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

N
20 km
Kristberg
Biskopsmotala
Vadstena
Herrestad
Alvastra
Bro
Vreta
Nörmlösa
Forsa
Linköping
Biskopsholmen
(Skänninge)
Munkeboda
Askeby
Skällvik
Rönö
Vättern
Humlarum
Tyrkilstorp
Hässleby
Vidseryd
Byarum
Vetlanda
Gårdveda
Köpstad
Nydala
Näshult
Det medeltida Linköpings stift
Skåperyd
Västerås
Lökaryd
Berga
Tjust
(Kens)
Guddarp
(Buddathorp)
Källartholmen
Öland
(Bredsätra)
Möre
(Hossmo och Ljungby)
Cistercienskloster
Gårdar omnämnda 1178
Hög- och senmedeltida gårdar
Befästa gårdar

Här omtalas en gård i 'Hesleby', gårdar (mansiones) på 'Ölandia', gårdar (mansiones) i 'Möre', 'Kepstadh' i 'Niudhungis', 'Widesrydh', 'Lökarydh' i 'Finuedh', 'Skoparydh', 'Kens', 'Westruse', 'Buddathorp' och 'Thyrkilsthorp i 'Thwetum' (SDHK 242; jfr Schück 1959:280f; Hansson 2001). För Ölands och Möres del omtalas ospecificerat gårdar i skyddsbrevet, varför det exakta antalet gårdar är svårt att avgöra.

Biskopsgodsens tillkomst skall troligen ses som en kombination av donationer och en egen aktiv godspolitik. Godsen har vuxit fram under 1100-talet, men det saknas handlingar som närmare kan beskriva hur detta genomfördes i praktiken. Vi vet att stormans- och kungafamiljerna ägde enorma godsmassor på Östgötaslätten och donationerna till kloster, kyrka och domkapitel var omfattande. Donationerna till biskopsbordet är framför allt kända för perioden ca 1250-1350. Däremot är det samtida kronogodset inte alls känt vid denna tid (Schück 1959:284).

De svenska 1100-talsklostren grundades av inflytelserika släkter och enligt Schück ligger det nära till hands att se en viss parallellitet i biskopsgodsens tillkomst vid denna tid (Schück 1959:284). Fundationsgodsen skänktes av medlemmar ur kungafamiljen eller av inflytelserika stormannasläkter (Norborg 1958:82). Den kungliga donationen till Vreta nunnekloster från tidigt 1100-tal tar bl a upp två attungar i Bro vid Motala ström. Här fanns en stor gård som omkring 1270 blev en av linköpingsbiskopens viktigaste vistelseplatser. Även Nydala kloster grundas på en plats där kungen och linköpingsbiskopen ägde jordar. Här fanns i slutet av 1100-talet kloster och biskoplig gård parallellt i socknen.

I slutet av 1200-talet började domkyrkornas godsmassa att delas upp mellan biskopsbordet (biskopens underhållsgods) och fabrican (domkyrkans byggnadsfond). Biskopsbordet övertog hela den äldre godsmassan och därefter tillkom knappt några nya donationer. För linköpingsstiftets del kan man se att tillväxten avstannade i början av 1300-talet och därefter var godsmängden relativt konstant fram till reformationen (Schück 1959:290). Biskoparna förde en aktiv godspolitik och godsens geografiska spridning under olika perioder är till stor del bekant. Ärkebiskopsbordet organiserade t ex ett utspritt godsinnehav i ett antal rättardömen under huvudgårdar, vilka kunde vara stora brukningsenheter. Merparten av jorden, som det ter sig i källmaterialet, brukades av landbor (Dahlbäck 1977).

Det är också tydligt att biskoparna inte enbart samlade sin jord omedelbart intill stiftsstäderna. I viss mån försökte man undvika alltför avlägset belägna gårdar, men godsen behövde inte begränsas till det egna stiftet. Biskopen i Linköping stift hade t ex gårdar i Skara stift och Västeråsbiskopen innehade jord i Linköpings stift. De beräkningar som gjorts av biskoparnas samlade inkomster i slutet av medeltiden har visat att Uppsalas och Linköpings biskopsbord var de rikaste (Lovén 1996:235). Biskopens inkomster grundades på böter (sakören) och gästningsskyldighet (gengärd), vilken senare kom att ersättas av reda pengar, samt tiondet (Schück 1959:283). En biskopsgård fungerade på flera skilda plan. Den hade ett jordbruk med egen produktion och var samtidigt en uppbördscentral. Det finns också starka indicier om att biskopsbordet bedrev handel och för Östergötlands del troligen via Söderköping. Det rörde sig i första hand om överskott av tiondespannmål, men säkert också andra livsmedelsprodukter (Schück 1959:294). Förvaltningen kom under senmedeltiden att rationaliseras och centraliseras till Linköping. Det skedde en förändring under medeltidens lopp där de tidigaste gårdarna fungerade som storjordbruk, men där de efterhand kom att övergå till att bli landbogårdar under hög- och senmedeltid. En del större gårdar kom att finnas kvar och fungerade mer som residens (Schück 1959:291). De senare berör således ytterligare en viktig funktion hos gårdarna – att den skulle utgöra en lämplig vistelseplats för biskopen. I samband med resor i stiftet var det brukligt att biskopen

tog in på sina gårdar och många av de svenska biskoparnas gårdar kunde vara regelrätta palatsbyggnader eller befästa anläggningar, men det finns även exempel på att gårdarna kunde ha en mer blygsam arkitektonisk framtoning.

Befästa biskopsgårdar i Östergötland

Biskopen hade, förutom Biskopsholmen i Skänninge, ytterligare fem befästa anläggningar i Östergötland. **Linköpingsgårdens** äldsta kända del utgörs av en stor representationsbyggnad av kalksten, som daterats till att vara färdigställd i mitten av 1100-talet (Modén 2010:15). Palatsbyggnaden tolkas ha brunnit under första delen av 1200-talet, varefter den sedan reparerades omkring 1215–1255. I slutet av 1200-talet gjordes omfattande byggnationer av gården, vilka till stor del tillskrivits biskop Bengt (biskop 1286–1291) och detta var första gången som tegel på allvar används i byggnaderna. Vid denna tid uppfördes möjligen även ett tegeltorn i nordöst, vilket emellertid även har daterats till 1300-talet (jfr Lovén 1996:246; Modén 2010:11ff).

Biskop Lars (biskop 1236–1258) redogör i ett brev från 1246 eller 1247 att han bl a byggt ett kapell och uppfört ett cellarium vid **Munkeboda**. I samma brev anges att liknande cellarier inretts vid hans gårdar i Normlösa och Herrestad och vid tre bebyggda gårdar i Småland, samt förbättrat de övriga (SDHK 563). Det tidigaste belägget på att Munkeboda var befäst är från år 1373, då det kallas 'munkkabodhæ husæ' (SDHK 10423). Det har antagits att Munkeboda från 1300-talets slut var en av biskoparnas mest vanliga uppehållsorter och att det närbelägna Noor (Norsholm) egentligen utgjorde samma gods som Munkeboda (Lovén 1996:248). Vid dagens Norsholm finns lämningar av åtminstone tre olika medeltida befästningar. På två holmar på den norra sidan av Motala ström finns ruinen av ett närmast kvadratiskt stenhus, ett torn, vilket närmast kan beskrivas som en barfred. På holmarna finns också flera träbyggnader, daterade till 1400-talets senare del, men även rester efter en tegelbyggnad och en medeltida smedja har undersökts (Cnattingius 1947:27; Ternström 2004:147f).

Vid Strömmens västra sida har det troligen legat ytterligare en befästning, möjligen uppförd av biskop Brask (Lovén 1996:250f; Toll 2001:17). Den tredje befästningsanläggningen, av Cnattingius döpt till "biskop Henriks borg", låg på ett ca 25 meter högt berg med branta sidor. Här finns bland annat spår av två husgrunder, en ringmur och möjligen yttre murar (Cnattingius 1947:52). Biskoparnas förehavanden i Munkeboda och Noor, vilken av gårdarna som avses i dokumentet från 1178 samt huruvida det har funnits en parallellitet mellan gårdarna, har diskuterats av flera forskare (se vidare Cnattingius 1947; Lovén 1996).

Gården **Bro** (Kungsbro) ligger vid Motala ströms utlopp i Roxen i Vreta socken. År 1269 var gården i privat ägo då den donerades av Bengt Magnusson till Vreta kloster (SDHK 895). Bara några år senare, år 1272, omnämns gården igen men då tillhörde den biskop Henrik (SDHK 920). Utifrån det bevarade brevmaterialet förefaller biskoparna framförallt ha nyttjat gården i slutet av 1200-talet. Det centrala bebyggelseområdet vid Bro har en utbredning på ca 50x150 meter. På gården har det funnits ett nästan kvadratiskt torn i tuktad kalksten med tunnvälvd bottenvåning. Tornet har av Tagesson, på byggnadstekniska och stilistiska grunder, daterats till 1200-talets andra hälft eller 1300-tal. Två ^{14}C-dateringar från träkol i byggnadens raseringslager ger dock en äldre datering, 890–1180 respektive 1020–1260 (Tagesson 2001:39f, 2004:201). Utöver tornbyggnaden finns den s k "hertig Magnus källare", daterad till 1200–1300-tal (jfr Lovén 1996:247), samt en tredje byggnad i tegel, tolkad som ett kapell (Tagesson 2004:202; Modén 2004:124).

Fig 119. Skällvik kan kopplas till linköpingsbiskoparna i slutet av 1200-talet. Kung Birger köpte Skällvik i början av 1300-talet och det har tolkats som att egendomen då lades under Stegeborg. År 1319 övergick Skällvik åter i linköpingsbiskopens innehav. I bakgrunden skymtar det senmedeltida tornet på Stegeborg. FOTO MAGNUS STIBÉUS.

Skällvik uppfördes på en höjd vid en mindre vik av Slätbaken, knappt 2 kilometer sydväst om Stegeborg och en dryg kilometer väster om Skällviks kyrka. Gården har en invecklad ägohistoria och kan kopplas till linköpingsbiskoparna i slutet av 1200-talet. Kung Birger köpte Skällvik i början av 1300-talet och det har tolkats som att egendomen då lades under Stegeborg, som samtidigt framträder i källorna. Möjligen tillhörde holmen, där Stegeborg byggdes, Skällviks ägor och Schück lade t o m fram idén att kungsborgen ursprungligen uppfördes av biskoparna (Schück 1959:305; Fritz 1973:81). År 1319 övergick Skällvik åter i linköpingsbiskopens ägo och enligt ett dokument från 1332 skulle den överlåtas på livstid till biskopen. Gårdsbebyggelsen har legat samlad inom ett ca 45x50 meter stort område och utgörs av en oregelbunden samling byggnader, vilka är förbundna med korta ringmurar. Enligt Lovén är det mycket som tyder på att det var linköpingsbiskopen som stod bakom mycket av byggnadsarbetena. Skällvik försvinner ur källorna redan omkring 1350 (Lovén 1996:252).

Rönö har legat ca en mil nordost om Skällvik på norra sidan om Slätbaken. Rönö är känd som kunglig borg i början av 1400-talet och var troligen sätesgård under 1300-talet. Gården disponerades av linköpingsbiskoparna under korta perioder på 1430-talet, 1460-talet och under perioden 1495-1527. Det är inte känt om biskoparna genomförde några byggnadsarbeten på platsen (Lovén 1996:253).

Andra betydelsefulla gårdar

Biskopen hade flera andra gårdar i Östergötland, men dessa var troligtvis inte befästa. Gården i **Normlösa** omnämndes redan 1178 och skulle kunna vara en del av ett äldre gods som tillhörde Folkungaätten. Troligen har Normlösagodset, liksom andra biskopsgods, ursprungligen donerats av de kungliga ätterna (jfr Nordanskog 2006:137). I Normlösa vid

Biskopsgården finns en tunnvälvd källare i gråsten som Cnattingius menar är uppförd av biskop Lars på 1240-talet (Cnattingius 1947:20). År 1282 donerade Birger jarls dotter Kristina en gård i Normlösa till biskopssätet. År 1400 pantsatte biskop Knut i Linköping bl a två gårdar i Normlösa och Biskopsberga.

I skyddsbrevet från 1178 omnämns gården **Forsa**, vilken anses vara Forsa i Rappestads socken eftersom platsen i början av 1500-talet anges som Biskops-Forsa (Schück 1959:282). **Herrestad** omtalas däremot inte som biskopsgods i nämnda brev, men gården tillhörde tidigt biskopen och senast på 1240-talet fanns det en gård här. Biskop Lars uppgav att han låtit uppföra en källare även i Herrestad. Möjligen är det samma källare som omtalas som ”biskop Kols källare” vilken är uppförd i putsad kalksten, med ett tunnvälvt rum med en arbetad portalomfattning och rundbågigt fönster (Cnattingius 1947).

Kristberg är beläget vid Borens norra strand. Det finns indikationer på att Linköpingsbiskopen hade intressen i Kristberg i mitten av 1200-talet (Schück 1959:289, SDHK 12299). Enligt Nisbeth visar det sig bland annat genom kyrkans breda torn, vilket alltså skulle vara uppfört på biskopens initiativ (Nisbeth 2003). Det har troligen också legat ett biskopsgods vid dagens Motala. Redan år 1374 omnämns **Biskopsmotala** (’Biscops Motalom’) i Motala socken, även om platsens anknytning till biskopen inte kan beläggas förrän under 1500-talet (Lindeblad 2001:292f; 2008).

I linköpingsbiskopens skyldigheter ingick att med jämna mellanrum besöka klostren och kontrollera deras verksamhet. Den första biskopsvisitationen i **Vadstena** ägde rum år 1388 och ett par år senare omnämns en biskopsgård i staden första gången. Gården har sannolikt uppförts tidigare och troligen var den i bruk från omkring 1380 (Fritz 2000:176). Det var inte bara linköpingsbiskopen som hade en gård i Vadstena. En tomt tillhörande skarabiskopen omtalas i början av 1400-talet och västeråsbiskopen hade före 1396 testamenterat en gård i staden till Vadstena kloster. Men även ärkebiskopen hade en gård här under 1400-talet. De övriga biskopsgårdarna hade inte samma förvaltningsuppgifter som linköpingsbiskopens och åtminstone Västerås- och ärkebiskopens gårdar var privata (Fritz 2000:179).

Biskopens gårdar i Skänninge – en diskussion

Det är nu på sin plats att sammanfatta och närmare diskutera artikelns resultat. Inledningsvis ställdes några frågor, som nu förhoppningsvis kan ventileras ytterligare. Det är också läge att lyfta blicken utanför stiftet och se om det är möjligt att finna paralleller till linköpingsbiskoparnas agerande i andra områden. Förhållandena i Skänninge och på flera andra platser i stiftet visar på en stor komplexitet och vi kan därför tänka oss olika scenarier.

Under 1200–1300-talen är det på flera ställen i det medeltida Norden möjligt att se hur storgårdar flyttade ut från kyrkbyar och andra större byar, till mer perifera lägen. Inte sällan befästes gårdarna om än i olika omfattning. Orsakerna till denna distansering var både ekonomiska och sociala (jfr Hansson 2001). I Skänninge har vi tolkat att biskopsgården, senast i slutet av 1100-talet, låg på platsen för det som senare kom att bli S:t Olofkonventet. Vidare har det antagits att biskopen och konventet fanns här samtidigt under drygt 30 år, fram till omkring 1270, då biskopen ”flyttade” till Biskopsholmen (se även Menander & Arcini denna volym). Orsakerna till flytten kan ha varit flera. Detta var en period när konventet expanderade och behövde mer yta för sina byggnader. Det var också en tid när biskoparna började markera sin makt genom att uppföra ”moderna” befästningsanläggningar.

Med ovanstående resonemang kan vi således tänka oss ett scenario med en större gård, vars domäner under 1100-talet sträckte sig från Biskopsberga över Skenaån ner till Skänninge och området för det kommande S:t Olofkonventet. Här anlades en gård med kyrka

i slutet av 1100-talet. Gården kan ha legat här 1178, men tidsspannet utifrån gravarnas ^{14}C-dateringar medger att de kan vara anlagda tiotalet år senare. Detta skulle innebära att flytten av gården från Biskopsberga skett strax efter påvens brev.

De arkeologiska undersökningarna har visat att det omkring år 1000 fanns ett hantverksområde strax nordost om S:t Olof och nyligen utförda undersökningar har också gett indikationer på tidigmedeltida bebyggelse österut och vid hospitalet (se Feldt & Nielsen i denna volym, Jonsson i manus). Möjligen kan åtminstone en del av dessa verksamheter kopplas till den förmodade biskopsgården vid S:t Olof. Komplexiteten i området understryks av att det funnits åtminstone ytterligare två tidigmedeltida storgårdar i området: vid S:t Martin och Allhelgona.

Donationer har troligen tidigt varit inblandade. Man kan tänka sig att hela området ingått i en donation, men det är också möjligt att en befintlig gård expanderat i och med att ytterligare en donation (platsen vid S:t Olof) getts som komplement till gården vid Biskopsberga. Det är också möjligt att se en omvänd förklaringsmodell. Där Biskopsberga utgör en donation till en ”ursprungsgård vid Skänninge”. För biskopsgårdens underhåll i Skänninge har det behövts ett försörjningsområde med brukare, som t ex landbor. Liknande förfaranden kan t ex ha skett i Kristberg, då biskopen utvidgade sina domäner i ett område där han redan hade en gård.

Biskopsgårdarnas utformning

Materialgenomgången har visat att det finns ett antal parametrar som är relevanta att ta fasta på och i det följande diskuteras dessa närmare.

Kyrka och kapell

Mot bakgrund av den genomförda genomgången finns det skäl att påstå att närheten till kyrka eller kapell var grundläggande för 1100-talets och 1200-talens biskopsgårdar i Östergötland och för flera av gårdarna i Småland. Linköpingsgården låg i en kyrklig miljö och det omtalas även ett kapell på själva gården (Cnattingius 1936:49). Även i Munkeboda omtalas ett kapell i brevet från 1246/47, men vare sig gårdens eller kapellets exakta läge är känt. Vid Bro tolkas en av byggnaderna vara ett kapell. Kanske är denna kapellbyggnad en senare parallell till Munkeboda?

Normlösagården låg ett par hundra meter från den medeltida kyrkan, medan gården i Herrestad, vilken uppenbarligen kommit i biskopen innehav under perioden ca 1180–1240, låg i anslutning till 1100-talskyrkan. Gården Forsa skiljer sig från de övriga i och med att den förefaller ha legat några kilometer från Rappestads kyrka. Gården Kristberg kan troligen föras till biskopens innehav på 1200-talet, men gårdens läge är emellertid obekant. Det är först på 1500-talet som det är belagt att biskopen ägde en gård i Bispmotala, men namnets belägg på 1370-talet tyder på att biskopen ägde ett gods här. Möjligen har det däremot inte legat i nära anslutning till kyrkobyggnaden, som de ovan beskrivna 1200-talsgårdarna.

Beträffande Smålandsgodsens relation till kyrkor eller kapell, så är det också möjligt att i flera fall urskilja ett samband. Det verkar emellertid inte som att gårdarna i samma utsträckning låg granne med själva kyrkan, som i Östergötland. Köpstad i Vrigstads socken låg t ex ett par kilometer från den medeltida kyrkan och Lökaryd var också belägen ett par kilometer från Rydaholms kyrka, vars byggnad uppvisar biskopligt inflytande. Guddarp låg ännu längre från sockenkyrkan. Ölandsgodsens läge är i stort okända. Biskopsbo, som möjligen tillhörde ett av de äldsta, låg under högmedeltid ca 1,5 kilometer söder om socknens medeltida kyrka.

En granskning av de befästa biskopsgårdarna i övriga stift fram till 1300-talet visar att det finns flera exempel på att de låg i en kyrkomiljö eller hade egna kapell. Nyligen genomförda undersökningar visar att den senmedeltida borgen i Husaby har en betydligt äldre historia än vad man tidigare känt till och inom platsen finns bebyggelse från 1000–1100-tal. På något sätt har palatset/borgen från 1100-talet uppförts i symbios med kyrkan som institution och möjligen hade biskopen i Skara redan då ett finger med i spelet (Berglund 2010). I samma stift kan Säckestad ha haft ett eget kapell (Lovén 1996:24). I Uppland fanns kapell vid Biskops-Arnö i Övergarns socken och den år 1185 omnämnda huvudgården Munsö (nu Bona) kan ha legat i närheten av kyrkan, vilken ansetts kunna ha byggts på ärkebiskoparnas initiativ (Lovén 1996:261). I Växjö stift kan biskopens gård 'Hwaem' (Vembo) ha legat vid kyrkan, för att senare flyttas ut och befästas (Bosholme) (Lovén 1996:242). Även vid Vissefjärda kyrka omtalas att det legat en biskopsgård (Larsson 1964:371).

Hur skall vi i detta sammanhang se på Skänningegården under 1100-talets senare del och 1200-talets början? Mot bakgrund av kunskapen kring de tidiga östgötagodsen så förfaller det rimligt att det funnits en kyrklig byggnad i nära anslutning till själva gårdsbebyggelsen, antingen på gården eller inom ett par hundra meter. Vi ser att detta även förekommer i andra stift, i Skara, Uppsala och möjligen i Växjö. I nuläget saknas belägg för en kyrkobyggnad i Biskopsberga. Avstånden till kyrkorna i Skänninge är ca 1,5 kilometer (och till hospitalskapellet i söder ca 500–600 meter). Om biskopens gård låg i Biskopsberga fram till att Biskopsholmen uppförs ca 1270, så skulle detta i så fall överensstämma mer med linköpingsbiskopens inriktning för Smålandsgodsen och därmed vara ett särdrag i Östergötland. Mot bakgrund av den kunskap vi har idag förefaller det mer rimligt tänka sig att biskopens gård och kyrka legat vid platsen för S:t Olof.

Källarbyggnader

Byggandet av källare framstår som ett särskilt framträdande drag hos biskoparna under den studerade perioden. I synnerhet framgår det i det här ofta relaterade brevet från 1246/47, där nya källarbyggnader omnämns på tre östgötagårdar och tre icke namngivna småländska gårdar. Vid Linköpingsgården finns två tidiga källarbyggnader och även i Bro har det funnits en källare, som knappast är yngre än slutet av 1200-tal i sitt äldsta skede. I Skällvik, som är senare, har det också funnits en källare som möjligen uppförts under biskoparnas era på gården. Den skriftligt omnämnda källaren på Munkeboda är, i likhet med de småländska, ännu inte identifierad.

Det är inte möjligt att göra en storleksmässig jämförelse mellan källaren på gården vid S:t Olof och de övriga tidiga källarna i och med att endast en liten del av den förra kunde undersökas. Här finns emellertid ett ålderdomligt drag i att den är byggd i kalksten och inte med tegel, vilket också är fallet med de övriga tidiga källarna. Bro ingick ännu inte i godsmassan, varför denna källare kanske uppförts senare (slutet av 1200-talet).

Det faktum att biskop Lars i sitt brev 1246/47 inte omnämner att han uppför någon källarbyggnad i Linköping och Skänninge kan tolkas som att det redan fanns källarbyggnader på dessa platser. Åtminstone den förstnämnda platsen bör ha varit mönsterbildande för övriga gårdar i Östergötland. De bägge äldsta källarna i Linköping, samt de i Herrestad och Normlösa, har tolkats haft överbyggnader i trä. De har också varit fristående i förhållande till övriga byggnader. För Skänninges del så skulle den tidiga källaren således snarare ha legat norr om torngrunden, vilket skulle tala för att vi också får en möjlig utbredning för denna.

Fig 120. Den tunnvälvda källarbyggnaden i Herrestad. Gården kom i biskopens innehav under perioden cirka 1180–1240. Biskop Lars redogör i ett brev från 1246 eller 1247 att han bland annat byggt en källare i Herrestad. Eftersom Lars tillträdde som biskop 1236, kan vi sluta oss till att källaren måste vara uppförd cirka 1236–1246. FOTO RIKARD HEDVALL.

När Lovén gjorde sin studie konstaterades att ett framträdande drag hos de medeltida svenska befästa biskopsgårdarna var att källarutrymmena i regel hade gjorts väl åtkomliga. Flera av biskoparnas barfreder och enkelhusborgar hade källaringångar i marknivå och även en del av ringmursborgarna hade källare med flera ingångar (Lovén 1996). Sedan denna studie gjordes har ytterligare undersökningar gjorts och i flera fall kan det konstateras att framträdande källare också finns i kungliga och privata anläggningar som t ex Borgholm och Aranäs, varför man kanske också skall betona deras symbolvärde (Stibéus 2007).

Som exempel på biskopsborgar med källare som kan föras till den äldsta perioden, dvs 1200–1300-tal och i några fall möjligen ner i 1100-tal (Husaby och Linköping), kan nämnas Läckö i Skara stift, samt Biskops-Arnö och Biskops-Tuna i ärkebiskopsstiftet. För de senare föreligger dock vissa oklarheter i datering. Lovén ser som den bakomliggande orsaken till detta att biskoparnas inkomster till största delen utgjordes av naturapersedlar. Källarna i de befästa gårdarna skulle vara lätt åtkomliga eftersom man ville underlätta för in- och utbärning av vissa varor. Detta i kombination med gårdarnas goda kommunikationslägen menar Lovén är en avspegling av att naturaprodukter från i första hand tiondet transporterades till biskopsborgarna, lagrades och fördes senare vidare för avsalu (Lovén 1996:270).

Under den äldsta perioden kan vi konstatera att biskoparna i Östergötland och Skara, samt ärkebiskopen i Uppsala var de mest aktiva ”källarbyggarna”. De var involverade i handel och källarna fyllde säkerligen en praktisk funktion, men de har med säkerhet också varit ett tydligt tecken på makt och modernitet med tanke på att de samtidigt även uppförs på några av de mer anmärkningsvärda medeltida borgarna.

Tornbyggnader

Byggandet av torn förekommer på flera av gårdarna, men vid olika perioder. Lovén menar att barfreden, det ensamma tornet, framför allt förekom på frälsets gårdar fram till unionstiden. Bland de tidigast kända finns t ex Ymseborg i Västergötland, skriftligt belagt sedan slutet av 1200-talet. Kungamakten uppförde också barfredsborgar under 1200-talet. I Kalmar och Stegeborg är det t ex belagt att tornen uppfördes före ringmursborgen (Lovén 1996:456f). Vi har kunnat se att linköpingsbiskoparna byggde torn på sina anläggningar, men alla tornen var inte barfreder. Det första tornet byggdes i Linköping och utgjordes av en tillbyggnad, men dess datering är fortfarande oklar. Det anses tillhöra anläggningens äldsta del, dvs sent 1100-tal–1200-talets första del. Byggnadens storlek och murverkets dimensioner kan jämföras med den möjliga tornbyggnaden vid S:t Olof. Linköpingstornets utbredning är ca 11x13 meter och murtjockleken är ca 2–2,5 meter. Tornets dimensioner stämmer emellertid väl med ett av tornen vid Munkeboda (på en av holmarna). Detta torn är odaterat, men läget på holmen och tegelinslag, visar att det bör vara uppfört som tidigast i mitten av 1200-talet.

Linköpingsgårdens andra torn är inte heller en barfred, i bemärkelsen att det inte var en fristående byggnad. Tornets storlek stämmer däremot mycket bra med dimensionerna på Biskopsholmens torn. Linköpingstornets utvändiga storlek är ca 9x9 meter, medan bottenvåningen invändigt är ca 6x6 meter. Grundmurarnas tjocklek är ca 1,6 meter (jfr plan Modén 2010:12). Bägge tornen är också med säkerhet uppförda i tegel. Biskopsholmens grundmurar förefaller emellertid ha varit tunnare, varför tornets höjd kan ha varit någon våning lägre. Ombyggnationerna på biskopsgården i Linköping har tillskrivits biskop Bengt (1286-1291), medan Biskopsholmens torn troligen byggdes av biskop Henrik. Tornet i Linköping kanske därmed kan ses som stilbildande för Biskopsholmen?

Vid Munkeboda har det legat flera sten-/tegelhus, vilka samtliga saknar arkeologiska dateringar. Flera av byggnaderna har varit uppförda i tegel vilket innebär att de inte bör vara äldre än andra hälften 1200-talet. Två av byggnaderna har troligen varit fristående torn, där tornet på den norra holmen har dimensioner som påminner om det äldsta tornet på Linköpingsgården. På den södra holmen finns en kvadratisk byggnad som ger intryck av en tornbyggnad, men dess storlek är inte helt klarlagd varför jämförelser är svåra att göra.

Bebyggelsen på den tredje befästningsanläggningen i Munkeboda, den sk ”Henriks borg”, har vissa drag som påminner om tornet på Biskopsholmen, beträffande murtjocklekar, i viss mån grundplan samt byggnadsmaterialet tegel. Men bebyggelsen är odaterad och byggnadens storlek fortfarande något oklar. Borgens läge påminner däremot om Skällvik, vilken anses vara uppförd under första delen av 1300-talet.

Dateringen av stentornet i Bro har diskuterats. Tagesson har daterat det till slutet av 1200-talet–1300-talets början, men det också ansetts vara uppfört under 1100-talet (jfr Tagesson 2001:39). Tornets dimensioner stämmer väl med det äldsta tornet på Linköpingsgården och det norra tornet i Munkeboda. Inget av tornen är daterade men det senare bör utifrån läge och byggnadstekniska detaljer inte vara mycket äldre än mitten av 1200-talet. Även husgrunden vid S:t Olof har, som beskrivits ovan, mått som stämmer väl överrens med dessa byggnader. Bro kom i biskop Henriks innehav omkring 1270 och det är naturligtvis lockande att se byggnaden som uppförd under hans tid. Vi vet emellertid att gården existerade tidigare, varför en tidigare datering av byggnaden kan vara fullt rimligt. Man kan även tänka sig att det äldsta tornet på Linköpingsgården var stilbildande för andra tornbyggnader. Kanske uppfördes Bro, den eventuella torngrunden vid S:t Olof och Munkeboda utifrån påverkan av Linköpingsgården.

Tornet på Biskopsholmen kan också jämföras med det äldsta tornet på Stegeborg, en kvadratisk byggnad, ca 8,5x8,5 meter stor med en murtjocklek på ca 2 meter. Bottenvåningen är uppförd av gråsten medan andra våningen har tegelfasader med en kärna av gråstenar i kalkbruk. Bottenvåningen har saknat muröppningar och stått i förbindelse med ovanvåningen genom en lucka i taket. Golvet har utgjorts av en naturlig lerbotten och rummet hade en ingång till väster, vid södra väggen och ca 5 meter över den ursprungliga marknivån. Rummet har varit tunnvälvt (Lundberg 1964:41ff). Det finns emellertid en svaghet i jämförelsen i och med att tornet i Stegeborg har en osäker datering. Det saknas arkeologiskt belagda dateringar och tornets tegelmurverk har enkom på stilistiska grunder daterats till 1200-talets slut (Lovén 1996:81).

Byggnadslängor

Uppförandet av större byggnadslängor utgör ett tydligt inslag för några av de tidigaste biskopsgårdarna. På S:t Olof fanns en nord-sydligt orienterad tegellänga, som sannolikt kan dateras till 1200-talets första hälft. Det äldsta kända huset på linköpingsgården utgjordes av en palatsbyggnad i kalksten, renoverad under första delen av 1200-talet. I nuläget är det svårt att jämföra byggnaderna eftersom endast en liten del av byggnaden vid S:t Olof har undersökts. Byggnadsmaterialet tegel visar att den är yngre än palatset i Linköping, vilket möjligen utgjort en förebild.

Mycket av bebyggelsen vid Munkeboda är inte daterad, varför det är svårt att göra jämförelser. Vid ”Henriks borg” har det t ex legat byggnader, vars storlek kan vara i paritet med de ovan beskrivna. Vid Skällvik har det också funnits en större tegelbyggnad, som

Fig 121. I Sigtuna har grunden till en stor tegelbyggnad, med okänd funktion, undersökts i anslutning till dominikankonventet. Det har föreslagits att den uppförts av både kung och biskop. I bakgrunden syns Mariakyrkan. FOTO GUNNAR MENANDER.

tolkats som en huvudbyggnad, möjligen uppförd under första hälften av 1300-talet. Likheten lägesmässigt mellan anläggningarna tyder på att de kan vara anlagda under samma period. Representationsbyggnader skulle därmed kunna ses som ett senare exempel på hur biskopen manifesterade sig på gårdarna. I Sigtuna har grunden till en stor tegelbyggnad undersökts i anslutning till dominikankonventet. Byggnaden, som är orienterad åt nord-syd, är ca 12x25 meter stor och uppförd i tegel. Dess funktion är oklar och det har föreslagits att den uppförts av både kung och biskop (jfr Tesch 2003, Wikström & Viberg 2009).

Den äldsta delen av tegelpalatset i Vadstena var ca 14,7x20 meter stort och bör, enligt Iwar Andersson, vara påbörjat omkring 1260. Andersson har föreslagit att byggandet av palatset gjordes med anledning av kung Valdemars möte i Vadstena år 1275 (Andersson 1972, jfr SDHK 966). Det förefaller dock vanskligt att hänga upp färdigställandet av palatset på just detta tillfälle. Men med dagens kunskap så är det rimligt att tro att det gjordes omfattande byggnationer på kungsgården åren kring 1270 (även om delar kan vara äldre). Dessa verksamheter sammanfaller i så fall nära i tid med Biskopsholmens etablering och den tegelbebyggelse som uppfördes då. Samtidigt finns det en del som tyder på att tegellängan vid S:t Olof uppfördes först, vilket skulle innebära att denna utgjort en ”förebild” till Vadstenapalatset. Kungsgården i Vadstena uppvisar dock en stor komplexitet och det finns inslag i materialet, t ex i den östra längan, som skulle kunna indikera att tegellängan i norr inte var den första manifesta byggnaden på platsen. Det är kanske också möjligt att projicera komplexiteten från Vadstena till gården vid S:t Olof för att därigenom få en uppfattning om hur pass många (och skiftande) byggnader som kan ha funnits på platsen.

Fig 122. År 2006 undersöktes vid S:t Olof norra gaveln till en nord-sydligt orienterad byggnadslänga med sockel av huggen kalksten och murar av tegel. Det cirka 20 meter långa huset uppfördes i östra delen av gården under första hälften av 1200-talet. FOTO HANNA MENANDER.

Vattenläge och terräng

Att bygga vid vatten och att omskapa terrängen var särskilt tydligt för tre av anläggningarna i Östergötland: Bro, Biskopsholmen och Munkeboda (”på holmarna”). Samtliga dessa anläggningar är också relativt stora till ytan. Biskopsholmens totala utbredning är fortfarande oklar och komplexet kan ha haft en större utbredning mot norr. Företeelsen att modellera terrängen inför uppförande är belagt vid flera samtida befästningsanläggningar i det medeltida Norden. Borgen i Skanör, omtalad på 1280-talet, kan användas som exempel. Här användes skiftesverkskonstruktioner för att hålla massor på plats. Även vid den samtida Vittsjöborg finns liknande konstruktioner belagda (Ödman 2002). Vid den kungliga borgen i Lödöse utfördes yttre befästningsarbeten vid vallgravar, vilka är dendrokronologiskt belagda till perioden 1250–1260-talen (Ekre 1985). Christian Lovén har sett en kronologisk tendens i valet mellan att bygga en befästning i höjdläge eller i skydd av vatten. Höjdborgar var vanligare under äldre perioder, medan en placering av gårdsbyggnader på en holme var den billigaste formen av befästning, som blev vanlig hos frälset under unionstiden. Lovén konstaterar att skyddsgravar inte anlades på svenska eller finska fastlandet förrän i mitten av 1200-talet. Vattenskydd på alla sidor började tillämpas ungefär vid samma tid. Biskopsholmen är anlagd på en delvis konstgjord kulle. Är det möjligt att i det här fallet tala om en motte-anläggning, likt de anläggningar som byggdes i Danmark och England? I Lovéns sammanställning kunde han endast peka ut tre sådana platser i Sverige. Men samtidigt gör han en intressant reflexion så till vida att han menar att västra Östergötlands slättbyggd hade varit en lämplig plats att anlägga mottar (Lovén 1996:457). Biskopsholmen kan möjligen ses som en modifierad form av motte, i och med den omfattande modelleringen av terrängen.

Parallellitet mellan platser

Parallellitet mellan platser kan också ses som ett drag vid några av gårdarna. Exempelvis i brukandet av Biskopsberga-Biskopsholmen i början av 1300-talet, och detta kan ha funnits redan när den senare uppfördes omkring 1270. Gården vid S:t Olof antas ha varit i funktion fram till att Biskopsholmen anlades, men bägge platserna kan naturligtvis ha varit i bruk samtidigt under en uppbyggnadsperiod kring detta år. Vid S:t Olof har det funnits en gård sedan slutet av 1100-talet och relationen med en eventuell sammanhörande enhet i Biskopsberga är obekant, men man kan inte utesluta att förhållandet var liknande som 100 år senare. En parallellitet har även funnits vid Munkeboda. Även om det finns flera kronologiska luckor i materialet finns det mycket som tyder på att ett par av platserna kan ha brukats samtidigt.

Några av aktörerna

Kunga- och furstemakten utövade under 1100- och 1200-talen stort inflytande i en tid av starka politiska, ekonomiska, och religiösa omvälvningar. De personliga förbindelserna spelade en avgörande roll i denna sammanhängande helhet. Studier av förhållandena i 1100-talets Danmark har visat att kungen närmast delade makten med självständiga stormän och var tvungen att ingå allianser med dem. Det är kanske fel att tala om fasta maktstrukturer som kyrka, kung och aristokrati. Istället kan makten definieras som en gemensam elit, tätt förbunden i sociala nätverk, som i grunden kämpade om resurserna, dvs jordegendomarna. Nätverken kunde ha olika frontfigurer och aktörer, som t ex kungar, frälse och biskopar, vars styrka varierade under skilda perioder (Hermansson 2002). Vänskapsbanden användes för att uppnå trygghet och allianserna utnyttjades för att skapa och konsolidera

makt. Genom vänskapsförbindelser byggdes också sociala nätverk, och politiska allianser kunde upprättas. Förutom denna samhällsstrukturerande funktion utgjorde de en ideologiskt samhällskonstituerande grundpelare (Hermansson 2009). I 1100-talets Danmark var således kungen tvungen att acceptera stormännen och skapa sig inflytande genom allianser och genom att ingå i olika sociala nätverk. Äktenskapet var ett avgörande medel i allianspolitiken och släktskapsförbindelser och anspråk på arv kunde ge viktiga politiska positioner. Genom att t ex gifta bort döttrar kunde nya allianser skapas. Med hjälp av dessa sociala nätverk skapades ömsesidig lojalitet och en banad väg mot fred."Medlemskap"i rätt nätverk kunde således vara avgörande för den personliga positionen och denna kunde samtidigt skifta mycket snabbt i konfliktsituationer. En konflikt kunde involvera ett stort antal personer på bägge sidor, vilka var medlemmar i samma tätt förbundna elit. Lars Hermansson visar utifrån sina studier av 1130-talets danska konflikt att det kunde finnas stora möjligheter till avancemang genom att tillhöra det vinnande nätverket, men också att kyrkan var ett instrument för makthungriga och stridbara stormansbiskopar (Hermansson 2002). Detta biskopliga maktutövande kunde ta sig olika uttryck, och vi skall i det följande titta närmare på hur detta genomfördes i Skänninge och stiftet.

1240-talet – de tidigaste spåren vid ån

Den första verksamheten vid ån kan inte sättas i samband med att man redan då börjat anlägga en befästningsanläggning, utan skall kanske snarare ses mot bakgrund av ytterligare aktiviteter i området med anledning av konventets etablering. År 1237 instiftades konventet i Skänninge och året innan hade biskop Jarler tillträtt som ärkebiskop och ungefär samtidigt utnämndes Lars till biskop. Åren kring 1240 var uppenbarligen en handlingskraftig tid i stiftet. Domkyrkan i Linköping byggdes ut under en 20-årsperiod, som inleddes under föregångaren biskop Bengts tid i början av 1230-talet. Då påbörjades det nya tvärskeppet och koret under medverkan av byggnadshyttor från Westfalen. Det var biskop Bengt som invigde Mariakyrkan i Visby och möjligen hämtades stenarbetarna härifrån till det stora katedralbygget i stiftsstaden. När kung Valdemar kröntes i Linköpings domkyrka år 1251 fanns troligen ett nytt tvärhus med fyra hörntorn och ett senromanskt kor med kapell i öster. Den slutförande etappen av katedralbygget gjordes således under samma period som konventet i Skänninge etablerades (Schück 1959).

Vid ungefär samma tid gjordes omfattande reparationer vid biskopsgården i Linköping, vilka Modén tolkar har utförts på initiativ av biskop Bengt. Men egentligen finns det inget som motsäger att arbetena likväl gjorts under biskop Lars period i stiftet. Möjligen tvärtom med tanke på att det var under hans tid som ny bebyggelse tillkom i bland annat Normlösa, Herrestad och Munkeboda. De strukturella förändringar som skedde på biskopsgården i Skänninge skulle således kunna tillskrivas den då nytillträde biskop Lars.

Det expansiva 1270-talet – Biskopsholmen anläggs

Resultaten från de arkeologiska undersökningarna av Biskopsholmen visar att omfattande anläggningsarbeten gjordes omkring 1270, dvs kort före det att S:t Martins dominikankonvent för kvinnor grundades. Vi kan också se att just åren kring 1270 var en expansiv period för stiftet, och speciellt biskop Henrik var mycket aktiv. Herman Schück har betonat att biskop Henrik inledde den period i kyrkans historia som gick mot en större självständighet med ett starkt och välskolat domkapitel, vilket ombesörjde biskopsvalen, domkyrkans gudstjänster och prästutbildningen (Schück 1959). Det är också möjligt att se att domkapitlet utökades kraftigt under Henriks tid, domkyrkobygget expanderade och biskops-

bordets godsinnehav ökade markant (jfr Tagesson 2004:205). Bro blev vid denna tid en del av biskopsbordet och dendrodateringarna från Biskopsholmen visar, att just år 1270 höggs virket som skulle ingå i den manifesta bebyggelsen på holmen. Möjligen kan delar av bebyggelsen vara äldre, men troligen uppfördes åtminstone en del av byggnaderna under slutet av 1200-talet. Biskop Henrik kan här ses som en möjlig aktör. I övrigt är det svårt att få grepp om Henriks aktiviteter på östgötagårdarna. Även i Linköping sker bebyggelseförändringar i slutet av 1200-talet, men dessa har i forskningen tillskrivits biskop Bengt. Frågan är emellertid om inte biskop Henrik också bör ha varit aktiv på stiftets viktigaste gård. Det bevarade brevmaterialet visar att Henrik engagerade sig i Kristberg (jfr SDHK 791). Det är däremot anmärkningsvärt att det saknas brev som daterats av biskop Henrik från Munkeboda.

1280-talet – Biskopsholmen i funktion

Undersökningarna på Biskopsholmen visade på vissa ombyggnationer omkring år 1284. Dessa arbeten gjordes i brytpunkten mellan biskop Henrik, som begivit sig ut på korståg, och biskop Bo som innehade ämbetet i mitten på 1280-talet. Avsaknaden av belägg för ombyggnationer vid Biskopsholmen från perioden ca 1285–1325, skulle kunna ses som en spegling av biskopsbordets svajiga ekonomi under den här tiden. Samtidigt är det obekant om det skedde andra byggnationer inom anläggningen, vars delar vi aldrig hade möjlighet att undersöka. Vi har också sett att ”projektet Berga”, som Henrik iscensatte år 1279, tiotalet år efter de tidigaste beläggen vid Biskopsholmen, aldrig blev verklighet. En del forskare har förklarat det med, att biskopen strax därefter begav sig iväg på en pilgrimsfärd och 1283 dog i Palestina. Möjligen skall denna personbetonade förklaringsmodell tonas ner och orsaken kanske snarare skall sökas i kungamaktens satsning på stadsutvecklingen, vilket resulterade i stadsprivilegier för Jönköping år 1284. Det innebar eventuellt att det inte fanns utrymme för ytterligare en stad i Småland (Klackenberg 1986). Detta är också under en period efter Henriks död när Linköpingskyrkan förlorade mycket av sin framträdande position och att dess ställning i Finnveden försvagades. Biskop Henrik hade suttit 25 år på biskopsstolen och under hans tid hade stiftet stärkts. Nu följde en instabil period, först med biskoparna Bo och Bengt, vilka satt två respektive fem år, därefter med Lars som satt fram till år 1307. Under den här perioden tärdes kyrkans ekonomi (Schück 1959:64).

1330-talet – ombyggnationerna vid Biskopsholmen

Biskop Karl var biskop mellan 1307 och 1338. Utifrån det bevarade skriftliga materialet framstår han, i likhet med biskop Henrik, som aktiv framför allt under slutet av sin ämbetsperiod. Det är under biskop Karls tid som Biskopsberga (1337) omnämns för första gången och han utfärdar också ett brev i Skänninge (1332). Två av dendrodateringarna från Biskopsholmen är troligen från Karls period som biskop och uppenbarligen görs vissa byggnationsarbeten på anläggningen. Brevet vari Biskopsberga omnämns kan tolkas som att biskopsbordets ekonomi var dålig i slutet på 1330-talet i och med att han avlåter sig inkomsterna härifrån (om än till en släkting). Möjligen sker det byggnadsaktiviteter på flera av biskopsgårdarna omkring 1330, vilka måste ha varit mycket kostsamma. När Munkeboda omnämns första gången 1331 (som curia), omtalas bland annat tre nybyggen i Kimstads socken tillhöriga biskopsgården Munkeboda, vilket kan tolkas som att man expanderar godset (och kanske själva borgen, ”Henriks borg”?). Det är också vid denna tid som Skällvik antas vara uppfört. Precis som sin föregångare Henrik så framstår Karl som före-

tagsam beträffande smålandsgodsen under sin 30-åriga biskopskarriär. Flera av de bevarade breven visar att han vistades på gårdarna som omnämns i det omtalade brevet från år 1178. Gårdarna bör således ha varit väl iståndsatta under första delen av 1300-talet (Hansson 2001:193).

Biskopsgården som manifestation

Anläggandet av Biskopsholmen omkring 1270 följde tidens mode; man byggde den i ett vattenläge med omfattande konstruktioner för att skapa en vattenomfluten holme. Tornbyggnaden uppfördes i tegel vilket vid denna tid får anses ha varit ett statusmaterial, vilket inte minst visar sig i de tidiga tegelbyggnaderna på S:t Olofkonventet. I Vadstena påbörjades palatset kanske tiotalet år tidigare vilket bör ha varit en arkitektonisk influens. Vi har också kunnat se att tegel användes av linköpingsbiskopen på hans gårdar i Linköping, Munkeboda och Bro under 1200-talet. Även Stegeborgs äldsta torn uppfördes till stora delar av tegel. De senare anläggningarna är emellertid inte lika exakt daterade, men de bör ha uppförts inom en period på +/-10–20 år, i förhållande till Biskopsholmen.

Biskopsholmen bör ses som en biskoplig manifestation i Skänninge, strategiskt placerad mellan de två konventen. Men den låg däremot inte i något optimalt försvarsläge. Holmen omgavs av högre partier mot norr och i sydost vid det gamla gårdsläget vid S:t Olof. Läget nära stadsbebyggelsen utgjorde vidare inte någon bra plats, i och med att detta kunde underlätta för angripare att förskansa sig och klara längre belägringar. Även de övriga samtida biskopsborgarnas placering var tveksam ur försvarssynpunkt. Munkeboda med barfredar på två holmar låg visserligen mer isolerat och bättre skyddade av Motala ström. Området måste emellertid betraktas som alltför stort för att vara lättförsvarat. Även höjdborgen ”Henriks borg” var i viss mån anlagd på ett svårförsvarat sätt (jfr Lovén 1996:251). Det landkommunikativa läget var framträdande och man kunde färdas med båt via Roxen till Bro och Linköping. Däremot var det inte möjligt att färdas med båt via Motala ström till Norrköping. Bro, som också hade ett liknade topografiskt läge som Biskopsholmen, var troligen också en svag befästning.

En jämförelse mellan Biskopsholmen och Stegeborg kan åter göras. Anläggningarna låg förskjutna topografiskt, vilket antyder att försvarskraft inte var byggherrens enda syfte. Lovén menar t ex att slottsholmens storlek eventuellt visar att man ansåg det lönlöst att försöka åstadkomma en stark borg här. Det skulle kunna tolkas som att tegeltornet på Stegeborg mer byggdes som en kunglig manifestation än som ett försvarsverk. Däremot byggdes Stegeborg på en strategiskt mycket viktig plats. Härifrån kunde man stoppa inloppet till Söderköping (Lovén 1996).

Biskop Karls småländska Källarholmen, som uppfördes åtminstone 60 år efter Biskopsholmen, byggdes också på ett sätt där de fortifikatoriska egenskaperna var underordnade. Källarholmen hade visserligen en vallgrav, men denna fungerade troligen mer som en gräns mellan befästningens skilda sfärer än som ett fortifikatoriskt element. Vallgraven saknade palissad och var lätt att kringgå. Precis som Munkeboda, Bro och Biskopsholem hade Källarholmen långa strandlinjer som var svåra att försvara om inte gården haft en stor besättning. På Källarholmen motsägs detta av de relativt fåtaliga husen. Även Biskopsholmen verkar, vad vi vet idag, haft förhållandevis begränsat med byggnader. Martin Hansson kallar Källarholmen en ”social befästning”, där gårdens sociala betydelse bör betonas framför den militära nyttan. Utifrån gårdens läge i landskapet och bebyggelsestrukturen kan man se att det har funnits en stark vilja hos gårdens innehavare att avskärma sig från, i det här fallet, allmogen. Hansson ser tornbyggnaden som en tydlig symbol för det lokala herraväldet. De

försvarsmässiga inslag som trots allt finns på ”Källarholmen” bör ses som mot bakgrund av det faktum att ju längre in på 1300-talet man kommer, desto mer tydliga blir de militära inslagen på de befästa huvudgårdarna i Småland (Hansson 2001:239).

Inledningen av 1300-talet präglades av stridigheter om makten och i slutet av Magnus Erikssons regering inleddes en orolig period som fortsatte under följande decennier. Både Skällvik och den odaterade ”Henriks borg” ligger på liknande topografiska lägen; på klippor med stor utsikt samt yttre murverk. På Skällvik har det funnits en regelrätt ringmur och porttorn med fällgaller. Bägge dessa anläggningar var betydligt mindre till ytan än t ex Munkeboda, Biskopsholmen och Bro, vilket gör dem lättare att försvara vid ett eventuellt angrepp. Med tiden fick också Stegeborg och biskopsgården i Linköping ringmurar.

Andra städer med biskopsgårdar

Ur ett Skänningeperspektiv är det tankeväckande att biskopen i Linköpings stift under 1200-talet hade befästningsanläggningar i två städer, varav Skänninge utgjorde den ena.

Men hur ser det ut i övriga stift? I Strängnäs finns den sk Roggeborgen, byggd under första halvan av 1400-talet, som den första biskopsgården i staden. Tidigare hade biskoparna bott hos domprosten då de besökte domkyrkan (Lovén 1996). Biskoparnas huvudresidens, känt sedan slutet av 1200-talet, låg istället i Tynnelsö ca 5 kilometer utanför staden (Lovén 1996:253f).

År 1386 nämns ”biskopsgården i Sigtuna i Frutuna”. Möjligen var det denna plats, ca 3 kilometer sydsydöst om kyrkan, där ett rektangulärt stenhus undersöktes på 1970-talet (Lovén 1996:256). Mariakyrkan i Sigtuna, byggd av dominikanorden, är den enda kyrkan i staden som bevarades efter reformationen. Konventet anslöt till kyrkans sydsida. Kyrkan kan antas ha påbörjats i mitten av 1230-talet. Den invigdes 1247 och anses ha stått färdig omkring 1255, då ärkebiskop Jarler begravdes i koret. Ovan har en tegelbyggnad i sydost berörts, som eventuellt skulle kunna sammanhänga med biskoplig närvaro på platsen.

I Västerås omtalas ”gamla biskopsgården” i Västerås, men dess läge är okänt. På 1400-talet hade Västeråsbiskopen en gård väster om domkyrkan, men inget tyder på att gården var befäst (Lovén 1996:256f). Stora ärkebiskopsgården i Uppsala har troligen ingått i godsbeståndet vid ärkesätets flytt på 1270-talet. Men det är först från 1320- och 1340-talen som byggnader uttryckligen beskrivs i det skriftliga källmaterialet (1344 nämns t ex ärkebiskopens stenhus och rum). Lovén menar att de första tecknen på att gården är befäst är från slutet av medeltiden (Lovén 1996:258).

Både Skarabiskopen och Växjöbiskopen uppförde vad man vet sina anläggningar utanför städerna. I Lödöse finns en höjd, idag kallad Tegelkullen, ca 300 meter söder om den kungliga befästningen Lödöse hus. Utgrävningar visar att det fanns ett torn med 1,5 meter tjocka murar och ett långsmalt, hus med flera rum, söder om detta. Tornet och huset var förbundna med murar. Kullen omgavs under medeltiden av Göta älvs sankmarker på tre sidor. Borgen omtalas inte i de skriftliga källorna, men har av Rune Ekre daterats till perioden ca 1250–1350 (Ekre 1985:305f). Borgen kan tolkas som en bostadsborg, uppförd av en byggherre med stora krav. Kanske skall man se denna anläggning som en av Skarabiskopens gårdar? Det saknas emellertid i princip medeltida brev som utfärdas av biskopar i Lödöse under den period när borgen tros ha varit i bruk. I ett brev från 1286 utlovar biskoparna Anders i Oslo, Arne i Stavanger och Narve i Bergen samt electi Jörund i Hamar och ”Dolfinus” på Orkney-öarna var och en 40 dagars avlat för dem som bidrar till färdigställandet av domkyrkan i Strängnäs (SDHK 1344). Slutsatsen blir således att linköpingsbiskoparnas byggen på 1100–1200-talen var relativt unika vid en jämförelse med de andra stiften.

Möjligen kan Sigtuna och Lödöse utgöra paralleller, men detta är än så länge bara lösa antaganden. Få av biskoparna anlade, vad vi vet idag, sina gårdar eller befästningar i stadsmiljöer före senmedeltiden. Tillkomsten av Vadstenagården omkring 1380 ligger snarare i tid med biskoparnas gårdar i Västerås och Strängnäs. Även Uppsalagården verkar först under 1300-talet (förra delen) etableras på allvar.

Biskopen lämnar Skänninge

Under loppet av 1300-talet och 1400-talet har vi har kunnat se ett successivt minskat intresse från biskopens sida för Skänninge. Detta har sin bakgrund i att Vadstena under 1400-talet tog över som västra Östergötlands centrum (jfr Schück 1959:377). Kung Magnus och drottning Blankas testamente 1346, påvens godkännande 1370 och slutligen invigningen 1384 banade väg för att inrätta en biskopsgård här. Vi har ovan konstaterat att biskopens gård i Vadstena bör ha varit i bruk från omkring 1380. De arkeologiska resultaten från Biskopsholmen ger också en fingervisning om att Biskopsholmen omkring 1400 kanske var på nedgång eller till och med övergiven, i och med att den så viktiga ån troligen var igenväxt vid denna tidpunkt. Men det är möjligt att biskopens fokusering på Skänninge började minska redan 1337, trots de nästan samtida dateringarna från Biskopsholmen. Enligt det då utfärdade brevet kunde biskop Karl avstå inkomsterna från Biskopsberga under tre år (SDHK 4371). Samtidigt pågick troligen kostsamma byggen åtminstone vid Skällvik. Även biskopens pantsättning av Biskopsberga till biskop Tord år 1400, skall möjligen tolkas som att han utan större problem kunde avstå mark just här. Senare under 1400-talet förefaller linköpingsbiskopens intresse för Skänningebygden minska ytterligare. År 1465 byter biskop Kettil i Linköping och hans kapitel bort sin jord intill nunneklostret i Skänninge mot jord i Slaka socken i Vallebo härad och i Motala socken i Aska härad. Fem år senare finns en annan uppgift om att biskop Henrik i Linköping byter bort sin jord vid Skänninge till Skänninge nunnekloster mot jord i bl a Kälvestens socken och i Motala socken i Aska härad (Schück 1959:377). Under hela 1400-talet kan man således se att intresset för Skänninge blev mindre och mindre samtidigt som Vadstena blir en allt viktigare plats för biskopen.

Fig 123. Vårfrukyrkans västportal i Skänninge. Utförandet är typisk för praktportaler i stadskyrkor, kloster och konvent. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Tidiga tegelbyggare i Östergötland

Annika Konsmar

Ett utmärkande drag för Skänninges arkitektur under 1200- och 1300-talen var att det uppfördes flera påkostade tegelbyggnader. Dessa byggnader tillhörde kyrkliga institutioner, som stadsförsamlingens kyrka Vårfru, de båda konventkyrkorna och sannolikt även andra byggnader vid dominikankonventen S:t Olof och S:t Martin. På den vattenomgärdade Biskopsholmen byggdes också ett tegeltorn under samma period.

Tegel var vid denna tid ett nytt byggnadsmaterial i Sverige. Tegelarkitektur och tillverkning av tegel krävde en investering i kunskap och ekonomiska medel. Vem eller vilka var intresserade och hade möjlighet till denna investering i Östergötland? Rörde det sig endast om kungamakt och kyrkliga institutioner eller var det även personer från andra samhällsskikt som medverkade till introduktionen av detta nya material och byggnadsskick? Är det idag möjligt att urskilja enskilda personer eller nätverk av aktörer som initiativtagare genom de tidigaste tegelbyggnaderna?

Syftet med denna artikel är att försöka belysa och diskutera Skänningeområdets äldsta tegelbyggnader samt att försöka utröna vilka aktörer som stod bakom uppförandet av dessa. För att ytterligare belysa Skänninges eventuella särprägel i sammanhanget görs några utblickar i landskapet.

Denna genomgång gör inte anspråk på att vara heltäckande, utan urvalet baserar sig främst på bevarade eller arkeologiskt undersökta byggnader. Artikeln inleds med en kortare bakgrund som belyser förutsättningarna för introducerandet av teglet. Vidare görs en utblick till föregångsländerna Tyskland och Danmark och till de samhällsgrupper som introducerade tegelbyggandet.

Bygga i tegel

Byggnadsindustrin i västra Europa var expansiv under högmedeltid. Bara i Frankrike restes vid denna tid omkring 80 katedraler, 500 större kyrkor och 10 000 landsortskyrkor i olika byggnadsmaterial. Även ett stort antal privata palats och borgar uppfördes. Ett stort antal av dessa byggnader byggdes i tegel. Trots att man redan i det romerska riket byggde i tegel, var det först på 1100-talet som bruket av tegel ökade i norra Europa (Clemmensen 1922; Hunt & Murray 2001:73ff). För Östergötlands del sammanfaller introduktionen av tegel i huvudsak med införandet av det nya stilidealet, gotiken, i mitten av 1200-talet.

Flera forskare har velat se tegel som ett dyrbart och exklusivt byggnadsmaterial, inte minst för att det tog lång tid och att det krävdes omfattande kunskap för att tillverka tegel.

En vinst var dock ofta att transportkostnaderna för byggnadsmaterialet minskade eftersom tillverkningen av teglet kunde ske i närheten av byggarbetsplatsen (Hunt & Murray 2001:75; Sundnér 1982:100; Gardelin 2006:28).

Tegel som byggnadsmaterial innebar att vissa arkitektoniska element kunde lyftas fram och artikuleras tydligare än tidigare. Det medgav också att man kunde använda sig av en form av modulsystem vilket troligen förenklade och därmed snabbade på byggprocessen. Det blev till exempel lättare att uppföra så kallade perspektivportaler, som bland annat finns i Mariakyrkan i Sigtuna, Sko klosterkyrka och Vårfrukyrkan i Skänninge. Nya typer av dekorelement som såg- eller strömskift utvecklades, liksom dekorer genom olika typer av murverksförband. På detta sätt blev munkförbanden i olika former den förhärskande utsmyckningen av murverken genom hela medeltiden. Teglet möjliggjorde med andra ord en betoning av vissa dekorelement. Dessa liksom olika former av blinderingsdekorationer kom att bli typiska uttryck för den gotiska tegelarkitekturen.

Med danska och tyska förtecken

Efter romerska rikets fall upphörde man i princip med att bygga i tegel norr om Alperna. Det var först på 700-talet som tegel åter började användas i västra Europa och då som taktegel, framför allt till exklusiva kyrkor och kloster. När murstensteglet gjorde sitt intåg i norra Europa lämnades de exklusiva murverken blottlagda för att synas, till skillnad från de romerska byggnaderna som täcktes över med puts, marmor eller annat material (Meissner 2010:11ff).

De första kända tegelbyggnaderna med det nya murstensteglet är några kyrkor i romansk stil, uppförda i mitten av 1100-talet i de tyska grevskapen Brandenburg och Sachsen. I slutet av 1100-talet byggdes ett flertal kloster och borgar i tegel för regenter och högadel. I de tyska städerna, i synnerhet de hanseatiska, slog teglet igenom som byggnadsmaterial på 1200-talet. Förutom institutionsbyggnader uppfördes även handelshus i tegel (Trummer 2002; Schumann 2003).

Även i Danmark var de första tegelbyggnaderna domkyrkor, kloster, konvent och borgar samt kyrkor knutna till frälset. Framträdande byggnader är kyrkorna i Ringsted, Fjenneslev, Bjernede och Kalundborg samt domkyrkorna i Roskilde och Slesvig, alla byggda ca 1160-1180. Men också johanniternas komplex i Antvorskov och cisterciensernas i Vitsköl och Sorø, som grundades vid ungefär samma tid bör nämnas (Nørregård-Nielsen 2006). Kung Valdemar den store och hans släkt Hvide, en släkt med flera ärkebiskopar och biskopar, var betydande byggherrar i sammanhanget. En intressant tegelkyrka är Gumlösa kyrka i Skåne, som invigdes 1192 i närvaro av de båda ärkebiskoparna Absalon av Lund och Erik av Nidaros samt av biskopen i Växjö. Här var byggherren Trugot Keteson, en i övrigt okänd man men som antas ha haft koppling till ärkebiskop Absalon (Sundnér 1982:115).

Även profana byggnader, som borgar, byggdes tidigt i tegel. Ett exempel på detta är borgen i Viborg som kung Valdemar uppförde vid slutet av 1100-talet, och som fungerade som representationsbyggnad under ett par århundraden (Nørregård-

Fig 124. Bilden visar ett parti av den västra av de två sydportalerna på S:t Jakobi kyrkan i Perleberg, i norra Tyskland. Portalerna har en effektfull ornamentik och är byggda kring mitten av 1300-talet. FOTO ANNIKA KONSMAR.

Nielsen 2006). I de danska städerna kom privata tegelbyggnader att uppföras under 1300-talet och då framförallt av frälset och högaristokratin (Andrén 1987:280f). I Malmö verkar ökningen av antalet profana och privata tegelhus sammanfalla i tid med uppförandet av flera av stadens kyrkor (Rosborn 1987).

De första tegelbyggnaderna i Sverige uppfördes först på 1200-talet och i samma typ av miljöer som beskrivits från de andra områdena ovan. Teglets något senare introduktion i Sverige har förklarats med att det inte fanns något behov av annat byggnadsmaterial eftersom tillgången på sten och timmer var god (Ullén 1996:92). Denna relativt pragmatiska förklaring behöver kanske nyanseras något och sannolikt finns det även andra orsaker till att det dröjde ytterligare några decennier innan teglet började användas som byggnadsmaterial i Sverige. Om utgångspunkten inte bara är praktiskt, det vill säga tegel som byggnadsmaterial, utan man istället utgår från att de tidiga tegelbyggnaderna kommunicerade ekonomiskt välstånd, makt och modernitet så blir orsaken till fördröjningen komplexare. Möjligen skulle därför också en fördjupad studie inom ramen för ett större arbete kunna påvisa att det fanns ekonomiska och/eller maktpolitiska skäl till att teglet började användas i Sverige först på 1200-talet.

Som exempel på tidiga tegelbyggnader i Sverige kan nämnas domkyrkorna i Uppsala, Strängnäs och Västerås, klostret i Sko samt Mariakyrkan i Sigtuna (dominikanernas kyrka). Merparten av dessa har uppförts i mitten av 1200-talet, vilket troligen även bör gälla för S:t Olof i Skänninge, Vadstenapalatset och Järstad kyrka.

Vem byggde i tegel?

För att uppföra en storslagen byggnad krävdes ekonomiska medel. När de första tegelbyggnaderna restes i Skandinavien utgick makten från en elit, som bestod av kungen, aristokratin och kyrkans män. Ägande av jord och gårdar var synonymt med rikedom. Genom byggnaderna kunde makt demonstreras, både gentemot befolkningen och gentemot motståndare och konkurrenter om makten (Hermansson 2000:4ff).

En studie av sockenkyrkorna i Uppland har visat att endast ett tiotal av de medeltida kyrkorna uppfördes helt i tegel. Dessa har vanligtvis haft någon form av koppling till frälset och då ofta i form av jordägande (Bonnier 1987:216, 246). Men även andra aktörer framträder som initiativtagare till de tidiga tegelbyggnaderna. Mycket talar till exempel för att ärkebiskopen Jarler låg bakom donationen och sannolikt också ansatsen till etableringen av dominikankonventet i Sigtuna, där tegelkyrkan invigdes redan år 1247 (se vidare Menander & Arcini denna volym). Även kungamakten framstår som en drivande kraft då religiösa institutioner byggdes i tegel. Magnus Ladulås grundade franciskankonventet i Stockholm, varav nuvarande Riddarholmskyrkan ingick. Liksom konventskyrkan i Sigtuna kom konventet i Stockholm att fungera som gravkyrka för sin grundare vilket indikerar en anledning för kungens engagemang. Det finns också exempel på att kungen redan under 1200-talet byggde sina residens i tegel, vilket de båda palatsen i Vadstena och på Adelsö vittnar om (Bonnier 1987:163).

Tidiga tegelbyggnader och byggherrar i och vid Skänninge

Inledningsvis nämndes att ett utmärkande drag för Skänninge var att det redan under 1200- och början av 1300-talet uppfördes ett flertal byggnader i tegel. För att kunna närma sig frågan om vem eller vilka som stod bakom uppförandet av de tidiga tegelbyggnaderna i Skänningeområdet kan jordägandet analyseras (se vidare Berg i denna volym). Bilden som framträder visar att jordägarförhållandena varierade över tid, men att det i stora drag var frälset inom högaristokratin samt biskopen i Linköping som var de stora

ägarna. Genom att granska byggnadernas funktion, men också vem som lät uppföra byggnaderna, går det att urskilja nätverk av aktörer med kopplingar till Folkungaätten. Nedan följer en kortfattad beskrivning av de tidiga tegelbyggnaderna i och i närheten av Skänninge.

I staden har det under hög- och senmedeltid funnits fyra kyrkor: Vårfrukyrkan, Allhelgonakyrkan samt de båda konventskyrkorna S:t Martin och S:t Olof. Idag är det endast Vårfrukyrkan som är bevarad. Kyrkan anses vara uppförd som stadsförsamlingens kyrka i slutet av 1200-talet. På medeltiden anges den som regalt patronat vilket enligt Adolf Schück visar på ett kungligt markinnehav i området. Det förekommer även andra indikationer på kungligt markinnehav under medeltiden (se vidare Hedvall i denna volym och där anförd litteratur).

Vårfrukyrkan omnämns första gången år 1300. Den är byggd i tegel, som en treskeppig hallkyrka i höggotisk stil med ett rakslutet kor av samma bredd och höjd som långhuset. Äldre beskrivningar och avbildningar av kyrkan visar att fyra vapen, som symboliserar Bo Jonsson (Grip), har funnits i korvalvet. Han var en av Sveriges största jordägare under 1300-talets andra hälft med ett stort antal gods bland annat i Östergötland (Schück 1929:59; Nisbeth 1970:140ff). Ursprungligen har kyrkan haft fyra portaler: den stora portalen i väster (fig 123), en nordportal samt två portaler i söder. Alla har, eller har haft, en effektfull utsmyckning med omväxlande svartglaserat och rött tegel. Spår av liknande dekor finns också i en fönsternisch i kyrkan (Nisbeth 1970:140ff).

Glaserat tegel i portaler och fönsternischer är inte känt från några andra kyrkor i Sverige (muntlig uppgift Bonnier). Det finns däremot direkta paralleller till dekorelementet i de båda kyrkorna S:t Jakob och S:ta Maria i Greifswald, i nuvarande Tyskland. I dessa kyrkor, uppförda på 1280-talet, finns samma typ av svartglaserat och/eller grönglaserat tegel i portalerna (fig 124). Men det finns även exempel på glaserat tegel i profana byggnader i de tyska städerna, om än av något yngre datum (Lutze 2005:403ff). Dateringen av dessa dekorelement i Tyskland till 1280-talet stärker således dateringen av Vårfrukyrkan.

Tidigare kallades kyrkan även ”Garpekyrkan”, vilket antyder att den skulle ha någon form av anknytning till stadens tyska befolkning, eftersom benämningen ”garp” användes om de hanseatiska tyskarna under medeltiden (Nisbeth 1970:140; Kulturhistoriskt lexikon).

Ytterligare exempel på tidiga tegelbyggnader i Skänninge har undersökts i och i anslutning till S:t Olofs dominikankonvent. Detta grundades år 1237, vid en redan befintlig gård med egen kyrka och kyrkogård, som med största sannolikhet tillhörde biskopen i Linköping. De senaste årens arkeologiska undersökningar har visat att det legat en större byggnadslänga i tegel som kan vara uppförd så tidigt som under första halvan av 1200-talet. Byggnaden, tolkas ha ingått i den äldre gården som föregick konventet. Den har dock även använts senare, som den östra längan i konventet (se vidare Menander & Arcini; Stibéus i denna volym).

Efter år 1237, när bröderna erhållit biskopsgården, påbörjades byggandet av konventets kyrka. Med Mariakyrkan i Sigtuna som utgångspunkt, vilken invigdes redan år 1247, är det möjligt att tänka sig att S:t Olofkyrkan stod färdig under andra halvan av 1200-talet. Kyrkan var treskeppig, cirka 40x18 meter stor, och liksom i stort sett alla andra konventskyrkor i Norden, byggd i tegel. Resterande delar av konventet har byggts om för att under senmedeltid bestå av tre längor som tillsammans med kyrkan har omgärdat en klostergård. De arkeologiska undersökningarna visar att tegel har använts som byggnadsmaterial i samtliga byggnadslängor.

Ett antal arkeologiska undersökningar har gjorts på och kring Biskopsholmen, som ligger vid Skenaån, direkt nordväst om konventet. Undersökningar har visat att det bland annat har funnits en tornbyggnad i tegel, som med största sannolikhet har tillhört biskopen i Linköping.

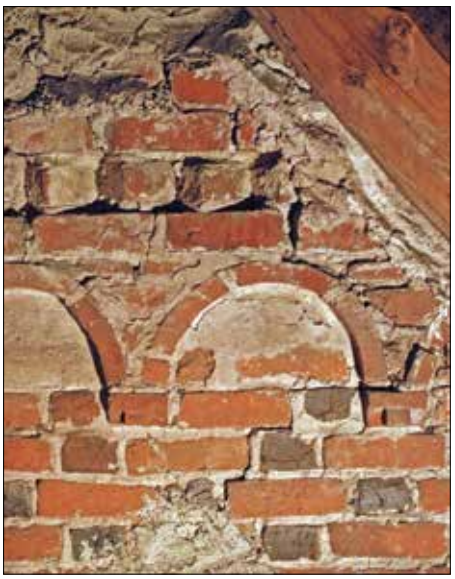

Fig 125. Järstad kyrkas tegelfasad putsades först i början av 1800-talet. På ett par mindre ytor av fasaden, som inte putsades, kan man idag se det ursprungliga murverkets tegel. På fotot visas den södra långhusmurens översta del, sedd från vapenhusets vind. FOTO RIKARD HEDVALL.

Holmen är delvis konstruerad och träkonstruktioner som byggts i samband med detta har daterats till år 1270. Trots anläggningens tillsynes befästa karaktär verkar biskopens primära syfte främst ha varit att manifestera sin makt och närvaro i staden (Stibéus i denna volym).

Ungefär fem kilometer öster om Skänninge, vid den äldre landsvägen till Linköping, ligger Järstad kyrka, den enda landskyrkan i Östergötland som uppförts i tegel. Kyrkan är sannolikt byggd i mitten av 1200-talet och därmed en av landets äldsta tegelkyrkor norr om Skåne (Bonnier 2008:195f). Den är dock svårdaterad eftersom den bär spår av både den senromanska och gotiska byggnadsstilen. Dess smala, låga, rakslutna kor och yttre dekor visar på senromanska ideal, medan byggnadsmaterialet tegel normalt sett endast förekommer i det gotiska kyrkobyggandet i denna del av landet (fig 125, Bonnier 2004:36, 45).

I samband med konserveringsarbeten har även kyrkans byggnadshistoria beskrivits (Peterson 1993). Man kunde då konstatera att kyrkan genomgått flera förändringar under medeltiden men också under senare tidsperioder. Kyrkan var redan ursprungligen försedd med valv i långhus och kor. Dessa har kort tid därefter fått slås om vid två tillfällen. De yngsta valvens målningar innehåller också tre vapensköldar varav två är identifierade. Det rör sig om Folkungaätten och Aspenäsättens vapen. På den tredje syns spåren av hornen på en hjälm, liknande de på Aspenäsättens sköld samt en fragmentarisk röd dräkt (Hedvall 2009a:263f). Åke Nisbeth har utifrån skriftligt material och stilistiska jämförelser med Bo Jonssons (Grip) vapensköldar i Vårfrukyrkan, daterat Järstads yngsta valv med målningar till 1360- eller 1370-talet (Nisbeth 1995:222).

Järstad socken var en av de mindre socknarna kring Skänninge med cirka 20 gårdar som tillhörde frälset, varav knappt hälften tillhörde det andliga frälset. I slutet av medeltiden ägdes i stort sett hela socknen av en person, Arvid Trolle (se vidare Berg i denna volym). Trolles ägande kan spåras tillbaka till de båda ätterna som representeras på vapensköldarna. Trolle kan ha ärvt gårdarna efter sin mor, Kristina Knutsdotter (Aspenäsätten).

Johan Filipsson var gift med Ingeborg Svantepolksdotter, och Johans son Knut Jonsson gifte sig med Katarina Bengtsdotter (Folkungaätten) (Koit 1957:10f). Aspenäsvapnet i Järstads kyrka anser Nisbeth syfta på deras barn Jon Knutsson eller dennes son Bengt Jonsson. Deras ättlingar ärvde kyrkbyn Järstad, gården Klakeborg och andra ägor i socknen (Nisbeth 1995:222). Det är möjligt att det också var någon ur dessa ätter som lät uppföra kyrkan hundra år tidigare (fig 126).

Äktenskapet mellan Johan och Ingeborg är också väldigt intressant eftersom hennes mor Benedikta Sunesdotter (Folkungaätten) ärvde mark i Söderköping av sin syster, drottning Katarina, mark som tegelkyrkan S:t Laurentii grundades på. Därutöver gifte sig kung Valdemars son Erik med Ingeborg Knutsdotter (Aspenäsätten). Slutsatsen blir att det fanns flera anknytningar och strategiska giftermål mellan Folkungarna från Bjälbo och Aspenäsätten med kopplingar till Järstad. Detta är ett exempel på en politisk strategi som var typisk under medeltiden där man kunde alliera sig i en sammanslutning eller ett vänskapsförbund eller som i det här fallet genom strategiska giftermål (Hermansson 2000:9ff).

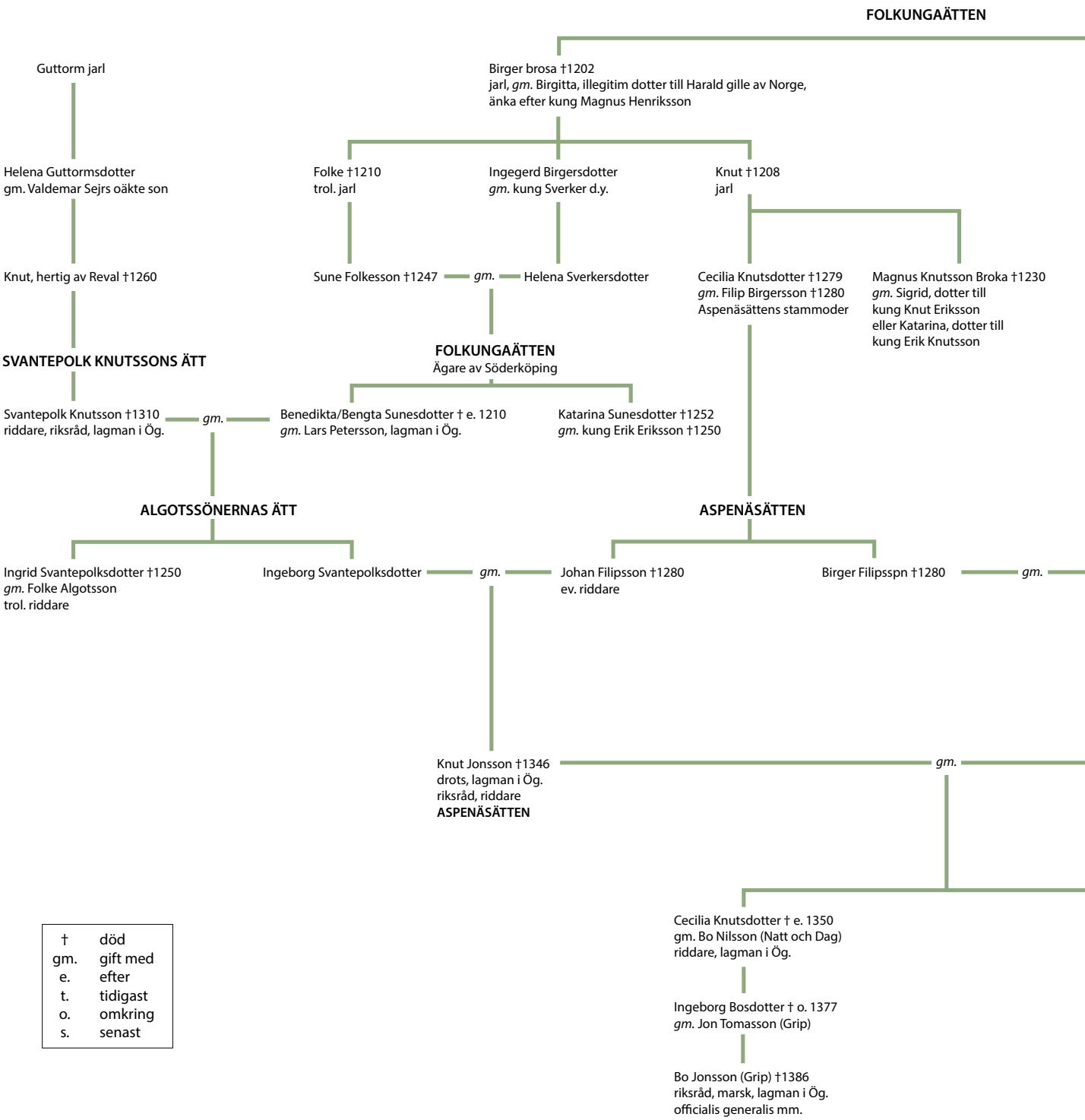

Fig 126. Redovisning av några släktskapsrelationer, som är tänkta att ge en inblick i det nätverk av allianser som äktenskapen kunde bilda. För flera av personerna har också ätter och titlar tagits med för att belysa vilka de var. Ett stort antal av dem hade också kopplingar till Skänninge eller dess närliggande område. Figuren gör inget anspråk på att vara komplett utan det rör sig om ett urval främst för att belysa släktskapet mellan Folkungaätten, Aspenäsätten samt släkterna Svantepolk och Trolle. Såväl Johan Filipsson som hans bror Birger Filipsson, Bengt Magnusson och Svantepolk ingick i den grupp av rådgivare som Magnus Ladulås omgav sig med (Hildebrand 1983:55). Stora delar av släktskapsschemat är hämtat från Svenskt biografiskt lexikon och har granskats av historikern Birgitta Fritz.

GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Magnus Minnisköld †1208
Bjälbo, gm. Ingrid Ylva
FOLKUNGAÄTTENS KUNGLIGA GREN
Eskil †1227
Lagman i Vg.
gm. kung Erik den heliges dotterdotter Kristina
Karl †1220
biskop i Linköping
Bengt †1237
biskop i Linköping
?
Birger jarl †1266
gm. 2 Hechthild, änkedrottning av Danmark
gm. 1 Ingeborg, dotter till kung Erik Knutsson
FOLKUNGAÄTTENS LAGMANSGREN
Magnus Bengtsson †1263
lagman i Ög., fogde på Kalmar slott
Magnus Ladulås †1290
gm. Helvig av Holstein
Valdemar †1302
kung, gm. Sofia av Danmark
FOLKUNGAÄTTEN
Ulfhild Magnusdotter † o. 1269
Bengt Magnusson † o. 1294
lagman i Ög., riksråd
Katarina Bengtsdotter † e. 1350
Jon Knutsson † o. 1358
riddare, häradshövding
gm. Helena Larsdotter (Ama) †1359
Ingeborg Knutsdotter † o. 1333
ASPENÄSÄTTEN
gm.
Erik Valdemarsson †1330
riksråd i Sverige och Norge
riddare
Bengt Jonasson † s. 1382
gm. Ingeborg Gregerdotter (Styrbjörnssönernas ätt) † s. 1413
Knut Bengtsson
häradshövding i Sö.
gm.
Sofia
dotter till Gerhard Snakenborg
Kristina Knutsdotter †o. 1456
gm.
Birger Trolle d.y. †1471
riddare, riksråd
hövitsman på Kalmar slott
Arvid Birgersson (Trolle) †1505
gm. Beata Ivarsdotter (Tott)

Några utblickar

Som framgår av texten ovan har det funnits flera tidiga tegelbyggnader i och i närheten av Skänninge. Ett annat geografisk närliggande exempel på en tidig tegelbyggnad är palatset i Vadstena, som omnämns i ett brev år 1268 (SDHK 887). Palatset byggdes som sätesgård av Birger jarls son kung Valdemar (Folkungaätten) under hans regeringstid mellan år 1250 och 1275. Eftersom Valdemar bara var 11 år när han blev regent är det troligt att gården och palatset byggdes under slutet av hans regeringstid. Palatset fungerade både som bostad och för representation. Förutom huvudbyggnaden ingick ytterligare minst fem stenbyggnader i gårdskomplexet som under medeltiden benämndes Vadstena gård. Flera av de andra byggnaderna var också uppförda i tegel. Själva palatsbyggnaden var en för sin tid imponerande tvåvåningsbyggnad, 56x14,5 meter stor (fig 127). Dörrar och fönster har ett gotiskt formspråk där även vissa delar försetts med målningar. Fasaden har dessutom haft rödmålade fogar (Andersson 1972).

Fig 127. Palatset i Vadstena, uppfört i mitten av 1200-talet. FOTO RIKARD HEDVALL.

Kung Magnus Eriksson och drottning Blanka donerade gården år 1346 för den heliga Birgittas planerade kloster, men palatset tillhörde fram till grundläggningen av klostret Folkungaätten. Kungafamiljens främsta avsikt med donationen anser Birgitta Fritz var att skapa en kunglig gravplats. Drygt två decennier senare tog ombyggnaderna för birgittinerna fart (Lindblom 1973:15; Hasselmo 1982:44; Fritz 2000:59ff).

Kung Valdemar, eller möjligen hans bror Magnus Ladulås, antas även ha uppfört tegelpalatset Alsnöhus i Uppland kring 1270-talet. Denna byggnad fungerade som bostad, hade hälften så stor planform som Vadstenapalatset, men var tre våningar hög (Rosborn 2008). Undersökaren Bengt Thordeman har tolkat byggnaden som ett sommarresidens (Anderson 1972:47 och där anförd litteratur).

Även i östra delen av Östergötland finns exempel på tidig tegelarkitektur. Ett exempel är stadsförsamlingens kyrka i Söderköping, S:t Laurentii, eller S:t Lars kyrka (fig 128). Den

Fig 128. Stadskyrkan S:t Lars i Söderköping. FOTO RIKARD HEDVALL.

byggdes som en treskeppig basilika i tegel under 1200-talets andra hälft och invigdes troligen år 1297, möjligen tidigare (Ljung 1949:165ff; RAÄ, Bebyggelseregistret). Kyrkan omnämns i ett dokument från år 1253 då riksrådet Svantepolk Knutsson gjorde ett egendomsbyte, vilket bevittnades av menigheten i S:t Lars församling (Tesch 1987:273; SDHK 680). Vissa forskare har ansett att tegelkyrkan inte var uppförd då, utan att det är en föregångare till denna som avses i brevet. (Ljung 1949:27).

Hela Söderköping, eller åtminstone stora delar av staden ägdes år 1250 av drottningen Katarina Sunesdotter (Folkungaätten). Hon var dotter till Helena Sverkersdotter och Sune Folkesson, vilket bör innebära att staden tidigare varit i Sverkersättens eller Folkungaättens ägo. Kyrkan låg på Bosgårdens mark, vilken med stor sannolikhet ägdes av Katarina. År 1250 testamenterade hon dessa ägor i Söderköping till sin syster Benedikta Sunesdotter, som var hustru till Svantepolk Knutsson (SDHK 642). Staden och marken där S:t Lars tegelkyrka byggdes var således i en kunglig ätts privata ägo när kyrkan uppfördes (Berg 2006:287ff; Harrison 2012:88ff).

I Linköping och dess närhet har det funnits ett antal tidiga tegelbyggnader som tillhörde biskopen i Linköping. Ett par av dessa är numera inbyggda i Linköpings slott, vilket under medeltiden kallades för Linköpings gård. Bengt Birgersson (Folkungaätten) var biskop i Linköping mellan åren 1286–1291. Biskop Bengt byggde ett torn i tegel på Linköpings gård, ett drygt sekel efter det att de äldsta delarna av det idag bevarade gårdskomplexet påbörjades. Tornet, kallat biskopstornet, var en byggnad i fem våningar. Det var inrett med förråd, en privat bostadsvåning, en representationssal samt en skyttevåning. Under samma tid som tornet byggdes uppfördes en källare i gråsten med en sal ovanpå i tegel (Modén & Feldt 2004:24f).

Biskopen hade flera andra gårdar i närheten av Linköping. En av dessa låg drygt en mil norr om Linköping, Kungsbro i Vreta socken. Under medeltiden fanns här en gård som i källorna benämns som Bro. Att döma av utfärdade av brev härifrån kring år 1270 var denna gård en viktig plats för biskopen. Förutom en tornbyggnad har det funnits minst två byggnader till under tidigt 1300-tal. En av byggnaderna tolkas ha fungerat som kapell med murar av tegel och glaserat tegelgolv, daterat till senast tidigt 1300-tal (se vidare Stibéus i denna volym).

Avslutning

Med denna översiktliga genomgång av tidiga tegelbyggnader i Östergötland som bakgrund, kan vi konstatera att bakom uppförandet av dessa byggnader fanns en maktelit med kopplingar till högfrälset, biskopen och kungamakten. På flera platser skymtar personer ur Folkungaätten som initiativtagare, i egenskap av kung, biskop eller privatperson. Ett exempel på detta är drottning Katarina som ägde Söderköping och därmed även marken där tegelkyrkan S:t Lars uppfördes. Man kan även ana andra personer ur de viktiga frälsesläkterna, exempelvis Aspenäsätten i Järstad.

Trots den begränsade kunskap vi har om de äldsta tegelbyggnaderna i landskapet framstår Skänninge som en plats där det uppfördes flest tegelbyggnader under perioden. Här framstår biskopen som en betydande tegelbyggnadsaktör på 1200-talet, med S:t Olof och Biskopsholmen. Möjligen var kungen även delaktig i Vårfrukyrkans etablering eller uppförande. Tegelbyggnaderna har uppförts i en föränderlig tid, med bland annat Hansans expansion. I Skänninge märks detta med ett relativt stort inslag av tyska handelsmän i staden. Birger jarl hade kring år 1250 ingått ett avtal med Lübecks köpmän om fördelaktiga villkor för att främja Sveriges handel (Gustafsson 2006:20f).

Som ett led i detta skulle man kunna se Vårfrukyrkans tillkomst i staden, på mark som troligen ägdes av kungen. Kyrkan har tydliga tyska förtecken med en tidiggotisk arkitektur. Man kan också betänka att det fanns en tydlig interaktion både inom den politiska eliten, och mellan den politiska eliten och stadsbefolkningen i svenska städer under medeltiden. Det har hävdats att avsikten var att få utländska köpmän att förlita sig på de rättigheter de kunde åberopa vilket skulle ge dem en trygghet. I de svenska städerna tudelades råden i en svensk och en tysk del genom Magnus Erikssons stadslag vid mitten av 1300-talet. Vissa forskare hävdar att detta var för att skapa en rättslig trygghet för de invandrande tyska handelsmännen. Det var viktigt att ha ett gott förhållande till de tyska köpmännen vilket fler indikationer pekar mot (Gustafsson 2006:27ff, 38f). Vårfrukyrkan kan ses som ett medel i samspelet mellan makteliten och den tyska befolkningen i staden. Den tyskinspirerade kyrkan har sannolikt kunnat ge dem en religiös trygghet i sin nya stad.

Det förefaller rimligt att Järstad kyrka och Vårfrukyrkan i Skänninge har tillkommit ungefär samtidigt under 1200-talets andra hälft. Järstad tegelkyrka kan vara ett resultat av de strategiska band som knöts mellan Folkungaätten och Aspenäsätten från andra halvan av 1200-talet. Ätternas vapenbilder i kyrkan härstammar dock från en något senare period, då kyrkan återigen valvslogs på 1360- eller 1370-talet.

Avslutningsvis kan vi konstatera att de tidiga tegelbyggnaderna i landskapet förefaller vara ett uttryck för ekonomiskt välstånd, makt och modernitet och att det var personer ur de ledande släkterna som uppförde dessa byggnader.

Fig 129. Ett femtiotal meter söder om Vistenagatan undersöktes medeltida, rektangulära odlingsbäddar. Karin Lindeblad rensar fram de jordfyllda halvmåneformade spadsticken i den ljusa sanden. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Stadsbornas odlingar

Sofia Lindberg och Karin Lindeblad
Med bidrag av Claes Westling

Den arkeologiska forskningen har i huvudsak studerat städerna med utgångspunkt i den byggda miljön. Stadsbornas livsmiljöer och näringar har ställts i ett slags motsatsförhållande till landsbygden. Generellt sett har staden och stadsborna förknippats med handel och hantverk, medan landsbygdens befolkning i huvudsak har setts som producenter av livsmedel.

Detta trots att odlingarna på stadsjordarna, långt fram på 1800-talet, var en viktig näring för många städer, samt att stadsborna långt fram i tiden hade omfattande odlingar i den bebyggda delen av staden; trädgårdar, kålgårdar, humlegårdar och örtagårdar. Forskningen kring stadsbornas odlingar har varit mycket blygsam, även om det har märkts en förändring på senare år (t ex Lindeblad 2006:302ff; Lindberg 2012; Nordström & Heimdahl 2012).

Inom den stadsarkeologiska forskningen har det funnits en uttalad uppfattning om att städerna varit helt beroende av landsbygden för sin livsmedelsförsörjning (se t ex Carelli 2001:99), något som dock har nyanserats. Stadsborna ses i stället som mer självförsörjande än vad som tidigare har antagits (Öye 1998:7f; Björklund 2003:48; Björklund 2010:103ff). Från brittiskt område finns också material från senmedeltiden som visar att de mindre städerna var centra för både produktion och konsumtion av agrara produkter. Flera av städerna skilde sig från landsbygdens byar genom det stora antalet trädgårdar och andra specialiserade odlingar. Det fanns en större variation i det odlade växtmaterialet och städerna fungerade som centra för hortikultur för den omgivande landsbygden (Dyer 1994:121ff).

I det följande studeras Skänninges odlingar i ett långt tidsperspektiv, från tidig medeltid fram till 1800-talet, med tyngdpunkt i det äldre materialet. Studien är tvärvetenskaplig, där de skilda källmaterialen har bidragit med delvis olika information. Sofia Lindberg och Karin Lindeblad har bearbetat det arkeologiska materialet och i viss mån även det äldre kartmaterialet. Claes Westling har studerat det skriftliga källmaterialet.

I studien har vi valt att fokusera på frågor kring stadsjordarnas ursprung, betydelse, ägande och brukande samt odlingarnas utformning, brukningsmetoder och val av växtmaterial. Genom att anlägga detta perspektiv på stadslandskapet och urbaniseringen menar vi att det är möjligt att få en delvis annorlunda bild av stadsbornas vardagsliv än den gängse.

Stadsjordarna

Begreppet stadsjord verkar inte ha använts under medeltiden, utan har snarast sitt ursprung i 1600-talet i samband med att de äldsta kartorna upprättades (Björklund 2008:19). Det finns i stället exempel på att markområdet kallades 'stadsmark' under medeltiden. I de båda öst-

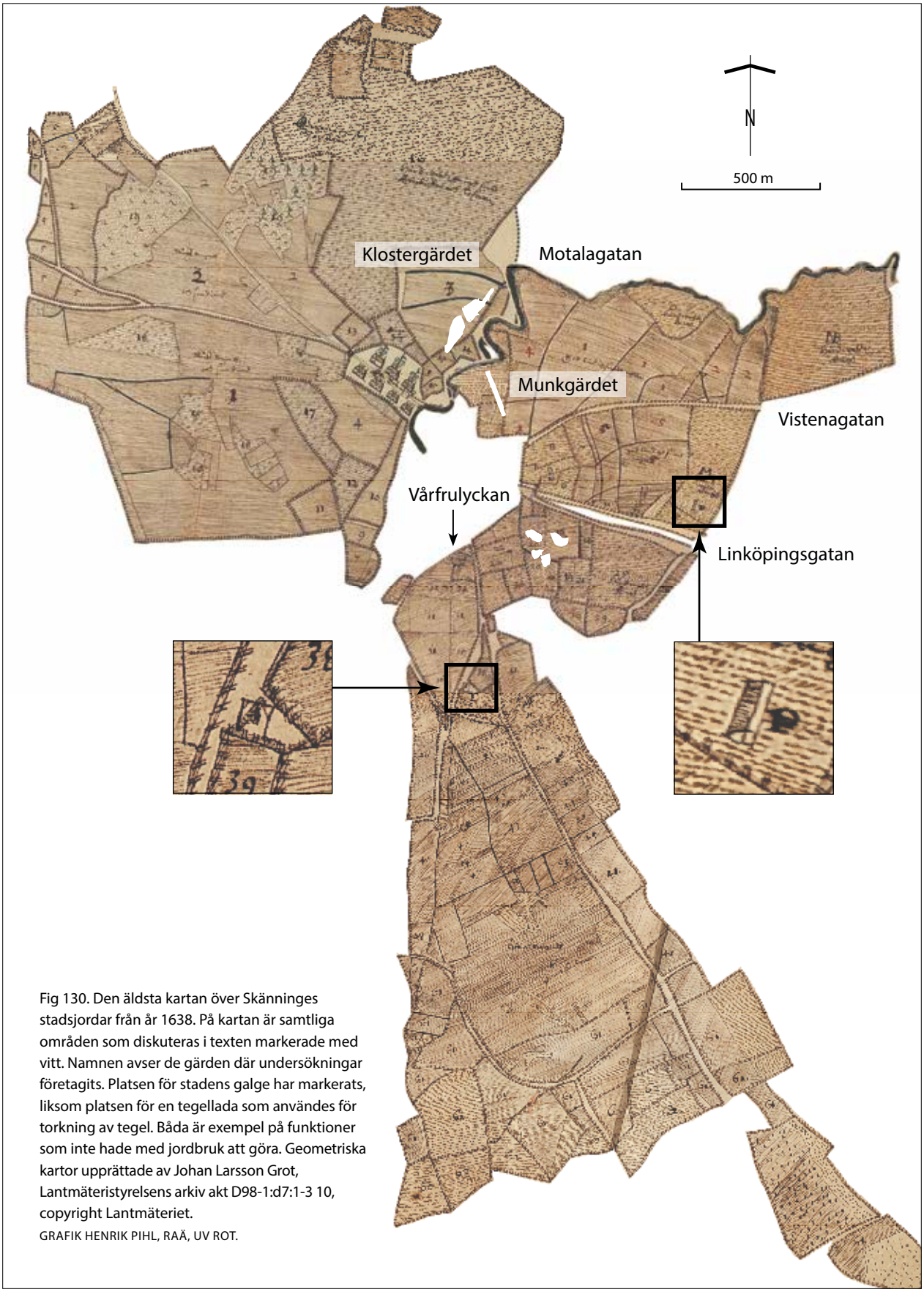

Fig 130. Den äldsta kartan över Skänninges stadsjordar från år 1638. På kartan är samtliga områden som diskuteras i texten markerade med vitt. Namnen avser de gärden där undersökningar företagits. Platsen för stadens galge har markerats, liksom platsen för en tegellada som användes för torkning av tegel. Båda är exempel på funktioner som inte hade med jordbruk att göra. Geometriska kartor upprättade av Johan Larsson Grot, Lantmäteristyrelsens arkiv akt D98-1:d7:1-3 10, copyright Lantmäteriet.

GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

götska städerna Norrköping och Vadstena användes denna benämning under senmedeltiden, och i det skriftliga källmaterialet framgår det att stadslagen gällde även detta markområde (Nordén 1918 nr 44; Ljung 1965:37ff; Fritz 2000:122ff). Nyare forskning har också tagit fasta på den rättsliga aspekten och definierat stadsjordarna som ett juridiskt område, ett markområde där stadslag har tillämpats (Björklund 2003:2).

Det finns ett mindre antal skriftliga omnämnanden av jordägande i Skänninge i de medeltida breven men de första mer omfattande uppgifterna om Skänninges stadsjordar är från mitten av 1500-talet. I samband med att staden en kort tid förlorade sina privilegier år 1543, drogs den jord som tillhört S:t Martins och S:t Olofs konvent samt Hospitalet in till kronan. Samtidigt skattlades omfattande åkerarealer som benämndes 'köpejorden' under kronan (Kjellberg 1970:171). Det är dock något oklart vad som menas med 'köpejorden'. För norskt vidkommande har begreppet tolkats som den jord som ägaren fick handla fritt med, till skillnad från odaljorden som var bunden till släkten genom arv (Öye 2002:228). Ett annat alternativ kan vara att 'köpejorden' avser den del av stadsjordarna som köpts in och tillhörde staden.

Skänninges stadsjordar finns återgivna i fem olika lantmäteriakter mellan åren 1638 och 1779. Utöver detta finns stadsjordarna återgivna i Ljunggrens atlas från mitten av 1800-talet (fig 131) samt i den häradsekonomiska kartan från 1870-talet.

Den äldsta kartan över Skänninges stadsjordar är från år 1638 (fig 130). Storkifteskartorna från år 1776 respektive 1779 visar endast de så kallade kronoåttingarna (LSA D98-1:6 och D98-1:7). Anledningen till detta är sannolikt att det endast var här som det förekom ägoblandning och tegskifte, vilket föranledde att man genomförde ett storskifte. Den övriga marken var redan indelad i särägda lotter och behövde således inte storskiftas. Resultatet av storskiftet framgår av kartan, och sannolikt medförde skiftet en omfördelning och en omstrukturering av tegarna. Marken lades ut i långsmala tegar, där varje brukare fick ett antal tegar inom de olika gärdena. På detta sätt liknade stora delar av Skänninges stadsjordar byarnas organisation och tegskifte på landsbygden (se vidare Berg i denna volym).

Liksom de flesta andra svenska städer hade Skänninge stadsjordar åtminstone fram till 1800-talets andra hälft. En sammanställning av samtliga svenska städers jordar vid 1800-talets mitt visar att omfattningen av jordarna har varierat väldigt mycket, detsamma gäller för andelen åker och äng respektive skogs- och betesmark (Björklund 2003:2, 52). I Björklunds sammanställning kan vi se att Skänninges stadsjordar var något mindre än normalstorleken för de svenska städerna, men ur ett östgötskt perspektiv hade staden de arealmässigt mest omfattande stadsjordarna. Även andelen åker och äng var procentuellt störst i jämförelse med de övriga östgötastäderna (fig 130 och 131, Björklund 2003 bilaga 2, 4, 6). Detta är inte förvånande med tanke på stadens läge i landskapet, centralt placerad i ett utpräglat jordbrukslandskap med tillgång till några av de bästa jordbruksmarkerna i Sverige.

Ägare och brukare i det historiska källmaterialet

Stadsjordarna var ett mycket viktigt inslag i den äldre staden och man kan utgå från att de var attraktiva att äga (Braudel 1982:438f; Sandström 1996). Sedan äldre tid var stadsjordarna den direkta försörjningsbasen för stadsväsendet och det som garanterade borgarnas hushållning och deras offentliga förpliktelser (Herlitz 1924:33ff, 197ff). I en nyare studie av innehavet av jord i det äldre Uppsala, visas att den fördelades tydligt mellan två kategorier. Dels fanns det ett fåtal personer med stora innehav, dels ett större antal personer med ett litet innehav (Björklund 2008:103f). Det är mycket troligt att den förra kategorin bestod av framträdande näringsidkare, och att den senare kategorin bestod av personer, som erhållit eller skaffat mindre jordlotter som ett sätt att trygga försörjningen.

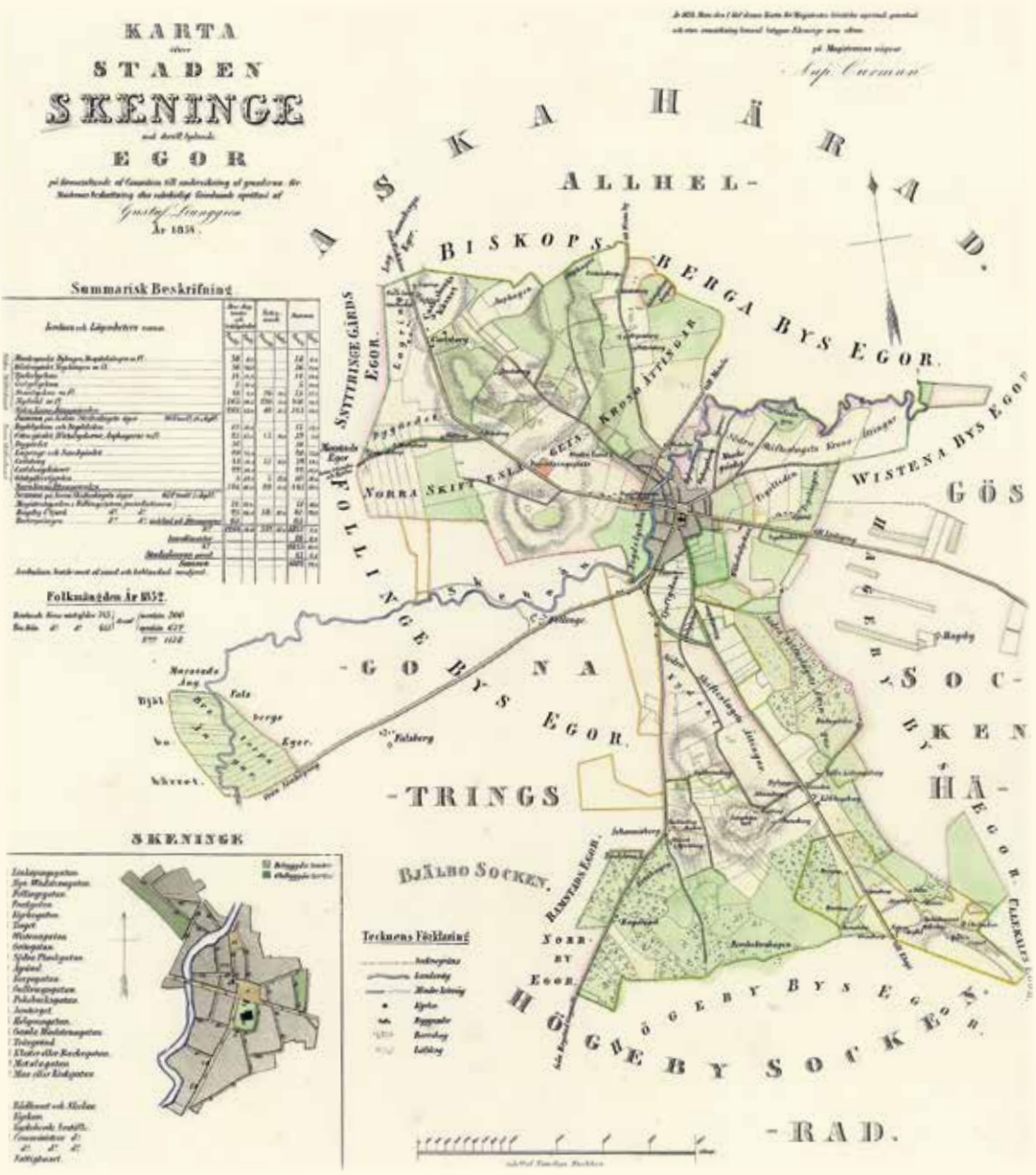

Fig 131. Skänninge och stadsjordarna ur Ljunggrens atlas från 1854. Stadsjordarna uppgick då till cirka 1840 tunnland (cirka 900 hektar). Av detta brukades cirka 1280 tunnland (cirka 630 hektar) som åker och äng medan cirka 560 tunnland (275 hektar) var skogs- och betesmark (Björklund 2003, bilaga 6). Lägg märke till att stadsjordarna delvis var bebyggda vid slutet av 1800-talet. Vid omfattande rättsprocesser i slutet av 1800-talet drogs bland annat Valltorp, Västra Lund, Gripenberg, Jakobsborg, Katrineberg och Munkgärdet tillbaka till staden. Lantmäteristyrelsens arkiv, akt Lj-76, copyright Lantmäteriet.

Jordeboken år 1849

Vid 1800-talets mitt uppgick stadsjordarnas areal till cirka 1840 tunnland (cirka 900 hektar). I källorna möter man ett antal olika jordnaturer. Jordeboken för år 1849 redovisar en mindre del som arv- och egenjord, det vill säga privatägd jord, cirka 83 tunnland åker och 32 tunnland äng, det vill säga 115 tunnland totalt. Begreppet arv och eget brukar förknippas med Kungl Maj:ts gods, och förvillar därför när det är frågan om arv och egen i betydelsen någons, vem som helst, privata egendom. Att ovan nämnda jord var den enskildes privategendom, och inte något annat, visar en rad exempel utöver denna källa.

Vad det gäller andra jordnaturer, krono-, stads-, frälse- eller kyrkojord är det ofta oklart huruvida någon ägde jorden eller arrenderade den, genom att termer som ’possessorer’ eller

'innehavare' används. Problemet hänger även samman med att man ofta behöll namnet på den äldre jordnaturen, även efter en förändring. I 1849 års jordebok redovisas till exempel frälsejorden för sig, trots att det uttryckligen heter att staden köpt den redan år 1681. Antingen ägde eller arrenderade privatpersoner jorden, vilken även kunde innehas som avlöningsjord av någon med offentlig funktion, till exempel borgmästaren i staden. Det kan därför inte göras någon skillnad mellan ägare respektive brukare.

Förutom ett fåtal dominerande personer, upptar jordeboken ett stort antal enskilda personer med små lotter, såväl boende utanför staden, som Anders Jonsson i Axstagatan eller rusthållaren Carl Persson i Ljuna, som stadsborna mamsell Berger eller stadsbetjänten Schenling. Att även personer utom staden ägde delar av stadsjordarna är naturligt, då det sedan 1810 var vars och ens rätt att besitta jord, av vilken natur som helst.

1683 års tomtrannsakningar

Tidigare hade stadsjordarna juridiskt sett varit förbehållen stadsborna och utifrån 1683 års tomtrannsakning[1] stod också enbart stadsbor för innehavet av jorden, vilket alltså är en viktig skillnad mot 1849. Innehavets fördelning var däremot, liksom 1849, bred men ojämn. Bortsett från kyrkoherden, som innehade ett stort stycke åkermark av stadsjordarna (men varav cirka 2/3 utgjordes av ämbetsjord) dominerade stadens rådsmedlemmar. Rådmannen Lars Andersson Törner ägde mest tillsammans med sina ämbetsbröder Jöns Larsson Rant och Jöns Nyman. Den sistnämnde besatt cirka 27 tunnland, vilket var det då tredje största jordinnehavet, medan var och en av omkring 30 personer (hushåll) innehade 5 tunnland eller mindre. Kronofogden Magnus Jönsson (Hane) tillhörde även han de största jordägarna 1683 med cirka 21 tunnland. En större part av dessa hade han inhandlat av borgaren och lantbrukaren Erik Jonsson († 1657), en av de dominerande innehavarna av stadsjord generationen tidigare. Erik Jonsson hade även genom arv och köp förvärvat minst 19 tunnland av Vadstenas stadsjordar, där han understundom verkade som borgare. I Vadstena ärvdes hans jord av hans mågar, båda rådmän i Vadstena (SA 20:7f, 20:28f; SA Litt A; Westling 2002:104). Erik Jonsson förekommer även som ägare på den äldsta bevarade kartan från 1638. Även här visar ägaruppgifterna på en bred, men ojämn, spridning. Storleken mäts ömsom i utsäde och ömsom i areal och ibland nämns inte storleken alls. Det största jordägandet låg även här samlat hos det ledande skiktet bland borgerskapet. Borgmästarna Anders Jönsson (1621-1649) och Peder Jönsson (1612–1650) förekommer som ägare av elva jordar.

Intressant är arvets betydelse för transfereringen av ett samlat jordinnehav, något som kan hänföras till regelverkets krav på att jorden skulle stanna i stadsbornas händer. Till år 1845 ärvde döttrar lika mycket som söner enligt stadslagen, men enligt landslagen var fördelningen son 2/3 och dotter 1/3 (Magnus Erikssons Stadslag: XLIX, 65f). Rådmannen Jöns Nyman ovan, hade ärvt sin svärfar borgmästaren Olof Håkansson, och denne hade i sin tur arvskopplingar bakåt i tiden till borgmästaren Olof Skåning, representant för Skänninge på Västerås riksdag 1527 (Kjellberg 1970:166). Olof Håkanssons svärfar, landsprofossen Erik Nordanväder var en av arvingarna till en Mårten Skåning, och källorna vittnar om arvsrelationen (Westling 2002:107f; Sandbergska samlingen 11712ff; 11736 + SA litt F).

[1] Ett fint källmaterial, vad angår ägandet och brukandet av jordar och tomter under förindustriell tid är jordrannsaknings-protokollen från 1683. De tillkom genom reduktionskommissionens rannsakningar efter frälsejord, och redovisar relativt ingående stadsjordarna och tomterna med avseende på storlek, ägande och fördelningen mellan olika jordnaturer (Riksarkivet, Sandbergska samlingen). Även äldre förhållanden framkommer genom ett digert bilage-material i form av avskrifter av köpehandlingar och dylikt, varav de äldsta uppgifterna i Skänninge troligen är från 1310 (Riksarkivet, Kammararkivet, Städers akter 20:106, egen paginering). redovisar ca 616 tunnor utsäde, som redovisas i tunnor och fjärdingar. Det är följaktligen ca 1230 (tl) som rannsakningen meddelar och fördelningen mellan de olika jordnaturerna framgår av nedanstående diagram.

De medeltida breven och 1543 års landskapshandlingar

Från borgmästare Olof Skånings tid finns den tidigaste samlade redovisningen av Skänninges ägor från 1543 i landskapshandlingarna, alltså strax innan Skänninge blev nedlagd som stad. Stadsjordarna bestod då av cirka 609 tunnland åker och ängsmark om cirka 232 lass hö (Forsell 1869). Hur den fördelade sig beträffande innehavet, kan man endast få strödda upplysningar om. Materialet är alltför fragmentariskt för att man ska kunna klarlägga hur jordar kommit i någons besittning. Ofta handlar de medeltida breven om transaktioner mellan stadsborna och vittnar då ibland om att privatägd stadsjord fanns mycket tidigt. Ett exempel är arvsskiftet efter Elsebe, Avalds änka, i oktober 1354, vilket bland annat innefattade två åkrar i Fastelyckan och en åker norr om dominikankonventet. Ett annat exempel är skänningebon Hartlev Bolks försäljning av jord i Klosterlyckan, som skänningebon Henneke Svärdslipare tidigare hade ägt, till biskop Nils i Linköping i februari 1387 (SDHK 13245).

Ett intressant exempel på ett arv rör översten (sedermera generalmajoren) Johan von Fitinghoffs (Witinghoff etc) stadsjordar söder om stadskärnan, ”Trollebordet”, vilka såldes 1669 till skänningeborgarna Tomas Sandersson och Per Tomasson för 466 daler silvermynt, vilket var ett betydande belopp (SA 20:229f). Det är möjligt att Fitinghoff ärvt jordarna efter storjordägaren Arvid Trolle († 1505), som var morfar till von Fitinghoffs första svärfar, ståthållaren Erik Ryning, trots att inte några jordar vid Skänninge finns redovisade i Arvid Trolles jordbok från 1498 (Elgenstiernas ättartal; Historiska Handlingar del 31). Det är alltså frågan om personer som inte var borgare, eller bosatta i Skänninge, men som ägde delar av den.

Ett annat samlat innehav av jordar och stadsgårdar såldes 1673 av fru Brita Rutencrantz, vilket hon ärvt efter sin moster, Botilda Måneskӧld af Seglinge. Botilda Måneskölds andre make Erik Geete skrevs till Svistad i Össebygarns socken i Roslagen och till Näs i Adelövs socken i Jönköpings län. Inte desto mindre ägde paret jord i bland annat Fornåsa, Fornåsa socken, i Tegneby, Älvestads socken och i Vimne, Veta socken, samtliga i närheten av Skänninge. Dessa jordar hade tidigare tillhört Botilda Måneskölds farbror Johan Carlsson Måneskӧld († 1613), som erhållit dem efter sin svärfar Isak Nilsson (Banér) († 1589). Det ligger därför nära till hands att tänka sig samma arvsgång även för Skänningejorden (SA20, 167f; Almquist Frälsegodsen 3:1-2; Elgenstiernas ättartal). Bakgrunden till Isak Nilssons (Banér) beskrivna ägande av jord i västra Östergötland går inte att reda ut, men hans farmor, Brita Arentsdotter, var dotter till riddaren Arent Bengtsson (Ulv) som 1456 skänkte jord i Fallsberg i Allhelgona socken, strax intill Skänninge, till stadens systrakonvent. Han tillhörde en gren av Folkungaätten som härstammade från jarlen Karl döve (SDHK 2678; Äldre svenska frälsesläkter).

Här finns alltså exempel på arvskedjor, där ägandeförhållandena under senare tid inte hänger ihop med köp eller byten av lokalt verksamma personer. Istället förklaras de av tidigare arv som, av allt att döma, härrör från en tid då Skänninge var en attraktiv ort för framträdande personer som inte hörde till stadens borgerskap eller befolkning. Samma fenomen hittar man även i till exempel Vadstena, som liksom Skänninge minskade i nationell betydelse efter medeltiden (Söderström 2000:179f).

Sammanfattningsvis kan vi utifrån det skriftliga källmaterialet konstatera att stadsjordarna under den tid då det går att få en hygglig överblick, var fördelad mellan två typer av ägargrupper, helt i linje med Annika Björklunds ovan nämnda resultat rörande Uppsala. Den ena gruppen var liten, där var och en hade ett relativt stort innehav och den andra gruppen bestod av ett större antal personer där var och en disponerade en mindre lott. De

innehavare som hade stora markinnehav kan återfinnas framför allt i stadens råd. Efter 1810, då äganderätten liberaliserades, finner man exempel på nya grupper av innehavare. För äldre tid går det att konstatera intressanta familjekretsar som genom stadens rang haft intressen i att äga stadsjordar i Skänninge, framför allt under 1200- och 1300-talen. Det förefaller som att stadsjordarna varit mycket attraktiva att äga. Att jord var det verkligt viktiga kapitalet under förindustriell tid är välkänt, vilket inte minst måste ha gällt för Skänninges bördiga jordar.

Arkeologiska undersökningar på stadsjordarna

Skänninge är idag en liten stad där förhållandevis stora delar av den äldre stadsjorden fortfarande brukas som åkermark. De sandiga jordarna innebär dessutom att spåren efter årder- och spadbruk samt dikning är ovanligt tydliga. Kort sagt – det finns osedvanligt goda förutsättningar att studera äldre markanvändning i staden med arkeologiska metoder.

Ett antal, både större och mindre, undersökningar har de senaste åren utförts inom områden som enligt det äldre kartmaterialet var Skänninges stadsjordar. Undersökningarna har utförts såväl i stadens södra som norra delar och i den följande texten används de benämningar som återfinns i det äldsta kartmaterialet (fig 130):

- Klostergärdet vid platsen för S:t Martins konvent.
- Vårfrulyckan sydost om Vårfrukyrkan.
- Munkgärdet vid platsen för S:t Olofs konvent.

Fig 132. Maria Petersson och Britt Ajneborn undersöker ett dike från 1200-talet på Klostergärdet. I botten av diket syns distinkta halvmåneformade märken, som visar att diket grävts med en järnskodd spade. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Metod- och dateringsproblematik

Eftersom odlingslämningar inte tidigare har varit självklara undersökningsobjekt inom stadsarkeologin, var det heller inte givet vilka metoder som skulle tillämpas i fältarbetet. Lämningstypen befinner sig även arkeologiskt och metodiskt på gränsen mellan land och stad. Vi valde därför att utveckla en delvis ny metod, med inspiration från de agrarhistoriska metoder som utvecklats under 1990-talet och framåt i Östergötland (Petersson 2009). Dessa metoder kombinerades sedan med gängse stadsarkeologiska metoder. Vi har arbetat med ett långt tidsperspektiv, från tidig medeltid till modern tid, med vida periodindelningar för att försöka förstå dessa ofta tämligen oföränderliga strukturer. Som grund för dateringarna har framför allt stratigrafiska relationer och rumsliga samband använts. I enstaka fall har dessutom ^{14}C-analyser och föremålsdateringar använts. Odlingslämningar är överlag svåra att datera och dateringsramarna blir därför vida. Eftersom helt låsta kontexter är ovanliga i det här sammanhanget så är absolut datering ett problem. Föremål förflyttas, på grund av odlingen, dessutom både uppåt och nedåt i odlingslagren. Vid studiet av odlingslämningar måste man därför fokusera på de större tendenserna.

De historiska kartorna har haft en betydande roll för tolkningsarbetet. Spår av äldre strukturer kan finnas kvar på kartorna och en jämförelse mellan det arkeologiska materialet och kartorna kan bidra till tolkningen av ett större område än det som utgrävningen omfattat. I detta sammanhang är det viktigt att poängtera att kartorna i huvudsak återger ett tidsskede, och är framställda i ett särskilt syfte, medan de arkeologiska lämningarna oftast har ett mycket större tidsdjup.

Klostergärdet – från storgård till stadsjord

De undersökta områdena av Klostergärdet låg strax norr om Skenaån, i närheten av platsen för S:t Martins konvent (fig 130 och 134). Här undersöktes odlingslämningar med en äldsta datering till tidig medeltid och området har sedan dess använts som åkermark fram till idag (Hedvall 2002b; Bergqvist 2007; 2009a). Från medeltidens slut finns det uppgifter om att marken, som tillhört S:t Martins konvent, drogs in till kronan. Ägorna var då omfattande och bestod av 141 tunnland åker, samt ängsmark som gav 40 lass hö (Kjellberg 1970:171). Vilken del av marken som tillhört klostret går inte att uttala sig om i förhållande till den äldsta kartan (LSA D98-1:d7:1-3 10), däremot indikerar namnet Klostergärdet att detta ägdes av konventet vid medeltidens slut.

Storgårdens åkermark

De äldsta spåren efter odling var en mindre tidigmedeltida åker (Bergqvist 2009a). Senast vid 1200-talets början genomfördes en genomgripande förändring i området. Ett antal diken anlades som begränsade den nya åkermarken. Dikena grävdes i ett närmast rätvinkligt system i förhållande till den befintliga bebyggelsen och Motalagatans äldre sträckning. Resultaten talar för att dikena anlades senare än bebyggelsen, men också att bebyggelsen och åkermarken har varit i bruk delvis samtidigt (fig 134).

Hela åkermarkens omfattning kan uppskattats till ungefär 6000 m^2, och den har varit uppdelad i åtminstone två någorlunda jämstora delar. Detta antyder att åkermarken har haft olika brukare, och en försiktig tolkning av detta kan vara att indelningen skedde i samband med att storgårdens drift lades om till att brukas av landbor. Dikena har grävts om i omgångar och i botten av dem syntes tydliga spår efter spadgrävning. Dessa var mycket distinkta och har därför tolkats som spår efter grävning med en järnskodd spade (fig 132, Bergqvist 2009a). Det är intressant att notera att det inte fanns årderspår som var

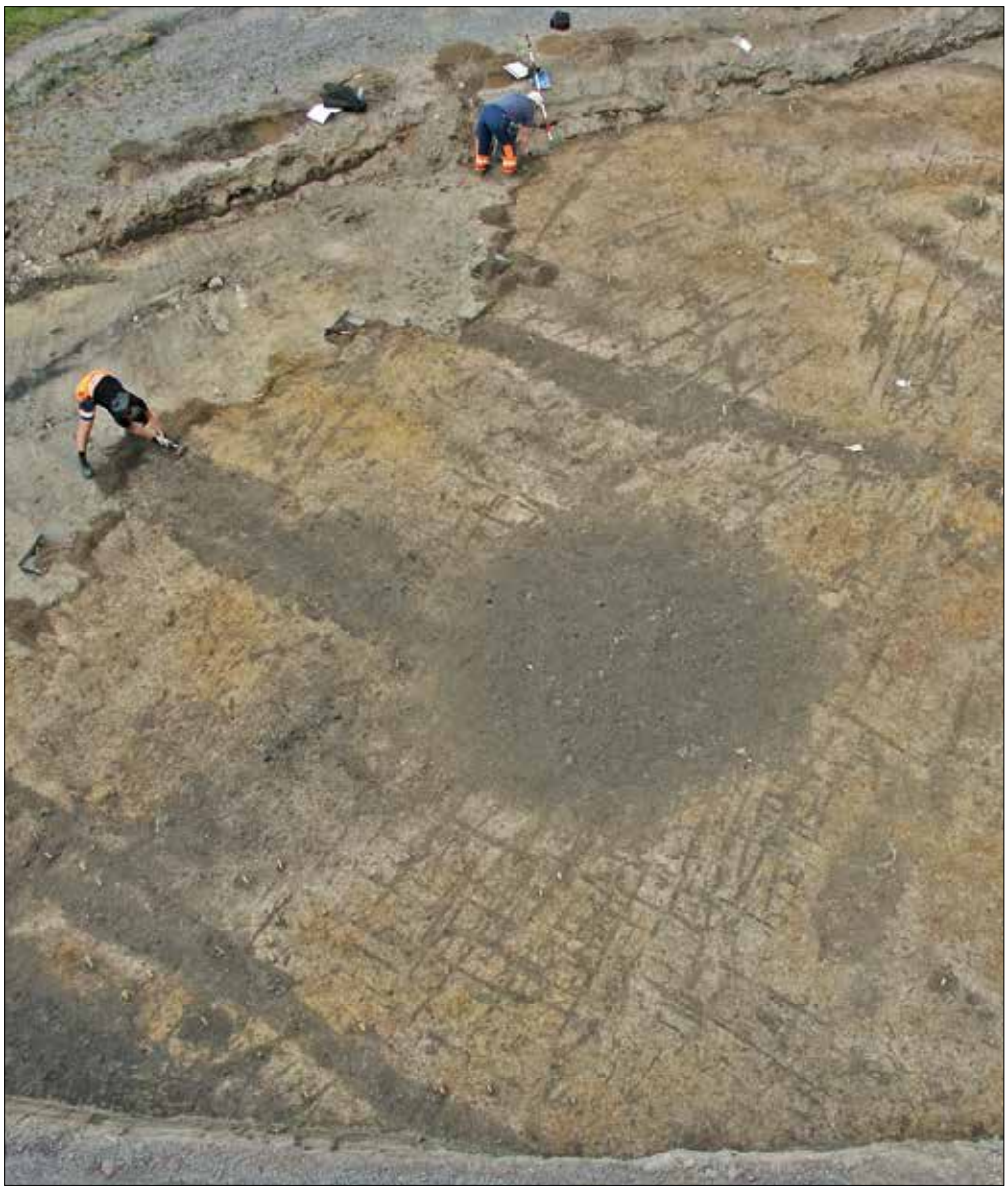

Fig 133. På bilden syns flera generationer årderspår som överlagrar tidigmedeltida tomtdiken och en brunn på Klostergärdet. FOTO RAÄ, UV ÖST.

äldre än dikena, med undantag för den ovan nämnda äldre åkerytan. Detta tyder på att åkermarken inte bara strukturerades om, utan även ökade arealmässigt i början av 1200-talet.

Under medeltiden verkar bruket med grävda diken i åkermarken främst ha varit allmänt i östra Mellansverige, där dikesgrävningen också regleras i olika lagar från 1200-talet (Myrdal 1999:50f). Det har sedan länge pågått en diskussion om hur diken ska tolkas. Har de fungerat som dränering eller som gränsmarkeringar? Den senare förklaringen har varit dominerande sedan mitten av 1990-talet i arkeologiska sammanhang. Diken har undersökts i en rad skilda miljöer, de har grävts för att fungera som tomtgränser i städerna, kring kyrkogårdar och i landsbygdens byar. Företeelsen att strukturera och planlägga landskapet med olika diken som gränsmarkeringar verkar framförallt ta sin början i tidig medeltid (Carelli 2001:43ff; Jönsson & Kockum 2005; Heimer 2009).

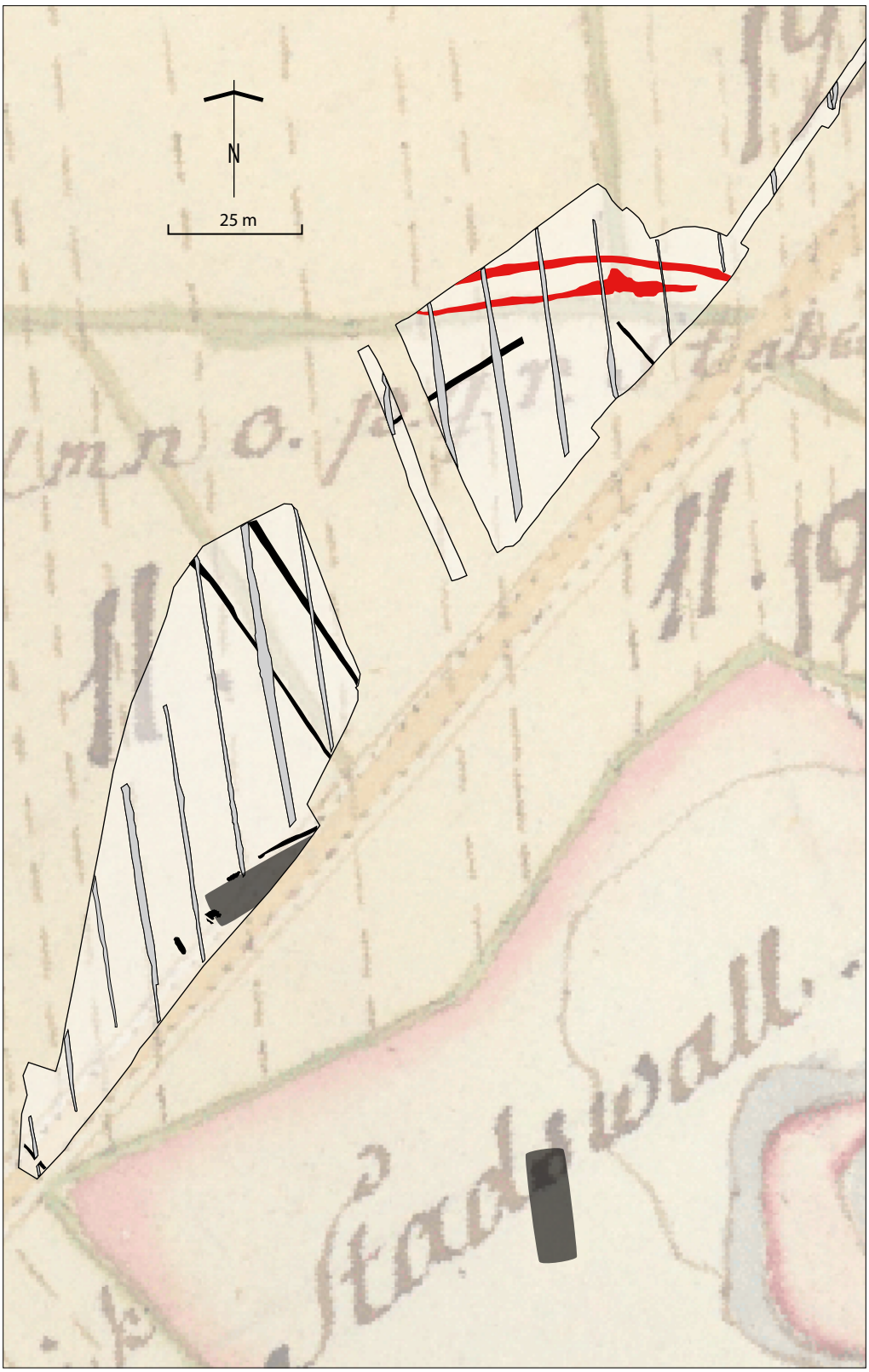

Fig 134. Plan över undersökningarna på Klostergärdet med storskifteskartan från år 1776 i bakgrunden. På planen syns undersökta byggnader och åkerdiken från tidig medeltid, markerat med mörkgrå och svart färg. De yngre undersökta dikena sammanfaller i stort sett med de diken som planerades vid storskiftet. De röda dikena avgränsade och dränerade åkermarken från sen medeltid och framåt. Lantmäteristyrelsens arkiv akt D98-1:6, copyright Lantmäteriet. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

De äldsta dikena på Klostergärdet har sannolikt inte fungerat i dränerande syfte i någon nämnvärd omfattning. De följer inte den ursprungliga topografin, och vid avvägning av dikenas bottennivåer visade sig lutningen vara i stort sett obefintlig. Det är därför rimligt att tolka de äldsta dikenas huvudsakliga funktion som gränsmarkeringar. Det är först senare under medeltiden som ett par diken även har haft en dränerande funktion (Hedvall 2002b; Bergqvist 2009a)

Förändring vid slutet av 1200-talet

Någon gång under 1200-talet förändrades markanvändningen inom det undersökta området. Ett äldre hantverksområde i väster, som var indelat i mindre tomter, övergavs och togs i stället i bruk som åkermark (fig 133). Årderspåren här bildade ett tydligt rutmönster, vilket skiljer dem från de årderspår som kan knytas till de äldsta dikena. Där löpte årderspåren i stort sett parallellt med dikenas längdriktning (Bergqvist 2009a). Utökningen av åkermarken arealmässigt kan sannolikt sättas samman med konventets etablering vid slutet av 1200-talet. Hela det undersökta området brukades så småningom som åker. Flera av de äldsta dikena som begränsade åkermarken verkar ha varit i bruk under en lång tidsperiod, åtminstone genom hela medeltiden. Ett av dikena var fortfarande i bruk när storskifteskartan över området upprättades år 1776.

Storskiftet

Nästa stora förändring, som kan ses både i det arkeologiska materialet och i kartmaterialet, skedde i samband med storskiftet på 1770-talet. Då grävdes diken som delade in åkermarken i långsmala tegar, med en riktning som skiljde sig cirka 40 grader i förhållande till de äldre begränsningarna (fig 134). Tegarna fick en bredd på mellan 7,5–11 meter (Bergqvist 2009a). På storskifteskartan från 1776 kan vi se att de har varit upp till 150 meter långa (LSA D98-1:6). Vid en jämförelse med kartan och det arkeologiska materialet kan vi konstatera att åkermarken varit indelat i fler tegar än de som markerats på kartan. Längs med ett par av dikena fanns plogspår, lämningar som skiljde sig väsentligt från de äldre årderspåren. Det verkar alltså som att åkermarken brukades med plog först vid slutet av 1700-talet (Bergqvist 2009a).

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Klostergärdet har brukats som åker i minst 800 år. Under denna långa tidsperiod har en rad olika förändringar skett beträffande brukningsmetoder, åkerarealer, brukare och ägare. Stadsjordarna, som de återges i den äldsta kartan från 1638 (LSA D98-1:d7:1-3 10), har sitt ursprung i den tidigmedeltida storgårdens åkermark. Gårdens åkermark avgränsades med diken vid början av 1200-talet samtidigt som åkerarealen ökade. Det är mest sannolikt att åkrarna då kom att brukas av landbor som var knutna till storgården. Med största sannolikhet donerades sedan marken till S:t Martins konvent vid 1200-talets slut, samtidigt som åkermarken utökades. Det är oklart om Klostergärdet räknades som stadsjord under medeltiden och det är också svårt att ha en uppfattning om vilka som brukade jorden. Möjligen arrenderade konventet ut åkermarken till stadsbor, ett annat alternativ kan vara att konventet hade egna landbor som brukade den. Vid mitten av 1500-talet drogs marken in till kronan, som i sin tur arrenderade ut den till stadsborna. Det är intressant att denna genomgripande förändring i ägandet inte har lämnat några spår i det arkeologiska materialet. De tydligaste förändringarna kan dateras till 1200-talet, respektive 1700-talets slut, när två helt olika indelningar av åkermarken genomfördes med grävda diken som gränsmarkeringar. Åkermarken verkar ha brukats med årder, åtminstone fram till 1700-talets slut, ett resultat som stämmer väl överrens med den allmänna uppfattningen om att plogen infördes sent i Östergötland (Myrdal 1999:51ff).

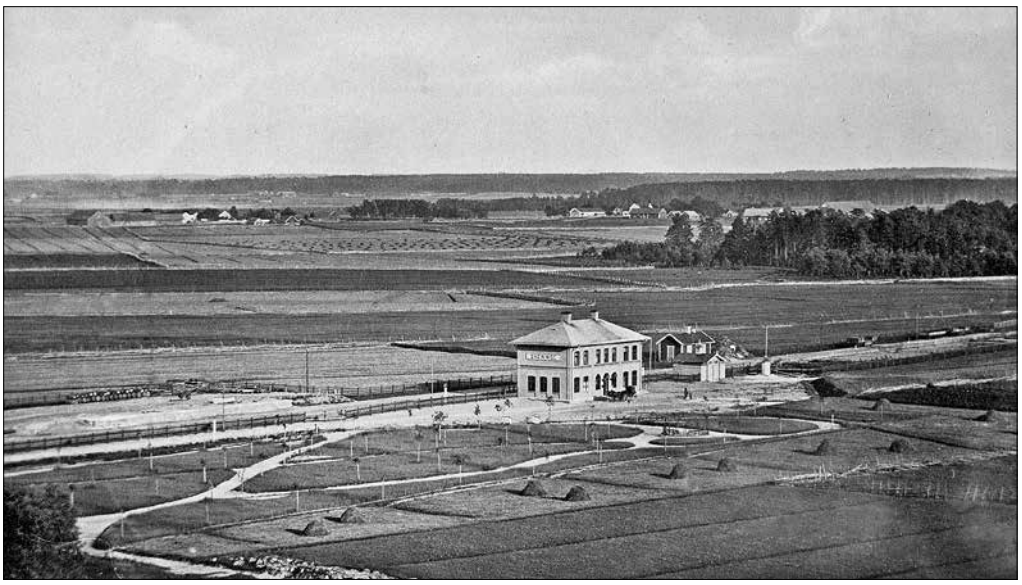

Fig 135. Fotografi från år 1880 som visar det då nybyggda stationshuset och åkrarna som fortfarande omgärdade byggnaden. Den stora stenhögen i bildens nedre kant, kan härröra från Helgeandsgården. Det är möjligt att stenarna kommit fram då området tagits i bruk som åkermark eller då Järnvägsparken och bebyggelsen däromkring anlades. I äldre kartmaterial omnämns området som Murhagen och Murgatan löper än i dag fram till denna plats (se även fig 76). FOTO S:TA INGRIDS GILLES FOTOARKIV.

Vårfrulyckan – mer privata intressen?

På stadsjorden sydost om den medeltida stadskärnan har tre större arkeologiska undersökningar utförts inom Skänningeprojektet (Stibéus 2008; Karlsson m fl 2009; Lindberg 2009). Sedan slutet av 1800-talet är det undersökta området en del av stationsområdet och Järnvägsparken.

Undersökningarna har utförts på den del av stadsjordarna som hade störst andel arv- och egen jord, det vill säga jord som har varit privatägd. På 1638 års karta kallas gärdet för Vårfrulyckan och innefattade då såväl krono- som frälse- och arv och egenjord (LSA D98-1:d 7:1-3 10). De arkeologiska undersökningarna har berört kronojord (nr 18 på 1638 års karta) och arv- och egenjord (nr 20) (fig 130). Sannolikt har de åkrar som på 1638 års karta betecknas som kronojord dragits in till kronan i samband med reformationen.

Vårfrulyckan har medeltida ursprung och nämns i ett diplom redan i början av 1400-talet (SDHK 16045). Ett annat diplom från mitten av 1400-talet behandlar försäljningen av en åker i Vårfrulyckan (SDHK 27333), vilket visar att delar av jorden varit privatägd även under medeltiden. Närheten till Vårfrukyrkan och namnet på gärdet kan antyda att marken under medeltiden på något vis har haft en koppling till kyrkan som uppfördes omkring år 1300.

Den äldsta odlingen

De sammanvägda resultaten av undersökningarna tyder på att odlingen på Vårfrulyckan troligen inleddes först vid slutet av 1200-talet, eller början av 1300-talet, det vill säga senare än odlingen norr om staden. Från en av undersökningarna finns visserligen fynd av äldre svartgods, mestadels östersjökeramik, vilket tyder på en närvaro här under tidig medeltid (Karlsson m fl 2009; Roslund 2007). Keramiken kan vara ett resultat av utgödsling men det finns inga konkreta lämningar eller annat daterande material som visar att området har odlats under denna period. Fyndmaterialet var generellt sett begränsat, vilket även iakttagits vid undersökningar av liknande lager i Linköping (Björkhager m fl 2003:85ff).

Generellt sett har de äldre föremålen som påträffades i samband med underökningarna en tyngdpunkt i dateringar från slutet av 1200-talet till början av 1500-talet. Det finns även några ^{14}C-dateringar som stärker antagandet att odlingen inleddes senare här än på Klostergärdet. I ett av undersökningsområdena daterades en ansamling röjningssten till 1280–1400 e Kr. Denna röjning kan ha gjorts i samband med att området togs i anspråk för odling. Från samma område finns dessutom en datering till 1220–1390 e Kr av ett djurben, från en kontext som tolkats som stratigrafiskt äldre än den äldsta odlingen (Stibéus 2008).

I närheten av den bebyggda delen av staden fanns ett stort dike som har varit föremål för flera olika tolkningar. Vi tolkar diket som att det utgjort en del av områdets agrara historia. Diket sluttade något åt sydväst och kan ha fungerat såväl som avrinningsdike som gränsmarkering. En datering av ben från bottenfyllningen gav 1310–1450 e Kr. och visar att det i alla fall varit i bruk under denna period (Karlsson m fl 2009). Diket följde samma riktning som gränsen mot det bebyggda stadsrummet på den äldsta kartan och kan eventuellt ha anlagts i relation till detta (LSA D98-1:d7:1-3 10).

Liksom på Klostergärdet har den äldsta odlingen lämnat ett rutmönster av årderspår (fig 136). Bland årderspåren kan det dölja sig en lång tids brukande som tidsmässigt inte kan särskiljas. Däremot kunde vissa stratigrafiska iakttagelser göras och på de ytor där det fanns årderspår och hägnader var det uppenbart att hägnaderna som följer markeringarna på storskifteskartan från år 1779 var yngre än årderspåren (Stibéus 2008; Lindberg 2009).

Till skillnad från området på Klostergärdet, där större ytor har undersökts, kan vi inte se några tydliga gränsmarkeringar av mindre tegar i Vårfrulyckan under den äldsta perioden. Antingen har jorden på dessa åkrar inte varit indelad, eller så har tegarna varit markerade på annat vis, till exempel med en smal gräsvall (jfr Sporrong 1997:30). Möjligheten finns också att åkrarna varit större än undersökningsområdet och att gränserna därför finns utanför detta. Utan tydliga gränser blir åkrarnas storlek hypotetiska. Årderspåren var bäst bevarade inom två områden som var cirka 18x11 meter respektive 10x16 meter stora. Vi kan rimligen anta att det fanns årderspår även under en kvarlämnad körväg, vilket i så fall skulle ge en tegstorlek på minst 31x16 meter, det vill säga cirka 500 m^2 (Lindberg 2009).

Fig 136. Exempel på hur spåren efter brukandet med årder kunde se ut vid undersökningarna i Vårfrulyckan. FOTO RAÄ, UV ÖST.

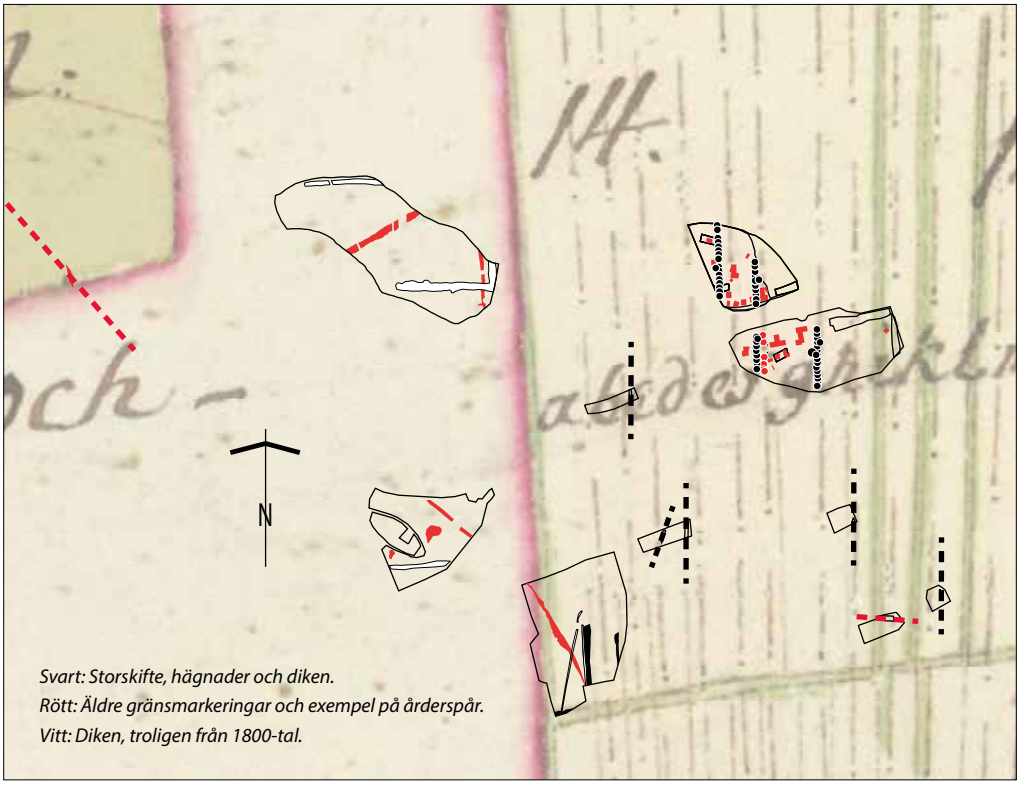

Fig 137. Plan över undersökningarna i Vårfrulyckan där diken och hägnader markerats. I bakgrunden syns storskifteskartan från år 1779. Lantmäteristyrelsens arkiv akt D98-1:7, copyright Lantmäteriet.
GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

Förändringar före storskiftet

Efter den äldsta odlingen, men före 1700-talets storskifte, skedde någon form av förändring i de undersökta områdena i Vårfrulyckan. I västra delen läggs ett par diken igen och i öster konstruerades en hägnad.

I ett av undersökningsområdena kan vi se att två av dikena har lagts igen före storskiftet (Stibéus 2008; Karlsson m fl 2009). Den förändring vi historiskt känner till som skulle kunna påverka ägoförhållandena är reformationen i mitten av 1500-talet. Denna bör dock bara ha berört de kyrkliga institutionernas jordägande. Det västra gärdet, nr 20, som dikena funnits inom, är åtminstone på 1638 års karta redovisat som arv- och egenjord.

Öster om stationsbyggnaden undersöktes en gärdesgård, som skiljde sig i utförande från de yngre hägnaderna som hörde samman med storskiftet (Lindberg 2009). Hägnaden kan ha ingått i ett tegskifte tillsammans med diken utritade på storskifteskartan och som sannolikt fanns där innan storskiftet genomfördes. På storskifteskartan kan också svaga streck anas i nord-sydlig riktning som eventuellt skulle kunna vara en markering av en äldre indelning (LSA D98-1:7, fig 137).

En tolkning som har förts fram rörande Linköpings stadsjordar är att hägnaderna kan höra samman med att marken brukades i tvåsäde. För att kunna alternera mellan odling och bete krävdes omfattande hägnadssystem (Borna-Ahlqvist & Tollin 1994:70). I de södra delarna av undersökningsområdet i Vårfrulyckan fanns våtmarksliknande lager, vilket antyder att området har varit fuktigare och nyttjats som betesmark. Makrofossilanalysen gav dock, på grund av ett starkt nedbrutet material, endast svaga indikationer på närvaro av betande djur (Heimdahl 2009c).

De stora skiftena

Liksom på Klostergärdet skedde nästa större förändring när kronojorden i Vårfrulyckan storskiftades 1779. Vi kan genom de arkeologiska undersökningarna konstatera att gränsmarkeringarna som följer storskiftesindelningen antingen har utgjorts av diken eller hägnader (LSA D98-1:7). Gärdesgårdarna sammanfaller med gränserna på storskifteskartan från 1779 och i enlighet med storskiftets principer är det skillnad på tegarnas bredd, här 8,5 respektive 14 meter breda (Wennström 2006; Stibéus 2008; Lindberg 2009). Att gränserna markerats med hägnader tyder på att marken även nyttjats för bete. Arv och egenjorden, som ägdes av enskilda personer, storskiftades inte.

På 1800-talet förändrades ägandet återigen, i samband med laga skiftet år 1830. Till skillnad från storskiftet genomfördes detta på all mark i Skänninge. Tre diken inom det sydvästra undersökningsområdet, på det som beskrivs som arv- och egenjord, sammanfaller ganska väl med befintliga gränsmarkeringar som redovisas på laga skifteskartan från 1834 (Stibéus 2008; Karlsson m fl 2009; LM 05-skä-24).

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att undersökningarna visar att odlingen på Vårfrulyckan sannolikt etablerades vid slutet av 1200-talet, eller början av 1300-talet. Området verkar alltså ha tagits i bruk för odling senare än den undersökta åkermarken på Klostergärdet. Vi har inte hittat några tydliga indikationer på att den äldsta åkermarken i Vårfrulyckan har varit indelad som åkermarken norr om staden.

De äldre dikena verkar ha lagts igen redan innan storskiftet i slutet av 1700-talet. Det är dock oklart om dessa diken har samma ursprungliga ålder och om igenläggningen skett samtidigt. Eventuellt kan detta kopplas samman med att jorden i Vårfrulyckan delvis var privatägd senast från 1400-talet och framåt och att gränserna därför förändrats. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att det fortfarande är små ytor av stadsjordarna som undersökts arkeologiskt och att det därför är svårt att dra säkra slutsatser.

Vad odlades på stadens jordar?

Genom våra undersökningar står det klart att delar av stadsjordarna har brukats sedan tidig medeltid. Frågan är vad som har odlats här och hur de medeltida fynden av säd och baljväxter skall tolkas? Det analyserade växtmaterialet består nästan uteslutande av bränt material och visar därmed vad som konsumerats och inte säkert vad som odlats.

Det bäst daterade makrofossilmaterialet finns från undersökningarna i Munkgärdet, norr om S:t Olofs konvent. Där fanns rester av enklare ugnar från 1200- och 1300-talen med ett omfattande makrofossilmaterial, som innehöll stora mängder brända sädeskorn och enstaka baljväxter men även djurben. Sammantaget indikerar detta att ugnarna använts

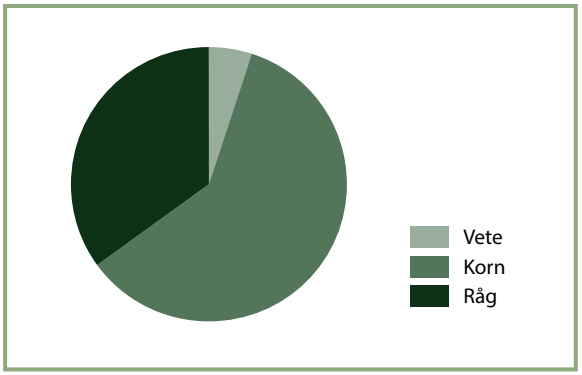

Fig 138. Med utgångspunkt i arkeologiskt och skriftligt källmaterial finns uppgifter om vad som tidigare odlades i östra Mellansverige. Under yngre järnålder utgjorde andelen vete 10%, korn 80%, råg förekom endast i enstaka procent och havre något mer.
Under medeltidens lopp ersatte rågen efter hand både vete och korn. Diagrammet visar hur fördelningen kan ha sett ut under 1400-talet, utifrån indikationer från skriftliga källor; 5% vete, 60% korn och resten råg (Myrdal 1999:38).
GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

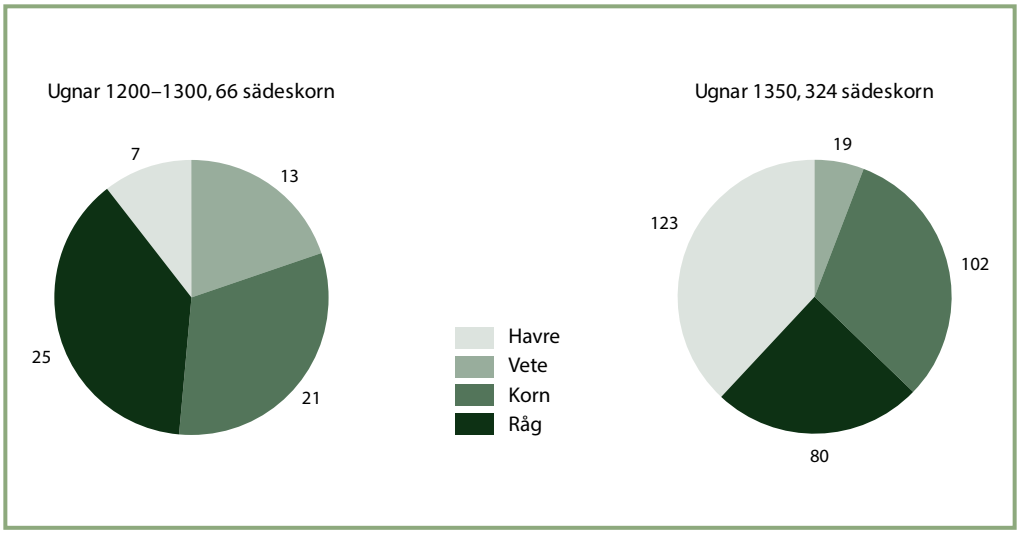

Fig 139. Förändringen i sädesslagsfördelningen i materialet från ugnarna i Munkgärdet i Skänninge. Diagrammen anger antal sädeskorn per sädesslag. Efter Heimdahl 2009b. GRAFIK HENRIK PIHL, RAÄ, UV ROT.

för någon form av matberedning (Lindberg & Stibéus 2009). Baljväxterna var få till antalet. Troligen är dessa dock starkt underrepresenterade då baljväxter lätt förstörs vid brand. Säden från ugnarna utgjordes av havre, korn, råg och vete. Kornet var främst skalkorn och vetet brödvete, sorter som är typiska för medeltiden. Det fanns också en annan typ av vete; emmer-/spelt, som kan vara importerat från Centraleuropa men det är troligare att det rör sig om äldre vetesorter som levt kvar fram i senare tid (Heimdahl 2009b). I materialet har vi kunnat se en kronologisk förändring. I de äldsta proverna fanns ganska mycket vete och mycket råg. Vid mitten av 1300-talet har andelen havre ökat kraftigt och blivit dominerande, medan andelen vete har minskat (fig 139). Huruvida detta är en faktisk kronologisk förändring, när det gäller konsumtion av olika typer av sädesslag, eller om man helt enkelt lagat annan mat i den yngre ugnen är svårt att avgöra.

Andelen vete var i det äldre materialet omkring 20%, vilket är ganska mycket i jämförelse med siffrorna som återgetts ovan. Vete var under medeltiden något av en lyxprodukt. Det har sannolikt varit nästan dubbelt så dyrt som havre; råg och korn fanns någonstans däremellan (Öye 2002:327 och där anförd litteratur). Beror den stora andelen vete på att ugnarna tillhört S:t Olofs konvent eller anläggningen på Biskopsholmen, miljöer där man kanske kan förvänta sig en mer lyxbetonad konsumtion?

Sammansättningen med en stor andel havre på 1300-talet har sin motsvarighet i lager från köket i St:Olofs konvent (se vidare Menander & Arcini i denna volym). Materialet från konventet innehöll få sädeskorn och har därför ett ganska lågt källvärde men tillsammans med resultaten från Munkgärdet kan det ändå vara intressant. Frågan är dock om detta är säd som odlats på jordarna runt Skänninge? Havre anses till exempel generellt sett ha odlats framför allt på Västkusten (Myrdal 1999:38f).

Det är i sammanhanget lätt att hamna i någon form av cirkelresonemang och i litteraturen hänvisas ofta till samma källor. Med det material som finns att tillgå från Skänninge för närvarnade är det inte möjligt att säga att de växter som finns i makrofossilmaterialet har odlats här. Däremot kan vi säga att det är fullt möjligt och kanske troligast, att spannmålen och baljväxterna har odlats på stadsjordarna.

Munkgärdet – stadsnära betesmark

Även den del av stadsjordarna som i kartmaterialet kallas Munkgärdet, norr om S:t Olofs konvent, har varit föremål för arkeologiska undersökningar (Lindberg & Stibéus 2009). Undersökningarna har berört områden som enligt äldre kartmaterial dels använts som åkermark, dels som betesmark (fig 130).

I de västra delarna av Munkgärdet, strax norr om S:t Olofs konvent och öster om Biskopsholmen, har marken främst nyttjats för bete. Området kallas i det äldre kartmaterialet även för Dyhagen och har tidigare varit mycket fuktigare än vad det är idag. Skenaån flyter genom området och har genom åren ändrat flöde ett flertal gånger, både naturligt och med hjälp av mänsklig påverkan (se vidare Stibéus i denna volym). Delar av området har årligen översvämmats, vilket har gett näringsrika och gynnsamma förhållanden för bete.

Genom makrofossilanalys av lager från 1200-talet och framåt har vi konstaterat en förekomst av dynga, vilket indikerar bete på platsen. Provresultaten bekräftar också bilden av att det är under 1200- och 1300-tal som de mänskliga aktiviteterna är som intensivast (Heimdahl 2009b). Efter detta nyttjades området sannolikt alltmer för bete, så även under efterreformatorisk tid (Lindberg & Stibéus 2009). Flera generationer av enklare hägnader fanns i området. Dessvärre var de flesta svåra att datera. Vissa av hägnaderna har följt Skenaåns förflyttningar i landskapet.

Enligt Heimdahl kan man i Munkgärdet främst vänta sig frön från kortbetade växter; ett område med bra förutsättningar för bete så nära det bebyggda stadsområdet borde vara hårt nyttjat. I den undersökta dyngan förekom dock även högväxande ängsmarksväxter, till exempel älggräs. Heimdahl framhåller två möjliga förklaringar till det blandade materialet. Kanske har betet inte räckt till för att föda kreaturen. Man har då tvingats komplettera med slaget ängsfoder. En annan möjlighet är att djuren endast tillfälligt har hållits i området och att de slagna ängsväxterna då kommer från foder som djuren fått innan de kom till Munkgärdet (Heimdahl 2009b).

I Norge tillhörde den här typen av betes- och slåttermarker, belägna just utanför den bebyggda delen av staden, ofta kloster eller andra kyrkliga institutioner (Öye 1998:40). Om konventet eller biskopsgården varit ägare - har de då haft egna djur som betat området eller har stadsborna kunnat hyra in sina djur? Vi kan konstatera att den del av stadsjordarna som låg intill S:t Olofs konvent och Biskopsholmen, användes som betesmark redan under medeltiden. Marken har rimligen varit attraktiv men frågan är vem den tillhört och vem som har haft rätt att ha sina djur här. I historisk tid har stora delar av marken varit kronojord, vilket skulle kunna vara indragen klosterjord. Namnet Munkgärdet indikerar också en koppling till S:t Olofs konvent men de arkeologiska undersökningarna har visat att även den befästa gården, Biskopsholmen, har haft intressen i området (Lindberg & Stibéus 2009).

Trädgårdsodlingar i stadsbebyggelsen

Inom Skänningeprojektet har vi även haft möjlighet att studera stadsbornas trädgårdsodlingar i den bebyggda delen av staden. I projektet har det funnits en uttalad målsättning att, med arkeologiska och arkeobotaniska metoder samt studier av äldre kartmaterial och skriftligt källmaterial, även studera dessa delar av stadsområdet.

Genom det skriftliga källmaterialet känner vi till att det fanns trädgårdsodlingar från 1200-talet och framåt i Sverige. De skriftliga källorna som berör trädgårdsanläggningar är tämligen få, därför är de svåra att värdera. Vi kan dock sluta oss till att det, åtminstone från 1200-talet och framåt, fanns trädgårdsodlingar av olika slag. De ägdes och brukades av

män och kvinnor, i städerna och på landsbygden. Trädgårdsodlingarna har säkerligen varit ekonomiskt viktiga, men de har också anlagts av estetiska och symboliska skäl. Växterna som odlades har använts både i matlagning och inom läkekonsten, och dessutom har de bidragit med färgprakt och väldoft under sommarhalvåret. Studier av trädgårdsodling kan med andra ord belysa frågor kring ekonomi och konsumtion, hortikultur, estetik och symbolik (Lindeblad 2010 och där anförd litteratur).

Under medeltiden användes en rad olika benämningar på det som vi i dag mer allmänt kallar trädgård. I lagarna nämns fyra olika slags trädgårdsodlingar: trädgård, kålgård, örtagård och humlegård, där efterleden gård, eller 'garder', är ett fornsvenskt ord som betyder inhägnat område (Larsson 2009:53ff).

Den medeltida benämningen trädgård avsåg ett inhägnat område med frukt- och nötträd. Det verkar inte som att ordet trädgård då användes på det sätt som det görs idag, med en betydligt vidare betydelse. I kålgården odlades grönsaker, kål var under medeltiden benämningen på alla ätbara blad. Med ordet ört avses ofta en medicinalväxt och örtagårdar nämns på flera ställen i den medeltida litteraturen, med en glidning från ordets egentliga betydelse till en mer bildlig. Ibland används också kålgård och örtagård synonymt, till exempel av Vadstenamunken Peder Månsson i hans skrift "Om Bondakonst". I sin text använder han sig även av ordet gräsgård, som avser ett inhägnat område med gräs, det vill säga växter i största allmänhet (Larsson 2009:53ff).

En vanlig uppfattning har varit att kökträdgårdsodlingen introducerades via klosterordnarna i Skandinavien. Detta har emellertid ifrågasatts, exempelvis finns det uppgifter från flera av de tidiga norska städerna om trädgårdsodling före klostrens etablering (Öye 1998:23). Även kulturgeografen Clas Tollin menar att kålgårdar i huvudsak var en urban företeelse under medeltiden (Tollin 2005:308f). Detta grundar han på medeltida skriftliga belägg för kålgårdar, som i stort sett uteslutande omnämns i städerna. Frågan är dock hur detta ska tolkas. Är det verkligen rimligt att det endast fanns kålgårdar i städerna, eller kan det vara så att de som omnämns i breven i huvudsak var separata tomter, som användes enbart för kökträdgårdsodling och att man på landsbygden hade kålgården inom den bebyggda tomten?

Vad finns det då för källmaterial för Skänninges del som kan belysa trädgårdsodlingen i staden? Om vi börjar med det skriftliga källmaterialet så visar det att det fanns både kålgårdar och trädgårdar under senare delen av medeltiden. Ett exempel på detta får vi i ett brev från år 1467, som upprättades när en kvinna vid namn Margit Grotte donerade sin tomt till S:t Olofs konvent. Tomten låg vid Sprättegatan, i sydöstra delen av staden, och i brevet anges att tomten bestod av byggnader men även en trädgård, en kålgård och en brunn (Lindahl 1970b:59). Från år 1413 finns ett annat brev som omtalar att borgmästaren Harald Jönsson arrenderade två kålgårdar av S:t Olofs konvent. De anges ligga i närheten av borgmästarens gård, väster om Digra gatan, det vill säga vid Allhelgonakyrkan (SDHK 17944; SDHK 28713). Kålgårdarna ägdes alltså av S:t Olofs konvent och bröderna arrenderade ut dem för en mark penningar per år. Det är sannolikt att konventet även hade egna odlingar inom konventsområdet, men för detta finns det inga direkta belägg (se vidare Menander & Arcini i denna volym). De båda breven visar att det dels fanns trädgårdar och kålgårdar på de bebyggda tomterna men också att hela tomter, i den i övrigt bebyggda staden, användes för odling.

Även i det senare kartmaterialet finns en del information om odlingarna. I textdelen till den äldsta stadskartan från år 1713 har lantmätaren Olof Sundvall angett hur de olika tomterna användes, samt vem som ägde dem (LSA D98-1:5). Förutom de bebyggda tomterna

Fig 140. På den äldsta kartan över den bebyggda delen av staden från år 1713 har de tomter som anges som kålåkrar (ljusgrön), åkrar (ljusgul), ängar (mörkgrön) samt ladugårdstomter (brun) markerats. Dessa tomter, som användes för trägårdsodling och jordbruk, fanns framför allt i den norra delen av staden. Lantmäteristyrelsens arkiv, akt D98-1:5, copyright Lantmäteriet.

har han också angivit tomter som han benämner kålåker (sannolikt kålgård) åker, äng och ladugårdstomter (fig 140). Kålåkrarna var flest till antalet och merparten av odlingstomterna låg vid detta tillfälle norr om Vårfrukyrkan och torget. Flera av kålåkrarna har tagits upp på den då nedlagda Allhelgonakyrkans kyrkogård, vilket ger ett exempel på att odlingarnas placering i 1700-talets kartmaterial inte alltid kan föras tillbaka i tiden.

Vid en jämförelse med grannstaden Vadstena, som karterades på ett liknande sätt år 1705, kan vi konstatera att det här fanns betydligt fler odlingar bland stadsgårdarna i Vadstena än i Skänninge (Lindeblad 2006:303ff). I Vadstena fanns ett stort antal tomter som brukades som trädgårdar år 1705 (LSA D121-1:4). Detta är en typ av odling som lantmätaren inte har beskrivit för Skänninges del. Det verkar också ha varit skillnad var i stadsområdet som kålgårdarna placerades. I Vadstena låg flertalet i stadens yttre delar, ett förhållande som inte verkar vara giltigt i Skänninge.

Kålgårdar i det arkeologiska materialet

Inom Skänningeprojektet undersöktes lämningar efter trädgårdsodling i stadens östra utkant. Undersökningarna berörde delar av fyra långsmala tomter vid Vistenagatan, ingen av dem undersöktes i sin helhet. Tomterna bebyggdes under 1300-talet, men på ett par av tomterna fanns odlingslager som var äldre än själva bebyggelsen. I den orörda sanden fanns spår efter både årder- och spadbruk, årderspåren ska sannolikt sättas samman med åkerbruk som föregått själva tomtutläggningen (Bergqvist & Hedvall 2009; Gustavsson 2013).

Vid flera andra undersökningar i de östgötska städerna har vi sett att spadbruk indikerar småskalig odling och att det främst förekommer i det som vi har tolkat som kålgårdar (Hedvall 2002d:53; Lindberg 2012; Nordström & Heimdahl 2012). I materialet från Skänninge finns det indikationer på att kålgården har legat inom en avgränsad tomt, vilket i så fall skulle innebära att hela tomten först användes för odling innan den bebyggdes.

När tomterna senare bebyggdes var det på den del som vette ut mot gatan (se vidare Hedvall & Westling i denna volym). På den bakre delen av tomterna fanns omfattande odlingslager och spår efter spadbruk. Resultaten visar att ungefär hälften, eller en tredjedel, av tomternas yta har använts som kålgårdar. I denna del av tomterna fanns också flera generationer brunnar (Gustafsson 2013).

Denna utformning av stadsgårdstomten har även belagts i Vadstena, där de senmedeltida tomterna var disponerade på ett likartat sätt. Här brukades ungefär samma andel av tomten som kålgård, och liksom i Skänninge var den placerad längst bak på tomten, bakom bostadshuset (Hedvall 2002d:21; Lindeblad 2006). Både i Skänninge och i Vadstena kom sedan denna placering av kålgårdarna att ligga fast under hela den period tomterna var i bruk.

I södra delen av undersökningsområdet fanns ett område med flera rektangulära odlingsbäddar, med tydliga spår efter spadbruk (fig 129). Riktningen på odlingsbäddarna visar att de har brukats under medeltiden, men det är oklart när och om de har legat på stadsgårdstomterna (se vidare Hedvall & Westling i denna volym). Odlingsbäddarna har i huvudsak placerats parallellt med varandra. Det fanns inget som tydde på att de har varit omgivna av en sten- eller träram, inte heller verkar gångarna mellan bäddarna ha varit belagda. Odlingsbäddarna har varit mellan 1,20–1,40 meter breda och minst tre meter långa. Bredden på odlingsbäddarna stämmer väl överens med de måttuppgifter som Vadstenamunken Peder Månsson rekommenderar i sin skrift ”Om Bondakonst”. Han menade att de inte skulle vara bredare än att man kom åt att rensa ogräs från båda hållen (Månsson 1983).

Den rätvinkliga och regelbundna gestaltningen av kålgården är helt enligt det medeltida trädgårdsidealet, där trädgårdarnas utformning präglades av symmetri och regelbundenhet

(Lindeblad 2010 och där anförd litteratur). Liknade lämningar har även undersökts vid S:t Martins konvent norr om Skenaån. I konventsområdets nordvästra del har en rektangulär nedgrävning undersökts, med spår efter spadbruk i bottensanden som tolkades som en odlingsbädd (Feldt 2006). Odlingsbäddar har även undersökts vid franciskanernas konvent i Linköping och på flera stadsgårdar i Vadstena (Hedvall 2002d:50f; Tagesson 2002:412), vilket understryker att detta var ett vanligt sätt att arrangera sina kålgårdar, både i konventsmiljöer och på stadsgårdar under andra halvan av medeltiden.

Vilka växter odlades?

Från våra undersökningar finns ett omfattande och mycket intressant makrofossilmaterial som har analyserats av Jens Heimdahl (Heimdahl 2009a; 2009b; 2009c; 2009d; i manus). Makrofossilproverna är insamlade i flera olika miljöer i staden, från stadsgårdarna, stadsjordarna samt från området norr om S:t Olofs konvent. Dessutom finns ett omfattande material från köket i S.t Olofs konvent (se Menander & Arcini i denna volym). Sammantaget uppvisar materialen en stor variation med växter som använts både i matlagning och inom läkekonsten. Under medeltiden hade många växter även symbolisk betydelse, och de kan givetvis även ha odlats för sina skönhetsvärden.

Från stadsgårdarna söder om Vistenagatan finns ett material från kontexter som kan dateras till 1200-talets slut fram till 1500-talets mitt (fig 129 och 141). I växtmaterialet finns flera arter som har använts i matlagningen, till exempel palsternacka, kål och fänkål. Det finns även arter som kan ha använts för medicinskt bruk som exempelvis hjärtstilla, bolmört och skelört (Heimdahl 2009d; i manus).

Det förefaller högst troligt att de har odlats i de undersökta kålgårdarna, resultaten från undersökningarna visar med all tydlighet att det har bedrivits trädgårdsodling här. Sannolikt har det som odlats använts i hushållet och sedan återförts till odlingen som kompost, vilket gör det mycket sannolikt att merparten av växterna både har odlats och konsumerats på stadsgårdarna. Det faktum att kökträdgårdsväxterna och medicinalväxterna finns i material från flera miljöer i staden, med stor rumslig spridning, stärker antagandet att många av arterna har odlats i Skänninge. I materialet finns också växter som knappast har odlats i staden, till exempel fikon. Även förekomsten av lingon och blåbär visar att stadsbornas kosthållning inte bara bestod av odlade växter utan även av bär som samlats in utifrån.

Fig 141. Exempel på växtmaterial från stadsgårdarna söder om Vistenagatan. Makroproverna är från kontexter som kan dateras från slutet av 1200-talet till 1500-talets mitt. För mer detaljerad information se Heimdahl 2009d och Heimdahl 2012. FOTO KARIN LINDEBLAD.

Den urbana bonden - en avslutande diskussion

I denna artikel har vi diskuterat stadsjordarna och trädgårdsodlingarna som viktiga delar i stadslandskapet, som uppenbarligen också varit attraktiva att äga.

Vid medeltidens slut verkar det som att de båda dominkankonventen och hospitalet ägde stora andelar av det som senare karterades som stadsjordarna i det äldsta kartmaterialet. Även borgarna ägde delar av stadsjordarna, vilket kan beläggas tillbaka till mitten av 1300-talet. I det skriftliga källmaterialet antyds också att personer som inte var borgare ägde betydande andelar av stadsjordarna söder om staden, trots att detta egentligen inte blev tillåtet förrän 1810. Ett exempel på detta är ”Trollebordet” som sannolikt ska härledas till storjordägaren Arvid Trolle. Detta visar att stadsjordarna var attraktiva att äga under medeltiden, även för personer utan anknytning till staden. Vid slutet av 1600-talet var det stadens rådsmedlemmar och kyrkoherden som, förutom kronan, var de dominerande innehavarna av stadsjord. Claes Westling har i denna studie kommit fram till samma resultat som Annika Björklund rörande Uppsala; att stadsjordarna var fördelade mellan två typer av ägargrupper. En liten grupp där var och en hade ett relativt stort innehav och en grupp med ett större antal personer där var och en ägde en mindre del.

Som diskuterats ovan är det svårt att komma fram till vem som brukade odlingsmarken i staden och på stadsjordarna. Att vi känner till innehavarna behöver inte betyda att det var de som också brukade jorden. Vi har påträffat enstaka exempel i de medeltida breven där både ägare och brukare nämns. Ett sådant exempel är ett brev från år 1413 där det framgår att borgmästaren Harald Jönsson arrenderade två kålgårdar av S:t Olofs konvent (SDHK 17944).

Odlingarnas ursprung, utformning och förändring över tid

Resultaten från undersökningarna av åkermarken på Klostergärdet norr om staden visar att marken här har varit brukad åtminstone sedan tidig medeltid och att den har sitt ursprung i en tidig storgård som har legat vid S:t Martins kyrka. På Klostergärdet utökades och delades åkermarken in med grävda diken senast vid början av 1200-talet. Vid slutet av 1200-talet övergavs bebyggelsen och hela området togs i anspråk för odling, möjligen kan detta sättas samman med att driften på storgården lades om till ett landbodrift.

I det äldre kartmaterialet från 1600- och 1700-talen var de norra stadsjordarna till stora delar kronojord (LSA D98-1:6; LSA D98-1:4; LSA D98-1:d7:1-3 10). Den mesta åkermarken bestod av stora, sammanhängande åkergärden. Detta kan tolkas som att Klostergärdet, men även Munkgärdet vid S:t Olofs konvent, under medeltiden tillhörde det andliga frälset, det vill säga konventen eller biskopen i Linköping. Det finns dock exempel på privat ägande under medeltiden i Munkgärdet, vilket innebär att ägandet inte har varit homogent.

Det går inte att avgöra vem som brukade marken i Klostergärdet men den tidiga indelningen av åkermarken, som hade en mycket lång varaktighet, tyder på flera brukare. Sannolikheten är därför stor att S:t Martins konvent arrenderat ut marken. Att konventen under medeltiden inte nyttjade all sin mark i Skänninge för eget bruk, utan i vissa fall föredrog den ekonomiska ersättning ett arrende gav, stöds även av ovan nämnda brev rörande borgmästaren Harald Jönssons arrende. Huruvida jorden som tillhörde de andliga av institutionerna av sin samtid uppfattades som en del av stadsjorden är en öppen fråga.

Vi har tolkat de undersökta områdena i Vårfulyckan som den del av stadsjordarna, vilka från början tillhört staden och borgarna. Resultaten från undersökningarna tyder på att marken togs i bruk för odling här senare i jämförelse med Klostergärdet. Mycket tyder på att det skett under senare delen av 1200-talet eller början av 1300-talet, det vill säga parallellt med etableringen av flera nya institutioner och stadsgårdar.

Fig 142. Den rekonstruerade kålgården vid Carl von Linnés födelsehem Råshult, kan ge en inblick i hur en medeltida kålgård kan har varit utformad, även om växtmaterialet var delvis annorlunda på Linnés tid. FOTO KARIN LINDEBLAD.

Trots kopplingen till kyrkan genom namnet Vårfrulyckan finns det skriftliga uppgifter från 1400-talet som behandlar en försäljning av en åker i Vårfrulyckan, vilket alltså visar att marken i alla fall delvis var privatägd redan under medeltiden (SDHK 16045). De arkeologiska resultaten ger också en mer varierad bild än i Klostergärdet, med bland annat flera olika typer av gränsmarkeringar. Detsamma gäller vid en jämförelse av kartmaterialet från de båda områdena där de södra delarna uppvisar en mer splittrad ägobild.

Denna mark var redan enligt den äldsta kartan från 1600-talet delvis uppdelad i ägolotter som innehades av borgare i staden och som redovisades som dessa borgares 'arv och egen jord' (LSA D98-1:d7:1-3 10). Det är möjligen denna jord som på 1530-talet benämns 'köpejorden', vilket ytterligare indikerar att det var borgarnas privatägda jord.

Resultaten från undersökningarna visar att åkermarken brukades, från tidig medeltid och åtminstone fram till slutet av 1700-talet, med årder. Detta stämmer väl överens med de skriftliga uppgifter som finns, även om plogen introducerades i landskapet redan på 1400-talet. Det finns även indikationer i våra material på vad som odlades på stadsjordarna. Materialet från Skänninge är än så länge väldigt litet. Men utifrån de resultat som vi har så finns det under skilda perioder en högre andel vete respektive havre än vad som verkar vara vanligt under senare delen av medeltiden. Detta kan antingen bero på att materialet från Skänninge kommer från kontexter som kan knytas till S:t Olofs konvent alternativt Biskopsholmen, eller att spannmålsodlingen i Skänninge verkligen har avvikit.

Våra undersökningar har även berört odlingar inom det i övrigt bebyggda stadsområdet. Det är svårt att i dagsläget uttala sig om hur omfattande odlingarna varit i förhållande till de bebyggda tomterna, detta har sannolikt också förändrats över tid. I materialen kan vi se att det dels har funnits hela tomter som har använts för odling och dels kålgårdar som har varit en del av stadsgårdstomten.

I den äldsta stadskartan från 1713 återfinns hela tomter som då brukades som kålgårdar, åkrar och ängar (LSA D98-1:5). Det är dock osäkert vilket tidsdjup kartan har, det går inte att omedelbart föra tomtanvändningen bakåt i tiden. Flera av de tomter som anges vara kålgårdar på kartan på 1700-talet har haft andra användningsområden under medeltiden, bland annat har delar av den tidigare kyrkogården vid Allhelgonakyrkan använts som kålgårdar på 1700-talet. Även i det arkeologiska och skriftliga materialet finns det information som visar att det även i den högmedeltida staden fanns hela tomter som enbart användes för odling, redan när staden etablerades. Trädgårdsodlingarna var uppenbarligen ett viktig, och kanske också för många stadsbor ett ekonomiskt nödvändigt, inslag i vardagslivet.

I det hög- och senmedeltida materialet kan vi se att stadsborna också valde att avsätta den bakre delen, av sina i övrigt bebyggda tomter, för odling. Undersökningarna av stadsgårdarna i stadens östra utkant visar att minst en tredjedel av tomten brukades som kålgård, vilket även är belagt från senmedeltida stadsgårdar i grannstaden Vadstena. Det är intressant att notera att kålgårdarna hade samma placering på tomterna, både i Vadstena och i Skänninge, under hela den period som stadsgårdarna var i bruk.

Från högmedeltid och framåt kan vi se att kålgårdarna var indelade i rektangulära, spadgrävda odlingsbäddar, ett sätt att utforma som vi känner till från ytterligare ett par medeltida östgötska städer. Denna gestaltning är helt enligt det medeltida trädgårdsidealet, där trädgårdarnas utformning präglades av symmetri och regelbundenhet.

Den gröna staden

På senare år har landskapets urbanitet och förekomst av urbanism utanför städerna uppmärksammats (se t ex Anglert 2006a; Lindeblad 2008; Thomasson 2011). Även byarnas icke agrara verksamheter har lyfts fram som framtida forskningsfält (Schmidt Sabo 2011:94). Det finns i dag en tendens och ambition att gå utanför tidigare givna ramar inom arkeologin.

I detta sammanhang har vi försökt att lyfta fram det som traditionellt sett har betraktats som mer ”rurala” inslag i stadsmiljön. Som i övriga liknande forskningsfält splittras en relativt konform bild och plötsligt framträder människor i aktivitet; på åkrar utanför stadsvallen och på tomternas kålgårdar. Staden som livsmiljö och stadsbornas vardagsliv får med detta perspektiv ett delvis annorlunda innehåll.

Det faktum att jordbruk och trädgårdsodling var en viktig del i stadslivet behöver inte innebära att odlingarna, växtvalet och arbetsformerna direkt ska likställas med dem på landsbygden. För de norska städernas vidkommande har Ingvild Öye menat att jordbruket i staden på många sätt skiljde sig från det som bedrevs på landsbygden, både gällande organisationen och beträffande driften. Som exempel på detta nämner hon att kloster och andra andliga institutioner drev jordbruk med inhyrd arbetskraft och därför hade möjlighet till mer specialiserad drift (Öye 1998:7f, 65ff). Hur detta förhållande ser ut i vårt område kräver större jämförande studier mellan jordbruket i och kring staden och på landsbygden. Vi kan dock redan ana att det inte varit vattentäta skott däremellan. Exempelvis ger det äldre kartmaterialet information om att Skänninge hade gemensamma utmarker med omkringliggande byar, och att delar av stadsjordarna storskiftades på samma sätt som byarnas åkermark (Berg 2006:285; Berg i denna volym).

Inom den stadsarkeologiska forskningen har det tidigare funnits en uttalad uppfattning om att städerna varit helt beroende av landsbygden för sin livsmedelsförsörjning, något som dock har nyanserats betydligt. Hur ekonomiskt viktig odlingen har varit har säkert varierat mellan olika sociala grupper och hushåll, men det står helt klart att städerna inte var fullständigt beroende av den omgivande landsbygden för sin livsmedelsförsörjning.

Ett sätt att närma sig frågan om graden av självförsörjning på stadsjordarna är att jämföra de enskilda borgarnas åkerinnehav med socknens lantbrukare. Just i Skänninges fall finns det goda möjligheter att göra just detta eftersom samme lantmätare, Johan Larsson Groth, karterat såväl stadsjordarna (1638) som byarna i socknen (1635–1637). I detta material kan vi se att arealen för de stadsjordar som har en namngiven ägare år 1638 i genomsnitt var cirka åtta tunnland, vilket betyder tillräckligt för självhushåll enligt den gängse forskningen. Sex tunnland besådd åker anses motsvara den areal som ett hushåll behöver för konsumtion och utsäde, eventuell skatt oräknad. I jämförelse kan nämnas de i genomsnitt 15 tunnland stora åkrar som finns karterade på Groths kartor över de spannmålsspecialiserade agrara hemmanen i Allhelgona socken (Nilsson 2009 där anförd litteratur).

Kunde då borgarna odla sin husbehovsspannmål på stadsjordarna? Om man godtar den generalisering av korntal och jordinnehav som skett och utgår från att spannmålsodling var det som åkrarna användes till så har åtminstone de namngivna personerna som undersökts i hög grad varit självförsörjande. Detta innebär givetvis inte att alla stadsbor ägde mark i denna omfattning och därmed inte heller att alla var självförsörjande på spannmål.

Det har sedan länge funnits och finns en generell uppfattning om att trädgårdsodlingen introducerats i Skandinavien via klosterordnarna. Detta har emellertid ifrågasatts på senare år och istället har städerna lyfts fram som centra för hortikultur. Hur det förhåller sig för Skänninges del kan diskuteras. Introducerades trädgårdsodlingen och det varierade växtmaterialet i staden via de båda konventen eller är den speciella hortikulturen snarare en del av stadskonceptet? Vad som i alla fall verkar stå helt klart är att trädgårdsodlingen inte enbart var knuten till de båda konventen under medeltiden, utan att även stadsborna hade trädgårdsodlingar med ett varierat växtmaterial. Om detta sedan skilde ut staden från den omgivande landsbygden återstår att undersöka vidare.

Slutligen vill vi framhålla att forskningen kring stadsbornas odlingar får till följd att vi återigen tvingas fundera över stadsbegreppet och vad den urbana livsmiljön har inneburit. Frågorna är av betydelse såväl funktionellt som idémässigt, vilket i förlängningen även kan få konsekvenser för kulturmiljövården.

Fig 143. På torget i Skänninge ska det tidigare ha funnits en bildstod, kallad Turelang eller Ture Lång, som enligt Olaus Magnus beskrivs som en man bärande på en klubba med två sammankedjade stenar över axeln och med ett krus i ena handen. Bildstoden kan visserligen ha en parallell i Visby, men måste i ett nordeuropeiskt sammanhang ses som ett utslag av de välkända Rolandsstatyerna, i dag bevarade i flera tyska städer till exempel Bremen, Magdeburg och Halberstadt. Dessa tolkas där som symboler för stadens frihet och för dess rättskipning. Adolf Schück har pekat på att Ture lång skulle kunna vara ett mellanting mellan en tysk Rolandsstod och en skampåle, en "kåk" (Kjellberg & Lundberg 1970:58; Schück 1970b:74ff). På bilden syns en sentida Ture Lång på torget i Skänninge framför rådhuset och stadskyrkan Vår Fru. FOTO RAÄ, UV ÖST.

Stadslandskapet – förutsättningar, förändringar och variationer – en sammanfattande diskussion

Göran Tagesson

Genom de omfattande undersökningarna i Skänningeprojektet 2002–2011 har ett nytt och stort källmaterial sett dagens ljus. Viktigast är att det omfattar ett mycket stort geografiskt område, ett tvärsnitt genom såväl dagens stad som dess närmaste omgivningar. Artiklarna i denna publikation visar flera nya avgörande resultat.

Allt tyder på att det vid slutet av vikingatiden skedde en drastisk förändring av bebyggelsemönstret i landskapet, med etablering av flera storgårdar vid platsen för den senare staden. Flera artikelförfattare har visat att Skänninge tidigt utmärkte sig som en religiös mötesplats, en kyrklig centralort. Redan på 1000-talet fanns två kyrkogårdar, som senast på 1100-talet kompletterades med ytterligare en kyrkogård, vid det som på 1200-talet kom att bli S:t Olofs konvent. De tidiga kyrkogårdarna, där det med största sannolikhet även funnits kyrkor, tolkas ha varit en del av de storgårdar som etablerades i Skänninge och som troligen tillhört traktens ledande släkter. Under 1100-talets andra hälft kan vi se att biskopen etablerade sig i Skänninge. Något senare går det att urskilja kungamaktens intresse för orten, dess innehåll och utformning, bland annat genom kungens engagemang för ett hospital vid Skänninge, anlagt omkring år 1200 (Schück 1970b:69).

Tidigare forskning har diskuterat urbaniseringen i Mellansverige som en utveckling i två steg, från en preurban period under tidig medeltid med en utveckling till en fullvärdig stad under 1200-talet (Kjellberg & Lundberg 1970:51ff; Hasselmo 1987a:247; Andersson 1990:25ff). Under 2000-talet har denna syn på urbaniseringen väsentligen problematiserats. Det har visat sig vara viktigt att studera de olika orterna utifrån sina egna platsspecifika förutsättningar och sammanhang (Hedvall 2002a; Tagesson 2002; Lindeblad 2008). De senaste decennierna har också fokus flyttats från ett perspektiv med fokus på övergripande samhällsprocesser, till ett numera mer eller mindre tydligt aktörsperspektiv, där aktiva och agerande människor står i förgrunden (Larsson 2006b:207f; Tagesson 2002; 2008:245).

Tidigare stod frågan om tidpunkten för stadens tillblivelse i centrum. Idag vill vi istället se staden, dess betydelse och fysiska och rumsliga utformning i ett långtidsperspektiv, och understryka att staden ändrar funktion och utformning vid olika historiska tidpunkter. Vår ambition är att försöka beskriva och försöka förstå vad som ligger bakom dessa mer genomgripande förändringsskeden.

Förändringar och variationer i stadslandskapet

Av flera av artiklarna i denna publikation framgår att Skänninge genomgick flera successiva förändringar från 900-talet och framåt, med en särskilt genomgripande omgestaltning under 1200-talets andra hälft. Den tidigmedeltida bebyggelsen omformades och förstärktes genom kyrkliga institutioner under 1200-talet. På en av gårdarna öster om ån, som med största sannolikhet ägdes av biskopen, anlades på 1230-talet dominikankonventet S:t Olof. På storgården norr om ån instiftades på 1270-talet Sveriges första kvinnliga konvent i samma orden, S:t Martin och på den tredje platsen etablerades så småningom stadsgårdar, stadens torg och stadsbornas Vårfrukyrkan.

De undersökta lämningarna vid det som kom att bli S:t Olofs konvent, visar att det funnits en gårdsbebyggelse med tillhörande kyrka och kyrkogård redan under 1100-talet. Bebyggelsens manifesta karaktär, med bland annat en trolig tornbyggnad samt en tidig byggnadslänga i tegel, i kombination med kyrka och begravningsplats, talar för att denna gård är identisk med den 1178 omnämnda biskopsgården invid Skänninge. Platsen som konventet förlades till år 1237 var således redan etablerad, både fysiskt och innehållsmässigt. En fysisk omgestaltning har dock skett i samband med att den stora konventskyrkan i tegel stod färdig någon gång under 1200-talets andra hälft. Detta visar på en lång kyrkligt funktionell kontinuitet. Samtidigt har undersökningarna visat att konventets roll och betydelse för staden och dess aktörer förändrades över tid.

Initialt verkar det som att konventets främsta uppgift var att stärka och förtydliga kyrkans roll och position, vilket också kan vara förklaringen till att det förlades just i Skänninge, en plats med lång tradition av kyrklig centralitet. Ortens fortsatta betydelse som religiöst centrum förstärktes sedan ytterligare genom att det kvinnliga konventet, S:t Martin, förlades till platsen för storgården norr om ån, genom en större donation av den lokala stormannaätten Elofssönerna. Närvaron av två konvent på samma ort tillhör undantagen i svensk medeltid, och visar att såväl kyrkan som aristokratin agerade för att vidmakthålla Skänninges överordnade religiösa ställning. Konventen bidrog också genom sin arkitektoniska utformning, brödernas blandade nationaliteter och mer avancerade mat- och bordskultur till att det skapades en internationell arena med en urban livsstil i Skänninge (Menander & Arcini i denna volym).

Linköpingsbiskopen överlät troligen hela gården till konventsbröderna i samband med att han lät bygga en ny anläggning i staden. På 1270-talet uppförde biskop Henrik något som kan tolkas som en biskoplig manifestation på en holme vid Skenaån, strategiskt placerad mellan de två konventen. De arkeologiska undersökningarna har visat att holmen har byggts på och förstärkts samt varit omsluten av vallgravar. Befästningen kan kanske i det närmaste liknas vid en så kallad *motte*-anläggning. Den i senare källor omtalade Biskopsholmen låg dock inte i ett optimalt försvarsläge. Istället kan hela anläggningen med byggnaderna, bland annat ett tegeltorn, snarare ses som ett sätt att uttrycka makt och närvaro i staden. Det är vidare intressant att notera att det bland städerna i Linköpings stift endast var i Skänninge och i biskopsstaden Linköping som biskopen hade befästa anläggningar, vilket säger något om ortens dignitet. Under slutet av 1300-talet märks ett minskat biskopligt intresse för Skänninge och byggnaderna på holmen övergavs. Istället valde biskopen att bygga en ny gård i den nya och närbelägna staden Vadstena (Stibéus i denna volym).

Vid slutet av 1200-talet uppfördes ytterligare en kyrka, Vårfrukyrkan. Byggnationen av den stora tegelkyrkan kan ses som en inledning på den rumsliga förändring av staden som innebar att stadsrummet utvidgades åt söder. Något senare kom även den äldre sockenkyrkan Allhelgona att byggas om, bland annat med ett större gotiskt kor med samma bredd som

långhuset. Vi ser alltså under början av 1300-talet en förändring av det kyrkliga landskapet, som troligen kan förklaras mot bakgrund av att stadsrummet delades upp i en stadsförsamling och en landsförsamling. Tillkomsten av två socknar kan tolkas som en övergripande expansion och differentiering, vilken även tog sig fysiska uttryck i stadsrummet.

Det äldsta vägnätet i Skänninge anlades senast under slutet av vikingatiden och är därmed samtida med storgårdarna. Medan tidigare forskning har sett vägarna och gatorna som statiska inslag i stadsbilden, har våra undersökningar visat att denna bild behöver nyanseras. Under hela medeltiden har gatunätet genomgått successiva förändringar. En påtaglig förändring skedde under andra halvan av 1200-talet när vägnätet byggdes ut och flera gator stenlades. Torget har sannolikt lagts ut i anslutning till Vårfrukyrkan vid samma tid. På torgets västra sida byggdes senare ett rådhus, ett stadsplanemönster med många paralleller i Europa (Hedvall i denna volym).

Samtidigt med de nya religiösa och urbana institutionerna under 1200-talets andra hälft etablerades också de äldsta stadsgårdarna. Bebyggelsen expanderade söderut, och kring den nya Vårfrukyrkan grundades även en bosgård (förvaltningsgård), samt prästgården, en helgeandsgård och en gård som kallades Stenhusgården. Stadsbebyggelsen kom således i södra delen att karaktäriseras av en mer institutionell bebyggelse.

Bearbetningen av äldre material i kombination med de nya undersökningarna indikerar även att det har funnits en viss social differentiering i staden, med flera stenhus i väster, som tolkas som köpmansgårdar, kanske med tysk befolkning, medan det i stadens östra del har legat mer ordinära hantverksgårdar (Hedvall i denna volym). Indelningen av staden i fyra stadsdelar, fjärdingar, belagd redan 1347, tyder på att stadsområdet grundats och planerats dessförinnan och sannolikt även omfattat området norr om ån (jfr Tagesson 2002:187f).

Det bebyggda stadsområdet har sannolikt begränsats av en vall och vallgrav, som vid undersökningarna har konstaterats söder om Vistenagatan. Utanför stadsbebyggelsen vidtog stadsjordarna med åkrar, ängar och betesmarker. Inom projektet har flera undersökningar genomförts av såväl stadsjordarna som trädgårdsodlingar i den bebyggda delen av staden. Resultaten indikerar att den södra delen av stadsjordarna lades ut i samband med att stadsgårdsbebyggelsen byggdes ut. Till skillnad från stadsjordarna norr och öster om staden, som troligen har tillhört de båda konventen, har de södra jordarna varit borgarnas privatägda jord. Även medlemmar ur aristokratin ägde jord i dessa delar, vilket visar att stadsjordarna var attraktiva att äga (Lindberg & Lindeblad i denna volym). Stadens odlingar har varit en del av stadsrummet redan tidigt, vilket gör att den tidigare uppfattningen om städerna som helt beroende av den omgivande landsbygden för sin försörjning måste ifrågasättas. Det är dock svårt att avgöra i vilken grad stadsborna har varit självförsörjande vad gäller jordbruksprodukter, men det står helt klart att de inte var helt beroende av att dessa varor fördes in till staden. Växtmaterialet från trädgårdsodlingarna, både från S:t Olofs konvent och från stadsgårdarna, visar att det tidigt fanns en stor variation i växtmaterialet, vilket indikerar att Skänninge, och sannolikt även andra städer, i stället fungerade som hortikulturella centra för den omgivande landsbygden (Lindberg & Lindeblad i denna volym).

På den södra delen av stadsjordarna har också fynd framkommit, som tolkas som en medeltida plats för en av de årligen återkommande marknaderna. Marknadsplatsen har legat i den del av stadsjordarna som tillhörde borgarna (Karlsson & Westling i denna volym). Den bebyggda delen av staden var ytmässigt förhållandevis begränsad. Under högmedeltiden var det bebyggda stadsområdet cirka 20 hektar stort, vilket är betydligt mindre än exempelvis Söderköping under samma period och senare Vadstena. Stadens betydelse under högmedeltiden låg snarast på ett ideologiskt plan, med en stark religiös och maktpolitisk betydelse.

Under senare delen av medeltiden verkar platsen ha förlorat sin politiska betydelse, det hölls inte längre några vikiga möten i staden där kungen deltog. Även biskopen verkar ha flyttat fokus från Skänninge till Vadstena. Däremot verkar inte de båda konventens betydelse ha minskat, snarare förändrats och anpassats efter nya relationer till det omgivande samhället. Vi kan inte heller se någon förändring i stadsgårdsbebyggelsen. De undersökta stadsgårdarna verkar ha varit bebyggda och bebodda under hela medeltiden. Det verkar först vara i samband med reformationen, när flera av de religiösa institutionerna lades ner, som flera stadsgårdar övergavs och så småningom brukades som odlingsmark.

Stadens aktörer

Skänninge har uppenbarligen förändrats och utvecklats vid olika tillfällen. Under 1200-talets andra hälft kan vi se förändringar som ledde till ett koncentrerat stadsrum, en institutionell utbyggnad och en ny byggnadskultur. Vem som stod bakom förändringarna är inte helt klart, men vi kan ana aktörer från kungamakten, kyrkan och aristokratin och då inte minst personer ur Folkungaätten. Äldre forskning har tolkat förändringarna i termer av etnicitet, det vill säga inflyttade tyskar (Schück 1970b:72), generella samhällsprocesser (Hasselmo 1983:53; 1987b) eller som nya stilistiska influenser (Nisbeth 1970:140).

Under de senaste åren har mycket forskning handlat om aktörer. Vi söker efter handlande människor och frågar oss vem som tar initiativ, vem som styr och vem som står emot. Men detta förnyade intresse kan lätt leda fel, till en ensidig fokusering på enskilda individer. Det avgörande är att aktörer är ”inbäddade i sociokulturella och ekonomiska omständigheter, vilket definierar deras mål och begränsar deras agerande”. Begreppet *agency* lyfter fram människan bakom modellerna, inte bara enskilda individer, utan individer och deras handlande i ett tolkat sammanhang, en kontext (Dobres & Robb 2000). Detta borde innebära att vi inte kan uttala oss om aktörer utan att också sätta in dem i ett historiskt sammanhang. Hur såg den sociokulturella kontexten ut? Vilka valmöjligheter fanns? Hur styrdes aktörerna av olika ideal och förebilder?

Kung och biskop

Förstärkningen av Skänninges kyrkliga centralitet på 1200-talet kan ses mot bakgrund av kyrkans etablering och totala genomsyrande av det medeltida samhället. Perioden under 1200-talet fram till och med 1280-talet har också beskrivits av kyrkohistorikern Sven-Erik Pernler som en tid av symbiotiskt förhållande mellan kyrkan och den framväxande politiska makten (Pernler 1999). Det är viktigt att minnas att flera av biskoparna i Linköping härrörde från en av de mest framträdande släkterna vid denna tid, Folkungaätten. Biskoparna Bengt och Karl var bröder till Birger jarl och den senare biskop Bengt var Birger jarls son och bror till kung Magnus Ladulås (fig 126). Utbyggnaden av kyrkan, med till exempel domkapitlet och domkyrkan i Linköping, kan ses som ett led i utbyggnaden av en alltmer centraliserad och institutionaliserad kungamakt.

I detta sammanhang blir förekomsten av samtida tegelbyggnader intressant, något som tidigare främst diskuterats i relation till tiggarkonventens kyrkobyggnader. Flera stora tegelbyggnadsprojekt genomfördes i och i närheten av Skänninge under 1200-talets mitt eller andra hälft. I Skänninge uppfördes S:t Olofs konvent och så småningom också en ny konventskyrka vid S:t Martin liksom Vårfrukyrkan och ett torn på Biskopsholmen. Under samma period byggdes en kyrka i Järstad utanför Skänninge och i Vadstena uppfördes en mycket stor palatsbyggnad, båda i tegel. Troligen utgör Folkungaätten en gemensam nämnare som initiativtagare för flera av dessa projekt (Konsmar i denna volym).

För det närbelägna Järstad vet vi att bland annat kyrkbyn ägdes av Aspenäsätten senast under 1300-talets andra hälft. Ätten var då tätt förbunden med Folkungaätten genom äktenskapsallianser (Nisbeth 1995:222). Deras nära förbindelse framgår av familjernas släktvapen som finns målade i kyrkans valv, ett tydligt exempel på ett lokalt nätverk. Det är samtidigt viktigt att påpeka att de som lät uppföra palatset i Vadstena, efter 1200-talets mitt, härrörde från samma gren av Folkungaätten som var engagerade i Järstad.

Under 1200-talet var Skänninge också en viktig plats för storpolitiska möten. Viktigast av dem alla är givetvis det som brukar kallas ”Skänninge möte” år 1248, då det påvliga sändebudet Vilhelm av Sabina mötte den svenska eliten. Att valet föll på Skänninge har lett till att många forskare sett Skänninge som en betydande plats vid den här tiden. Antagligen har mötet 1248 regisserats av den tidens starkaste politiker, Birger jarl, och att valet av plats har sin bakgrund i närheten till släktens sätesgård i Bjälbo (Rosén 1940; Gustin 2009b). Men även senare under 1200- och 1300-talen förlades viktiga politiska möten och herredagar till Skänninge. En gemensam nämnare verkar dock vara att speciellt två av kungarna ur denna ätt, Magnus Ladulås (1275–90) och hans barnbarn Magnus Eriksson (1319–63), haft Skänninge som förstahandsval. Efter 1381 upphör Skänninge som storpolitisk mötesplats (Schück 1970b:95ff).

En hypotes skulle således kunna vara att se Skänninge som centrum i storpolitiska sammanhang med starka personliga band till tidens dominerande politiska elit, Folkungaätten, och med Skänninge och Bjälbo som viktiga noder i sin maktbas. Bjälbo, strax sydväst om Skänninge, bör som familjens huvudgård ha varit ett viktigt maktcentrum. Trots flera arkeologiska undersökningar är kunskapen om denna sätesgård fortfarande till stora delar oklar. Trävirke i det mäktiga tornet, som sannolikt fungerat som magasin, försvarstorn och tillflyktsort har dendrokronologiskt daterats till år 1220. Arkeologen Ingrid Gustin har nyligen pekat på det faktum att denna datering tyder på att tornet sannolikt var uppfört av Birger jarls mor Ingrid Ylva (Eriksson 2006:25; Gustin 2006; 2009b). Intressant i detta sammanhang är också Allhelgonakyrkans torn i Skänninge. Även om vi inte vet något om dess ålder, funktion och höjd framstår det genom planformen som ett av de största tornen i landskapet vid sidan av Bjälbo.

Skänninge framträder alltså både som ett kyrkligt och politiskt centrum under 1200-talet. I Magnus Ladulås testamente 1285 omtalas också ett *moneta* i Skänninge, liksom i andra städer i Sverige, närmast Söderköping och Jönköping i Linköpings stift. Detta begrepp översätts ofta som mynthus eller växlingskontor (Schück 1970b:83f). Kenneth Jonsson menar dock att Skänninge bör uppfattas som ett av flera mynthus anlagda under perioden. Även om direkta fynd av mynttillverkning i Skänninge ännu saknas, bör staden dock ha haft tillverkning av en typ av penningar som är väl känd men ännu inte slutligt lokaliserad till Skänninge. Vi vet inte var detta *moneta* kan ha varit placerat i Skänninge, möjligen skulle de nyligen framkomna indicierna på en kunglig gård, en bosgård, i närheten av Vårfrukyrkan, kunna öppna för möjligheten att mynthuset var beläget här. Samtidigt behöver inte mynthus vara direkt kopplade till en borg eller kungsgård, utan snarare vara placerad på en gård i staden (Jonsson 1996; muntlig uppgift Kenneth Jonsson).

Under 1200-talets andra hälft hade användningen av mynt spridits till hela Sverige, och mynten började accepteras och användas även för dagligt bruk (Klackenberg 1992). En stad som Skänninge bör ha varit fullt monetariserad under 1200-talets andra hälft. Myntningen var en kunglig rättighet alltsedan äldsta tid och under 1200-talets andra hälft fick myntanvändningen en allt viktigare roll för att stimulera, och samtidigt beskatta, handeln inom Sverige. En ökad användning av mynt, en ökad handel och befrämjande av stadssamhällen,

parallellt med en utvecklad skatteuppbörd genom borgar och borglän, liksom närvaron av stadsfogden i städerna, kan tolkas som ett kluster av olika åtgärder för en starkare centralisering. Tidens ledande politiska dynasti, Folkungaätten, bör ha fungerat som spindeln i nätet (Jonsson 1996; muntlig uppgift Kenneth Jonsson).

Borgarna

De topografiska och rumsliga förändringarna, som beskrivits ovan, ger sammantaget konturerna av ett nytt bebyggelsemässigt uttryck i form av stadsgårdar. Också i det skriftliga källmaterialet hittar vi en rad företeelser som pekar i samma riktning, såsom stadens självstyrelse genom rådet. Här kunde stadens invånare få olika funktioner som rådmän, borgmästare och fjärdingsmän. Stadens sigill kan tolkas dels som en praktisk funktion för att underteckna stadens dokument, men innebär samtidigt en tydlig identitetsmarkör för rådet och stadens självstyrelse (jmf Andrén 1985). Sammantaget framgår i båda källmaterialen att borgarna utgjorde en ny grupp av aktörer i staden.

Benämningen borgare betyder att stadens invånare uppfattades som en särskild kategori, ett avskiljande gentemot landsbygden och dess invånare. Stefan Larsson har poängterat skillnaden mellan att stadens invånare till en början kategoriseras av en platsskapande överhet, för att så småningom definiera sig själva som stadsbor och borgare (Larsson 2006b:170). Begreppet borgare finns belagt 1321 i Skänninge, men redan 1270 omtalas Hermannus Albus och Hermannus Balsamus, sannolikt tyska köpmän (Schück 1970b:72). Belägg för rådet finns tidigast 1331, då rådmän omtalas första gången, medan beläggen för borgmästare är lite senare.

I staden fanns vidare verksamheter i form av köpenskap, men även institutioner, som behövde regleras och definieras, så småningom genom särskild rättsskipning. Detta var i sig ett uttryck för stadens avskiljande och självständighet. Någon form av tidig stadsrätt (*leges civilis*) finns omtalad 1321. År 1330 finns belägg för en stadsfogde, kungens representant i staden, med huvudsaklig uppgift att uppbära skatt. Hans ledande ställning förminskades dock så småningom, när makten alltmer övergick till rådet. Omnämnandet av borgmästare första gången 1353 pekar på denna utveckling (Schück 1970b:78f).

De enskilda skriftliga beläggen kan naturligtvis vara slumpmässigt bevarade. Uppgifterna om nya funktioner uppvisar samtidigt ett tämligen likartat mönster i det dåvarande Sverige. Som helhet kan dessa olika urbana funktioner beläggas framför allt under 1200-talets andra hälft och 1300-talet (Andersson 1990). Flera av institutionerna verkar även spridas till städerna i olika grupper. Helgeandshusen är exempel på en tydligt urban social institution som verkar introduceras i svenska städer kring sekelskiftet 1300, för att sedan spridas tämligen snabbt under 1300-talets första hälft. Källorna kring detta väntar fortfarande på att behandlas mer samlat, men vi kan redan nu ana konturerna av stora förändringar i det svenska stadslandskapet under 1200-talets andra hälft och 1300-talet.

De rumsliga förändringarna i Skänninge, särskilt det fyrkantiga torget med rådhus och stadskyrka, har i äldre forskning förklarats som tyska inlån, men kan snarast tolkas i enlighet med anammandet av en allmäneuropeisk kultur. Historikern Sofia Gustafsson har visat att det dåvarande Sverige snarast var en integrerad del av en allmäneuropeisk stadskultur. Rådsinstitutionen framträder som del av en gemensam kultursfär, en grundskiss som sedan anpassats efter lokala förhållanden. När Birger Jarl ingick traktat med Hansan 1251 kan det ses som ett sätt att öppna Sverige för influenser och expertkunnande utifrån och trygga de tyska köpmännens närvaro i Sverige (Gustafsson 2006). Den mäktiga Vårfrukyrkan är samtidigt ett närmast övertydligt utslag av en i södra Östersjöområdet utbredd stadskultur.

Fig 144. Birger Magnussons sigillstamp, avtryck av detta samt ett brev som han sigillerat. Birger var borgare i Skänninge och under 1330-talet även stadens fogde. Sigillstampen påträffades på stadsjordarna, vid en arkeologisk undersökning år 2011, i närheten av järnvägsstationen (Hedvall 2011:32f).
FOTO DS 4172 RIKSARKIVET OCH RAÄ, UV ÖST.

Kyrkan kallades Garpekyrkan under senmedeltiden, en benämning som antyder att man under senare tid förknippat kyrkan just med en tysk befolkningsgrupp. Samtidigt omtalades kyrkan i senare källor som regalt patronat, vilket innebar att kungen hade rätt att utse kyrkoherden, något som kan tolkas som att kungen ansåg sig vara initiativtagare till kyrkan (Hedvall denna volym). I de europeiska städerna fanns ofta en kyrka som var särskilt förknippad med stadsmenigheten och som användes av rådet, ofta placerad invid torget och rådhuset (Gustafsson 2006:139ff).

Källäget är än så länge för sprött för att diskutera vilka uttryck detta har tagit sig i Skänninge. Vi kan dock ana framväxten av ett alltmer självständigt borgerskap genom omnämnande av olika hantverk och hantverkare. Framför allt under senmedeltiden framstår Skänninge som en stad med förvånansvärt stor mängd specialiserade hantverkare. Genom skriftliga uppgifter kan vi även se att borgarna med tiden har interagerat med dominikankonventet S:t Olof. Borgare har gjort donationer till konventet, och i några fall även blivit begravda där (Menander & Arcini denna volym). De många kyrkliga institutionerna har visserligen haft en från början mer utpräglad aristokratisk bakgrund och funktion. Under 1300- och 1400-talen finns dock tydliga tecken på symbiotiska förhållanden mellan borgerskapet och de kyrkliga institutionerna.

Fig 145. Förslag på hur Skänninge kan ha sett ut omkring år 1400, med det gatunät som bör ha funnits då. Bilden visar också hur stadsgårdarna disponerats med en bebyggelsedel på den främre delen av tomten, mot gatan, och en odlingsdel längre in på tomten. ILLUSTRATION JOHAN LEVIN, ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM.

I staden utvecklades så småningom särskilda sociala relationer, som delvis skar genom äldre och mer rurala gemenskapsformer och som behövde formaliseras. Genom olika gillen har stadsborna fått möjlighet att utveckla nya sociala relationer som inte behöver ha omfattat formellt släktskap, utan mer socialt, kulturellt och kanske även ekonomiskt betingade band. Arkeologen Jonas Nordin framhåller att gillena var bland de första organisationer som etablerades vid sidan av kungamakt, privilegiesamhälle och kyrka. Gillena var i princip öppna för alla och gjorde det möjligt för enskilda personer att skaffa sig en annan identitet än vad familj och släkt vanligtvis möjliggjorde. Vi skulle på så sätt kunna se gillenas etablering under 1200- och 1300-talen som ett första steg mot ett modernt samhälle (Nordin 2011).

I Skänninge finns belägg på inte mindre än fem olika gillen, och vi kan ana olika inriktningar, såsom gillen knutna till olika kyrkor eller etniska grupper (Karlsson & Westling denna volym). Det S:ta Gertruds gille som nämns under 1300-talet skulle till exempel kunna indikera närvaron av en tysk befolkningsgrupp. Gillena visar på ett differentierat socialt liv i staden under senmedeltiden. Gustafsson pekar också på att rådet och dess medlemmar i ett europeiskt perspektiv uppträder med nya kulturella förtecken. Gemensamma måltider och kopplingar till kyrka och religion har varit viktiga ingredienser (Gustafsson 2006:204ff).

Skänninge genom tid och rum

Genom att betrakta Skänninges gestaltning, funktioner och aktörer har vi kunnat påvisa viktiga förändringar. Genom att betona ett diskontinuerligt synsätt och ett aktörsperspektiv har vi försökt undvika förenklade synsätt, både i form av äldre förklaringar där kontinuiteten i utveckling framhölls, liksom förklaring i termer av allmänna samhällsprocesser.

Det nya arkeologiska källmaterialet, i kombination med äldre resultat och skriftliga källor, visar att Skänninge, som plats i landskapet, har en kontinuitet sedan mer än tusen år. Samtidigt framgår det tydligt att stadens rum och materiella kultur har förändrats vid flera tillfällen. För att återknyta till modern urban forskning, kan vi tala om att staden fungerat som en scen, en plats för olika typer av aktörer som manifesterat sig och kommunicerat med sin samtid. Dessa aktörer, liksom deras inbördes styrkeförhållanden, har dock förändrats, som scenbyten på en teater. Genom att analysera förändringarna i stadens rum, liksom stadens funktioner och aktörer, framträder en annorlunda bild, av en plats i konstant förvandling.

Här börjar vi kanske ana konturerna av en historisk kontext med skilda aktörer. Olika delar av de rumsliga förändringarna i Skänninge tycks fokuseras just till den allt starkare kungamakten under Folkungaättens tid. Det kanske inte är en slump att det just under Magnus Ladulås regeringstid hölls återkommande riksmöten och herredagar i Skänninge. Möjligen skulle även närvaron av en bosgård, ett mynthus och Vårfrukyrkan, som senare omtalas som regalt patronat, kunna tidfästas till samma period. De tydliga beläggen på tyska köpmän i staden under 1270-talet, liksom den kontinentala stadsplanen, den baltgotiska kyrkan och bildstoden Ture lång, kan ses som kulturella uttryck för en aktiv kungafamiljs ambitioner och kulturella kontakter söder och öster om Östersjön.

De tyska köpmännen har sannolikt aktivt rekryterats till olika ekonomiskt inriktade centralorter, för att med sitt kunnande och internationella nätverk fungera som merkantila specialister. Vi kan ana att såväl kungamakten, de tyska köpmännen, aristokrater och stadsinvånarna är inskrivna i en väv av aktivitet, med delvis gemensamma mål och ambitioner. De tyska köpmännen var säkerligen i Sverige för att tjäna pengar, sannolikt med löfte om skattefrihet och andra förmånliga villkor, och kan således ha stått i ett ömsesidigt beroendeförhållande med överlappande strategier med övriga aktörer på den lokala scenen.

Staden fungerar dock inte bara som en scen för olika sociala manifestationer, utan också som ett vardagligt livsrum för ett stort antal människor. Karlsson & Westling lyfter fram hantverkarnas verksamhet i Skänninge, och flyttar därmed över fokus från överhetens och elitens agerande på en storpolitisk scen till ”alldeles vanliga människor” och deras vardagliga verksamheter. Istället för en ofta ensidig betoning på vertikala strukturer lyfter nyare forskning fram betydelsen av horisontella förbindelser och nätverk.

En fråga som fått aktualitet i samband med senare tids forskning är på vad sätt staden och livet i staden skiljer sig från landsbygden på ett socialt och kulturellt plan. Vi möter denna diskussion under begreppet *urbanitet*, uttryck för att fånga stadsmässighet på en mental nivå. I grannstaden Linköping har det framkommit avgörande skillnader i vardagslivet mellan det tidiga 1300-talet respektive det sena 1300-talet och 1400-talet. Förändringen framträder i ändrade matvanor, byggnadsskick, materiell kultur i form av föremålsinventarier, organisering av stadsrummet och sociala relationer i samband med att staden genomgår en ny fas i och med etableringen av kyrkans residensgårdar (Tagesson 2002:247ff; 2008). För Skänninges del saknas hittills ett källmaterial som kan belysa dessa frågor, men det kan finnas anledning att anta att något liknande ägt rum under senmedeltiden även här.

Sammantaget kan vi tolka dessa olika delar som utslag av nya former för att leva tillsammans. Livet i staden skiljde sig från livet på landet i flera avseenden, och det ställdes krav på nya sociala sammanhang och institutioner. Många gånger framhålls att de svenska städerna generellt var små och obetydliga. Det kan vara ett anakronistiskt sätt att se på saken. Naturligtvis var de svenska städerna rurala till sin karaktär, exempelvis genom de omfattande agrara näringarna. Samtidigt har vi ovan diskuterat utvecklingen av stadsrummet, med en mängd fenomen som verkar avskiljande från den omgivande landsbygden; koncentrationen i bebyggelse, särskilda stadsgårdstomter, särskilda former för odling, koncentration av hantverk och inte minst koncentrationen av kyrkliga och urbana institutioner. Städernas litenhet var samtidigt inte något unikt för Sverige, majoriteten av de europeiska städerna under medeltiden var mycket små.

En viktig aspekt är de sociala förhållandena som beskrivits ovan, där en stor del av Skänningebornas levnadsförhållanden förändrades. Från att under tidig medeltid ha varit trälar i storgårdarnas hushåll (Roslund denna volym) kom de under 1200-talet att omtalas som hantverkare med egna gårdar (Karlsson & Westling denna volym). Denna förändring kan ha ägt rum samtidigt som de stora huvudgårdarna, vars jordbruk bedrevs med trälar, har upplösts och ersatts med landbor, visserligen bundna till jorden som arrendatorer men juridiskt fria (Lindberg & Lindeblad denna volym). Den mentala förändringen som kan anas i de förändrade produktionsförhållandena måste ha varit omvälvande. På samma sätt kan vi ana en förskjutning från kungens och stadsfogdens inflytande på stadens styrelse och över till rådet och borgmästarens, det vill säga borgarnas ökade självständighet.

Ytterligare en aspekt på dessa förändrade sätt att leva i staden kan vara frågan om förändring av privat och offentligt i stadsrummet. Här är vi inne på svåra frågor med alltför litet empiriskt material. En försiktig hypotes kan dock vara att merparten av landskapsrummet under tidig medeltid var uppdelat på de privata storgårdarna. Som möjliga offentliga rum kan vi välja att se platserna för handel och varuutbyte, landsvägarna och allmänningarna. Kanske det äldsta Skänninge har utmärkt sig just genom närvaro av ett antal offentliga rum.

I den senare perioden fanns en ökad differentiering mellan privata gårdar och tomter, och på mark som formellt ägdes av stadsherren (kungen och/eller biskopen?) men som bebyggelsemässigt privatiserats av enskilda hushåll och/eller familjer. Å andra sidan fanns i staden ett utökat offentligt rum, ett allt större gatunät och torg. Till det offentliga rummet

kan vi även räkna kyrkorna, vilka särskilt efter sockenetableringen formellt kan betraktas som offentliga, genom ett visst inflytande från sockenmenigheten genom dess representanter, kyrkvärdarna. Möjligheterna till fri rörlighet inom staden bör således ha varit större och mer differentierad än i en tidigare miljö som dominerades av storgårdarna.

Och det är givetvis inte slut där. Claes Westling har i sin avhandling *Småstadens dynamik* visat på förvånansvärd livskraft under 1600-talet, med närvaro av ett rikt borgerskap och en samtida förändring av stadsrummet, genom tillkomst av en ny rak gata genom staden. Under det tidiga 1900-talet etablerade sig Skänninge som en viktig centralort för spannmålsodlingen på slättbygden, med plats för stora lantbruksutställningar. Senare under efterkrigstiden har stadens yta mångdubblats, genom villabebyggelse och industrietableringar, som sprängt ramarna för den gamla medeltida staden. Slutligen kom Skänninge att förlora en del av sin identitet genom kommunsammanslagningen med Mjölby 1970, samtidigt som ortens historiska arv kommit alltmer i förgrunden. Dessa axplock visar tydligt att stadens tusenåriga historia är konstant föremål för förändring och omförhandling. Gemensamt med alla dessa olika förändringar är att de kan förklaras genom att stadens olika funktioner förändrades, liksom de olika aktörer som var verksamma här.

Slutligen kan vi konstatera att alla dessa förändringar inte bara är avläsbara i rummet. Vi skulle med fog kunna framhålla att det är just i rummet som förändringarna gestaltas och genomförs. Det är i rummet historiens människor agerar, som historien blir till. Och därmed blir det möjligt att analysera och identifiera med en arkeologisk metod.

Artikeln har utarbetats inom Skänningeprojektet, samt som en del av projektet *Staden som rum och idé – högmedeltidens stadskultur i ett nordeuropeiskt perspektiv,* bekostat av medel från Claes och Greta Lagerfelts stiftelse och Gunvor och Josef Anérs stiftelse, till vars styrelser riktas ett varmt tack.

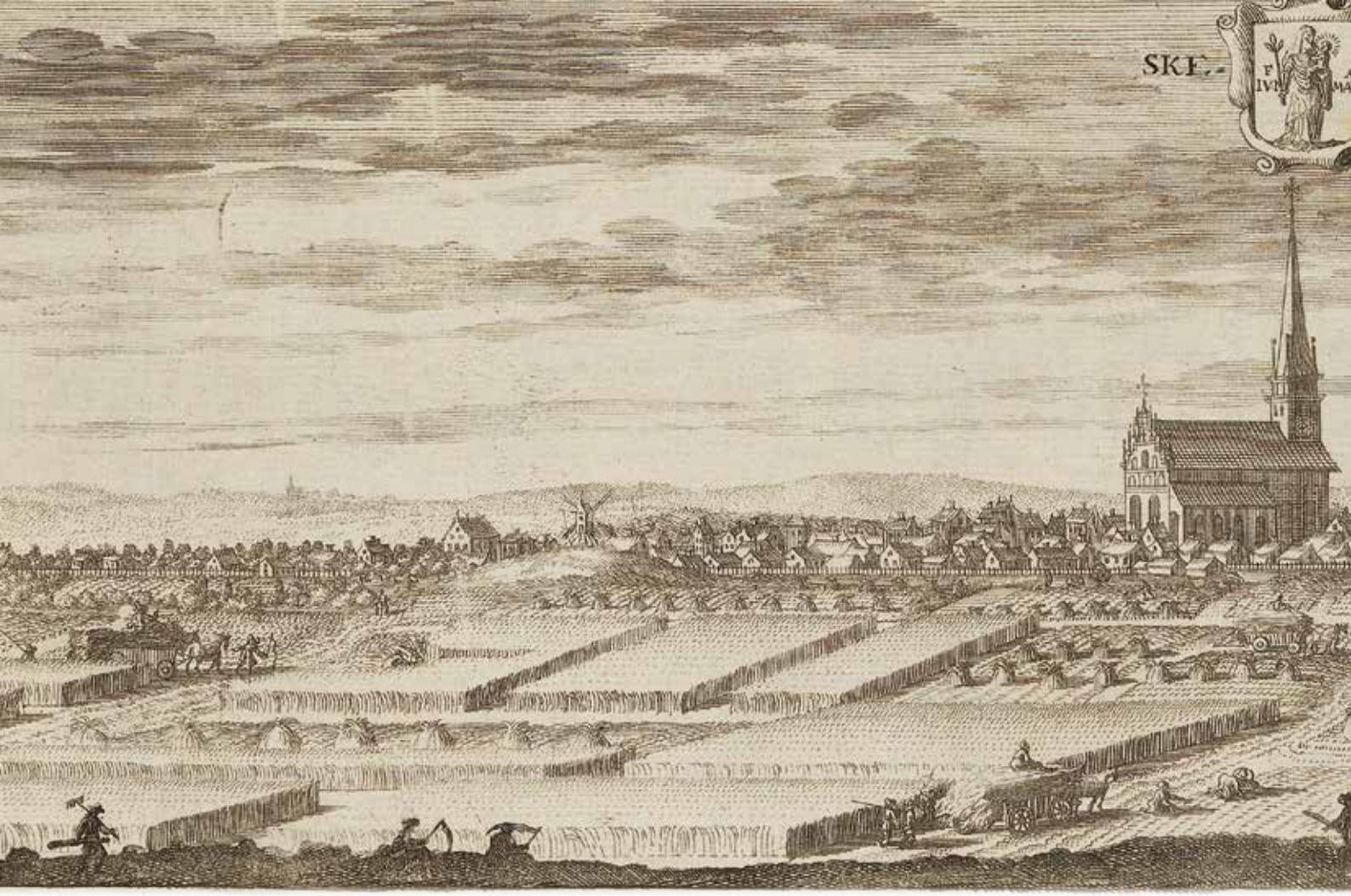

Fig 146. Erik Dahlbergs avbildning av Skänninge från 1600-talet. Till höger om Vårfrukyrkan syns det medeltida rådhuset, innan detta flyttades till nuvarande plats. Vid höjden där väderkvarnen är placerad, låg S:t Olofs konvent och det stora huset med trappstensgavlar till vänster om detta är sannolikt det medeltida Helgeandshuset. På bilden kringgärdas bebyggelsen av tullstaketet från 1600-talets början. J. V. D. Aveelen, Söderkiöping Skeninge. Kungliga biblioteket, KoB Suecia III:7.

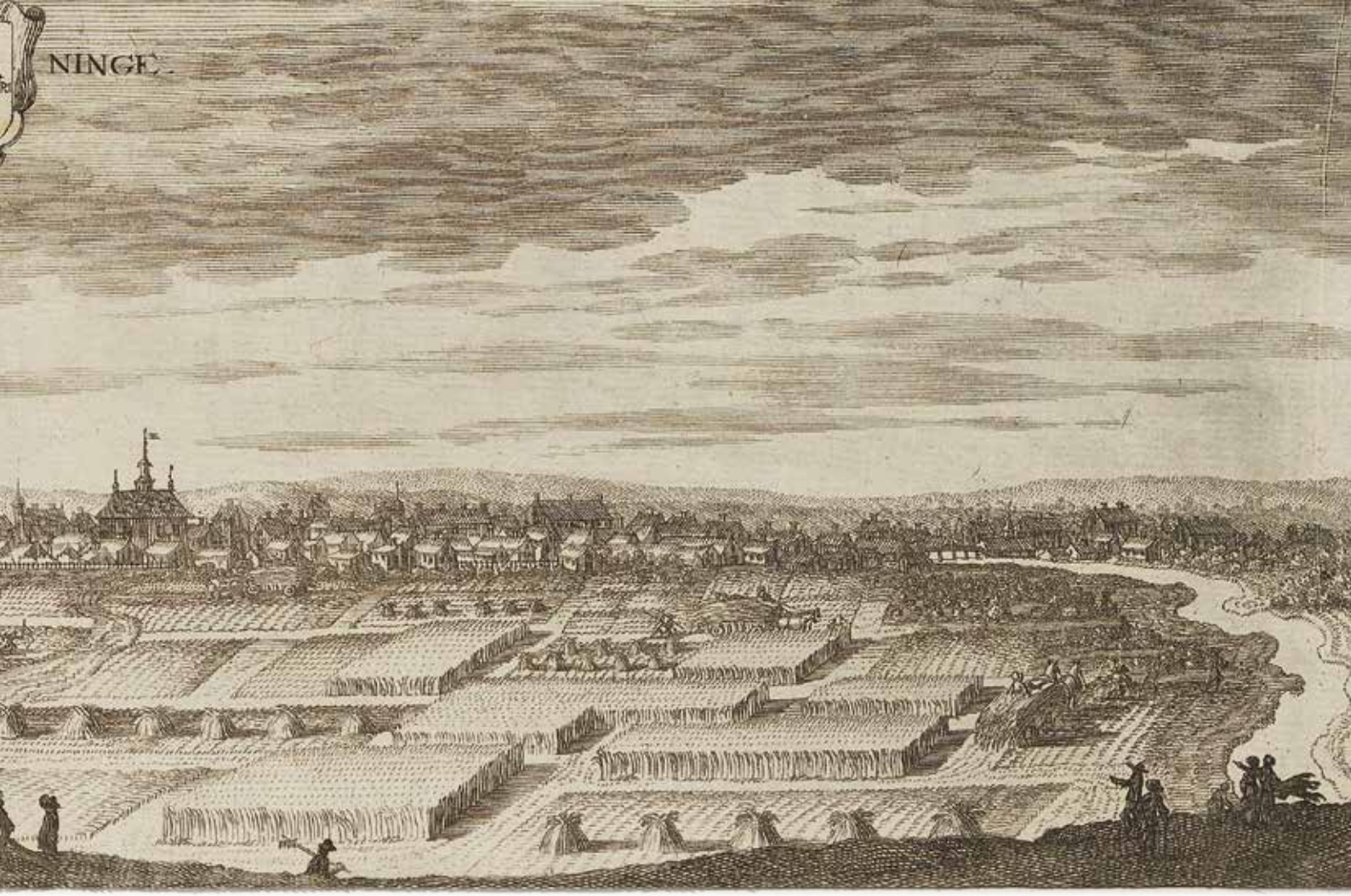

Urbanisering och stad – några slutkommentarer om Skänninge

Hans Andersson

Den här boken om Skänninge kan man läsa på åtminstone två sätt. Man kan koncentrera sig på Skänninges äldsta historia. Uppsatserna ger en delvis ny bild av en intressant och viktig ort och stad. Även om man i forskningen tidigt hävdade, att Skänninge tidigt var en marknadsplats har ändå Skänninge stått som en representant för en medeltida stadstradition som inspirerats från Tyskland och särskilt då Lübeck. I stadsbilden har detta manifesterats av Vårfrukyrkan, torget och ett rådhus. Men det har också funnits företeelser, som inte så lätt har kunnat passas in i denna bild, t ex de tidigmedeltida kyrkorna i staden. Utan att gå in på forskningshistorien här – den finns beskriven tidigare i denna volym – har de senare årens arkeologiska undersökningar kastat nytt ljus över Skänninges förhistoria och fördjupat kunskapen om det högmedeltida Skänninge på ett nästan dramatiskt vis. Detta finns väl sammanfattade av Karin Lindeblad och Göran Tagesson tidigare i denna skrift.

Men man kan också gå ett steg till och se Skänninge som ett exempel eller t o m en modell för hur man kan följa urbaniseringens omvandling av ett landskap och hur allt mer komplicerade orter, som vi benämner städer, utvecklades.

Då gäller frågan, hur vi skall tolka Skänninges karaktär och roll i ett mera övergripande urbaniseringsperspektiv. Det är på denna punkt jag vill göra några reflexioner, som får utgöra mina slutkommentarer till denna bok. Jag bygger naturligtvis härvidlag i hög grad på vad de enskilda författarna framför i sina uppsatser.

Ett av de riktigt stora resultaten i undersökningarna är den nya bild som träder fram av det tidigmedeltida Skänninge med sina tre storgårdar. Jag finner det alltså övertygande att också dominikanerklostret föregicks av en storgård. Till varje gård var knuten en kyrka. På gårdarna har, i varje fall på två av dem, påträffats spår av hantverk. Men där finns också tydliga spår av varuutbyte i någon form. Det råder alltså inga tvivel om att gårdarna tillsammans fungerat som en centralort i landskapet. På den andra sidan har vi det högmedeltida Skänninge, som haft en viktig sekulär roll genom sin handel, bl a manifesterat genom närvaron av tyska köpmän men staden hade också en kyrklig roll med sina kyrkor och konvent och som prostsäte. Hur skall vi uppfatta dessa två olika kronologiska bilder av Skänninge? Hur hänger de samman? Hur har övergången skett? Vad förenar dem och vad skiljer dem åt?

Om man uppfattar urbanisering som ett större begrepp än stadsbegreppet kan vi få en utgångspunkt. När man diskuterar den moderna urbaniseringen är ofta det avgörande kriteriet demografiskt: hur många bor och verkar på platsen? Men enligt min mening bör man ta sin utgångspunkt snarare från vilka centrala funktioner en plats har. Det är ju de som skapar en centralplats. Ortens fysiska, administrativa, juridiska och ekonomiska struktur eller utformning är beroende av flera ting men är till betydande delar bunden till den tid de verkar inom och var de ligger någonstans i geografin. Det innebär, att orter, som är både kronologiskt och geografiskt olika, i grunden har samma funktioner. Dit koncentreras funktioner, som är gemensamma för ett mindre eller större område. Sådana gemensamma funktioner kan vara religiösa eller kultiska, det kan vara ekonomiska, handel eller hantverk, politiska etc. Men hur de strukturellt organiseras skiljer sig från tid till annan eller från område till område.

Vi återvänder nu till den tidigmedeltida bilden med de tre gårdarna. Två av gårdarna den vid S:t Martins kyrka och den vid Allhelgonakyrkan går tillbaka till 900-tal och 1000-tal. Den tredje, som låg där S:t Olofs dominikankonvent kom att placeras, bör i varje fall vara 1100-tal. Utgrävarna antar med relativt stor säkerhet, att även här fanns en kyrka, kanske en stavkyrka. Odiskutabelt är i varje fall att här fanns gravar, som var äldre än klostret. På området låg också en större stenbyggnad, som är tidigare än klostret. De rika fynden av gravmonument från de två först nämnda kyrkorna är tydliga markeringar av deras betydelse. I sin sammanfattning tidigare i volymen ser Karin Lindeblad gårdarna som ett nytt inslag i landskapsbilden. Överhuvudtaget tycks perioden 900–1000-tal vara en expansiv period i området. Ser man till vilken verksamhet, som bedrivits på t ex gården vid S:t Martin, är det särskilt fynden som pekar på att där bedrivits specialiserat metallhantverk och varuutbyte. Det har enligt Lindeblad knappast varit av permanent karaktär utan har bedrivits vid speciella tillfällen, kanske av tillresta hantverkare. Vi har också enligt Mats Roslunds undersökning spår av keramiktillverkning, som visar på intryck från olika håll, ofta från avlägsna områden, förmodligen utförd av kvinnliga trälar. Det har dock inte varit någon professionell verksamhet för avsalu. Mycket tyder på att det är en inhemsk elit man kan spåra bakom tillkomsten av gårdarna och den eliten är kristen.

Det är alltså tre storgårdar vars bebyggelser ligger relativt tätt samlat. Men de har inte någon tätortskaraktär. De bör i sin uppbyggnad ha liknat andra storgårdar i området. Men var och en av dessa tre gårdar har haft kyrkor knutna till gården. Detta kan knytas samman

med hur Anders Andrén i sin avhandling *Den urbana scenen* från 1985 visar, att städer med rötter ner i århundradena före 1200-talet karakteriseras av förekomsten av flera kyrkor. Hans studie gäller visserligen det medeltida Danmark, men resultaten kan också appliceras på svenska förhållanden. Ett extraordinärt exempel är Lund, där antalet kyrkor uppgår till mer än 20. I sitt äldsta skede skulle kyrkorna kunna uppfattas som privatkyrkor, innan de blir sockenkyrkor. De tidiga gårdarna i Lund skiljer sig inte från dem som undersökts i landskapet runt omkring. Det är först i slutet av 1100-talet som Lund får en bebyggelse, där tomterna sluts mot gatunätet. Andrén har använt uttrycket *förtätad landsbygd* för att karakterisera bebyggelsen under stadens första århundraden (Andrén 1984; 1985).

Det är ett uttryck, som går att använda också för Skänninge. Av någon anledning har de stora gårdarna lagts nära varandra. Orsaken bör vara, som har antytts, att platsen varit rent kommunikationsmässigt väl vald i landskapet. Men där kan också ha varit några för oss mindre synliga anledningar. Så kan t ex ägandeförhållanden ha spelat en roll liksom ägandefamiljernas inbördes beroenden. Det kan vi inte veta. Men gårdarna markerar också något annat viktigt. De tillkommer i en tid, som är en brytningstid, där inte minst kristendomens introduktion är viktig. De enskilda familjerna med resurser har velat markera sin anslutning till den nya tron genom att bygga sina egna gårdskyrkor. Kanske etableringen av storgårdarna på en ny plats är en del av manifesteringen.

Man kan fråga sig om dessa förändringar är en markering *för* något eller *emot* någonting. Vi kan naturligtvis se det som en markering mot det gamla samhället, men ändå kanske man ändå skall hålla i minnet, att även avståndstaganden till traditionen nästan aldrig är fullständiga. I vår forskning drar vi ofta ut skarpa gränser mellan perioder som egentligen är skapade av forskningen utifrån vissa kriterier. Att det religiösa momentet är starkt i

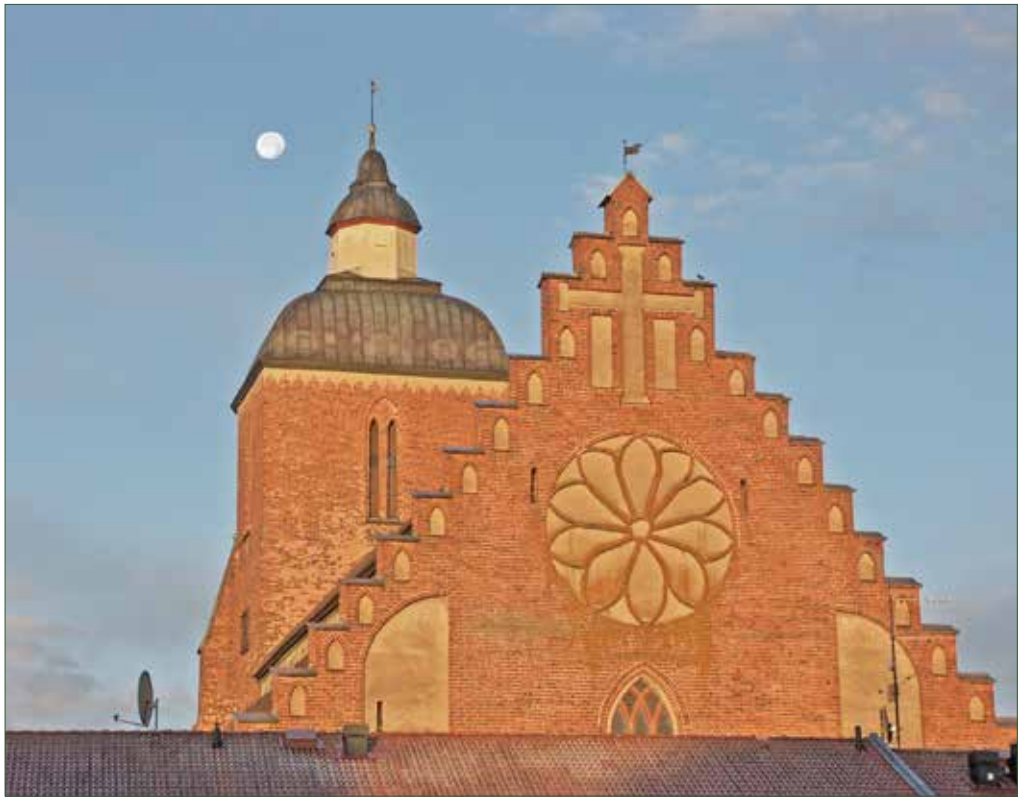

Fig 147. Utsikt från ett undersökningsschakt i Krokgatan en vintermorgon 2010. Endast månen når högre upp än kyrktornet i Skänninge. Blomman på kyrkans östra gavel föreställer sannolikt en ros och kan då ses som en symbol för jungfru Maria – Vår Fru.
FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ, UV ÖST.

vissa förhistoriska samhällen är uppenbart. Se t ex på Uppåkra i Skåne, Gudme på Fyn eller Helgö i Mälaren där det finns byggnader, där sakrala ritualer uppenbarligen ägt rum. På alla tre platserna har den anknytande bebyggelsen varit en eller flera storgårdar (se t ex Arrhenius 2011; Jørgensen 2011; Larsson & Söderberg 2012). Även om religionen blivit annorlunda tycks det som om att bebyggelsen i Skänninge bygger vidare på en äldre tradition med gård och kultbyggnad samtidigt som innehållet förskjutits i förhållande till traditionen, kulten övergår till kristendom.

Men så sker ett brott i utvecklingen. Under 1200-talet blir förändringarna i Skänninge mycket tydliga. Orten fick en mera reguljär stadsbild. Den var inte till ytan särskilt stor men med en relativt regelbunden tomtindelning. De tre storgårdarna försvann. Kring staden lades en vall. Av kyrkorna övergick två till konventsanläggning och den tredje, Allhelgona, utvidgades och blev landsförsamlingskyrka. En ny kyrka, Vår Fru, byggdes och blev stadsförsamlingens kyrka. En borg tillkom. Allt detta skedde successivt under 1200-talet.

När processen började har knappast undersökningarna helt kunnat besvara. Men att den var i gång redan 1237, när dominikankonventet grundades står klart. Predikarordnarna var i stort sett knutna till städer. Man kan se konventet som en del i omvandlingen av Skänninge. Det framgår av de tidigare redovisningarna, att det troligen var biskopen, som ägt marken, där dominikanerna bygger sin anläggning, medan biskopen flyttar ut till Biskopsholmen, eller i varje fall låter bygga borgen här. Detta gör det sannolikt, att biskopen är en av dem som ligger bakom Skänninges omvandling till stad. Inordnandet av S:t Martin i ett nunnekonvent, också det tillhörande dominikanerna, skedde lite senare men ingår i samma process. Kanske man skall se byggandet av Vårfrukyrkan som slutpunkten på denna process, när den tillkom 1300.

Det var en radikal förändring som ägde rum. Den speglar en övergång från en släktbaserad centralort till ett borgarsamhälle, från privatkyrkor till församlingskyrkor och konvent och som vände sig utåt i samhället och inte var bunden av släkten, familjen. Allt detta fick synlighet genom omstruktureringen av bebyggelsebilden. De ledande släkterna har säkert inflytande i staden fortfarande, men det är uppenbart att man flyttar sina intressen från tätorten till landsbygden runt om. I staden kommer andra grupper in. Mest uppmärksammade är de tyska köpmännen. 1100-talets invånare har visserligen också haft långväga kontakter men genom permanentboende köpmän får man professionellt förmedlat sina kontakter ut i Europa.

Skänninge var knappast ensam om denna utveckling. Jag har redan hänvisat till Anders Andréns karakteristik av det tidiga Lund med uttrycket förtätad landsbygd. Lund var en betydligt större tätort än Skänninge naturligtvis, men vi finner samma utveckling i båda orterna: de stora gårdarna som undan för undan förvandlades till en tätare bebyggelse med sammanhållande gatulinjer, sockenbildning och införande av rådsstyrelse och utåtriktade konvent. Trots Lunds starka kyrkliga prägel skedde en sekularisering också där.

På medeltida svenskt område finns ett antal städer med två eller flera kyrkor, som har sitt ursprung tidigare än 1200-talet. Finns det också exempel bland dem som har en tidigare storgårdsbebyggelse, där kyrkorna är privatkyrkor men som senare under 1200-talet omvandlas till stads- respektive landsförsamlingar? Arkeologiskt har vi knappast fått tag i dessa strukturer utom i Skänninge. Men hypotesen borde prövas.

Den generella slutsats jag skulle vilja dra av Skänninge-undersökningarna är att brottet mellan den tidigmedeltida centralortsstrukturen och högmedeltidens är större än man vågat hävda de senaste decennierna. Grovt sett är många av de viktigare centralorterna fram till mitten eller slutet av 1100-talet sammansatta av enskilda gårdar. De rymde ofta en

privatkyrka, som ytterligare betonade platsens individuella släktanknytning. De var orter med centrala funktioner inte minst ekonomiska, men de ingick inte i någon övergripande stadsadministration. Man kan i deras fall dra linjerna tillbaka till platser som Uppåkra, Helgö och Gudme även om kulten var annorlunda.

Man bör också här påminna om att man kan spåra en annan linje i urbaniseringen, som knyter an bakåt i tiden. Det är tidiga orter som Birka med tätbebyggelse och långväga ekonomiska förbindelser, belägna vid vattenvägar. Även Sigtuna som en medeltida ort kan föras hit. Dessa två ”linjer” från Uppåkra och Birka och motsvarande orter löpte sedan samman, när den högmedeltida staden växte fram.

I slutet av 1100-talet och under 1200-talet utsöndrades nämligen en grupp centralorter, som fick särskilda privilegier, utställda av kungen, en särskild intern organisation i form av rådsstyrelse, en särskild övergripande kyrklig struktur. Privatkyrkorna förvandlades till församlingskyrkor eller uppgick i nya kyrkliga sammanhang som konvent eller motsvarande. Ett karakteristiskt drag var också förekomsten av borgar i anslutning till städerna, oftast knutna till kungamakten men ibland tillhörande andra i landets ledande skikt, som i Skänninge, där biskopen uppenbarligen stod för borgen. Detta var en del av periodens allmänna förändring av det svenska samhället, som visade sig i omorganisation av rikstyrelsen, nya kontakter internationellt och utvecklandet av nya ekonomiska strukturer. Andrén delade upp stadsutvecklingen utifrån antalet kyrkor som fanns i de medeltida städerna. Han betonade, att de nygrundade medeltida städerna fick bara en enda församlingskyrka. I Sverige kan man t ex nämna Stockholm och Örebro. Men Skänninge visar tydligt att motsvarande omstrukturering också skedde i städer med äldre kyrkor.

Visserligen har det funnits tidigare ansatser, som i exempelvis Sigtuna, men det är ingen tvekan om att 1200-talet radikalt förändrar urbaniseringen i förhållande till tidigare tiders. Det är dessa orter som får en sådan sammansatt struktur att bör benämnas städer. Men de är också *en* fas i den breda process som vi kallar urbanisering och som jag definierade i början. Men därmed är naturligtvis inte frågan om benämningen stad avförd från diskussionen. Användningen av just det begreppet blir olika, var man befinner sig. Men det gemensamma för beteckningen stad är, att den avser *orter med en komplex struktur, sammanhållet över familje- och släktgränser*.

Det Skänninge som vi läser om i denna skrift har gett ett viktigt bidrag till den tidiga urbaniseringen i Sverige med dess olika yttringar. Men det vi fortfarande vet för lite om är hur förvandlingen från en centralort med några stora gårdar till en högmedeltida stad gick till. Vilka intressen låg bakom? Var det de gamla släkterna i området? Var det en process som i varje fall delvis styrdes uppifrån? Var det inspiration utifrån, andra delar av Skandinavien eller Europa?

Avslutningsvis ytterligare en kommentar. Det kan tyckas som om jag återvänder till en gammal syn på medeltida stadsutvecklingen genom att betona den högmedeltida staden. Som framgår markerar jag att den i vissa avseenden är något annat, när det gäller dess struktur, men den är också en del av det betydligt större begreppet urbanisering, som strukturellt omformas efter tid och geografi. Tillkomsten av de högmedeltida städerna innebär en större innovation inom urbaniseringsprocessen än förändringarna mellan de förhistoriska centralplatserna och de tidigmedeltida centralorterna. Men den måste också ses som en del av de många samhälleliga förändringar som sker under denna period.

Fig 148. Den sista bondgården i Skänninge brukades fram till hösten 2006, då bostadshuset och en del av ladugården revs för att ge plats för det nya jänvägsspåret. I bakgrunden pickar Åke Orselius hönor på dyngstacken, på den plats där S:t Olofs kyrka uppfördes på 1200-talet, och där hundratals skänningebor ligger begravda sedan medeltiden.
FOTO RIKARD HEDVALL, RAÄ UV ÖST.

Referenser

Litteratur

A

Ahrne, G.1994. *Social organizations. Interaction inside, outside and between organizations*. London. Sage.

Allardt, E. 1985. *Sociologi: symbolmiljö, samhällsstruktur och institutioner*. Stockholm.

Almquist, J. A. 1947. *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden*, del 3 Östergötland, band 1 och 2. Stockholm.

Almquist, J. E. 1960. *Herrgårdarna i Sverige under reformationstiden (1523–1611)*. Stockholm.

Alsleben, A. 2007. Food consumption in the Hanseatic towns of Germany. (red) Karg, S. *Medieval Food Tradition in Northern Europe*. National Museum. Studies in Archaeology & History Vol. 12. Copenhagen.

Ambrosiani, B. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria.* Uppsala.

Andersson, D., Willim, A., Grandin, L. & Hjärtner-Holdar, E. 2006. *Arkeometallurgiska analyser av material från ett mässingsgjuteri.* Riksantikvarieämbetet. UV GAL analysrapport nr 16-2006.

Andersson, E. I. 2006. *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 47.

Andersson, H. 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder. Aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. Medeltidsstaden 73.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Andersson, I. 1972. *Vadstena gård och kloster*. Kungliga Vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm.

Andersson, K. & Hildebrand, A. 1988. *Byggnadsarkeologisk undersökning. Det murade huset.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Andrén, A. 1984. *Lund, tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning*. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden 56. Stockholm.

Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen: städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8o, 13.

Andrén, A. 1987. Medeltida tegelhus i Lund – en kort översikt. (red) Krongaard Kristensen, H. & Vellev, J. *Middelalderlige stenhuse i danske og skånske købstæder. Hikuin 13.*

Andrén, A. 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Eslöv.

Andrén, A. 1998. Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. *Staden – himmel eller helvete. Tankar om människan i staden.* Stockholm.

Andrén, A. 2000. Ad sanctos – de dödas plats under medeltiden. *Hikuin 27*.

Andrén, A. 2000. Re-reading Embodied Texts – an Interpretation of Rune Stones. *Current Swedish Archaeology Vol. 8*.

Anglert, M. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. Andersson, H. & Anglert, M. (red). *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Stockholm.

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16.

Anglert, M. 2006. De tidigaste kristna kulthusen. (red) Anglert, M., Artursson, M. & Svanberg, F. *Kulthus och dödhus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Stockholm.

Anund, J. 1998. Mångsysslare, småstäder och klassresor. Nordens bronshantverk som exempel på möjligheter inom socialarkeologin. *Meta 1998/4*.

Arcini, C. & Tagesson, G. 2005. Kroppen som materiell kultur – gravar och människor i Linköping genom 700 år. (red) Kaliff, A. & Tagesson, G. *Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar skrifter 60.

Ariés, P. 1974. *Western attitudes toward death from middle ages to the present.* Baltimore.

Ariés, P. 1981. *The hour of our death.* New York.

Arnold, D. E. 1985. *Ceramic theory and cultural process*. Cambridge.

Arvid Trolles jordebok 1498: jämte åtkomsthandlingar och andra därmed samhöriga aktstycken (Historiska Handlingar del 31). Stockholm 1938.

Arrhenius, B. 2011. Helgö – pagan sanctuary complex. (red) Arrhenius, B. och O´Meadhra, U. *Excavations at Helgö XVIII. Conclusions and New Aspects*. Stockholm.

Asztalos, M.1991. *Petrus de Dacia om Christina från Stommeln – en kärlekshistoria*. Uppsala.

B

Balić, I. 2006. Sociala frizoner – en nödvändighet. (red) Larsson, S. *Liljan. Om arkeologi i en del av Malmö*. Riksantikvarieämbetet. Lund.

Becker, N. 2005. Metallhantverk och specialisering. (red) Carlie, A. *Järnålder vid Öresund.* Band 1. Riksantikvarieämbetet. Lund.

Behre, K-E. 1999. The history of beer additives in Europe a review. *Vegetation history and archaeobotany 1999 (8).*

Berg, J. 2000. Stormannamiljöer och landskap. En diskussion om maktens uttryck i den fysiska miljön – utifrån några exempel från yngre järnålder-medeltid. (red) Olausson, M. *En bok om Husbyar*. Riksantikvarieämbetet. Avdelningen för arkeologiska undersökningar skrifter nr 33.

Berg, J. 2003. *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*. Meddelande 120 / Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.

Berg, J. 2006. Den privata staden? (red) Larsson, S. *Nya stadsarkeologiska horisonter.* Stockholm.

Berg, J. 2008. Från bymark till stadsjord. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 2008 (55).

Berg, J. 2009. Fornlämningar och jordägande: om framväxten av det medeltida sociala landskapet i ljuset av fornlämningarna från yngre järnåldern. (red) Kaliff, A. *Skuggor i ett landskap: västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid: resultat av ett tvärvetenskapligt projekt.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar skrifter nr 75.

Bergold, H. & Ramström, A. u å. *Samlingsrapport Carin Claréus undersökningar 1982–1989 Skänninge, Vadstena. Norrköping*. Riksantikvarieämbetet. UV Bergslagen rapport.

Bergqvist, J. 2007. *Tidigmedeltida bebyggelse och medeltida till tidigmodern odling i norra Skänninge,* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2007:16.

Bergqvist, J. 2009a. *Nya Motalagatan.* Skänninge 2:1, 3:3, Plåtslagaren 1, 2, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:2.

Bergqvist, J. 2009b. *Motalagatan-Skenaån.* Riksantivarieämbetet. UV Öst rapport 2009:3.

Bergqvist, J. & Hedvall, R. 2009. *Vistenagatan – Linköpingsgatan*. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet. Kv Radiatorn, Skänninge 2:1, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:8.

Beronius Jörpeland, L. & Seiler, A. Mälbys många ansikten. En tidigmedeltida huvudgård, förhistorisk och historisk bebyggelse. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2011:57.

Binski, P. 1996. *Medieval death: ritual and representation.* London.

Björkhager, V. m fl. 2004. Linköpings utkantslager. (red) Mörkfors, G. m fl. *Kulten – makten – människan. Arkeologi i Östergötland*. Meddelanden från Östergötlands Museum.

Björkhager, V. 2009. *Gravfält, skelett och odlingslager vid Kriminalvårdsanstalten i Skänninge.* Östergötlands Länsmuseum. Rapport 2009:85.

Björkhager, V. 2010. *Runbleck och svartgods.* Arkeologisk förundersökning. Motalagatan, Nordanågatan och Nunnestigen samt kv Abboten, Nunnan och S:ta Ingrid. Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötlands län. Östergötlands Länsmuseum. Rapport 2010:113.

Björklund, A. 2008. *Urban farming in rural towns: cultivation and livestock keeping in Uppsala before 1900*. Stockholm: Department of human geography, Stockholm University. Stockholm.

Björklund, A. 2010. *Historical urban agriculture: Food production and access to land in Swedish towns before 1900*. Stockholm Studies in Human Geography, 20.

Blomkvist, N. 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. (red) Hammarström, I. *Kalmar stads historia I. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt*, Kalmar.

Blomqvist, R. 1951. *Lunds historia. 1 Medeltiden*. Lund.

Bond, J. 2001. Production and Consumption of Food and drink in the medieval monastery. (red) Keevill, G., Aston, M., Hall, T. *Monastic Archaeology. Papers on the Study of Medieval Monasteries.*

Bond, C. J. 1988. Monastic fisheries. (red) Aston, M. Medieval Fish, Fisheries and Fishponds in England 1. *British Archaeological Reports Brittish Series 182.*

Bonnier, A. C. 1996. Kyrkorna i Dals härad. Några av landets äldsta kyrkor. *Kyrka i bruk. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum 1996*.

Bonnier, A. C. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350.* Upplands Fornminnesförenings tidskrift 51. Uppsala.

Bonnier, A. C. & Ullén, M. 1998. *Örberga kyrka.* Linköping.

Bonnier, A. C. 2004. Medeltidens kyrkor. (red) Sjöström, I. och Ullén, M. *Östergötland. Landskapets kyrkor*. Stockholm.

Bonnier, A. C., Hägg, G. & Sjöström, I. 2008. *Svenska kyrkor. En historisk reseguide.* Stockholm.

Borna Ahlkvist, H. & Tollin, C. 1994. *Kring Stång. En kulturgeografisk utvärdering byggd på äldre lantmäteriakter och historiska kartöverlägg*. RAÄ, Arkeologiska undersökningar Skrifter 7.

Borna-Ahlkvist, H., Lindgren-Hertz, L. & Stålbom, U. 1998. *Pryssgården. Från stenålder till medeltid. Arkeologisk slutundersökning, RAÄ 166 och 167, Östra Eneby socken, Norrköpings kommun, Östergötland,* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 1998:13.

Borngässer, B. 2007. Gotiskt arkitektur i Italien. (red Toman, R.) *Gotik. Arkitektur, skulptur, måleri.* Königswinter.

Boström, R. & Eriksson, J. 1992. *Herrestad kyrka.* Linköping.

Brate, E. 1911–1918. *Östergötlands runinskrifter.* Granskade och tolkade av Erik Brate. Sveriges runinskrifter. Band 2. Stockholm.

Braudel, F. 1982. *Civilisationer och kapitalism 1400–1800*. Bd 1, *Vardagslivets strukturer: det möjligas gränser*. Stockholm.

Brillioth, Y. 1941. *Svenska kyrkans historia 2.* Uppsala.

Broberg, B. & Hasselmo, M. 1978. *Söderköping. Medeltidsstaden 5*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Broberg, B. & Hasselmo, M. 1981. *Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer. Fyndstudie*. RAÄ & SHM. Rapport, Medeltidsstaden 30. Stockholm.

Broberg, B. & Hasselmo, M. 2001. Urbana nödvändigheter – kommunala angelägenheter? Avloppssystem och sophantering i den medeltida staden. (red) Andrén, A. m fl. *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Lund.

Broccman, C. F. 1760. *Beskrifning Öfver the i Öster-Götland Befintelige Städer, Slott, Sockne-Kyrkor, Soknar, Säterier, Öfwer-Officers-Boställen, Jernbruk och Prestegårdar, med mera.* Norrköping.

Bäck, M. 2000a. Stengodskeramiken. (red) Anund, J., Carlsson, R., Elfwendahl, M. & Pettersson, K. *I skuggan av domkyrkan. Arkeologi i uppsalakvarteret Disa, 1973–1993*. Riksantikvarieämbetet. UV Bergslagen rapport 2000:5.

Bäck, M. 2000b. Analys av svartgods- och stengodskeramik. I; Beronius Jörpeland, L, Lindeblad, K. & Lindh, M. *Projekt uppdragsarkeologi. Vid Fyrisån – arkeologi i Östra Aros.* Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen rapport nr 2000:1.

Bäck, M. 2009. Specialregistrering av medeltida- och efterreformatorisk keramik från S:t Olofs konvent. I Konsmar, A., Menander, H. *S:t Olofs konvent. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet.* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:5.

Bäck, T. 1979. *Kv Skenabron 4, Skänninge Mjölby kn Östergötland.* Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Uppdragsverksamheten 1979:20.

C

Cardell, A. 2009. Osteologisk analys av fiskbensmaterialet. Havsfisk – Munkarnas preferens. I Konsmar, A., Menander, H. *S:t Olofs konvent. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet.* Riksantikvarieämbetet. UV Öst Rapport 2009:5.

Carelli, P. 1998. Varuutbytet i medeltidens Lund. Uttryck för handel eller konsumtion? *Meta Nr 3 1998.*

Carelli, P. 2000. "Profana gravar" i medeltidens Lund. Dahlerup Koch, H. (red). *Hikuin 27.*

Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26.

Carlsson, M. 2012. *Spår av det preurbana Norrköping – lämningar från 1100-tal till 1700-tal i kvarteret Gamla Rådstugan*. Rapporter från Arkeologikonsult 2012:2504.

Christiansson, H. 1959. *Sydskandinavisk stil. Studier i ornamentiken på de senvikingatida runstenarna*. Uppsala.

Christophersen, A. 1980. *Håndverket i forandring : studier i horn- og beinhåndverkets utvikling i Lund c:a 1000–1350*. Lund.

Cinthio, M. 2002. *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund.* Stockholm/Stehag.

Cinthio, E. m fl (red)1986. *Linköpings domkyrka II Planscher.* Linköping.

Clemmensen, M. 1922. Slægtskabet mellem lombardisk og dansk Teglstensarkitektur. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*. Köpenhamn.

Cnattingius, B. 1936. *Linköpings slott.* Linköping.

Cnattingius, B. 1947. *Norsholm. Kulturhistoriska studier kring en gårds öden*. Linköping.

Cnattingius, B. 1997. *Kaga kyrka.* Linköping.

Coldstream, N. 2002. *Medieval Architecture*. Oxford History of Art. Oxford.

Conradi Mattsson, A. 1998. *Riseberga kloster förutsättningar och framväxt. Birger Brosa, donatorn och Filipssönerna, sondottersönern.* Örebro läns museum 1998.

Cornell, E. 1996. *Rummet och arkitekturen.* Stockholm.

Curman, S. 1932. Kristna gravmonument från 1000-talet funna i Vreta kloster. *Arkeologiska studier tillägnade H. K. H. Kronprins Gustaf Adolf*. Stockholm.

Curman, S. & Lundberg, E. 1935. *Östergötland band II. Vreta klosters kyrka.* Stockholm.

D

Dahlbäck, G. 1977. *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–152.* Stockholms univeristet. Stockholm.

Dobres, M-A. 2000. *Technology and social agency. Outlining a practice framework for archaeology*. Oxford.

Dobres, M-A. & Robb, J. (red) 2000. *Agency in Archaeology*. London.

Drakenberg, S. 1976. Dominikanklostret i Västerås. (red) H. Simonsson. *Västmanlands Fornminnesförening. Årsskrift LIV 1976.*

Dyer, C. 1988. The consumtion of freshwater fish in medieval England (red) Ashton. M. Medieval Fish, Fisheries and Fishponds in England 1. *British Archaeological Reports Brittish Series 182.*

Dyer, C. 1994. *Everyday Life in Medieval England.* London.

E

Egan, G. & Pritchard, F. 1991. *Dress Accessories, c1150–c1450. Medieval finds from excavations in London:3*.

Ekeboum, J. 1979. *Beskrivning över 1705 års karta över Vadstena*. Föreningen Gamla Vadstena. Källor till Vadstenas historia Nr 1.

Ekhoff, E. 1906. Tvenne nyupptäckta medeltida epitafier i den gamla dominikanerkyrkan i Sigtuna. *Fornvännen 1906.*

Ekre, R. 1985. Medeltida borgar i Västergötland. (red) Behre, G., Wegraeus, E. *Västergötlands äldre historia. Älvsborgs länsmuseum 1985.*

Elgenstierna, G. 1925–36. *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* I–IX. Stockholm.

Ericsson, A. 2005. Gränser och territoriella indelningar i Linköpingstrakten – en studie i medeltida geografi. (red) Kaliff, A. & Tagesson, G. *Lionga kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingstrakten*. RAÄ. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 60.

Eriksson, J. 1990. *Hagebyhöga kyrka.* Linköping.

Eriksson, J. 2006. *Dendrokronologiska undersökningar av medeltida kyrkor inom Linköpings stift*. Linköping.

Eriksson, T. 2005. Grophus och hantverk. (red) Carlie, A. *Järnålder vid Öresund. Band 1.* Lund.

Ersgård, L. 1984. *Medeltidsstaden 53*. Skanör – Falsterbo. Rapport. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Stockholm.

Ersgård, L. 1988. *"Vår Marknad i Skåne". Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden.* Lund studies in medieval archaeology 4.

Ersgård, L. 1996. Religionsskiftet som social förändring. (red) Engdahl, K., Kaliff, A. *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 19.

Ersgård, L. 2006. Dödens berg och Guds hus – förfäderskult, kristnande och klostret i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland. (red) Ersgård, L. & Holmström, M. *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Lund Studies in Historical Archaeology 5. Stockholm.

F

Falck, W. 1982. Bebyggelse i Visby under medeltiden – kring ett rekonstuktionsarbete. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3. 1982.*

Fant, E. 1929. Vårfrukyrkan. (red) Schück, A. *Skänninge stads historia.* Skänninge.

Feldt, A-C. 1990a. *Arkeologisk förundersökning Kv Munken 5 o 7 Skänninge Östergötland.* Östergötlands Länsmuseum. Linköping.

Feldt, A-C. 1990b. *Arkeologisk förundersökning Follingegatan Skänninge Östergötland*. Östergötlands länsmuseum. Linköping.

Feldt, A-C. 1991. *Rapport Pukebacksgatan Skänninge Östergötland. Arkeologisk förundersökning.* Östergötlands Länsmuseum. Linköping.

Feldt, A-C. 1992. *Arkeologisk förundersökning kv Gillestugan, Skänninge, Östergötland.* Östergötlands länsmuseum. Linköping.

Feldt, A-C. 1993. *Arkeologisk förundersökning kv Gillestugan, Skänninge, Östergötland.* Östergötlands länsmuseum. Linköping.

Feldt, A-C. 1997. Fynden- bostadsmiljö, hantverk och sopor. (red) Feldt, A-C. & Tagesson, G. *Två gårdar i biskopens stad*. Östergötlands länsmuseum. Östergötland fakta 3.

Feldt, A-C. 2001a. *Kyrkogårdens gräns.* Östergötlands Länsmuseum. Arkeologisk rapport 27:2001.

Feldt, A-C. 2001b. *Kraftiga kulturlager och brända byggnadslämningar kv Prelaten 10.* Östergötlands Länsmuseum. Arkeologisk rapport 112:200.

Feldt, A-C. 2001c. *Byte av VA-ledningar. Arkeologisk förundersökning och antikvarisk kontroll, Linköpingsgatan och Motalagatan/Vretavägen, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland.* Östergötlands länsmuseum. Arkeologisk rapport 114:2001.

Feldt, A-C. 2004b. Medeltid i domkyrkans skugga – kvarteret Absalon. (red) Mörkfors, G. m fl. *Kulten – makten – människan. Arkeologi i Östergötland*. Meddelanden från Östergötlands Museum.

Feldt, A-C. 2006. *Diken, stolphål och trädgårdsodling. Västanå, Skänninge, RAÄ 5, Lindbladsvägen, Nunnestigen och Ringgatan samt kv Kornknarren 8–9, kv Liljan, Arkeologisk förundersökning, Antikvarisk kontroll*. Östergötlands länsmuseum. Arkeologisk rapport 2006:32.

Feldt, A-C. & Tagesson, G. 1996. *Två gårdar i biskopens stad*. Östergötlands länsmuseum. Östergötland fakta 3.

Feldt, A-C. & Lindberg, M. 2002. *Arkeologisk förundersökning Follingegatan – Bjälbogatan, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötlands län.* Östergötlands länsmuseum. Arkeologisk rapport 55:2002.

Foggie, J P. 2003. *Renaissance religion in urban Scotland. The dominican order 1450–1560.* Boston.

Folin, N. 1985. *Dominikanerklostret i Västerås.* Rapport Västmanlands Läns Museum.

Forssell, H. 1869. *Sveriges inre historia från Gustaf den förste. Med särskilt avseende på förvaltning och ekonomi*. Stockholm.

Friedrichs, C. R. 1995. *The Early Modern City 1450–1750.* Harlow.

von Friesen, O. 1913. *Upplands runstenar. En allmänfattlig öfversikt*. Uppsala.

Fritz, B. 1973. *Hus, land och län: förvaltningen i Sverige 1250–1434. 2*. Stockholm.

Fritz, B. 1983. Vadstenas ”Grop o plankor” – stadens medeltida befästningsverk. *Meta* nr 83:2. Lund.

Fritz, B. 2000. Staden kontra klostret. (red) Söderström, G. *600 år i Vadstena.* Vadstena.

Fuglesang, S. 1980. *Some Aspects of the Ringerike Style. A phase of 11th century Scandinavian Art*. Medieval Scandinavia Supplements, Volume 1. Odense.

Fuglesang, S. 1981. Stylistic groups in late Viking and Early Romanesque art. (red) Torp, H., Holm Monssen, L. & Brandt, R. *Acta ad archaeologiam et artivm historiam perinentia*. Serie Altera in 8o. Volymen 1.

Fuglesang, S. 2001. Animal ornament: the late Viking Period. I: Müller-Wille, M. & Larsson, L. O. (red). *Tiere, Menschen, Götter. Wikingerzeitliche Kunststile und ihre neuzeitliche Rezeption. Referate gehalten auf einem von der Deutschen Forschungsgemeinschaft geförderten Internationalen Kolloquiem der Joachim Jungius-Gesellschaf der Wissenschaften, Hamburg*. Göttingen.

G

Gadd, C-J. 1991. *Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860*. Göteborg. Ekonomisk-historiska institutionen. Göteborgs universitet. Göteborg.

Gaimster, D. 1997. *German Stoneware 1200–1900.* London.

Gallén, J. 1946. *La Province de Dacie de l'Ordre des frères prêcheurs.* Histoire Générale jusq´au grand schisme. Institutum Historicum FF Predicatorum Romae ad S. Sabinae Dessertationes historicae Fasc. XII. Helsingfors.

Gallén, J. 1952. Dominikanerkonventet och dess funktion under medeltiden. *Situne Dei 1949–50*.
Gallén, J. 1980. Dominikanorden. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.*
Gardelin, G. 2006. *En värld av sten. Stenhuggarnas organisation i medeltidens Östergötland*. Lund studies in historical archaeology 3.
Gardell, S. 1945. *Gravmonument från Sveriges medeltid*. Del 1, Text. Stockholm.
Gejvall, N-G. 1960. *Westerhus. Medieval Population and Church in the light of skeletal Remains.* Kungliga Vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm.
Gillingstam, H. 1952–53. *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden : släkthistoriska studier.* Stockholm.
Graves, P. 2000. *The form and fabric of belief. Archaeology of the lay experience of religion in medieval Norfolk and Devon.* BAR British series 311.
Græbe, H. 1978. *Ribe Skt. Katharinæ kloster. Sognekirke og Hospital.* Historisk samfund for Ribe amt.
Græbe, H. N. 1993. Holbæk Kloster. Sortebrødrens hus indviet til S. Lucius. (red). Vellev, J., Eide, O E. *Hikuin 20.*
Gräslund, A-S.1991. Runstenar. Om ornamentik och datering. *Tor 23*.
Gräslund, A-S. 1992. Runstenar. Om ornamentik och datering II. *Tor 24*.
Gräslund, A-S. 1994. Rune Stones – On ornamentation and Chronology. (red) Ambrosiani, B. & Clarke, H. *Developments around the Baltic and the North Sea in the Viking Age. The Twelfth Viking Congress*. Birka Studies 3.
Gräslund, A-S. 1995. Runstenskvinnorna ännu en gång. *Tor 27*.
Gräslund, A-S. 1998. Ornamentiken som dateringsgrund för Upplands runstenar. I: Dybdahl, A. & Hagland, J. R. (red). *Innskrifter og datering. Dating Inscriptions*. Senter for middelalderstudier Skrifter nr. 8.
Gräslund, A-S. 2001. *Ideologi och mentalitet. Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. OPIA 29.
Gräslund, A-S. 2002. De senvikingatida runstenarna i Jönköpings län – deras ornamentik och datering. I: *Om runstenar i Jönköpings län. Småländska kulturbilder 2002*. Jönköping.
Gustavsson, H. 2009. Runskriftstolkning av runblecksfynd. Bilaga 5. I Konsmar, A., Menander, H. 2009. *S:t Olofs konvent. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet.* Riksantikvarieämbet. UV Öst rapport 2009:5.
Gustavsson, J. 2013. *Arkeologisk förundersökning, Stadsgårdar i den medeltida stadens utkant, Östergötland, Skänninge, Kvarteret Fogden 4–6, Radiatorn 4, Magasinet samt Linköpingsgatan.* Riksantikvarieämbetet, UV Rapport 2013:50.
Gustafsson, S. 2006. *Svenska städer i medeltidens Europa. En komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 86. Stockholm.
Gustin, I. 2004. *Mellan gåva och marknad : handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. Lund Studies in Medeival Archaeology 34.
Gustin, I. 2006. *Tornet till Bjälbo kyrka: Bjälbo socken, Mjölby kommun, Östergötlands län. Byggnadsarkeologisk undersökning och antikvarisk kontroll*. Östergötlands länsmuseum, rapport 2006:73.
Gustin, I. 2009a. Vikter och viktliknande föremål från Skänninge. I Hedvall 2009c.
Gustin, I. 2009b. Kvinnan, tornet och makten i Bjälbo. (red) Mogren et al. *Triangulering : historisk arkeologi vidgar fälten*. Lund.
Göranson, U. 1977. *Kulturlandskapsförändring och samhällsutveckling. En undersökning av rumsliga förändringar av kulturlandskapet i Torstuna socken i Uppland från 0 till 1650.* Stockholm.
Göransson, H. 1989. Dags mosse – Östergötlands förhistoriska kalender. *Svensk Botanisk Tidskrift volym 83.*

H

Hagenfeldt, S. E. & Palm, R. 1996. *Sandstone Runestones. The use of sandstone for erected runestones*. Runica et Mediævalia. Scripta maiora 2. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Hallerdt, B. 2006. *Svartbördraklostret i Stockholm.*Stockholm.

Hansson, M. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25.

Harrison, D. 2012. *En medeltida storstad. Historien om Söderköping*. Stockholm.

Hasselmo, M. 1982. *Vadstena*. Medeltidsstaden 36. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Hasselmo, M. 1983. *Skänninge. Rapport Medeltidsstaden 40.* Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer.

Hasselmo, M. 1987a. Sammanfattning. (red) Andrae, T., Hasselmo, M. & Lamm, K. *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Hasselmo, M. 1987b. Skänninge, (red) Andrae, T., Hasselmo, M. & Lamm, K. *7000 år på 20 år: Arkeologiska undersökningar i Mellansverige.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Hasselmo, M. 1992. From Early-Medieval Central-Places to High-Medieval Towns – Urbanization in Sweden from the End of the 10th Century to c.1200. (red) Ersgård, L. m fl. *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700–1700 A.D.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 2.

Hasselmo, M. 1996. *S:ta Ingrids kloster. Arkeologisk undersökning. S:ta Ingrids kloster, Skänninge, Östergötland. Tidig medeltida kulturlager och gravar*. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping rapport 1996:42.

Hasselmo, M. 1996b. *Järntorgsparken.* Arkeologisk undersökning. Järntorgsparken, Kvarteret Allhelgona. Kvarteret Munken, Skänninge, Östergötland. Medeltida kulturlager. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping rapport 1996:24.

Heckscher, E. 1941. *Svenskt arbete och liv. Från medeltiden till nutiden.* Stockholm.

Hed Jakobsson, A. 2003. *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare. Berättelser om vikingatid och tidig medeltid.* Stockholm Studies in Archaeology 25.

Hedvall, R. 1995. Agrarbebyggelsen under järnålder och medeltid i Östergötland. *Medeltida agrarbebyggelse och exploateringsarkeologi – potential och problemformulering.* Riksantikvarieämbetet. UV Stockholm rapport 1995:20.

Hedvall, R. 2000. *Stadsgårdar i den senmedeltida stadsdelen Sanden, Vadstena*. Rapport arkeologisk undersökning. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2000:26.

Hedvall, R. 2001. Clastadh rundkyrka. (red) Feldt, A-C. & Mörkfors, G. *Hemmet, trakten världen. Arkeologi i Östergötland.* Linköping.

Hedvall, R. (red). 2002a. *Urban Diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 45.

Hedvall, R. 2002b. *Arkeologisk förundersökning område 13 och 17 Skänninge*. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2002:8.

Hedvall, R. 2002c. Ett byggnadsverk till ´värn och tröst´. (red) Hedvall, R. *Arkeologi i Vadstena. Nya resultat med utgångspunkt i undersökningarna i stadsdelen Sanden*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 46.

Hedvall, R. 2002d. Bebyggelse i staden. (red) Hedvall, R. *Arkeologi i Vadstena. Nya resultat med utgångspunkt i undersökningarna i stadsdelen Sanden.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 46.

Hedvall, R. 2002e. Medeltid i klosterstaden Vadstena. Undersökningen i stadsdelen Sanden 1995–1998. (red) Hedvall, R. *Arkeologi i Vadstena. Nya resultat med utgångspunkt i undersökningarna i stadsdelen Sanden*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 46.

Hedvall, R. 2007. Kyrkorna i Klåstad. (red) Perlinge, A. *Människors rum och människors möten Kulturhistoriska skisser.* Stockholm.

Hedvall, R. 2009a. Kyrklig etablering och expansion i västra Östergötland. (red) Kaliff, A. *Skuggor i ett landskap: västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid: resultat av ett tvärvetenskapligt projekt.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 75.

Hedvall, R. 2009b. Den äldre träkyrkan i Södra Råda. (red) Knabe, E. *Arkeologi i Södra Råda.* Stockholm.

Hedvall, R. 2009c. *Skänningeprojektet inledande del: sammanfattning av projektet.* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:1.

Hedvall, R. & Menander, H. 2009. *Inventering av tidigkristna gravmonument i Linköpings stift*. Linköping.

Hedvall, R. 2011. Borgaren Birgers sigill. (red) Lindeblad, K. & Räf, E. *Arkeologi i Östergötland 2011.*

Hedvall, R. 2013. *Kyrkor och kyrkogårdar i Svanshals, Västra Tollstad och Heda.* RAÄ. UV Rapport 2013:14.

Heimdahl, J. 2005. *Urbanised Nature in the Past: Site formation and Environmental Development in Two Swedish Towns AD 1200–1800*. Stockholms universitet. Stockholm.

Heimdahl, J. 2009a. *Makroskopisk analys av jordprov från Motalagatan, Skänninge*. I Bergqvist, J. *Nya Motalagatan.* Skänninge 2:1, 3:3, Plåtslagaren 1, 2, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:2.

Heimdahl, J. 2009b. *Makroskopisk analys av jordprover från Dyhagen, Skänninge.* I Lindberg, S. & Stibéus, M. 2009. *Dyhagen*. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet, RAÄ 5. Skänninge 2:1 och 3:2, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. RAÄ. UV Öst rapport 2009:4.

Heimdahl, J. 2009c. *Makroskopisk analys av jordprover från Kv Magasinet, Skänninge.* I Lindberg, S. *Kvarteret Magasinet.* Skänninge 2:1. Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:9.

Heimdahl, J. 2009d. *Makroskopisk analys av jordprover från Vistenagatan–Linköpingsgatan, Skänninge.* I Bergqvist, J. & Hedvall, R. *Vistenagatan–Linköpingsgatan*. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet. Kv Radiatorn, Skänninge 2:1, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:8.

Heimdahl, J. 2009e. Makroskopisk analys av jordprover från S:t Olofs konvent, Skänninge. I Konsmar, A. & Menander, H. *S:t Olofs konvent. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet.* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:5.

Heimdahl, J. 2013. I Gustavsson, J. *Arkeologisk förundersökning, Stadsgårdar i den medeltida stadens utkant, Östergötland, Skänninge, Kvarteret Fogden 4–6, Radiatorn 4, Magasinet samt Linköpingsgatan.* Riksantikvarieämbetet, UV Rapport 2013:50.

Heimer, O. 2009. Att bygga aristokrati. (red) Hadevik, C. & Steineke, M. *Tematisk rapportering Citytunnelprojektet*. Malmö Museer. Arkeologienheten. Rapport över arkeologisk slutundersökning. Rapport nr 48.

Helmfrid, S. 1962. *Östergötland "Västanstång": Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese*. Stockholm.

Henricson, L. 2005. Glasanalys. I Bäck, M. *Skeppare och vägarfolk i Västerås hamnområde ca 1620–1730.* Arkeologisk undersökning. Västmanland, Västerås stad, kvarteret Oden, RAÄ 232. Riksantikvarieämbetet. UV Bergslagen rapport 2005:14.

Henricsson, L. 2009. Glasregistreringsrapport. I Hedvall 2009c.

Herlitz, N. 1924. *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet*. Stadshistoriska institutet. Stockholm.

Hermanson, L. 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark.* Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 24. Göteborg.

Hermanson, L. 2003. Nätverk som politisk resurs. 1100-talets Danmark från ett sociopolitiskt perspektiv. (red) Hreinsson, E. & Nilson, T. *Nätverk som social resurs. Historiska exempel*. Lund.

Hermanson, L. 2004. Makten, individen och kollektivet. Ett alternativt perspektiv på det danska 1100-talets politiska historia. (red) Carelli, P., Hermanson, L. & Sanders, H. *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*. Göteborg.

Hermanson, L. 2009. *Bärande band. Vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000–1200*. Lund.

Hermansson, L. 2010. Det tidiga Vreta. En helig plats i ett europeiskt maktsystem? (red Tagesson m fl) *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. The Museum och National Antiquities, Stockholm, Studies 14/Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 77.

Hildebrand, H. 1983. *Sveriges medeltid. Tredje boken. De högste i samhället.*

Holmqvist, W. 1947. Mariakyrkan och klostret. (red) Arbman, H. *Sigtuna Mariakyrka 1247–1947.* Sigtuna.

Holmström, M. 2006. Makten och Himmelriket. Kontinentala kontakter och föränderliga förbindelser i det medeltida Alvastra och Linköpings stift. (red) Ersgård, L. *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra".* Lund Studies in Historical Archaeology 5.

Hunt, E. S. & Murray, J. M. 2001. *Företagande och handel i det medeltida Europa, 1200–1550*. Stockholm.

Hyenstrand, Å. 1974. *Centralbygd – Randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder.* Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology 5.

Håkansson, A. 2004. Sotarp, en vandrande medeltida landsby – om nyetablering av gårdar i halländsk bybildningstid. (red) Carlie, L. m fl. *Landskap i förändring. Hållplatser i det förgångna.* Arkeologiska rapporter från Landsantikvarien 2004:1.

Hållans, A-M. 2007. Att lägga minnen på hög – historiebruk i det förkristna Skandinavien. (red) Andrén, A. Carelli, P. *Odens öga – mellan människor och makter i det förkristna Norden*. Helsingborg.

Härdelin, A. 1998. Kloster och konvent i den tidiga medeltidens kyrka. *Sveriges kyrkohistoria. Missionstid och tidig medeltid.* (red) Nilsson, B., Tegborg, L. Stockholm.

Härdelin, A. 2005. Spiritualitetshistoriska perspektiv. *Diocesis Lincopensis II. Medeltida internationella influenser.* (red) Lejon, K. O. Linköpings stiftshistoriska sällskaps skriftserie, Nr 2.

Hök, H. 2005. *Dominikanernas konvent i Helsingborg, S:t Nicolai. Rapport från utgrävningarna 1952–54.* Sammanställd av Happy Hök 1999. Helsingborgs Museer/Kulturmagasinet. Helsingborg.

Hörfors, O. 1991. *Rapport Arkeologisk förundersökning Ågatan/Vadstenagatan och Återvändsgränd 1 och 6 Skänninge Östergötland* Östergötlands Länsmuseum. Linköping.

I

Iversen, T. 2003. Fra trell til leilending – frigivning, bosetning og herredømme i Norge, Norden og Vest-Europa i tidlig middelalder, (red) T. Lindkvist & J. Myrdal, *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17.

J

Jacobzon, L. m fl. 1982. Något utöver det vanliga. (red) Dahlbäck, G., *Helgeandsholmen 1000 år i Stockholms ström.* Stockholm.

Jakobsen, J. G. G. 2007. Dominikanerne i Västergötland. (red) Hagberg, J. *Kloster och klosterliv i det medeltida Skara stift.* Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie 33.

Jakobsen, J. G. G. 2008. *Prædikebrødrens samfundsrolle i middelalderens Danmark*. Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse Syddansk Universitet. Odense.

Jansson, S. B. F. 1962. *Stenfynden i Hovs kyrka*. Filologiskt arkiv 9.

Jansson, S. B. F. 1975. Linköpingsbygdens runstenar. (red) Kraft, S. *Linköpings historia 1. Från äldsta tid till 1567.* Linköping.

Johansen, B. 1997. *Ormalur. Aspekter av tillvaro och landskap*. Stockholm Studies in Archaeology 14.

Johansson Hervén, C. 2008. Den tidiga medeltidens Lund – vems var egentligen staden? (red) Andersson, H. m fl. *De første 200 årene – ny blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. UBAS. Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter.* Bergen.

Jones, A.K.G. 1976. The fish bones, in Black G, 1976, Excavations in the sub-vault of the misericorde of Westminster Abbey. *Trans London & Middlesex Archaeolocical Society 27.*

Jonsson, K. 1996. Castles and Coinage 1200–1300. *Castella Maris Baltici II.* Sörmländska handlingar nr 49. Lund Studies in Medieval Archaeology 18.

Jonsson, K. 2009. Kyrkogården och kyrkan i Västerhus. En arkeologisk tillbakablick. Västerhus. (red) Iregren, E., Alexandersen, V., Redin, L. *Kapell, kyrkogård och befolkning*. Kungliga Vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm.

Jönsson, L. 2011. En storgårds sociala och rituella topografi – exempel från Lockarp i Skåne. (red). Håkansson, A. & Rosén, C. *Landskaparna*. Kulturmiljö Halland Utskrift 11.

Jönsson, L. & Kockum, J. 2005. Att sätta gränser, *Meta 2005:2.*

Jørgensen, L. 2011. Gudme-Lundeborg on Funen as a model for northern Europe? (red) Grimm, O. och Pesch, A. *The Gudme/Gudhem Phenomenon. papers presented at a workshop by the Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA), Schlewig, April 26th and 27th, 2010*. Schriften des Archäologischen Landesmuseum. Ergänzungsreihe. Neumünster.

K

Karlsson, E. 2008. Glömda gravar på galgbacken. (red) Frendin, T. *Döden som straff. Glömda gravar på galgbacken*. Linköping.

Karlsson, P. & Stibeus, M. med bidrag av Lindberg, S. 2009. *Järnvägsparken* Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet. Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:10.

Kieffer-Olsen, J. 1993. *Grav och gravskik i det middelalderlige Danmark – 8 kirkegårdsudgravningar*. Afd. for Middelalder-arkeologi og Middelalder-arkeologisk Nyhedsbrev Aarhus Universitet.

Kilström, B. I. 1976. *Dominikanska perspektiv.* Stockholm.

Kitzler Åhfeldt, L. 2002. *Work and Worship. Laser Scanning Analyses of Viking Age Rune Stones*. Thesis and Papers in Archaeology B:9.

Kjellberg, C. M. 1970. Skänninge från nyare tidens början. (red) Lindahl, A. *Skänninge stads historia*. Delvis omarbetad nyutgåva. Skänninge.

Kjellberg, S.T. & Lundberg, E. 1929. Skänninges medeltida topografi och bebyggelse. (red) Schück, A. *Skänninge stads historia*. Skänninge.

Kjellberg, S. T. & Lundberg, E. 1970. Skänninges medeltida topografi och bebyggelse. (red) Lindahl, A. S*känninge stads historia.* Delvis omarbetad nyutgåva. Skänninge.

Klackenberg, H. 1986. Feodalism i Finnveden: biskop Henrik och Berga. (red) Andrén, A. *Medeltiden och arkeologin.* Lund.

Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology 10.

Koit, J. 1957. Aspenäsätten. (red) Gillingstam, H., Koit, J., Liljeholm, A.F. och Wernstedt, F. *Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor. I:1–2*. Stockholm.

Konsmar, A. 2007. *Äldre gatunivå och kulturlager i Follingegatan.* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2007:63.

Konsmar, A. & Menander, H. 2009a. *S:t Olofs konvent*. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:5.

Konsmar, A. & Menander, H. 2009b. *Kv Brödraklostret*. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:6.

Konsmar, A. & Menander, H. 2009c. *Kv Munkgärdet.* Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:7.

Källström, M. 1998. *Järfällas runstenar*. Järfälla.

Källström, M. 1999. *Torbjörn skald och Torbjörn – studier kring två mellansvenska runristare*. MINS. 48.

Källström, M. 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 43.

L

Lagerqvist, L.O. 1970. Myntfynden från Allhelgonakyrkan i Skänninge. (red) Lindahl, A. *Skänninge stads historia.* Omarbetad nyutgåva Linköping.

Lagerstedt, T. 1973. *Den civila lokalförvaltningens gränser 1630–1952: kameral redovisning, areell beteckning och gränsförändring*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet: B 24.

Lamberg, M. 2001. *Dannemännen i stadens råd. Rådmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden.* Stockholmia. Stockholm.

Larsson, I. 2009. *Millefolium, rölika och näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*. Kungl. Skogs- och lantbruksakademien. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 45.

Larsson, L-O. 1964. *Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. Lund.

Larsson, L. och Söderberg, B. 2012. Bland mordbrännare och flygande smeder. En sekvens av hallbyggnader i Uppåkra. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2012:1–15.

Larsson, P. 2002. *Yrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. Runrön 17.

Larsson, S. 2006a. Gestaltningen av några skånska städer. (red) Larsson, S. *Centraliteter. Människor, strategier och landskap.* Lund.

Larsson, S. (red) 2006b. Den mänskliga staden? *Nya stadsarkeologiska horisonter*. RAÄ. Stockholm.

Lawrence, C. H. 1994. *The Friars. The impact of the early mendicant movement on western society.* New York.

Le Goff, J. 1990. *The birth of purgatory*. Leicester.

Lejon, K. O. 2005a. *Diocesis Lincopensis – historik över Linköpings stift.* Linköpings stifthistoriska sällskaps skriftserie 1.

Lejon, K. O. 2005b. Petrus de Dacia – dominikanbroderns internationella sammanhang. *Diocesis Lincopensis II. Medeltida internationella influenser.* (red) Lejon, K. O. Linköpings stiftshistoriska sällskaps skriftserie 2.

Lihammer, A. 2007. *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Lund Studies in Historical Archaeology 7.

Lilja, H. Jacobsson, B. & Arcini, C. 2001. *Svartbrödernas kyrkogård i Åhus.* Riksantikvarieämbetet. UV Syd rapport 2001:31.

Lilley, K. D. 2002. *Urban Life in the Middle Ages 1000–1450.* European Culture and Society. Basingstoke.

Lindahl, A. (red) 1970a. *Skänninge stads historia*. Omarbetad nyutgåva. Linköping.

Lindahl, A. 1970b. Stadsarkeologiska undersökningar efter 1929. (red) Lindahl, A. *Skänninge stads historia*. Linköping.

Lindberg, F. (red) 1947. *Hantverkarna. 1. Medeltid och äldre vasatid*. Stockholmia. Stockholm.

Lindberg, S. 2009. *Kvarteret Magasinet.* Skänninge 2:1. Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:9.

Lindberg, S. med bidrag av Konsmar, A. & Lindeblad, K. 2012. *Från stadsjordar till stadsgårdar 1600- och 1700-tal i Norrköpings södra utkant.* Norrköpings stad och kommun, kv Spinnrocken 18 och kv Tulpanen 2. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2012:186.

Lindberg, S. & Stibéus, M. 2009. Skänningeprojektet. *Dyhagen*. Arkeologisk undersökning, RAÄ 5. Skänninge 2:1 och 3:2, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:4.

Lindeblad, K. 1993. *Arkeologisk utredning kv Helgonet*. Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping rapport 1993.

Lindeblad, K. 1994. *Ny optokabel Vadstena – Motala. Arkeologisk utredning och förundersökning.* Riksantikvarieämbetet. UV Linköping rapport 1994.

Lindeblad, K. 1995. *En järnåldersboplats vid Högby gamla tomt*. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 1995:22.

Lindeblad, K. 1996. Borgs socken – förändringar i tid och rum 200–1200 e Kr. (red) Lundqvist, L. m fl. *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar skrifter 18.

Lindeblad, K. 2001. Motala – en medeltida centralort? (red) Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Lund.

Lindeblad, K. 2006. *Den gröna staden*. (red) Larsson, S. *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm.

Lindeblad, K. 2008. Landskap och urbanisering. Östergötland ur ett centralortsperspektiv 700–1500. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska Undersökningar Skrifter nr 74/ Lund. Stuides in Historical Archaeology 10.

Lindeblad, K. 2010. Hjärstilla, lavendel och svarta vinbär. Om medeltida klosterträdgårdar i Östergötland. (red) Tagesson, G m fl. *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. The Museum och National Antiquities, Stockholm, Studies 14/Riksantikvarie- ämbetet, Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 77.

Lindeblad, K. & Nielsen, A-L. 1997. *Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri i Östergötland.* Riksantikvarieämbetet. UV Linköping rapport 1997:12.

Lindeblad, K. & Menander, H. 2000. *Trehundra år i Hagan.* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2000:36.

Lindeblad, K. & Tagesson, G. 2005. Byn och staden – Stora Ullevi och Linköping, (red) Kaliff, A. & Tagesson, G. *Liunga Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar skrifter 60.

Lindblom, A. 1973. *Vadstena klosters öden.* Finspång.

Lindell, T. 1949. Skeninge, en liten stad med stora minnen. (red) Harnesk, P. *Svenska stadsmonografier. Linköping, Vadstena, Skänninge, Söderköping, Motala, Mjölby.* Uppsala.

Lindgren, M. 1996a. Det gotiska kyrkorummet. *Den gotiska konsten.* Signums svenska konsthistoria. Lund.

Lindgren, M. 1996b. Kalkmålningarna. *Den gotiska konsten.* Signums svenska konsthistoria. Lund.

Lindgren-Hertz, L. 1989. *Rapport Arkeologisk förundersökning Pukebacksgatan 6, Skänninge* Östergötlands Länsmuseum Linköping.

Lindgren-Hertz, L. 2001. Speglingar av rumslig organisation. Norrköping i ljuset av mindre arkeologiska undersökningar. (red) Andrén, A. m fl. *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Lund.

Lindman, G. & Stibéus, M. 2000. *Berghem – en arkeologisk undersökning i en vikingatida – medeltida by i Viskans dalgång. Västergötland, Berghems sn, Berghem 16:5, fornlämning RAÄ 87*. Riksantikvarieämbetet. UV Väst rapport 2000:5.

Lindqvist, G. 1970. Allhelgonakyrkan i Skänninge. (red) Lindahl, A. *Skänninge stads historia*. Skänninge.

Lindqvist, S. 1915. *Den helige Eskils biskopsdöme. Några arkeologiska vittnesbörd om den kristna kyrkans första organisation inom mellersta Sverige*. Stockholm.

Lindström, D. 1991. *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1400–1622*. Uppsala.

Ljung, C. 2009. Västra slättbygden under övergången mellan vikingatid och medeltid: en diskussion utifrån runstenar och tidigkristna gravmonument. (red) Kaliff, A. *Skuggor i ett landskap: västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid: resultat av ett tvärvetenskapligt projekt.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar skrifter nr 75.

Ljung, C. 2010. Gravmonumentet på museets tomt – en viktig pusselbit till förståelsen av tidigkristna begravningar i Uppland. *Situne Dei 2010*.

Ljung, S. 1949. *Söderköpings historia intill 1568.* S:t Ragnhilds gille i Söderköping. Söderköping.

Ljung, S. 1965. *Norrköpings historia intill 1568.* Stockholm.

Lorin, O. 2005. *Mitt svunna Skänninge*. Skänninge.

Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien: 40.

Lundberg, E. 1927. Östergötlands romanska landskyrkor. *Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1927–1928*.

Lundberg, E. 1940. *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400*. Stockholm.

Lundberg, E.B. 1964. *Stegeborgs slott*. Stockholm.

Lundberg, S. 1997. *Gravmonument i sten från sen vikingatid och äldre medeltid i Västergötland*. Uppsatser från Historiska institutionen i Göteborg nr 7.

Lutze, A. 2005. Der vertikale Glasurwechsel im Greifswalder Backsteinbau des 13. Jahrhunderts. Zur Datierung und Interpretation einer architekturgeschichtlichen Besonderheit. (red) Badstübner, E., Eimer, G., Gierlich, E. & Müller, M. *Licht und Farbe in der mittelalterlichen Backstein – architektur des südlichen Ostseeraums.* Studien zur Backsteinarchitektur, band 7.

M

Magnus, O. 1982. *Historia om de Nordiska folken*.1982.

Magnus Erikssons stadslag. I nusvensk tolkning. 1966. (red) Holmbäck, Å. & Wessén, E. Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning. Serien I. Rättshistoriskt bibliotek 7.

Magnusson, M. 2012. *Allhelgonakyrkan i Skänninge*. Östergötlands museum. Arkeologisk rapport 2012:12.

Malmsten, K. 1988. Klosterbrygd i Vadstena. *Föreningen Gamla Vadstena 33.*

Mattisson, A. 1986. *Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på -holm: Mittelalterliche Namen von Burgen und Adelssitzen auf -holm in Skandinavien*. Uppsala Universitet. Uppsala.

Meissner, K. 2010. *Stämplade tegel i Kalmar län.* Kalmar läns museum. Kalmar.

Mejsholm, L. 2009. *Gränsland. Konstruktion av tidig barndom och begravningsritual vid tiden för kristnandet i Skandinavien*. Uppsala Universitet. Occasional papers in archaeology 44.

Melin, P. 2006. *Fågängans förgänglighet. Allegorin som livs- och lärospegel hos Albertus Pictor.* Stockholm.

Menander, H. & Arcini, C. 2012. *Gravar i S:t Olofs konvent.* Skänninge 2:1, 3:1, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2012:47. Linköping.

Menander, H. & Stibéus, M. 2006. *Dominikankonvent och stormansbebyggelse.* Delrapport av arkeologisk undersökning i Skänninge 2006. Linköping.

Modén, E. & Feldt, A-C. 2004. *Linköpings slotts nya byggnadshistoria. Byggnadsarkeologisk undersökning.* Östergötlands länsmuseum rapport 2004:35.

Modén, E. 2010. *Biskopens palats i Liunga kauping: ^{14}C-datering av Linköpings slotts äldsta delar : RAÄ 148, Linköpings slott, Linköpings stad och kommun, Östergötlands län : byggnadsarkeologisk undersökning*. Östergötlands länsmuseum. Rapport 2010:103.

Molander, M. 1976. Redskap för handel. (red) Mårtensson, A.W. *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Kulturhistoriska Museet i Lund. Lund.

Molander, B. 1996 (1993). *Kunskap i handling*. Göteborg.

Molander, B. 2006. ”Hantverk” i bokstavlig och överförd mening. I Børresen, A. K. & Molander, B. (red) *Håndverk og kunskap*. Trondheim.

Mollerup, L. 1999. *Begravelserne i Øm kloster. En analys av gravenes udsagn- datering, udformning og personsammensætning.* Speciale i Middelaldersarkæologi, Aarhus Universitet. Afdelningen for Middelaldersarkæologi og Middelalder- arkæologisk Nyhedsbrev.

Myrdal, J. 1985. *Medeltidens åkerbruk agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Nordiska museets handlingar, 105.

Myrdal, J. 1999. *Det svenska jordbrukets historia. (Bd 2). Jordbruket under feodalismen: 1000–1700*. Stockholm.

Myrdal, J. 2003. Mjölka och mala, gräva och valla. Aspekter på trälarnas jordbruksarbete cirka år 1000–1300. (red) Lindkvist, T. & Myrdal, J. *Trälar. Ofria I agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. Stockholm.

Myrdal, J. & Bäärnheilm, G. 1994. *Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakelberättelser med en katalog över svenska mirakelberättelser och en nyöversättning av Brynolfsmiraklerna.* Skrifter från Skaraborgs Länsmuseum 19.

Månsson, P. 1983. *Peder Månssons Bondakonst jämte parallelltexter*. Efter handskrifter i Stockholm, Uppsala och Linköping. SFSS, serie I, 75.

Møller-Christensen, V. 1982. *Æbelholt kloster.* Nationalmuseet. Köpenhamn.

N

Neill, T. & Lundberg, S. 1994. Förnyad diskussion om ”Eskilstunakistorna”. *Fornvännen 89*.

Nicklasson, P. 1997. *Svärdet ljuger inte. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland.* Acta Archaeologica Lundensia. Lund.

Nielsen, A-L. 2002. The Central Place by the River Skenaån. (red) Hedvall, R. *Urban Diversity. Archaeology in the Swedish Province of Östergötland.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar skrifter nr 45.

Nielsen, A-L. & Stålbom, U. 1997. *Nytt dubbelspår Godegård-Mjölby.* Riksantikvarieämbetet. UV Linköping rapport 1997:44.

Nilsson, B. 1994. Arkeologiska undersökningar av begravningsplatser. *Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser.* Uppsala.

Nilsson, B. 1998. *Sveriges kyrkohistoria 1, Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm.

Nilsson, B. 2005. Linköpingskyrkan i västeuropeisk kyrkorättslig tradition. (red) Lejon, K. O. *Diocesis Lincopensis II. Medeltida internationella influenser.* Linköpings stiftshistoriska sällskaps skriftserie 2.

Nilsson, B. 2007. Tiggarbrödernas konvent i Skara. (red) Hagberg, J. *Kloster och klosterliv i det medeltida Skara stift.* Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie: 33.

Nilsson, I-M. 2009. *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor.* Lund Studies in Historical Archaeology 12.

Nilsson, P. 2009. Stadsjordarna ur ett lantligt perspektiv. Bilaga 11. I Hedvall, R. 2009c.

Nisbeth, Å. 1970. Vårfrukyrkan i Skänninge Byggnadshistoria. (red) Lindahl, A. *Skänninge stads historia*. Skänninge.

Nisbeth, Å. 1986. *Bildernas predikan. Medeltida kalkmålningar i Sverige.* Kung. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm.

Nisbeth, Å. 1993. *Askeby kyrka.* Linköping.

Nisbeth, Å. 1995. *Ordet som bild. Östgötskt kalkmåleri vid slutet av 1300-talet och början av 1400-talet.* Sällskapet Runica et mediævalia. Stockholm.

Nisbeth, Å. 2003. *Kristbergs kyrka*. Linköpings stifts kyrkobeskrivningskommitté. Linköping.

Nisbeth, Å. 2004. Målaren Amund, borgmästare i Skänninge. *Personhistorisk tidskrift*.

Norborg, L. 1958. *Storföretaget Vadstena kloster: studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*. Bibliotecha Historica Lundesis 7.

Nordanskog, G. 2006. *Föreställd hedendom. Tidigmedeltida skandinaviska kyrkportar i forskning och historia*. Vägar till Midgård 9.

Nordén, A. 1918. *Norrköpings medeltid. Ett Diplomatarium norcopense, omfattande bevarade medeltidsbrev rörande staden Norrköping med Ö. Eneby, S. Johannis samt Borg och Löts socknar från tiden 1180–1521 samlat, kommenterat och utgivet*. Norrköping.

Nordenskiöld, C. F. 1875. Östergötlands minnesmärken. *Östergötlands fornminnesförenings tidskrift 1*.

Nordin, J.M. 2005. *När makten blev synlig. Senmedeltid i södra Dalarna*. Stockholm Studies in Archaeology36.

Nordin, J. M. 2011. Den organiserade marginalen. En studie i de senmedeltida gillenas arkeologi. *Fornvännen 106*.

Nordström, A. & Heimdahl, J. 2012. *Trädgårdsarkeologi i kv Lyckan*. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2012:180.

Nørregård-Nielsen, H. E. 2006. *Magt og dragt. Dansk teglstensarkitektur*. Köpenhamn.

O

Odelman, E. & Melefors, E. 2008. *Visbyfranciskanernas bok. Handskriften B 99 i Kungliga biblioteket.* Latinsk text utgiven med översättning, inledning och register. Arkiv på Gotland 5. Skriftserie för Landsarkivet i Visby och Gotlands Kommunarkiv.

Ohlsén, M. 2005. *Arkeologisk undersökning kv Allhelgona 3, Järntorgsgatan 3, RAÄ 5, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötlands län.* Östergötlands länsmuseum rapport 2005:71.

Oldeberg, A. 1966. *Metallteknik under vikingatid och medeltid*. Stockholm.

P

Palm, R. 1992. *Runor och regionalitet. Studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna*. Runrön 7. Uppsala.

Parikh, K. 1991. *Kvinnoklostren på Östgötaslätten under medeltid. Asketiska ideal – politisk realitet.* Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 26.

Paulsson, J. 1896. *Petri de Dacia uita Christinae Stumbelensis*. Göteborg.

Pernler, S-E. 1999. *Sveriges kyrkohistoria. 2. Hög- och senmedeltid.* Trelleborg.

Pernler, S-E. 2003. The Dominican order and the consolidation of the Swedish church province in the Baltic sea region. (red) Virtanen, K., Heikkanen, M., Knuutila, J., Kaartinen, M., Kostet, J. *Dominicans in Finland and around the Baltic sea during the middle ages.* Turku Provincial Museum Report 18.

Pernler, S-E. 2005. Lärdomshistoriska perspektiv. *Diocesis Lincopensis II. Medeltida internationella influenser.* (red) Lejon, K. O. Linköpings stiftshistoriska sällskaps skriftserie 2.

Petersson, M. 2006. *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder.* Doktorsavhandling Uppsala universitet.

Petersson, M. med bidrag av Lindeblad, K. 2009. Odlingens arkeologi i Skänninge. I Hedvall, R. 2009c.

Piltz, A. 1998. *Medeltidens lärda värld*. Skellefteå.

Polanyi, M. 1983 (1967). *The tacit dimension*. Gloucester, Massachusets.

Q

Qviström, L. 2007. Från långhus till stuga. (red) Göthberg, H. *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang. Volym 3 Arkeologi E4 Uppland – studier*. Riksantikvarieämbetet/ Societa Archaeologica Upsaliensis/ Upplandsmuseet. Uppsala.

R

Rahmqvist, S. 1994. Ortnamn påverkade av administration i äldre tid. (red) Ulfsparre, G. *Ortnamn värda att vårda Föredrag från Riksantikvarieämbetets symposium Ortnamnskultur* Stockholm.

Rahmqvist, S. 1996. *Sätesgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförenings tidskrift 53.

Raneke, J. 2001. *Svenska medeltidsvapen I*. Nora.

Ranåker, M. 2009. Flerpersonsgravar under medeltid. Västerhus kyrkogård belyst av andra begravningsplatser. Västerhus. (red) Iregren, E., Alexandersen, V., Redin, L. *Kapell, kyrkogård och befolkning.* Kungliga Vitterhets historie och antikvitets akademien. Stockholm.

Rasmussen, J N. 2007. Franciskanerne i provinsen Dacia. *Kloster och klosterliv i det medeltida Skara stift.* (red) Hagberg, J. Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie:3 3.

Redin, L. 1976. *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör.* Lund.

Refoulé, R.F.O.P. 1954. Dominikanklostret under medeltiden. (red) Arbman, H. *Situne Dei. Sigtuna Fornhems Årsbok 1951–52.*

Reynolds, A. 2009. *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs.* Medieval History and Archaeology. Oxford.

Riddersporre, M. 2003. Large Farms and Ordinary Villages. Perspectives on Uppåkra, (red) Hårdh, B. & Larsson, L., *Centrality – Regionality. The Social structure of Southern Sweden during the Iron Age*. Uppåkrastudier 7. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No.40.

Ridderstad, A. 1918. *Östergötlands beskrivning.* Östergötland II:2. Stockholm.

Ros, J. 2001. *Sigtuna : staden, kyrkorna och den kyrkliga organisationen.* Uppsala.

Rosborn, S. 1987. Medeltida stenhus i Malmö. (red) Krongaard Kristensen, H. & Vellev, J. *"Middelalderlige stenhuse i danske og skånske købstæder"* Symposium afholdt i Århus, Danmark 1982. Højbjerg. *Hikuin 13.*

Rosén, J. 1940. De sekulära domkapitlenas tillkomst. *Svensk teologisk kvartalskrift*.

Roslund, M. 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och Skandinaver 900 till 1300*. Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund 92.

Roslund, M. 2006. Kulturmötets konsekvenser. "Slaviseringen" av den skandinaviska keramiktraditionen. (red) Burström, M. *Arkeologi och mångkultur*. Södertörn Archaeological Studies 4.

Roslund, M. 2007. Äldre svartgods från de arkeologiska undersökningarna i Skänninge 2002–2005, teknisk rapport. I Hedvall, R. 2009. *Skänningeprojektet inledande del: sammanfattning av projektet.* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:1.

Rosman, H. 1896. Om den s k Röde-ätten under medeltiden, i *Svenska autograf sällskapets tidskrift*, *Del 2 nr. 11 & 12.*

Rundkvist, M. 2011. *Mead-halls of the Eastern Geats. Elite Settlements and Political Geography AD 375–1000 in Östergötland, Sweden*. Stockholm.

Rörby, G. 1980. *Vad säga de fredliga vårdar ... Vårfrukyrkans gravstenar och epitafier.* Skänninge.

S

Salminen, L. & Johansson Hervén, C. 2001. Bronshantverket i brytningstid – exemplet Lund. (red) Hårdh, B. *Uppåkra. Centrum och sammanhang. Uppåkrastudier 3*. Acta Archaeologica Lundensia in 8°, No 34: 259–274.

Sandström, Å. 1996. *Plöjande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*. Studier i stads- och kommunhistoria 15. Stads- och kommunhistoriska institutet. Stockholm.

Sawyer, B. 2000. *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford.

SBL= *Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm 1918-.

Schmidt Sabo, K. 2005. *Den medeltida byns sociala dimensioner.* Riksantikvarieämbetet Avdelningen för Arkeologiska undersökningar Skrifter 67/ Lund Studies in Historical Archaeology 1.

Schmidt Sabo, K. 2011a. Hjärup 9:8. *En vikingatida storgård samt yngre och äldre lämningar.* Skåne, Staffanstorps kommun, Uppåkra socken. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2011:113.

Schmidt Sabo, K. 2011b. Varför gör vi på detta viset? Ideal och verklighet bland arkeologer och bönder i Skåne. (red) Andersson, H. & Wienberg, J. *Medeltiden och arkeologin – mer än sex decennier*. Lund Studies in Historical Archaeology 14.

Schofield, J. & Vince, A. 1994. *Medieval Towns.* Leicester University Press. London.

Schumann, D. 2003. Zur Technik des Backsteinbaus in Norddeutschland. Eine historische Einführung. (red) Badstübner, E. und Schumann, D. *Backsteintechnologien in Mittelalter und Neuzeit*. *Studien zur Backsteinarchitektur, band 4*. Berlin.

Schück, H. 1916. *Vår förste författare. En själshistoria från medeltiden*. Stockholm.

Schück, A. 1926. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Uppsala.

Schück, A. (red) 1929. *Skänninge stads historia*. Skänninge.

Schück, A. 1952. Folkungaättens ursprung. *Arkeologiska forskningar och fynd*. Stockholm.

Schück, H. 1959. *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*. Stockholm studies in history: 4.

Schück, H. 1970a. Hospitalet, Helgeandshuset och skolan. (red) Lindahl, A. *Skänninge stads historia.* Delvis omarbetad nyutgåva. Skänninge.

Schück, A. 1970b. Ur Skänninges medeltidshävder. (red) Lindahl, A. *Skänninge stads historia*. Delvis omarbetad nyutgåva. Skänninge.

Schofield, J. & Vince, A. 1994. *Medieval Towns.* London.

Selinge, K-G. 1987. The Rune Stones, Barrow, Village and Church at Högby, Östergötland. I: *Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985*. KungligaVitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Konferenser 15.

Selling, D. 1955. *Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden*. Stockholm.

Selling, D. 1984. *Kalmar*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museum Rapport Medeltidsstaden 61. Stockholm, Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museum.

Skyllberg, E. & Anund, J. 2003. I feodala och urbana kontexter; metallhanteringen ca 1000–1600 e Kr. (red) Berg, L., Forsell, H., Söderberg, A. *I gruva och grav. Metallhantering från bronsålder till nyare tid*. Stockholm.

Sköld, K. 2012. *En gård från yngre järnålder i Valla*. Särskild arkeologisk undersökning, Östergötland, Linköpings stad och kommun, kv Intellektet, RAÄ 330. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2012:73.

SML = *Smålands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Ragnar Kinander. Sveriges runinskrifter. Band 4. Stockholm 1935–1961.

Snædal Brink, T. 1983. *Igul och Björn läto resa stenen --- : runstenar och runinskrifter i Sigtuna kommun*. Sigtuna museers skriftserie nr 2.

Sporrong, U. 1985. *Mälarbygd: agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet: B61.

Sporrong, U. 1997. Odlingslandskapet före 1750. (red) Larsson, M. P., Morell, M. & Myrdal, J. *Agrar historia. Jordbrukslandskapets historia*. Stockholm.

Staaf, N. 1935. *Marknad och möte. Studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustav II Adolfs tid*. Stockholm.

Stannard, E. K. & Kay, R. (red) 1999: *Herbs and Herbalism in the Middle Ages and Renaissance*. Aldershot.

Steuer, H. 1997. Waagen und Gewichte aus dem mittelalterlichen Schlweswig. Köln.

Stibéus, M. 2007. *Arkeologi vid Borgholms slott: bebyggelse från järnålder och medeltid*. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2006:42.

Stibéus, M. 2008. *I Skänninges utkant – spår av medeltida marknad och agrara lämningar invid RAÄ 5*. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2008:48.

Stibéus, M. 2011. *Tidigmedeltida gravar och tidigmodern bebyggelse.* RAÄ 96:1, kvarteren Laxen, Mjölnaren och Vårdtornet, Norrköpings stad och kommun, Östergötlands län. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2011:86.

Stibéus, M. 2012a. *Biskopsholmen i Skänninge – skiftesverkskonstruktioner från 1270.* Skänninge 2:1 och 3:2. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2012:192.

Stibéus, M. 2012b. *I S:t Olofs periferi – avloppsledning och hus.* Skänninge 2:1 och 3:2. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2012:193.

Stibéus, M. 2012c. *Två medeltida ugnar vid S:t Olofs konvent i Skänninge och kulturlager i staden*. RAÄ 5 & 20. Riksantikvarieämbetet. UV rapport 2012:191.

Stibéus, M. I manus. *Bebyggelse, väg och gravar vid S:t Olofs konvent*. Skänninge 2:1 och 3:2. Riksantikvarieämbetet.

Stilborg, O. 2005. *Gjutning på Kriminalvårdsanstalten i Skänninge*. Keramiska Forskningslaboratoriet, Lunds Universitet. KFL Rapport 05/0214.

Strömsten, I. & Svanberg, J. 1976. *Mariakyrkan i Sigtuna*. Upplandskyrkor 169.

Ståhle, C.I. (red) 1969. *Rannsakning efter antikviteter II:1*. Stockholm.

Sundnér, B. 1982. Maglarp. *En tegelkyrka som historiskt källmaterial*. Acta Archaeologica Lundensia, series in 4°. N° 15.

Sundqvist, N. 1954. Den svenska tiggarmunkkyrkans plantyper. (red) Sundqvist, N. *Uppland. Upplands Fornminnesförenings Årsbok 1954.*

Svensson, K. 1979a. *Kvarteret Rådmannen 5,6,7 och 12 Skänninge Östergötland.* UV Stockholm rapport. Stockholm.

Svensson, K. & Syse, B. 1980. Kvarteret Prelaten. En stadsarkeologisk undersökning i Skänninge. *Mjölby kommuns hembygdsråds årsbok 1980.*

Svensson, K. 1996. *Kv Prelaten 19 Skänninge, Östergötland, RAÄ 5.* Antikvarisk kontroll och provundersökning. UV Stockholm rapport. Stockholm.

Staecker, J. 2010. En kokong av sten. Runstenar och Eskilstunamonument ur ett textuellt perspektiv. (red) Nilsson, B. *Från hedniskt till kristet. Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien c:a 800–1200*. Runica et mediævalia. Stockholm.

Strid, J.P. 2009. Försvunna sjöars land – om ortnamnen i västra slättbygden (red) Kaliff, A. *Skuggor i ett landskap: västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid: resultat av ett tvärvetenskapligt projekt.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar skrifter nr 75.

Svärdström, E. 1958-1970. *Västergötlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elisabeth Svärdström. Sveriges runinskrifter. Band 5.

Söderberg, B. 1995. *Gårdstånga. Boplats- och bebyggelselämningar från stenålder till nyare tid.* Riksantikvarieämbetet. UV Syd rapport 1995:7.

Söderberg, B. 2005. *Aristokratiska rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600–1100*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar skrifter 62.

Söderström, G. (red) 2000. *600 år i Vadstena. Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000.* Stockholm.

Söderwall, K.F. 1884–1918. *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket*. Vol I–III. Lund.

T

Tagesson, G. 1988. *Rapport kv Folkungen 2. Skänninge, Mjölby kommun, Östergötland* Östergötlands länsmuseum. Linköping.

Tagesson, G. 1992. *Rapport kv Prelaten och Krokgatan. Fornlämning nr 5, Skänninge stad Mjölby kommun, Östergötland.* Östergötlands länsmuseum. Linköping.

Tagesson, G. 2001. *Kungsbro, Vreta klosters socken. Arkeologisk undersökning 1995–96*. Östergötlands länsmuseum. Rapport 20:2001.

Tagesson, G. 2002. *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund Studies in Medieval Archaeology 30.

Tagesson, G. 2004. Vreta och Bro – stormän och biskopar i en östgötabygd. (red) Mörkfors, G. m fl. *Kulten – makten – människan. Arkeologi i Östergötland*. Meddelanden från Östergötlands Museum.

Tagesson, G. 2008. Biskopsstaden Linköping. (red) Andersson, H. m fl. *De første 200 årene – ny blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer. UBAS. Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter.* Bergen.

Ternström, C. 2004. Munkeboda – biskoparnas liv och leverne. (red) Mörkfors, G. m fl. *Kulten – makten – människan. Arkeologi i Östergötland*. Meddelanden från Östergötlands Museum.

Tesch, S. 1987. Söderköping. (red) Andrae, T. m fl. *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige.* Stockholm.

Tesch, S. (red) 1990. Stad och stadsplan, i *Makt och människor i kungens Sigtuna: Sigtunagrävningen 1988–90*. Sigtuna.

Tesch, S. 2003. *Vyer från medeltidens Sigtuna.* Sigtuna museers skriftserie 10.

Thomasson, J. 2011. Från stadsarkeologi till urbanitetsarkeologi : förslag till framtidsperspektiv. (red) Andersson, H. & Wienberg, J. *Medeltiden och arkeologin. Mer än sex decennier*. Lund Studies in Historical Archaeology 14.

Tollin, C. 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden: rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 101.

Tollin, C. 2002. Alvastra kloster och Sverkersätten. En rumslig studie av det tidigmedeltida ägoinnehavet. (red) Gejrot, C., Andersson, R. & Abukhanfusa, K. *Ny väg till medeltidsbreven. Från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999.* Skrifter utgivna av Riksarkivet 18.

Tollin, C. 2005. Medeltida grönsaksodling. (red) Tunón, H., Pettersson, B. & Iwarsson, M. *Människan och floran. Etnobiologi i Sverige 2*. Stockholm.

Tollin, C. 2010. *Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland: en rumslig studie om kyrkliga upptagningsområden och ägarförhållanden vid tiden för Alvastra klosters grundande*. Report, Swedish University of Agricultural Sciences (SLU), Department of Economics, 167.

Trinks, I. 2005. Ground Penetrating Radar surveys for Archaeological Prospection at Skänninge 2005. Methodology, data acquisition, results, interpretation. I Hedvall 2009c.

Trummer, C. 2002. Backsteinbau im 12. und beginnenden 13. Jahrhundert in Sachsen und Südbrandenburg. (red) Helmig, G., Scholkmann, B. & Untermann, M., *Centre, Region, Periphery. Medieval Europe Basel 2002*. Vol. 1. Hertingen.

U

Ugglas, C. R. 1931. *Lödöse (Gamla Lödöse). Historia och arkeologi*. Göteborg.

Ullén, M. 1995. Bygga i trä. *Den romanska konsten*. Signums svenska konsthistoria. Lund.

Ullén, M. 1996. Gotikens kyrkobyggnad. *Den gotiska konsten.* Signums svenska konsthistoria. Lund.

Unger, R. 2004. *Beer in the Middle Ages and the Renaissance*. Philadelphia.

UR = *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson. Sveriges runinskrifter. Band 6-9. Stockholm 1940–1958.

V

Vadstenadiariet: latinsk text med översättning och kommentar. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Stockholm, Utgiven genom Gejrot, C. 1996

VGR = *Västergötlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elisabeth Svärdström. Sveriges runinskrifter. Band 5. Stockholm 1958–1970.

Viklund, K. 2007. Sweden and the Hanse archaeobotanical aspects of changes in farming, gardening and dietary habits in medieval times in Sweden. *Papers from an international research project: The HANSA Network 2001 – 2006. Publications from the National Museum, 12.*

Vretemark, M. 2001. Om nyttan av nötdjur. (red) A. Andrén. L. Ersgård & J. Wienberg, *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund.

Vretemark, 2006. Osteologisk analys av ben från område 13 och 14 i Skänninge, RAÄ 5 i Allhelgona socken. I Bergqvist, J. 2009a. *Nya Motalagatan.* Skänninge 2:1, 3:3, Plåtslagaren 1, 2 Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:2.

Vretemark, M. 2009a. Osteologisk rapport. Animalosteologisk analys. I Konsmar, A. & Menander, H. *S:t Olofs konvent. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet.* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:5.

Vretemark, M. 2009b. Osteologisk rapport. I Bergqvist, J. & Hedvall, R. S*känningeprojektet, 8. Vistenagatan – Linköpingsgatan*. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:10.

Wallenberg, B. 1984. *Grav under runhällar i Skänninge*. Stockholm.

Weber, M. 1983–1987. *Ekonomi och samhälle: förståelsesociologins grunder 1–3.* Lund.

Wennström, S. 2006. *Skänninges stadsjordar. Förundersökning inför planerad pendeltågsstation.* Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2006:31.

Wennström, S. 2009. Arkeologisk undersökning – Skänningeprojektet, *Kvarteret Magasinet* RAÄ 5, Skänninge 2:1, Skänninge stad, Mjölby kommun, Östergötland. Riksantikvarieämbetet. UV Öst rapport 2009:9.

Wessén, E. 1966. *Skänningebygdens runinskrifter*. Filologiskt arkiv 10. Stockholm.

Wessén, E. 1970. Skänningebygdens runinskrifter. I Lindahl, A. (red.). *Skänninge stads historia.* Linköping.

Westerlund, J.A. & Setterdahl, J.A. 1915. *Linköpings stifts herdaminne. D. 1*. Linköping.

Westling, C. 2000. Stadens ekonomiska liv. I Söderström, G. (red). *600 år i Vadstena*. Vadstena.

Westling, C. 2002. *Småstadens dynamik. Vadstenas och Skänninges befolkning och kontaktfält ca 1630–1660*. Linköping.

Wideen, H. 1955. *Västsvenska vikingatidsstudier. Arkeologiska källor till Väneområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Skrifter utgivna av Göteborgs arkeologiska museum nr 2.

Wiede, L. C. 1875. Östergötlands runurkunder. I: *Östergötlands fornminnesförenings tidskrift 1*.

Wienberg, J. 1997a. Eskilstunamonumenter i Västergötland. *Fornvännen 92*.

Wienberg, J. 1997b. Stormænd, stormandskirker og stormandsgårde – kritiske reflektioner. *META 1997:4*.

Wikström, A. & Viberg, A. 2010. *Sigtuna Dominikankonvent, RAÄ 30, Up, 2009. Sigtuna museum, rapport arkeologisk forskningsundersökning*. Sigtuna.

Wildte, F. 1934. Östergötlands tingsställen före år 1600. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening 1933–34.*

Williams, H. 1990. *Åsrunan. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter.* Runrön 3.

Willim, A. & Grandin, L. 2008. *Spår efter smide och gjutning i Skänninge*. Specialregistrering av arkeometallugiskt material. Geoarkeologisk undersökning. Riksantikvarieämbetet. UV Uppsala rapport 2008:8.

Wilson, D. M. 1995. *Vikingatidens konst. Signums svenska konsthistoria, Bd 2*. Lund.

Wahlberg, M. 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Uppsala.

Wright, R. P. 1991. Women's labor and pottery production in prehistory. (red) Gero, J. M. & Conkey, M. W. *Engendering archaeology. Women and prehistory*. Oxford.

Y

Yrwing, H. 1986. *Visby – Hansestad på Gotland*. Södertälje.

Z

Zachrisson, S. 2007. *Sankt Lars i Linköping – en tusenårig historia*. Linköping.

Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15.

Å

Åmark, M. 1944. Ulf Sunasson från Skänninge. En klockgjutare från Gustaf Vasas tid. *Fornvännen 1944 häfte 5–6*.

Ö

Ödman, A. 2002. *Borgar i Skåne*. Lund.

ÖLR = *Ölands runinskrifter*. Granskade och tolkade af Sven Söderberg och Erik Brate med etsningar af Robert Haglund. Sveriges runinskrifter. Band 1. Stockholm 1900–1906.

ÖGR = *Östergötlands runinskrifter.* Granskade och tolkade av Erik Brate. Sveriges runinskrifter. Band 2. Stockholm 1911–1918.

Öye, I. 1998. *Middelalderbyens agrare trekk*. Bergen.

Öye, I. 2002. Landbrug under press 800–1350. (red) Myhre, B. & Öye, I. *Norges landbruks historie I. 4000 f Kr–1350 e Kr. Jorda blir levevei*. Oslo.

Arkiv

S:ta Ingrids gille, Skänninge.

DS = *Diplomatarium Suecanum*. utg. av Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien och Riksarkivet. Stockholm 1829–.

Landsarkivet i Vadstena:

Bouppteckningar.

Leverans 2/1939, volym 28.

Skänninge kyrkoarkiv.

Födelse- och doplängd.

Skänninge rådhusrätt och magistrat.

Protokoll.

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

Laga skifte Skänninge 1834. LM 05-skä-24.

Lantmäteristyrelsens arkiv, Riksarkivet Arninge (LSA):

Äldre lantmäteriakter.

Biskopsberga 1-12, Allhelgona sn. 1635. Geometrisk ägomätning av upprättad av Johan Larsson Grot. Jordebok, LMS D1-2:D5113-14.

Geometrisk karta Skänninge 1638. LSA D98-1:d7:1-3 10.

Geometrisk karta Skänninge 1712. LSA D98-1:4.

Ljunggrens atlas Skänninge stad 1854. LSA Lj-76.

Skänninge stad. 1638–39. Geometrisk ägomätning av upprättad av Johan Larsson Grot. Jordebok, LMS D98-1:D7:1-3 10.

Skänninge stad. 1691. Geometrisk avmätning av kronoåttingar upprättad av Gabriel Nilsson. LMS D98-1:1.

Skänninge stad. 1779. Storskifteskarta över kronojord ”Sunnan Åhn” upprättad av Fredrik Vadman. LMS D98-1:7.
Storskifte Skänninge 1776. LSA D98-1:6.
Storskifte Skänninge 1779. LSA D98-1:7.
Tomtmätning Skänninge 1713. LSA D98-1:5.
Stadsplan Vadstena 1705. LSA D121-1:4.

Lantmäteristyrelsen, Gävle (LM):
Sundvalls beskrivning till 1713 års karta Lantmäteriet, Gävle, akt A24:91.
Sundvalls karta från år 1713 i Lantmäteriet, Gävle, akt D98-1:5.
Bergers karta från år 1795 i Lantmäteriet, Gävle, akt D98-1:8.

Linköpings stiftsbibliotek:
Benzelius upprättade karta från år 1733, Arkiv G28:2, Stiftsbiblioteket i Linköping.
Medeltidsbrev (fotostatkopior i Riksarkivet).

Lunds universitetsbibliotek, Lund:
Krapperupssamlingen, pergamentsbrev (Krapperupsarkivet).

Riksarkivet, Stockholm:
Jordeböcker (C4).
Kammararkivet.
Kyrkors, skolors och hospitals akter.
Medeltidsbrev.
Sandbergska samlingen.
Städers akter (SA).
Svenskt diplomatariums huvudkartotek (SD).

Institutet för språk och folkminnen, Namnavdelningen i Uppsala (OAU):
Jordeboksutdrag.

RAÄ, Bebyggelseregistret Söderköping S:t Lars 4, 2012.

Peterson, S. 1993. Konserveringsrapport för Järstad kyrka, Östergötlands län. RAÄ tillstånd Dnr 2251/88. Linköping.
Statens arkiv (SA).
SBL volym 21, Stockholm 1975–1977.
Benzelius Eric, gatuförteckning Sprättebrunn, Linköpings stiftsbibliotek akt G 28:2.
Benzelius Eric, 1733 karta.
Benzelius Eric, 1733 kartbeskrivning.
SD = *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*, utgifvet av Riks-archifvet. Stockholm 1875–1904.
SMR = *Svenska medeltidsregester. Förteckning över urkunder till Sveriges historia 1434–1441*, utgivna av Sven Tunberg. Stockholm 1937.
SOF
SRP = *Svenska riks-archivets pergamentsbref från och med 1351*, I–III. Stockholm 1866–1872.
Vkjb = Vadstena klosters jordebok 1500 jemte tilläg ur klostrets äldre jordeböcker. Utgifven af Kongl. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Carl Silfverstolpe, i *Historiska handlingar XVI*. Stockholm 1897.
ÄSF: *Äldre svenska frälsesläkter* 1–3, utgivna av Riddarhusdirektionen 1957–1989.

Digitala källor

Samnordisk runtextdatabas, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. *http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm*

Cotter, J. 2005. Pots from a Dissolution period cess-tank at canterbury Whitfriars. I; *canterbury´s archaeology 2003–2004. http://www.canterburytrust.co.uk/annreps/pdfs/2004/005.pdf*

http://www.arkeologikonsult.se/aktuellauppdrag/gamla-radstugan/220-sensationellt-fynd-vid-foerundersoekning-i-kvarteret-gamla-radstugan-i-norrkoeping.html

Svenskt diplomatarium. Huvudkartoteket on line. Riksarkivet. http://www.ra.se/ra/diplomat.html

Berglund, A. 2008. *Glöm kungsgården!*. http://www.vastergotlandsmuseum.se/upload/VGM/Nedladdningsbart/PDF/Sommaruniversitetet%202010/manus_vft.pdf

Rosborn, S. *Det Alsnöhus som Bovæ byggde*. http://www.foteviken.se/sweden/uppland/birka/birka2.htm 2008-12-03

Wesén, K F. 2001. *Sigtunaannalerna*. http://www.fotevikensmuseum.se/utblick/Art_utblick/utb006.htm

Svenskt biografiskt lexikon, Gillingstam, Folkungaätten: http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=14301

Otryckta källor

A

Arfalk, K. I manus. Skänninge 3:3, RAÄ 5, Allhelgona socken, Östergötland. Riksantikvarieämbetet, UV rapport.

B

Bergengren, K. 2005. *Eskilstunakistornas korsristade gavelhällar*. C-uppsats i arkeologi, Stockholms universitet.

Bergengren, K. 2007. *Eskilstunakistorna. Kristna gravmonument med vikingatida ornament*. D-uppsats i arkeologi, Stockholms universitet.

Björklund, A. 2003. *Stadsjorden. En lantlig del av staden. En historisk studie av det agrara stadslandskapet med särskilt fokus på Arboga*. Magisteruppsats. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet.

C

Cnattingius, B. 1929. *Redogörelse för undersökningarna av St:a Ingrids kloster i Skeninge år 1929.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Cnattingius, B. 1954. *Rapport om besiktning av byggnadslämning i kv. Gillestugan i Skeninge.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Cnattingius, B. 1959. *Rapport om besiktning och undersökning av påträffade grundmurar i kv Klosterkvarnen nr 3, 12 och 13, Skeninge.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

E

Eriksson, J. 1981. *Besiktning av ledningsschakt i kv Radiatorn, Skänninge.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

F

Feldt, A-C. 2004a. *Före staden. Preurbana lämningar i Skänninge*. C-uppsats Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.

Feldt, A-C. & Svarvar, K. i manus. *Mellan kloster och hospital. Arkeologi på Kriminalvårdsanstalten i Skänninge.* Basrapport. Arkeologisk undersökningar. Kriminalvårdsanstalten / Kv Östanå 6. RAÄ 28, 31–35. Skänninge stad. Mjölby kommun. Östergötlands län. Rapportmanus och arbetsmaterial. Östergötlands museum.

G

Gustavson, H. Rapport dnr: RAÄ 322-2590-2003. Riksantikvarieämbetet, ATA i Stockholm.

H

Hedvall, R. Pågående projektarbete tillsammans med Karlsson, E. Det tidiga kristnandet i Östergötland.

Hinze, D. & Lundmark, H. 1983. *Grävningsrapport Vårfrukyrkan 1983*. Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

J

Johansson, N. 2010. Eldens arkitektur. En studie av de medeltida varmluftsugnarna och deras betydelse. Magisteruppsats Uppsala universitet – Institutionen för arkeologi och antik historia.

Jönsson, E. 1955 eller 1959. *Skeninge, Murgatan.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

K

Konsmar, A. I manus Krokgatan m fl. Riksantikvarieämbetet. Rapport UV.

L

Lindahl, A. 1955. *Rapport om undersökning av byggnadslämningar m m i kv Gillestugan i Skeninge.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindahl, A. 1956a. *Rapport om besiktning av murrester i kv Gillestugan, Skeninge.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindahl, A. 1956b. *Rapport om besiktning av murrester i kv Gillestugan, Skeninge.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindahl, A. 1958. *Rapport om undersökning av byggnadslämningar i Dyhagen*. Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindahl, A. 1961. *Rapport om undersökning av byggnadslämningar m m på tomten Linköpingsgatan 8 i Skeninge.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindahl, A. & Lindqvist, G. 1957. *Rapport om besiktning m m av Grävningsarbeten i* Linköpingsgatan. Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindqvist, G. 1960a. *Provundersökningar på tomt nummer 2 i kvarteret Rätten.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindqvist, G. 1960b. *Undersökning av skelettgravar i Helgonagatan, Skeninge*. Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindqvist, G. 1961a. *Angående den fortsatta undersökningen av Allhelgonakyrkan 1961 samt en kort redogörelse för en undersökning 1957 av tornets nordvästra hörn*. Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindqvist, G. 1961b. *Undersökningar på byggnadstomt tillhörig Östgöta Lantmännens Centralförening, belägen på norra delen av stadsäga nr 273 i Skeninge*. Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lindqvist, G. 1961c. *Provundersökningar av brunnen på tomt nummer 2 i kvarteret Rätten.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Ljungstedt, S. 1959a. *Rapport från utgrävningen av Allhelgonakyrkan i Skänninge under tiden 22/6–29/9 1959.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Ljungstedt, S. 1959b. *Rapport från undersökningar i schakt i Pukebacksgatan Skeninge i september 1959.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

Lorin, O. 1988. *Rapport från provundersökning av oregistrerad fornlämning på Dyhagen i Skänninge den 15/10 1988.* Otryckt rapport dnr 06983, Riksantikvarieämbetet, ATA i Stockholm.
Lundberg, A. i manus *Kyrkorna kring Rödtornet i Vadstena.* Rapport Östergötlands museum.

M

Menander, H. I manus. *"Den goda döden". En historisk arkeologisk studie av gravar och begravningspraxis i dominikankonventet S:t Olof i Skänninge. Doktorsavhandling, Uppsala universitet.*
Myrberg, N. 1995. *Myntningen under Magnus Ladulås 1275–1290.* Seminarieuppsats, Numismatiska forskningsgruppen, Stockholms universitet.

N

Nordahl, E. 1953. Rapport dnr 006150. Riksantikvarieämbetet, ATA i Stockholm.

O

Olsson, N. 1944. *Rapport över iakttagelser i Dyhagen.* Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

R

Rundkvist, M. 2008. *Prospektering vid Hovs kyrka.* Hovgården, 1:3, 1:6. 1:11, Hov socken, Östergötland. Rapport 24 april 2008. Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.

S

Schotte, A.S. 1942. *Murverksundersökning på tomt nummer 60a i kvarteret Skenabron 3*. Otryckt rapport i topografiska arkivet, Östergötlands museum. Linköping.
Svedberg, V. 1979. *Provundersökning i kv Rådmannen i Skänninge.* Otryckt rapport i ATA Riksantikvarieämbetet i Stockholm.
Svensson, K. 1979b. *Provundersökning av medeltida kulturlager Kv Sprättebrunn, Skänninge.* dnr 648 Riksantikvarieämbetet, ATA i Stockholm.
Söderberg, A. & Gustafsson, N. B. 2005. Övrig metallurgirelaterad teknisk keramik. Manuskript. I bilaga till Feldt & Svarvar i manus. Rapport Östergötlands museum.

V

Vretemark, M. 1983. *Jakt med dresserad rovfågel i Sverige under yngre järnålder*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi, särskilt nordeuropeisk. Stockholms universitet.
Vretemark, M. 2010a. Osteologisk analys av benmaterial från kvarteret Fogden, Skänninge, RAÄ 5, Allhelgona socken. I Gustavsson, J. in print. Riksantikvarieämbetet. UV rapport.
Vretemark, M. 2010b. Osteologisk analys av benmaterial från Skänninge 3:3, RAÄ 5, Allhelgona socken. Bilaga i Arfalk, K. in print.

Muntliga uppgifter

Ann Catherine Bonnier 2008, Riksantikvarieämbetet.
Anna-Lena Hallgren 2012, Stiftelsen Kulturmiljövård.
Caroline Arcini Ahlström, Riksantikvarieämbetet, UV.
Emma Karlsson 2012, Östergötlands museum.
Viktoria Björkhager 2010, 2011, Östergötlands museum.
Georg Haggren 2012, Helsingfors universitet.

Green Cargo

I denna bok ges en samlad bild av Skänninges äldre historia, med utgångpunkt i det arkeologiska material som tagits fram och bearbetats under 2000-talets första decennium. Boken har ett tvärvetenskapligt perspektiv och bygger på analyser och tolkningar av undersökningsresultat från skilda tidsperioder och miljöer. Till projektet har flera naturvetenskapliga specialister, historiker och kulturgeografer knutits.

Resultaten ger en bild av makt och tidigt kristnande, som haft avgörande betydelse för platsens utveckling. Läget vid Skenaån, där flera av Östergötlands äldsta huvudvägar sammanstrålade, var väl valt. Under sen vikingatid och tidig medeltid etablerades tre storgårdar i Skänninge, på en ny plats i landskapet. Storgårdarnas ekonomi verkar i huvudsak ha varit agrart baserad, men här finns även lämningar efter handel och specialiserat hantverk. Vid gårdarna uppfördes kyrkor av en tidigkristen elit och redan på 1000-talet fanns här två kyrkogårdar. Senast under 1100-talet tillkom ytterligare en kyrkogård, platsen har redan tidigt haft en tydlig religiös centralitet.

Under 1200-talet inleddes stora förändringar med ett nytt gatunät, tomtindelningar och stadsgårdar. Detta skedde successivt och bakom omdaningen av Skänninge kan vi ana den lokalt förankrade folkungaätten men även andra mäktiga ätter, biskopen i Linköping och så småningom även stadens borgare. Två av de äldre storgårdarna donerades för instiftandet av dominikankonvent, S:t Olofs brödrakonvent och Sveriges första kvinnliga konvent, S:t Martin. Något senare byggdes den mäktiga stadskyrkan Vår Fru, som än idag dominerar stadsbilden, och biskopen lät uppföra en borganläggning på en holme i Skenaån. I boken skildras även stadsbornas vardagsliv genom deras jordbruk och trädgårdsodlingar, marknads- och begravningsplatser.

SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIEÄMBETET

ISBN 978-91-7209-674-5